

Socio-Economic Problems of Semi-Nomadic, Nomadic and Denotified Tribes

Guest Editor

Dr. Arjun Jadhav

Head, the Department of Sociology
Vivekanand College, Kolhapur.

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal (AMIERJ)

(UGC Approved Journal No.48178,48818)

ISSN 2278-5655

अर्धभटक्या, भटक्या आणि विमुक्त जमातींच्या सामाजिक आर्थिक समस्या

* अतिथी संपादक *

डॉ.अर्जुन जाधव

प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग.

* संपादक मंडळ *

डॉ.एन.वाय.राजेशिके

प्रमुख, वाणिज्य विभाग.

डॉ.डी.सी.कांबळे

प्रमुख, भूगोल विभाग.

श्री.श्रीकांत रूईकर

प्रमुख, इंग्रजी विभाग.

श्री.डी.ए.पवार

प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग.

डॉ.श्रुती जोशी

सहा.प्राध्यापक, इंग्रजी विभाग.

डॉ.सिद्धार्थ कट्टीमनी

सहा.प्राध्यापक, इतिहास विभाग.

डॉ.अरिफ महात

प्रमुख, हिंदी विभाग.

डॉ.डी.ए. देसाई

प्रमुख, मराठी विभाग.

डॉ.मंजुश्री घोरपडे

प्रमुख, इतिहास विभाग.

श्री.विश्वनाथ सुतार

सहा.प्राध्यापक, हिंदी विभाग.

श्री.सुशील कोरटे

सहा.प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग

श्री.विकास मस्के

सहा.प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग

डॉ.शंकर गावडे

प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग.

सौ.एच.एन.कोल्हे

प्रमुख, गृहविज्ञान विभाग.

***

प्राचार्यांचे मनोगत

‘अर्धभटक्या, भटक्या आणि विमुक्त जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक समस्या’ या विषयावर आमच्या महाविद्यालयात आयोजित राष्ट्रीय चर्चासत्रात वाचण्यात आलेल्या शोधपत्रांचे संकलन पुस्तक स्वरूपात प्रकाशित करताना मला मनस्वी अत्यंत आनंद होत आहे. अर्धभटक्या, भटक्या आणि विमुक्त जमातींच्या समोर आजही अनेक समस्या प्रश्नचिन्ह बनून उपस्थित आहेत. या चर्चासत्रात प्रामुख्याने सामाजिक व आर्थिक समस्यांच्या अंगाने ऊहापोह करण्यात आला. या समस्यांमुळे सदरहू जमातींचा सर्वांगीण विकास जसा होणे अपेक्षित होते तशा स्वरूपात झालेला दिसून येत नाही. या चर्चासत्राच्या निमित्ताने उपरोक्त सर्व जमातींच्या संदर्भातील वास्तविक सत्य मांडण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो.

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेच्या स्थापनेपासून आजपर्यंतचा इतिहास पाहिला असता आपल्या लक्षात येईल की, संस्थेने नेहमीच समाजहिताच्या दृष्टीने सकारात्मक वाटचाल केलेली आहे. संस्थेचे संस्थापक शिक्षणमहर्षी डॉ.बापूजी साळुंखे यांनी शिक्षणाची गंगोत्री शहरांपासून ते खेड्यापाड्यातील वाड्यावस्त्यांपर्यंत पोहोचविण्याचे पवित्र कार्य केले आणि त्यांच्याच पावलावर पाऊल ठेवून संस्थेचे कार्याध्यक्ष मा.प्राचार्य, श्री.अभयकुमारजी साळुंखे यांनी शिक्षणाचा हा प्रवाह अखंडपणे प्रवाहित ठेवला आहे. कार्याध्यक्ष आणि संस्था सचिव प्राचार्या, शुभांगीताई गावडे यांच्या प्रेरणेने हे चर्चासत्र यशस्वी पार पडले.

आमच्या महाविद्यालयाचा समाजशास्त्र विभाग नेहमीच वेगवेगळ्या उपक्रमांचे आयोजन करण्यात पुढाकार घेत असतो. अर्धभटक्या, भटक्या आणि विमुक्त जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक समस्या’ या विषयावरील चर्चेच्या निमित्ताने आमच्या समाजशास्त्र विभागाने उपस्थित सर्व संशोधक प्राध्यापक व विद्यार्थी यांना चिंतन करण्यास प्रेरित केले. या चर्चासत्रासाठी ज्या संशोधकांनी पेपर पाठवून सहकार्य केले आणि प्रत्यक्ष चर्चासत्रासाठी उपस्थित राहून पेपर वाचले आणि हे चर्चासत्र यशस्वी करण्यासाठी सहकार्य केले त्याबद्दल मी सर्व संशोधक प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांचे कौतुक करतो.

तसेच या चर्चासत्रासाठी विषयतज्ञ म्हणून जे विद्वान महानुभाव उपस्थित राहिले आणि आपले बहुमोल विचार या ठिकाणी मांडले त्यासाठी मी सर्व मान्यवरांचे आभार मानतो.

नियतकालिक प्रकाशनासाठी मी या महाविद्यालयाचा प्राचार्य म्हणून संपादक डॉ.अर्जुन जाधव प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग यांना शुभेच्छा देतो.

धन्यवाद!

मा.प्राचार्य, डॉ.एस.वाय.होनगेकर
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर.

संपादकीय...

भारतामध्ये जे प्रश्नच वा समस्याच नाहीत अशा बाबींवर चर्चा केली जाते. ज्या घटना प्रश्न बनू शकत नाहीत अशा घटनांना प्रश्न बनविले जाते. जे खऱ्या अर्थाने प्रश्न आहेत वा समस्या आहेत त्या बाबींकडे दुर्लक्ष केले जाते. उदा. 'कोरेगाव भीमा' ही घटना १९९ वर्षे कधीही समस्या नव्हती. त्याविषयी कधीही कोणीही प्रश्न विचारला नाही. परंतु ३ जानेवारी २०१८ ला 'कोरेगाव भीमा हा भीमा कोरेगाव' म्हणून प्रश्न निर्माण केला. या प्रश्नाने संपूर्ण देश चर्चा करू लागला आणि उपायही सूचवू लागला. परंतु हा प्रश्न नव्हताच कधीच.

भारतामध्ये ज्या प्रश्नाकडे देशाने लक्ष देण्याची गरज आहे. त्यावरच चर्चा करून उपाय सूचविले पाहिजेत. ते म्हणजे आरोग्याचे, शिक्षणाचे, रोजगाराचे, पर्यावरणाचे आणि इतर. त्याचबरोबर मानवाला स्थिर जीवन जगता यावे यासाठीच्या नियोजनाची चर्चा होणे क्रमप्राप्त आहे.

भारतामध्ये १० कोटीपेक्षाही अधिक लोकांना स्वतःचे गाव नाही, ना घर नाही अशा भटक्या विमुक्त जमातींच्या समस्या मोठ्या प्रमाणात आहेत. भटक्या विमुक्त जमातींना रेशनींग कार्ड नाही, आधार कार्ड नाही, शिक्षण नाही, रोजगाराच्या संधी त्यांच्यापर्यंत पोहचल्याच नाहीत. ह्या प्रश्नावर देशाने कधीही गांभीर्याने चर्चा केल्याचे आढळत नाही.

आमच्या महाविद्यालयाचे मा.प्राचार्य, डॉ.एस.वाय.होनगेकर सरांनी या प्रश्नावर महाविद्यालयात राष्ट्रीय स्तरावर चर्चेसाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले. खऱ्या अर्थाने मी सरांना धन्यवाद देतो.

भटक्या विमुक्त जमातींच्या समस्या ह्या खऱ्या अर्थाने खूप महत्त्वाच्या आहेत. या समस्यांवर चर्चा होणे आवश्यक आहे. भटके, भटके विमुक्त म्हणजे भारतातील मूळचे आदिवासी लोक होत. ब्रिटिश भारतात आले, त्यानंतर त्यांनी आपला व्यापार विस्तार करण्यासाठी भारतातील तत्कालीन शासनव्यवस्थेला हाताशी धरून, आपल्या व्यापार वृद्धीसाठी अनेक कायदे व नियम केले. यांचा परिणाम कळत नकळत भारतीय आदिवासी जमातींवर होण्यास सुरुवात झाली. उदा.जंगलातील कच्चा मालाकरिता त्यांनी जंगले ताब्यात ठेवण्यासाठी सुरुवात केली. या धोरणाला जंगलातील आदिवासींनी १७८२ मध्ये (बंगाल) आणि १८१९ मध्ये (ओरिसा) बंड केले. यावर उपाय म्हणून इंग्रजांनी 'शस्त्रबंदी कायदा' केला. जंगले ताब्यात ठेवण्यासाठी १८६४ ला जंगलविषयक धोरण तयार केले. तसेच इंग्लंडकडून भारतीय इंग्रजांना मीठ देणे बंद केले. तेंव्हा दारूगोळ्यासाठी लागणारे मीठ भारतातून उपलब्ध करण्याशिवाय इंग्रजांना पर्याय नव्हता. १७९० ला ओरिसामध्ये राजे रघुजी भोसलेंकडे प्रस्ताव ठेवला तेंव्हा तो प्रस्ताव राजे रघुजी यांनी फेटाळला. नंतर इंग्रजांनी 'मीठावरील करा' ची सुरुवात केली. पुर्व-ईशान्य भारतात मीठ आणि मीठाचा व्यापार याचे मोठे जाळे आदिवासी लोकांचे होते. समुद्रकिनाऱ्यावरील मीठ घाटारच्या लोकांना देणे व घाटावर पिकणारे धान्य, फळ, भाज्या हे समुद्र किनाऱ्यावरील लोकांना देणे. पण मीठावरील करामुळे या आदिवासींच्या व्यवसायावर गदा आली. तेंव्हा या आदिवासींनी इंग्रजांना निखराचा विरोध केला. हा विरोध मोडीत काढण्यासाठी इंग्रजांनी १८७१ ला 'आदिवासी गुन्हेगार जमाती कायदा' केला. या कायद्याने संपूर्ण जमातींना गुन्हेगार ठरविण्यात आले. एवढेच नव्हे तर या जमातीत जन्माला येणारे मुलही गुन्हेगारच ठरविण्यात आले. तरीही या जमातींचा विरोध कमी होत नाही म्हटल्यावर इंग्रजांनी या कायद्यात वेळोवेळी कठोर अशा दुरुस्त्या करण्यास सुरुवात केली. त्यापैकी एक दुरुस्ती म्हणजे

१९११ ची 'गुन्हेगार जमाती वसाहती' होय. या जमातींना या कायद्याने 'तीन तारेच्या' तुरुंगात डांबून ठेवण्यात येवू लागले. अशा भारतभर १९२ वसाहती होत्या. त्यापैकी महाराष्ट्रात ५६ होत्या. भारतातील सर्वांत मोठी वसाहत सोलापूर येथे होती.

भारत स्वतंत्र झाला तरी या जमाती स्वतंत्र झाल्या नव्हत्या. ३१ ऑगस्ट १९५२ 'गुन्हेगार जमाती कायदा' रद्द करून 'सवयीचे गुन्हेगार' असा बदल केला. १९६० ला या जमातींना प्रत्यक्ष सेटलमेंट (वसाहती) म्हणजे तीन तारेच्या कुंपणातून मुक्त केले. अशा जमातींना 'विमुक्त जमाती' असे संबोधले जाते. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर १३ वर्षांनी या जमाती स्वतंत्र झाल्या आहेत.

पण या जमाती तीन तारेच्या तुरुंगांतून बाहेर पडल्या आणि शिक्षण, आरोग्य, निवास, रोजगार या तुरुंगात अडकल्या आहेत. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर ते आजपर्यंत या जमातींनी अनेक आंदोलने, मोर्चे, परिषदा, मेळावे आयोजित केले. अनेक आयोग, अभ्यास गट नेमले पण या जमातींचा स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षांत असून अभ्यास पूर्ण झाला नाही.

स्वतंत्र महाराष्ट्राला भटक्या विमुक्तांचे मुख्यमंत्र्यांच्या रूपाने १२ वर्षे नेतृत्व लाभले आहे. मा.वसंतराव नाईक व कन्नमवार यांच्या माध्यमातून. परंतु या जमातींचा प्रश्न तसूभरही हलला नाही. भटक्या विमुक्तांनी भारतात रहायचे तर, रेशनींग कार्ड नाही. आणि भारत सोडून जायचे तर, पासपोर्ट मिळत नाही. यामुळे भटक्या विमुक्तांनी कसे जगायचे हा प्रश्न आजपर्यंत सुटलेला नाही.

भीमराव जाधव, दौलतराव भोसले, लक्ष्मण माने, बाळकृष्ण रेणके, मोतीराज राठोड, लक्ष्मण गायकवाड, भीमराव गस्ती, वसंतराव चव्हाण, व्यंकप्पा भोसले आणि आताच्या भटक्या विमुक्त आयोगाचे अध्यक्ष मा.दादा इदाते हे नेतृत्व प्राप्त झाले. यांनी अनेक पातळ्यांवर प्रयत्न केला परंतु भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न मात्र सुटलेले नाहीत.

या राष्ट्रीय चर्चासत्राच्या माध्यमातून भटक्या विमुक्तांच्या प्रश्नांच्यावर नवीन अभ्यासकांनी चर्चा करावी. भटक्या विमुक्तांच्या समस्यांचे निर्मुलन करणारे एखादे मॉडेल समाजाला द्यावे यासाठी या चर्चासत्राचे आयोजन केले आहे.

या चर्चासत्रामध्ये एकूण ४७ अभ्यासकांनी उत्कृष्ट असे लेख पाठविलेले आहेत. अभ्यासकांनी आपल्या शोधनिबंधामध्ये भटक्या विमुक्तांच्या समस्या, त्यांचा प्रवास, समस्या निर्मुलनाच्या उपायांची चर्चा केली आहे. या चर्चासत्राचा समन्वय म्हणून मी सर्व संशोधकांचे या चर्चासत्रात सहभागी प्राध्यापक व विद्यार्थी यांचा मी आभारी आहे. तसेच या महाविद्यालयातील शिक्षक आणि शिक्षकेत्तर वृंद यांच्य ऋणात रहाणे पसंत करेन. असे उपक्रम राबविण्यात सतत प्रोत्साहन देणारे मा.प्राचार्य, डॉ.एस.वाय.होनगेकर सर यांना धन्यवाद!

डॉ.अर्जुन जाधव

प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,
विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर.

मो.नं.९९२३३१४२१५.

CONTENT

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1.	Interface between the State and Marginalized Communities: A critical study on Police behavior towards De-notified and Nomadic tribe's in Maharashtra	Shrikant Borkar Amrapali Jambhulkar	1
2.	Right to Education and Health of the NTs and DNTs	Dr. Mithun Kherde	10
3.	Criminalising labour in Colonial India	ShirishAthawale	18
4.	Experiences and Voices of Criminal Tribes in India: A study of Pardhi women in Pune district of Maharashtra	Priyanka Jadhav Pradnyasurya Shende	26
5.	A critical analysis of National & State Commissions and Committees of Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes in India	Deepali Ramesh Wighe Pradnyasurya Hemchand Shende	41
6.	Problems and Challenges Faced by Women in Ramoshi Community	Dr. Patil Amol Ashokkumar	49
7.	Ramoshi Caste in Colonial Maharashtra : A Historio-Sociological study	Devkumar Ahire	54
8.	Awareness Among Tribes About Government Schemes Through Extension Teaching Methods	Dr. Mrs. Manisha Darshan Bagawade	60
9.	A Study of Socio- Economic Status of Banjara Community Solapur, Maharashtra	Dr. Raj Chavan Prof. Shobhatai Patil	69
10.	Reservation Policy of Nomadic and Denotified Tribes in Maharashtra: A Critical Review	Prof. Dattatray D. Shinde,	78
11.	Reaching out to the Nomadic Communities	Dr.Sujata Jitendra Patil	82
12.	A Critical Review on Development Programmes of DTNT's in Maharashtra	Dr. Suryanarayana S. Bure	86
13.	Marginalization of the kaikadi tribe in Laxman Mane's AnOutsider:Upara	Dr. Kavita Tiwade	90
14.	Issue of Social Reservation of DTNT	Dr. A. R. Wagdao	94
15.	The Socio-Economic Issues of Women of Nomadic Tribes & De Notified Tribes. of Maharashtra	Ambulgekar Kailash Gangadhar	96
16.	Socio- Economic Problems of Semi – Nomadic, Nomadic and Denotified Tribes	Dr.Rupali V. Sambhare	103
17.	Role of ICT in Tribal Students Development	Naik Tarsing B.	106
18.	Rethinking of Social Problems of Nomadic Tribes in Maharashtra	Mr. Prashant Tanaji Nargude Mr. Sunil Ratnakar Sonawne	108
19.	Authentic origin of Ghisadi Tribes: An analysis	Prof.Pawar Kiran Sarjerao	112
20.	Problems of Dange Tribal in-Migrants in Kolhapur City, Maharashtra	Jadahv Ashish	116
21.	Denotified/ Notified in India: An Overview	Mr.Sushant Kashinath Mahajan	122

Sr. No.	Title	Author	Page No.
22.	स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील भटक्या विमुक्तांच्या चळवळी	प्रा.सुषमा जाधव	125
23.	भटक्या जाती व विमुक्त जमातीच्या विकासाच्या शासकीय योजनांचा अभ्यास	विनोदकुमार धोंडीराम कुंभार	131
24.	“बिना चेहरे के लोग” में चित्रित घुमंतू जन जातियों की समस्याओं का चित्रण	प्रा. विश्वनाथ सुतार	134
25.	भटक्या विमुक्तांचे राजकारण आणि आर्थिक, समाजिक शैक्षणिक समस्या	सहा. प्रा. मदन जहाँगीर पाडवी,	137
26.	मसणजोगी जाती समोरील आव्हाने : शिरूर (का.) तालुक्याच्या संदर्भातील समाजशास्त्रीय अभ्यास	डॉ.सुधीर येवले	142
27.	राजर्षी शाहू विद्यामंदिरच्या विमुक्त जाती व भटक्या जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीचा त्यांच्या अध्ययनावर होणारा परिणाम एक अभ्यास	श्री. अजितकुमार भिमराव पाटील	146
28.	भटक्या विमुक्त पारधी जमातीच्या महिलांची स्थिती व समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा.डॉ. संजय हिंदूराव शिंदे	151
29.	‘अगारिया’ म्हणून ओळखले जाणारे मुळचे ‘चुवालिया कोळी’	डॉ. सदाशिव शंकर शेंडे	156
30.	विमुक्त भटक्या जमातीचा शैक्षणिक विकास : एक चिंतन	श्री.मनोज नरशी पाटील	162
31.	कहार जमातीचा सामाजिक अभ्यास: एक अध्ययन	प्रा. रीना रामचंद्र कांबळे	168
32.	°aaè; ää•aÉÖ%ää;äaeÈ †äöŠ†aŠä;äè Öä½ää•ääPääè läöääää¥ä†äS ääÖ©ä;äèè	Øaa%a†aŠlää; Öääala;ää 'äÆ†äŠäia	172
33.	भटक्या विमुक्त जमातीच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या	कु सुलभा सुभाषचंद्र तांबडे	174
34.	भारतीय कला व स्थापत्यात भटक्या जमातीचे योगदान	सावंत जगन्नाथ बाबासो	180
35.	भटक्या जाती जमातीच्या सामाजिक आर्थिक समस्या एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	सहा. प्रा. प्रविण रणबागले	186
36.	‘बंजारा’ समुदायातील महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास (विशेष संदर्भ : सांगली जिल्ह्यातील विटा शहर)	डॉ. नितीन रणदिवे	191
37.	कैकाडी जमात : एक समाजशास्त्रीय विवेचन.	प्रा.बी.बी.वाघमोडे, प्रा. व्ही.टी.तराळ	197
38.	भटक्या व विमुक्त जमातीच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या	रवींद्र पुंजाजी मते	200
39.	भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग – एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रा.डॉ. मधुकर धुतुरे	205
40.	धनगर समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	विकास नवनाथ मस्के	209
41.	भटक्या व विमुक्त जाती जमातीचे भारतीय कायदा व शासकीय योजनातील स्थान	पाटील पंढरीनाथ दत्तात्रय	215
42.	गोपाळ समुदायाच्या सामाजिक – आर्थिक समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	अमोल महापुरे, प्रा.डॉ.अर्चना कांबळे (जगतकर)	221
43.	कैकाडी समाजातील सामाजिक समस्यांचा आढावा	सुशील चंद्रकांत कोरटे	225
44.	महाराष्ट्रातील नंदीवाले समाज ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	मयुरेश पाटील, डॉ.जे.जी.मुलाणी	229
45.	बंजारा समाजातील शेतमजुर स्त्रिया व मानवी हक्क	प्रा. कविता मुनेश्वर प्रा. बाळासाहेब नरवाडे	235
46.	धनगर समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	उज्वला जयसिंग पाटील	239
47.	पुणे जिल्ह्यातील गोसावी समाजाचा सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा संशोधनात्मक अभ्यास	शिल्पा शिवणकर-कांबळे	243

Interface between the State and Marginalized Communities: A critical study on Police behavior towards De-notified and Nomadic tribe's in Maharashtra

Shrikant Borkar

Doctoral fellow, Advance Centre for Women Studies, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai.

Amrapali Jambhulkar

Doctoral fellow, Department of Social Work, School of Social Sciences and Humanities, Central University of Tamil Nadu, Thiruvarur-610005, Tamil Nadu

---

The de-notified and nomadic tribes are the integral part of our Indian society. In our country, there are 198 de-notified tribes and 313 nomadic tribes. Society generally recognizes those communities as 'criminal tribes'. Those tribes were notified as criminal since colonial India, in 1871 under the Criminal Tribal Act. Even after India's independence, the act was carry on and those tribes came to be called as 'de-notified tribes', but society still remain stigmatized them as criminals. They all suffered injustices from both government and society. These all contemporary oppressed situation get worst for them and push this community to marginalize. Their increasing marginality simply compounds the already existing prejudices against them so they are seen to be perennially disloyal. Women are also the worst sufferer of this community. Verbal abuse, physical and sexual harassment are very commonly practice against those de-notified and nomadic tribe's women. There several types of tyranny face by de-notified and nomadic tribe's people. Due to these circumstances the people of this community should be denied from the social justice. There are several evidences, which indicate that state and especially police department are prejudice about the de-notified and nomadic tribes. This paper tries to shows the concept of welfare state and the behavior of police administration towards these communities. It also focuses on the behavior of other marginalized communities with de-notified and nomadic tribes.

Key words – Prejudices, Hierarchy, Social justice, Concept of welfare, Born Criminal

---

Introduction

Indian society is based on inequality and dissimilar social system. Caste and Gender are the important responsible aspects of inequality in Indian society. This arrangement has forced some groups of our society to live on margin. This system denied those (caste and tribes) marginalized communities from the socio-economic equality that qualifies them to a position of human dignity. In India the people who had been disadvantaged historically on the basis of their caste were put under different social categories, such as SC (Scheduled Caste), ST (Scheduled Tribe) and OBC (Other Backward Classes). As per those Nomadic and de-notified tribes is also one of the most marginalized sections of our society. After independence some part of the Nomadic and de-notified tribes was included in the above categories but there are still a number of Nomadic and de-notified tribes which have not been included in any of these categories and hence they get denied from the special privileges which are very much essential for their development point of view. Form the past sixty eight years of independence the Nomadic and de-notified tribes still living in a vulnerable position.

Government state that there are 198 de-notified tribes and 313 nomadic tribes in India. De-notified and nomadic tribes consist of about 60 million in India out of which about five million lives in Maharashtra state. There are 43 major nomadic tribes scattered into various sub tribal groups.¹ It means Nomadic and de-notified tribes are 10% of total number of Indian population. But this data may be not relevant because we have the data of 1931 census and after that even after independence our state never attempt any census to find out the actual figure about Nomadic and de-notified tribes. In April 2006 National commission of De-notified Tribe issued a questionnaire to all the State Governments and Union Territories to provide information and views on the socio-economic conditions of De-notified, Nomadic

---

¹ Dr. Ghatage S. Babasaheb,(2011),“Disabilities and Social Justice for Nomadic Tribal Communities in India”, Online International Interdisciplinary Research Journal. Page no. 1

and Semi-Nomadic Tribes living in their States/UTs. The State of Maharashtra has estimated a total De-notified population of 65, 73,112. The National Commission for De-notified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes (NCDNSNT) stated that the population of these tribes is 150 million (approximately 15% of total Indian population) of which there are 15 million in Maharashtra. The Government of Maharashtra in 1961 had declared that in Maharashtra, there are 14 De-notified castes and tribes and 28 nomadic tribes. These 42 castes and tribes are further subdivided into 250 sub-castes. The whole facts and figure are available due to various social surveys held on these communities which are also inappropriate to understand the status and population of Nomadic² and de-notified tribes³. These facts also erase the question over the government. Recently as February 2006 the national commission on de-notified and nomadic tribes was constituted, to enumerate the list of DNTs in the country, and its preliminary report is now expected. Estimates believe there are some 400 nomadic and semi-nomadic tribes in the country, numbering some 150 million.⁴

The names of the De-notified tribes in the state of Maharashtra are Berad, Bestar, Bhatma, Kaikadi, Kankarbhat, Katabu, Lamani, Phase-Pardhi, Raj Pardhi, Rajput-Bhatma, Ramoshi, Vadar, Waghari and Chhapparbandh. The Nomadic Tribes are Bawa, Beldar, Bharadi, Bhute, Chalwadi, Chitrakathi, Garudi, Ghisadi, Golla, Gondhali, Gopal, Helwe, Joshi, Kasi-Kapadi, Kolhati, Mairal, MasanJogi, Nandi-Wale, Pangul, Raval, Shikalgar, Thakar, Vaidu, Vasudeo⁵. The social category generally known as the De-notified and Nomadic tribes of India covers a population approximately of 60 million. Some of them are included in the list of Scheduled castes, some others in the Scheduled Tribes and quite a few in Other Backward Classes. But still there are many tribes, which do not find place in any of the above mentioned category. What is common to all these De-notified and nomadic tribes is the fate of being branded as 'born' criminals.

Nomadic and de-notified tribes have a long history of marginalization, discrimination, neglect and oppression during in past, British colonial rule and now even in independent India. During colonial period British government enacted several laws against and tagged those communities as 'criminal' communities. Over hundreds of years without any good means of life under the influence of caste system, they are forced to live under sub human conditions. The large section of these tribes is known as Vimukta Jatis or Jamatis or 'Ex-criminal castes or Tribes' because they were branded as criminals by birth under the act Criminal Tribes Act- 1871.

These communities have become almost invisible from the mainstream. Our society and state never take seriously the problem of those communities because these communities are socio-economically backward; politically unorganized that they don't have any 'real' representation so they do not have in a position to place their demands in front of the state.

During British colonial period, the British decided to enact the several Acts. The reason behind the enactment of these laws was that British wanted to establish the law and order countrywide. They need some kind of law as a weapon to use against those people, who were against them or those who not paying taxes. Forest Act of 1878, revenue policies beginning with Permanent Settlement of 1793, Criminal Tribes Act- 1871 are some example of this kind of laws. Criminal Tribes Act- 1871 used against the Nomadic and de-notified tribes. In the past these communities had offered a wide variety of services in our society across regions, ultimately new laws, changes in the political fortunes as well as changes in policies and encroachments into their resources have been driven to a situation where they had to resort to criminal acts, thievery, beggary and other 'anti-social' activities for their survival. They have

² Nomadic tribe are the group of people, who have no fixed home and move according to the seasons from place to place in search of food, water, and grazing land.

³ De-notified also known as Vimukta Jati, are the tribes that were originally listed under the Criminal Tribes Act of 1871, as Criminal Tribes

⁴ De-notified and nomadic tribe, "A Nowhere Existence", Economic and political weekly, October 6 2007

⁵ Lashkar S. Vinayak, "The Contemporary Challenges to De-Notified and Nomadic Tribes of Maharashtra in India: An Analysis" page no 1

become suspect in the eyes of sedentary villages or the urban 'mainstream' communities.⁶ Criminal Tribes Act- 1871 gave colonial administration sweeping powers to declare certain tribes, gangs or classes as addicted to the systematic commission of non-bailable offences. Once a tribe became notified as criminal, all its members are required to register with the local magistrate. Anyone failing to register would be charged with a crime under the Indian Penal Code⁷. After independence Indian government repealed the Criminal Tribes Act- 1871 on August 30, 1952 and changed the name of the tribe as 'De-notified tribe'. Since from then many De-notified and nomadic tribes celebrate this day as their second Independence Day. But simultaneously, Indian government enacted a series of Habitual Offenders Acts. These Acts give power to police authorities to investigate a suspect's criminal tendencies and whether his occupation is conducive to settled way of life. Police forces around the country use these laws liberally to persecute the Nomadic and de-notified tribes. Tribals were regularly subject to public humiliation, beatings and custodial deaths⁸.

The label was changed but the official validation of behavior towards Nomadic and de-notified tribes reinforced prejudice and stigmatized at large in society. Larger sections of our society saw them as a criminal tribe. Even those communities which also consider as a marginalized section behave inhumanly with this Nomadic and de-notified tribes. The stigma of criminality or the label of criminal was enough to close the doors to regular employment and that is the one of the main reasons behind the socio-economic backwardness of Nomadic and de-notified tribes as compared to other marginalized communities. In the late 1990s, after some highlighted cases of custodial death (murder), our government moved away to abolish the Habitual Offenders Act. In landmark judgments, the judges found the police guilty, punished responsible police officers and awarded compensation to survivors. But what was the impact of these landmark decisions? Shouldn't this have been the turning point in the lives of De-notified and nomadic tribes, providing them with the same equality and respect from society? Did the decisions change the attitude of police and the administration?

Majority of the societies in the world are patriarchal and male dominated. Women among them are denied by several rights and are discriminated on the bases of socio-economic and culture. Our Indian society is also patriarchal and male dominated, women also having secondary status in our society and discriminated on the bases of Caste and Gender. All women in our society are the victims of discrimination but if those women belong to Nomadic and de-notified tribes then the situation is worse because their vulnerability to exploitation is particularly high because of the precarious condition of their communities, which is poor and socially excluded. Their poverty has increased exponentially with a decline in their traditional occupations, destruction of their natural habitats, and absence of opportunities for gainful employment. Not having the rights of citizenship in many cases, such as the power to vote, they are not the favorites of politicians, who may come to their rescue whenever the need arises. Absence of modern leadership, which may provide them with spokespersons and 'intermediaries' between the state and the people, they are unable to make their representations to the government and fight for their legitimate rights. Nomadic and De-notified Tribes women are subject to exploitation, suppression, and oppression. It is well known that sufferings of poor women are several times more than that of rich women. Since women from the Nomadic and De-notified communities are the victims of 'cumulative inequality'. In addition to this, the tag of criminals and anti-social elements of the area sexually assaulted their women for being homeless; they resided in open grounds, and were most irresistible to their prying eyes and attacks. Even women face the police tyranny because of their social background.

There are several socio-political and economic problems related to this community, but this paper mainly deals with the behavior of police towards De-notified and Nomadic tribes women in Maharashtra. It also deals with the concept of welfare state with respect to De-notified and Nomadic tribes. The concept of welfare state in respect to De-notified and Nomadic Tribes

---

⁶ Bokil, 2002, De-notified and Nomadic tribes, Economic and political Weekly, Vol. XXXVI, No.2, page no. 1

⁷ Jain Tarun, Acting like a Thief, Documentary Education Resources, Study guide. page no. 1

⁸ Jain Tarun, Acting like a Thief, Documentary Education Resources, Study guide. page no. 2

The question arise, why should we talk here the concept of welfare of the state because our focus must have on the police behavior. But police is also part of state mechanism and it reflects the controversies between the concept of welfare state and actual ground reality of our state machinery. Police behavior reflects the mindset of our state towards these communities.

"The welfare state is a society in which an assured minimum standard of living and opportunity becomes the possession of every citizen".⁹

- G.D.H. Cole

"The welfare state is a system wherein government agrees to under write certain levels of employment, income, education, medical aid, social security and housing for its entire citizen."¹⁰

- Arthur Schlesinger

As the NCDNST report says, "In fact, the state was the biggest enemy of the nomads, for it represented the interests of the dominant classes, for whom peregrinating communities were both a threat and a nuisance."¹¹

The concept of a welfare state, signifying a regime which seeks to ensure the maximum happiness of maximum number of people living within its territory, adequate health and medical facilities especially for the poor, the weak, the old and the disabled. The ultimate aim of a Welfare State is the people's happiness and it can be assured only when everyone has enough to eat, some shelter in the form of a house, or at least a modest roof over his head, social security, some work to do so as to able to earn a living and some opportunities to contribute to nation-building, which implies constructive activity. Besides, everyone must also have the means to satisfy his basic needs.

In this regards, the Government of Maharashtra through its Department of Social Welfare has classified its various social welfare schemes under several heads for the weaker section of our society, namely (1) Education, (2) Research and Training, (3) Protection of Civil Rights, (4) Beggars Rehabilitation, (5) Verification of caste certificates, (6) Backward class Development, (7) Special component plan, (8) Handicapped Welfare (9) Prohibition Propaganda. Out of the various welfare schemes formulated under these heads, the schemes like educational scholarships, Ashram schools and craft training for women are particularly important to the nomadic tribes.

But whatever the schemes and programs running from last many decades in the name of welfare of nomadic tribe, the ground reality is different. The status of Nomadic and de-notified tribes are same since independence. They are still educationally, economically and socially backward because government doesn't have any will and mechanism to get back this Nomadic and de-notified tribes in mainstream of society. The main problem of Nomadic and de-notified tribes is, they are most economically and socially backward among marginal sections and are struggling for survival and sedentary life must be located in the context of the stigma of criminality. The lack of trust from the settled and sedentary society which is reluctant to accommodate them in the mainstream society has raised some serious questions for their survival.

The lack of trust is a very serious and important problem for Nomadic and de-notified tribes, which raised several atrocities against them in the name of so called justice by society and the state in the face of police itself. Several times in the cases of robbery the nomadic tribes and particularly Pardhis become the natural suspects of the media, police and civil society. One general stereotype that has deep roots in society is that thieves are always 'Pardhis' or 'Nuts'¹². It shows the skewed and prejudiced approach towards nomadic tribes. Social stigma of criminality overrides the perception of nomadic tribes and this obstructs their efforts to settle and engage in the process of development.

⁹ <http://www.preservearticles.com/201102224116/complete-information-on-the-meaning-and-functions-of-a-welfare-state.html>

¹⁰ Ibid

¹¹ <https://anarchyindia.wordpress.com/2014/11/07/denotified-and-nomadic-tribes-in-maharashtra-by-motiraj-rathod/>

¹² Pardhis and Nuts both are the tribes of nomadic group. Pardhi means Bird catcher and Nuts means street artist.

The De-notified and nomadic tribe communities are excluded from the development policies made by the Indian government with special reference to Maharashtra¹³. The state must have to work on this problem to help those communities to overcome from the prejudice and stigma of criminality. But the reality is neither state nor the socio-political organizations have given serious consideration to the issue of 'Lack of Trust' and 'Criminality' which naturalizes the atrocities and violence against Nomadic and de-notified tribes.

Born criminal

Modernization and development have everywhere been a real threat to the cultural identity and human dignity of indigenous people. Even where in country like India where is an official policy of protection and promotion of a weaker section of our society. In our society Nomadic and de-notified tribes are identified as 'Born criminal'. Though Criminal Tribes Act was repealed in 1952 the stigma of criminality is still attach with them. Due to this stigma they are the victims of persecution and torture at the hands of the British and the state machinery. Anywhere an act of theft or robbery takes place persons belonging to these tribes in the surrounding area are arrested and subjected to various forms of torture. In the eyes of the society they are still criminals, and a wide gulf exists between them and the rest of the society¹⁴.

In 19th century Cesare Lombroso an Italian criminologist and physician placed a theory of anthropological criminology. In this theory Lombroso stated that '*criminality was inherited*¹⁵ and that *someone born criminal could be identified by physical (congenital*¹⁶) defects, which confirmed a criminal as savage¹⁷'.¹⁸ The theory looks quite interesting because it implies that a person having some hereditary character to which could be identified and categorizes them as in normal or criminal. For this verification Lombroso suggests some test in which measuring of body parts could help to be in some conclusion. This theory was criticized in scientific world. It still not had been a proven theory. Is it scientifically possible to find out a person having a criminal mind or attitude on the bases of hereditary characters according to Lombroso theory? The question is still remaining there.

But in India so called 'Born criminal' term is used for Nomadic and de-notified tribes. The term 'Born criminal' is used as symbolic social identity. It is a very controversial and problematic term, which harms deeply their social status and dignity from several decades. In 'Mahad Satyagrah' conference, Ambedkar erase the question in front of women that, why you all given birth to all of us? Why those so called upper caste (savarn) people called us untouchable? Just because of we take birth of your womb. Is your womb is different from that Brahmin women? That time the context of Ambedkar is different, they won't to encourage those women to not only take part but also lead the movement. But there is one fact, Ambedkar raise here the question because they want to show the caste based status of women in our society. A child taken birth from Brahmin women have higher status in society and a child taken birth from so called untouchables women was by birth lifelong untouchables. Here is the matter of mother's womb of different social status women in our society. That time society called these child untouchables because the child takes birth from untouchable women. Today same thing is happen with Nomadic and de-notified tribes peoples. Society called them by birth a 'Born criminal'.

¹³ To understand the state mindset towards the development of De-notified and nomadic tribes, read the paper: Vinayak S. Lashkar, "Denotified and Nomadic Tribes of Maharashtra in India" also seen "The Contemporary Challenges to De-Notified and Nomadic Tribes of Maharashtra in India: An Analysis"

¹⁴ Online International Interdisciplinary Research Journal, {Bi-Monthly}, ISSN2249-9598 , Volume-I, Issue-II, Nov-Dec2011

¹⁵ Heredity is the genetic information passing for traits from parents to their offspring, either through a sexual reproduction or sexual reproduction.

¹⁶ A congenital disorder is also known as a congenital disease, deformity, birth defect.

¹⁷ Savage means Barbaric, Brutal

¹⁸ <http://www.historyextra.com/article/feature/born-criminal-lombroso-origins-modern-criminology>

How could we say anybody a 'Born criminal'? If a person called born criminal, it also means to ashamed their mother's womb to giving birth to them. This shows our state, police and our society's insensitivity and old prejudice towards the nomadic and de-notified tribes.

Police behavior towards the de-notified and nomadic tribes

Most of the De-notified and Nomadic community members face abuse of human rights by the law enforcing authorities, realtors, politicians, landlords, and the village communities. They are exploited by every one of them. They are many a time victims of the misuse of power by the police and the caste communities in the villages. They are arrested or illegally confined for any theft or burglary indulged in by others. Their women are not spared. They become easy victims of some of the lustful and corrupt personnel in the law enforcing machinery, and the landed in the villages. Even children are not spared. The Community Survey clearly reflects the human rights violations and abuse of power by the police and others.

Nomadic and de-notified tribes are people poor and everybody on their family have to work for their survival. Women also work outside so they are very easy target. Due to stigma and prejudices, everybody had seen them as a criminal. In case of police; man, women and children of Nomadic and de-notified tribe are same, they treated them alike. This attitude of police deeply harms this community's form several decades and all the people of these communities forced to live in the shelter of abuse and torture. Children, old and young male or female, whatever they are but live in same situation.

There are several evidence present in the report of NCDNT in which the cases at the local level where women of de-notified and nomadic tribe women were especially targeted for sexual attacks, in certain cases for avenging the action of male members of community. Women are single out to teach a lesson to the community as a whole. The saddest part was that in many cases neither did the administration take note of these happenings nor did the police register the case.¹⁹

The number of women and children narrated their experiences of police atrocities on then in the report of NCDNST. They said that they were invariably rounded up for petty thefts, confined to police station, beaten and tortured and released after their families succeeded in bribing the police. They also state that all this happen in the absence of policewomen. Labeling, stigma and suspicion against entire communities has persisted, as noted by as many as six committees and commissions before the NCDNST was formed. The important fact learnt by the commission appointed by the NCDNST was that the law enforcing agencies were under severe pressure from middle and upper classes to book the 'rag-pickers' and deal with them sternly, for they thought that 'today's rag-pickers be tomorrow's hardened criminals'.

Yuvraj kale, a 33-year-old man belongs to de-notified tribe complains that police continuously suspecting him for burglary in his area. He said, "The police of Baramati are behind me. I have been accused of committing more than 20 crimes that happened around me. The first time the police picked me up was 2001, burglary case. I was just 16. Since then whenever a burglary is reported, I am at risk of being picked up. I don't stay in my house for more than 3-4 days at a time for fear of being picked up. I have two kids and I have rely on neighbors and relatives to look after them."²⁰

Due to this kind of circumstances it is very difficult for de-notified and nomadic tribes people to get job. There women also suffer from this kind of situation.

One retired IPS officer, Suresh Khopade, studied these communities all through his career as a police officer told that, 'the kind of training the police get is to blame in part for the plight of the like's Yuvraj kale'. The above statement came after the case of Roasaheb Jadhav of Karad in satara district²¹.

¹⁹ NCDNST Report 2008

²⁰ <https://www.youthkiawaaz.com/2016/08/denotified-tribes-discrimination-and-violence/>

²¹ On June 20, Raosaheb Jadhav, a 42-year-old jeweler was killed in police custody in Karad in Satara district, 70 kilometers from Pune. He had been picked up in a case of burglary. Jadhav was a member of Vadar community of a Denotified Tribe of Maharashtra. Jadhav owned a jewelry shop in the Karnala block of Solapur district. He was arrested after a jeweler from Mumbai lodged a complaint with the Khandala Police that gold and cash worth Rs. 77 lakh had been stolen from him when he was traveling from Kolhapur to Mumbai. Following the death of Jadhav in police custody, the Satara superintendent of police suspended 12 policemen. By July 18, only one constable out of the 12 suspects had been arrested. The action came even as over 500 people of the Vadar tribe took out a rally demanding an inquiry into the death of Jadhav.

“The police are trained in such a way that they look down on people from de-notified tribes. The police cannot be blamed. There is a need to change the syllabus and the training,” Khopade said. “Even after so many years of Independence, de-notified tribes are still listed as criminal tribes in police training manuals of the state.”²²

This has also manifested in what Kiran Bedi, a well-known former police officer and now Lieutenant Governor of Pondicherry tweeted August 2nd 2016 against the Nomadic and de-notified tribes. Kiran Bedi slur against the cruel ex-criminal tribes proves that the age old prejudice is still alive in the mind of police and our society. An age-old prejudice is being kept alive by Kiran Bedi’s stigmatising of De-notified Tribes.

“Ex-criminal tribes are known to be very cruel. They are hardcore professionals in committing crimes. Rarely caught and/or convicted”. – Kiran Bedi²³

If a responsible state functionary, a lieutenant governor and a retired policewoman, who has for long been associated with prison reforms, still uses discredited terminology like ‘criminal tribes’ to describe the Bawaria community, then her views resonate with the belief held by the colonial British government that brands an entire community as incorrigible and ‘hereditary criminals’. At any rate, her use of it shows that this colonial term is still alive and in use by the police²⁴.

Another example, a woman of the Nandiwale tribe, which sells utensils and cutlery for a living, was stripped and beaten up in Indapur block of Pune district for allegedly stealing silver spoons from a household. After being accused of the crime, she was stripped and beaten up. They did not even ask if she had committed the crime. That she belonged to a once criminally notified tribe was considered proof enough²⁵. In this case police even doesn’t file a case. But police always give some justification about their behavior. Here are some examples:

- Inspector Santosh Girigosavi of Pune Rural Police, Chakan, agreed. “The problem still exists in rural areas. However, the chances of police picking up a de-notified tribal have diminished as they have now integrated well within other communities,” he said.²⁶
- A police inspector at Indapur, where members of many de-notified tribes have settled for good, does not agree. “We do not necessarily pick up people just because they belong to a de-notified tribe. We pick up people with a criminal background. It just happens that lots of criminals belong to these tribes because of their socio-economic background”.²⁷
- “There is a wrong tendency of people linking crimes with caste or community. For a cop, a criminal is a criminal,” says Rahul Gopal, former Director General of Police of Maharashtra.²⁸

Rahul Gopal probably hasn’t heard of the tribal woman who was stripped and beaten up after being falsely accused of stealing silver spoons by a household.

There was one recent incidence happened at Bhopal. Indramal Bai was a waste-picker from the Pardhi community. She lived in Gandhi Nagar basti in Bhopal (M.P.) with her two young children. Her husband was living separately for the past 10 years. She was forced to take her life due to continuous harassment for over a week by three policemen named Gajraj, Jadhav and Sandeep from the local Gandhi Nagar Police Station. These policemen were trying to extort money by threatening to register a criminal case of theft against her. They did not relent even after repeated pleas by Indramal of her innocence and her inability to give any money. On the fateful day (Friday, 17th November 2017), the corrupt policemen visited her house thrice. By the end of it, she was so desperate that she poured kerosene on herself. As she caught fire, the two went away saying that these Pardhis can do all the dramas of the world. Indramal’s relatives ran to save her but she already had over 60% burns when admitted to the Hamidia

²² <http://www.youthkiawaaz.com/2016/08/denotified-tribes-discrimination-and-violence/>

²³ <http://thewire.in/58582/bawaria-gangs/>

²⁴ [ibid](#)

²⁵ <http://thewire.in/58582/bawaria-gangs/>

²⁶ <http://www.youthkiawaaz.com/2016/08/denotified-tribes-discrimination-and-violence/>

²⁷ [ibid](#)

²⁸ <http://www.youthkiawaaz.com/2016/08/denotified-tribes-discrimination-and-violence/>

Hospital. She breathed her last in the intervening night of Sunday and Monday (20th November 2017 at 12:40 a.m.)²⁹

There are several cases available that help us to understand and point out the relationship between the police and the member of Nomadic and de-notified tribe. On the bases of this it's quite easy to understand the situation of women of this community. The whole family members are living in threat, especially of police. Police suspect those community members for burglary, theft etc without any evidence they lift them up and starting to harassed them. According to cases against this community, most of the time police lift male members and after that to extricate the male member of their family women faced the police. Several survey reports testify that in certain situation women trap in a verbal abuse, sexual harassment and beating incident. The possibility of physical abuse and even rape cannot be ruled because there are several cases of custodial rape and rape in police station. In this case police have already bad reputation. All this cases are related to scheduled caste and scheduled tribe community, due to their social organization, some cases were come in light. But the Nomadic and de-notified communities are not organized and there is strong possibility exists that women of this community also faces this type of tyranny.

Already this community is socio-economic, education and politically backward. On above this the associated beliefs and prejudices degrade their status in our society. This kind of status brings lot of trouble in their life. State machinery and police also have mindset against them. As we know that stigmatization against Nomadic and de-notified are the part of police training. They learnt that these tribes are criminal in nature and police should always have to watch them and doubt them. Police training teach them that whole community is criminal so for this reason they do not any sympathy for women and even for the child also of this community. Police defiantly behave certainly rude and inhumanly with women and because of that women face injustice and tyranny.

Conclusion

Maharashtra government doesn't have any concrete events or programs for rehabilitation of Nomadic and de-notified tribes. These communities are excluded from the development. Nomadic and de-notified tribes are being branded as criminals during the period of British rule. Due to lack of development and their criminality tag, these communities are socio-economically backward as compare to other backward classes in Maharashtra. Our society also prejudice towards these communities. They also alienate then from the mainstream and harass them in the name of born criminals. It is appalling to note that educated people still cling to the discarded theories of criminology that people from marginal and tertiary occupations (such as rag-picking) are bound to take crime as a future career.

Our society, police and our state have mindset against these communities and they think them as a primary threat for the (so called) mainstream society. State machinery (government) never did anything concrete for their development but tormented by saying them born criminal. But police is the real threat for Nomadic and de-notified tribes because there training teaches that these communities are criminal so since independence the police routinely used the Habitual Offenders Act against the members of nomadic and de-notified communities. Nomadic and de-notified tribes people are so poor and unorganized so they prove easy target for police.

The De-notified and Nomadic community's women are the most vulnerable and marginalized in place. From the above explanation it's indicate that police behave very rudely and cruelly with the nomadic and de-notified tribe women. Police don't have any sympathy for these women. They treat them just like a criminal because police have some prejudice for this community. The inhuman behavior of police is based on their training which teaches them to see all members of this community as criminal. Police is the primary threat for dignity and prestige of women of the Nomadic and de-notified tribe. Police definitely behave certainly rude and inhumanly with women and because of that women face injustice and tyranny.

²⁹ <https://www.kractivist.org/indramal-bais-suicide-an-institutional-murder/>

Bibliography**Articles**

1. D'souza Dilip, 'Declared Criminal at Birth, India's De-notified tribes'.
2. Dr. Ghatage S. Babasaheb, 'Disabilities and social justice for nomadic tribal communities in India'.
3. Bokil Milind, 'De-notified and Nomadic Tribes: A Perspective'.
4. Editorial, 'A Nowhere Existence', Economic and Political weekly October 6-12, 2007 Issue no: 40
5. Lascar S. Vinayak, 'Denotified and Nomadic Tribes of Maharashtra in India'. Lascar S. Vinayak, 'Denotified and Nomadic Tribes of Maharashtra in India'.
6. Lascar S. Vinayak, 'The Contemporary Challenges to De-Notified and Nomadic Tribes of Maharashtra in India: An Analysis'.
7. Kolekar, S. (2008). Violence against Nomadic Tribes. Economic and Political Weekly, 43(26/27), 569-571.
8. Rathod Motiraj, 'Denotified and Nomadic Tribes in Maharashtra' anarchy India (7 Nov, 2014).

Reports

1. NCDNSNT 2008 Report, Volume – 1
[http://socialjustice.nic.in/writereaddata/UploadFile/NCDNT2008-v1%20\(1\).pdf](http://socialjustice.nic.in/writereaddata/UploadFile/NCDNT2008-v1%20(1).pdf)
2. Ministry of social justice and empowerment: Annual Report 2015-16
http://socialjustice.nic.in/writereaddata/UploadFile/SOCIAL%20JUSTICE%20ENGLISH%2015_16.pdf
3. Report of criminal tribe act enquiry committee 1939
<http://staging.ilo.org/public/libdoc/historical/1901-2000/48510.pdf>
4. Denotified, Nomadic and Semi- Nomadic tribes 'A search for a new hope'
http://ncdnt.gov.in/publications/DE_NOTIFIED_NOMADIC_AND_SEMI_NOMADIC_T_RIBES__1_.pdf

Web links

1. <http://www.preservearticles.com/201102224116/complete-information-on-the-meaning-and-functions-of-a-welfare-state.html>
2. <http://www.youthkiawaaz.com/2016/08/denotified-tribes-discrimination-and-violence/>
3. <http://www.hindustantimes.com/india/maharashtra-congress-releases-state-assembly-poll-manifesto/story-o7pArG8i1vyeNsHfRdpR8L.html>
4. <http://thewire.in/58582/bawaria-gangs/>
5. <https://anarchyindia.wordpress.com/2014/11/07/denotified-and-nomadic-tribes-in-maharashtra-by-motiraj-rathod/>
6. <http://thewire.in/61207/maharashtras-nomadic-tribes/>
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Cesare_Lombroso
8. <http://www.historyextra.com/article/feature/born-criminal-lombroso-origins-modern-criminology>
9. <http://www.personal.psu.edu/afr3/blogs/SIOW/2011/12/born-a-criminal.html>
10. <http://www.historyextra.com/article/feature/born-criminal-lombroso-origins-modern-criminology>

Documentary

Acting like a thief, Documentary Educational Resources.

Right to Education and Health of the NTs and DNTs

Dr. Mithun Kherde

Tata Institute of Social Sciences, Mumbai.

Dr. Ambedkar had long ago emphasised that mere writing down the provisions of civil, educational, social, economical rights for the depressed classes in the constitution won't serve the purpose. Those who were oppressed for generations together are strangled in the chains slavery and the delivery of justice for them is therefore won't be easily guaranteed. Whenever these weaker sections try to peacefully access their rights, the dominant social groups not only lay down obstacles in their way but also use the traditional tool of social boycott. Today, we see that affirmative action policies like reservation and socially inclusive policies like right to education have opened the doors of education for nomadic, de-notified and semi-nomadic tribes' children to enter into learning institutes to taste the milk of the tigress (education). However, from schooling till higher education there are ample numbers of difficulties that these first or second generation learners have to face. Worse is the situation with the health care. With states withdrawal from providing healthcare, rapid privatisation and lack of purchasing power of NT-DNT communities, the healthcare situation of these communities seem to be endangered. This paper is based on review of available literature on NT-DNT communities and focuses on exploring the historical and socio-economic background of the NT-DNT with a special emphasis on education and health issues of these communities in current context.

Introduction

There are about 313 Nomadic Tribes (NT) and 198 De-notified Tribes (DNT) whose population in Maharashtra is estimated to be around five million. According to the Report of National Commission for Nomadic, Semi nomadic and De-notified tribes, 2008, the population proportion of Nomadic Tribe and De-notified Tribes is approximately 10,74,50,018 (10%) of the total Indian population. Excluded from both the schedules of the constitution viz. Schedule Caste and Schedule Tribe, these communities have been denied their participation in social, cultural, political and economic development. They live at the periphery of the settled civilisation and depend on nature – hunting, cultivating and gathering forest produce (Hindustan Times, 2011). Number of commissions has been constituted by the subsequent governments and yet the issues of NT and DNT community remain un-attended.

Context and Background: History of Exclusion

NT-DNTs are said to be periphery dwellers. Some historical accounts suggest that they fought the British refusing to be subjugated. British found it difficult to deal with them and hence they demonised these communities. These communities have suffered humiliation and oppression due to the colonial branding as “born criminals”. The Criminal Tribes Act (CTA), 1871, labelled approximately half of these communities as “criminal tribes” with a prejudice that these communities were “addicted to committing offences” that were deemed to be non bail-able under the colonial law. The British officer, T.V. Stephen in 1871 had gone to an extent of saying that, like swindlers and marauders, the criminal tribes should be smashed. Separate closed and free colonies were created under this act to imprison the members of NT-DNT communities under CTA. Captured by police and confined to criminal colonies under the CTA were mostly the members from Pardhi, Kikadi, Bhamta, Mang-Garudi, Kanjarbhat, Rajput Bhamta, Bhill, Vadar Dharal communities as per Semington D (1937). Post independence, this law was repealed and their nomenclature changed to ‘Vimukt or Vimochit Jamati’, but along with the retention of culture and tradition of caste (attributed by birth) system and associated prejudices, the exclusion of these communities continued. The repeal of the CTA should have been followed by recognition of these communities as freedom fighters, but ironically, the law makers of independent India alongside de-notification from CTA, retained the prejudice about these communities and another law named as Habitual Offenders Act came into existence. Impact of this social, economic, political, cultural exclusion can still be seen among these communities even after 71 years of independence of Indian state. Till today these communities are bearing the “burden of stigma and prejudice”.

Deprived of Constitutional Safeguard and Welfare Programs

Under article 366 (25) on the Indian constitution, certain groups were classified as Schedule Tribes (ST) and have been provided with provisions under article 342 (2) for their protection, safeguard and welfare. The classification was based on criteria of exhibiting “primitive traits”, “distinct cultural identity”, “geographical isolation” and social backwardness”. Majority members of the NT-DNT communities even today live primitive lives. They are still mobile communities distinctly identifiable from settled communities. The move in groups places to places. Worship of nature, animals, adorning head with horns, not wearing blouse are some of the practices that can be observed in these communities. “Jat Panchayat” still has important place in their social life. Their assembly to sort out social and inter-personal problems related to matrimony, marital issues, property inheritance are still dominantly governed by these Panchayats which can be seen as primitive and crude form of social and legal justice delivery systems. Wandering social life and interaction with several communities while moving from one place to another, has led to creation of a distinct cultural capital for these communities which are observable in the form of dresses, dialect, folklore, customs and practices. Absence of concept of permanent settlement among these communities, has kept them away from the integration process through which the settled communities have passed. Thus, these communities have negligible amount of landholdings. The settled communities often look upon them with mistrust and suspicion which is evident from the terms “Uchalya” (literally – ‘pilferer’: a term coined by the British who classified the tribe as a criminal tribe meaning ‘a thief who steals without using violence’) and “Upara” (an outsider) which has been used for some of these communities. Branded as criminals by the colonial law, looked down by the settled communities, no land-holding, wandering and gathering lifestyle, these communities still live at the outskirts of the main-lands (villages and cities), geographically isolated from the main stream communities in temporary colonies best known as ‘pal’ or ‘pada’. Schooling system of the “main stream” society does not suit their non-settled lifestyle. They are constantly on move. Their children thus remain deprived of formal education and training. They remain in the grip of superstition, ignorance and inherited poverty. In absence of economic capital, they have no means of production and livelihood. Their social network is confined to the closed community and thereby hardly any opportunity they get to come out of their situation. Their representation in social, educational, economic and political affairs of the main stream society therefore remains negligible. NT-DNT communities served the settled communities as providers of several goods like herbal medicine and specialised services like entertainment, fortune-telling, maintaining genealogical record of caste groups, etc. as noted by some scholars. Owing to several factors like mutual relationship with other communities, settlement related issues, prejudices, missing historical links, similarities and differences in and cultural practices of NT-DNTs and other communities they have been categorised in SC, ST and OBC in some states and only in few states, they have been recognised as distinct groups. Also a good number of them have been estimated to be invisible (not yet classified in any of these groups). Due to this fragmentation and misleading demographic classification, the census enumeration of these people has been incorrect. In absence of clarity on data, the budgetary allocation to these communities remains a concern. This community has negligible landholding compared to other communities and therefore, a large proportion of NT-DNTs are still forced to live a nomadic life. Many of them lack documentary evidence of citizenship, ration card, voting card, adhar card etc. thereby devoid of their civil rights. Culture of prejudices and inherent power relation and discrimination, create hurdles for them in the process of document creation as the power lies in the hands of dominant social groups. Combined with these issues, there is exclusion of these communities from development plans leading to the scenario that, hardly any welfare program can reach them. In spite of shouldering the burden of hereditary poverty yet they remain out of the Below Poverty Line (BPL) list.

Human Rights Violation Continues with Newer Legal Obstacles

The settled communities which possess material wealth such as land and other resources look down upon Nomadism. Nomadic beings are thereby treated as something primitive and hence the large proportion of dominant social groups is insensitive about socio-economic and political issues of the NT-DNTs. The Ex-criminal tribe label still remains attached to members of these communities thereby

exposing them to brutalities and economic exploitation imposed upon them by the settled communities as well as police machinery. Arbitrary arrests, illegal detention, custodial deaths, raids on residential areas of these communities and confiscation of goods, sexual assaults, detention and harassment of women and children (e.g. Case of Umred, Nagpur) during such raids are common experience of these communities. In spite of such plethora of vulnerability, legal protection such as protection under atrocity act does not extend to these communities. The flawed notion of wildlife conservation, supported by Wildlife Protection Act and Prevention of Cruelty to Animals Act, coupled with skewed government policies continuous mineral exploration from the tribal areas, and exclusionary legal provisions (Prevention of Begging Act, Livelihoods and Life, Vagrancy Act) are responsible for pushing the NT-DNTs into a cycle of starvation and poverty (Hindustan Times, 2011). Displaced from their natural habitat, they have been forced to migrate to urban or semi-urban regions and become a part of bonded labour and child labour systems.

Lag behind on Human Development Scale

NT-DNT communities have very negligible amount of hand holding. Literacy rate among them is lowest compared to other social groups. Education system of the mainland seems to be irrelevant and disconnected with their way of life and livelihood options. Their settlements are temporary and have poor or no hygiene and sanitation arrangements. Health especially of women is exposed to serious risks due to their physical position and social position. However, the grievances raised by grass root workers, academicians and expertise groups on behalf of these communities remained unheard till the 12th five year plan. Thereafter, a special action plan for NT-DNT communities with earmarked funds was assured by the 12th five year plan as a corrective measure for historic wrong doings. These funds were demarcated to uplift the educational, livelihood, health conditions of these communities. Guidelines were sent by centre to the state governments for time bound action plan to issue temporary documentary proofs such as residential, birth, caste certificates, voter and ration card at their doorstep so as to enable them to access development programs.

Status of education and related problems among NT-DNT

Education is said to be the instrument of social change but in Indian society which is organised in hierarchal and exclusionary manner on the basis of notion of purity and pollution, had restricted the access to education reserved for the “upper castes” for generations together. Thus, lack of access to education can be observed as a classical feature of social exclusion in India. Several communities have been denied entry into education system by the virtue of social group into which they are born. NT-DNT communities have also suffered this exclusion. Impact of this historical legacy of exclusion is such that, till today, we find that literacy rate of NT-DNT community is very less compared to national average. The overall average rate of education which was 18% at the before independence (1947), has grown to 74%. However, for socially excluded communities, the pace of educational inclusion is very slow, for instance, among Ramoshi community of Maharashtra, only 50% seek education (Madane, 2010). Educational trajectory of the NT-DNT communities can be understood in three phases:

From 1924 to 1937: With a vision that, good education and sufficient employment shall improve the criminal tribes, the British had made primary education compulsory for children from 5 to 12 years age residing in the criminal colonies which were formed under CTA. Factory workers below 15 years were also supposed to attend night or half-time schools. Bhatghar, Gokak Falls, Vijapur and Soclapur colonies are some examples where such schooling projects were in place from 1924 to 1937. Mr. Start had started vocational education program in colonies under his possession where skill training in Carpentry, Mason, Tailoring, Agriculture, Blacksmith work, Weaving etc. were being conducted for the colony dwellers. A report by Mr. Start (1924) also records students of Ghantichor tribe were interested in painting and had won a medal for the same.

From 1937 to 1948: In this period, there was an improvement in the enrolment of children in vocational courses in the colonies under CTA. Also student’s progress was evident from the result of exam conducted by the technical board of education. Scouts and guide, Lathi, Lezim and Parade trainings were also introduced for them in this period for which several awards were won by the learners. As narrated by Mane (1997) in his book ‘Vimuktayan’, these communities were prepared for rehabilitation by the

British officials who tried their best to develop inherent qualities of these tribes. In the later part of this period around 1947, these colony administrations were handed over to the native officers and further to the local district boards and managements. However, before the final decision on this transfer was to be taken, the native officers closed the schools of these colonies. The scout-guide training, vocational training, sports etc. were replaced by religious programs like 'Bhajan-Kirtan'.

Post Independence (1948 onwards): Gradually the native officers replaced British administrators and the colonies were made free. This huge population which was till then invisible to the nationalist leaders came to light when in 1960 then Pre-Prime Minister Jawaharlal Nehru broke wire of these colonies officially and announced the repealing of CTA. The tribes which were kept confined to the colonies that were outside the main stream localities under CTA, had now become free but with a series of problems that were never thought about during the Indian nationalist discourse against British government. India became free as a political entity but these communities were not prepared to recognise what freedom means. In the free society outside their colonies, they were not free to attend main stream schools, they struggled for livelihood sources. Children of 5 to 15 years resorted to pick pocketing, theft and women engaged in wine production. Men resorted to consumption of wine due to disappointment.

Thus it can be seen from the above accounts that, the door for education to the NT-DNT communities were opened by British in the CTA settlements and they tried to bring out the best out of them, though it was only for the limited number of members who were confined to these large prisons. Post independence, the situation was reversed and they were forced to go back to their primitive lives. Government of India hardly cared to recognise the existence of these communities and never tried for integration of these communities till as late 12th Five Year Plan. Thus, primary education remains out of reach of these communities. Proportion of budget allocation for vocational education is minimal and higher education is rarely reached by members of these communities. Further with the recommendations of Ambani-Birla Committee report on education, the privatisation of education is the difficult way ahead for NT-DNT communities which have long remained at the margins. The problem of education according to this committee is market oriented and therefore they propose market oriented solution to it. However, the undesirable condition of NT-DNT is not only due to economical deprivation but also due to social, cultural as well as political deprivation. The expenditure on primary, secondary, higher and technical education by government of Maharashtra is merely lingering around 2.5 to 3 % of GDP when the state planning commission had recommended increasing up to 6%. Representation of such communities in sphere of higher education requires series of investment in primary and secondary education followed by number of affirmative action and policies to encourage them to continue education. However, the government's attitude towards budget allocation for such schemes is disappointing. For primary education government spends merely 9 crore rupees and 100 crore is spent per annum on higher education where only 7% students are enrolled. NT-DNTs are rarely enrolled in these institutes of higher learning.

Contemporary Problems in Primary Education for NT-DNTs: Their history, culture, tradition is not represented in books that they read and the syllabus that is being taught to them. They speak a different dialect and experience all together a different upbringing, lifestyle and culture. The curricular framework excludes them in practice. Thus, the system of education that is so sacred to the main stream society makes no sense for them apart from the fact that the mid-day meal is their only attraction. Several other problems arise due to continuation of prejudices and low treatment of teachers and students belonging to other communities towards NT-DNTs. The stigma of criminal tribes often is used to harass and socially boycott them. If in case there is any theft in the class, the member of this community is first targeted with suspicion and punished without enquiry. Name taking and teasing by caste names (Bhamta, Berad) that suggests criminal tribe background is common to their experience. Their non-settled and migratory life throws other challenges that block their educational opportunity.

Contemporary Problems in Higher Education for NT-DNTs: When compared to advanced countries where the enrolment in higher education is about 54%, in India it is 10%. However, this enrolment is not uniform for all sections of the society and for NT-DNTs, this proportion is negligible. In a study by Amar Rathod in 2008, the enrolment of NT-DNTs in higher education was found to be lowest 0.24%,

compared to other social categories such as upper class christians (37.28%) upper class Hindu (24.89%), other backward class (11.00%), muslim (11.04%), schedule caste (7.48%), scheduled tribes (4.19%) and women (11.04%). It can be concluded from the data here that, it is rare that students with NT-DNT background crosses number of obstacles and reach the university education. Some of the NT-DNT communities work as farm labours during season, but they do not hold lands (alutedars) for themselves and thereby their children are not eligible for additional marks as available for the other land holding agricultural communities (balutedars) this is an example of one such disability that comes to this community naturally by the virtue of inter-generational deprivation.

Affirmative action policies and aftermath: Dr. Ambedkar in article 340 of the constitution under directive principles of states policy mentioned the plan for development of other backward classes (OBC) and scheduled tribes (ST). However, the government of India, implemented only article 15 (4) which was meant for development policies for schedule castes (SC) and obstructed the development of OBCs of which nomadic tribes were considered to be a part, till 1979. Later a commission under Kaka Kalelkar's chairmanship was constituted, the recommendations of which were never implemented. Followed by this, B.D Deshmukh committee was implemented which made a way for 4% reservation for NT-DNTs. After Mandal commission, implemented in 1990, today, we see that in Maharashtra various sub-groups of NT-DNT communities have been given reservation in different proportion viz. VJ (A) – 3%, NT (B) – 2.5%, NT (C) – 3.5% and NT (D) – 2%, thereby creating opportunities of higher learning for these communities. However, there are several obstacles like caste certificate, caste validity certificate, non-creamy layer certificate, domicile certificate which mandates possession of several other documentary evidences to avail these reservations. Lack of information and barriers to access the documentary evidences play significant role in discouraging them from entering into or continuing higher education. Of these obstacles, the non-creamy layer issue is the most contested one as it deprives both the poor as well as the wealthy candidate of the same community and kicks away the pie from both of them who are otherwise eligible for admission (Paikrao 2014). The first generation learners from NT-DNT communities, who have passed through the primary and secondary education and have come to the universities and enrolled in professional and higher education, also face several humiliations when they assert their identity. They are cursed for utilising their legitimate right of affirmative action policies and scholarships which are meant for them. They are often accused of lacking 'merit' by the co-learners and teachers. There is no sensitivity among the so called 'upper-castes' which had monopoly in education and especially the higher education till very recent times before implementation of Mandal commission and other affirmative action policies. The institutes of higher learning have in recent times become the new centres of social boycott. Those who are educated among the NT-DNTs are facing unemployment issues. The reserved positions for backward categories in the public sector organisations and institutes are being kept vacant which is in violation of constitutional provisions. The reservation in promotion has been recently shot down by the court which also has a huge repercussion on the first generation service class population who had availed the benefit of it. The process of reversal of the promotion has begun in Maharashtra and is a huge threat to the NT-DNT communities. At the same time we see that the case of Bogus Caste Validity which has cropped up due to the systemic corruption remains fearless due to state's inaction towards this issue. In the study by Amar Rathod in 2008, in Nashik (19783), Aurangabad (18907), Nagpur (8338), Mumbai (18407), Pune (12572) and Amravati (14636), which amounts to about 1,53,152 cases of bogus caste validity were pending for declaration since long. Thus we see that, the government and court are biased towards the non-genuine cheaters and unjust towards the NT-DNT communities.

Status of health and related problems of NT-DNTs

With negligible land holding, majority of the members of NT-DNT communities are left with no option but the stay in temporary settlements, alongside the railway line, under the belly of the flyover. They usually construct a temporary hutment known as 'Pal' which is nothing but jhuggi-jhopdi or hut which are worse than the temporary housing that we see in rural settlements or urban slums. At these places they are considered to be illegal encroachers and are at constant threat of evacuation. A study conducted on socio-economic status of NT-DNT communities in Delhi conducted by an organisation,

Sarthak have brought out these issues to the notice of National Commission for Women through its project report. The study narrates that the settlements of these communities are surrounded by dumped human waste, animal waste, and waste from urban areas. Basic civil amenities like electricity, Safe water and sanitation, facilities are not available to such settlements and they are at constant risks to public health issues related to unsafe water and open defecation. Exposure to extreme temperatures, risk of physical injury, cuts, and bruise. Women, adolescent girls and children of these communities are vulnerable to risk of infection and sexual assault too. For health disorders, they prefer black magic and tona totka over modern medicine due to poverty and ignorance. Access to health awareness campaigns, healthcare programs, health education facilities, health insurance and access to government health facilities remain out of their reach. Public health facilities being overcrowded punish them with wage loss due to long waiting time and private facilities tax on their hard earned money hence they stay away from both of these. Deliveries happen at home either with help of untrained dais or without them. They lack awareness about the ante-natal care (ANC), post-natal care (PNC) incentives for institutional delivery, routine immunisation, integrated child development scheme (ICDS) etc. Issues such as malnutrition, Diarrhoea, chicken gunnia are high in these communities. Doctors, nurses and health workers do not visit Pal or Pada where NT-DNT communities reside (Ambewadikar, 2016).

Recommendations

Mapping: Policy on mapping of these communities which mostly occupy periphery of the main lands in city or villages, alongside railway lines etc. shall help in reaching out to these communities.

Share in Budget: Educational, health, social, cultural, political development of these communities shall be supported by the state. For this, population proportionate budget allocation can be planned. Considering the census enumeration, livelihood patterns, comparative development at par with other communities, appropriate budgetary heads be created and time bound activities, funding and expenditure shall be ensured.

Basic civil amenities: Basic amenities like safe drinking water, health, sanitation, community specific hamlet need to be integrated for them in the policy development. It is important to note that some of the nomadic communities had embraced Islam in the due course of time. Mobile ration cards shall be admissible to enable them to be included in the food security.

Special attention to doubly disadvantaged: An intervention is therefore required to recognise these doubly disadvantaged nomads which according to Sachar committee is minority within minority and marginalised within marginalised.

Primary Education: Access to primary education is must for these communities and in order to be in the school, it is necessary that proper enumeration of children and adults of these communities happen. Obstacles like necessary documents for enrolment shall be removed. Punishment for institutes which discriminate with the students of these communities shall be introduced. Innovative models of inclusive education like neighbourhood school, mobile schools, bhonga shalas (for brick kiln workers), sakhar shala (for sugar cane cutters), residential schools, ashram schools, etc. are needed to be in place and funded by government as well as private initiatives. Parents of these NT-DNT children shall receive financial incentives to encourage them for sending children to school. The ultimate aim of all these temporary interventions shall be to bridge the gap between the drop outs/ never attended school with the mainstream schooling. There shall be facilities for re-entry for the drop outs. **Education for Livelihood:** Vocational and skill training shall be an important component of this education system which shall attach them to the livelihood sources at the earliest. Entrepreneurship development for these communities in various sectors shall be encouraged.

Affirmative Action for Higher Education: Special provisions shall be made for facilitating representation of NT-DNT communities in higher education and professional education. Inclusion and encouragement policies shall be charted out and appropriately advertised to enable their participation in higher education, institutes of national importance, university education, overseas education, etc.

Women empowerment: Incentives for girl education shall be helpful to encourage education of girls of these communities. Supported by other programs like skill development, entrepreneurship opportunities,

self-defence courses, adolescent training and education, livelihood support, etc. shall be specifically planned for them.

Public Health: Training in sanitation and hygiene, cleanliness, barrier free access to healthcare facilities, access to state supported social health insurance schemes, disease preventive and health promotion programs shall be ensured to reach them. Special component for NT-DNT under National Health Mission (Rural and Urban) shall be designed and executed to cater to the healthcare needs of these communities.

Life with dignity: Arbitrary raids in the settlement areas of these communities, prolonged police investigation, illegal detention, custodial deaths, physical and sexual assaults during raids impact on the livelihood, education, health and dignity of the members of these communities. Such issues arise due to the social prejudices supported by Habitual Offenders Act that provides free hand to the police and justifies brutality. Such treatment to the group is serious case of gross human right violation and therefore this law shall be repealed or amended considering the human rights framework.

Legal Protection: Atrocity act shall be extended to include NT-DNTs under its ambit to ensure adequate protection and safety to them.

Cultural Conservation: Unique forms of live that NT-DNT had spent have given them a distinct system of cultural capital in the form of festivals, traditions, practices, dressing pattern, folk lore, songs, music, dance, literature, etc. Special provisions shall be made to preserve the remains of these traces.

Settlement and Rehabilitation: Ministries and Departments of Social Justice Empowerment, Tribal Development, Rural Development, Urban Development, Forest and Environment, Education, Health, Labour, etc. should have special component plans for NT-DNTs.

After death facilities: Separate burial grounds should be made available to the NT-DNT communities as they are denied access to the existing facilities which are already earmarked and reserved community and religion wise.

Bibliography:

1. Twelfth Five Year Plan (2012–2017) Social Sectors, Volume III, Planning Commission (Government of India) 2013, SAGE Publications India Pvt Ltd.
http://mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/document-reports/XIIFYP_SocialSector.pdf
2. [Government Resolution for Issuing caste certificate for those nomadic and don't who don't have documentary proof \(1-Oct-2008\)](#), Department of Social Justice and Special Assistance, Government of Maharashtra.
http://econetindia.org/site%20pdfs/nomds/GR_Issuing%20caste%20certificate%20for%20those%20nomadic%20and%20don't%20who%20don't%20have%20documentary%20proof-2008.pdf
3. [Government Resolution for issuing ration card](#) for nomadic tribes who don't have documentary proof (12-Sept-2008), Department of Food and Civil Supplies and Consumer Protection, Government of Maharashtra.
<http://econetindia.org/site%20pdfs/nomds/GR%20related%20to%20ration%20card.pdf>
4. [Government Resolution on Land Encroachment](#) for evacuation of land (09-March-2007), Department of Revenue and Forest, Government of Maharashtra.
<http://econetindia.org/site%20pdfs/nomds/GR%20on%20Land%20Encroachment.pdf>
5. Rathod Motiraj. Denotified and Nomadic Tribes in Maharashtra. Anarchy India. 7 November 2014.
<https://anarchyindia.wordpress.com/2014/11/07/denotified-and-nomadic-tribes-in-maharashtra-by-motiraj-rathod/>
6. Madane Uttam. A study of change in occupational patterns of Ramoshi community, with special reference of Indapur taluka of Pune district. NIRMAL. Maharashtra.
<https://nomadsgroup.files.wordpress.com/2010/04/a-study-of-change-in-occupational-pattern-of-ramoshi-community-with-special-reference-of-indapur-taluka-of-pune-district1.pdf>
7. Semington D. Management Report of Colonies. 1937. Page 12-13.
http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/73483/10/10_chapter%202.pdf
8. Start O. H. B. Annual Management reports. 1924. Page No. 6.

9. Mane Laxman (1997), 'Vimuktayan- Maharashtraatil Vimukta Jamati: Ek Chikitsak Abhyas', Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai, Page No. 204.
10. Paikrao Vijaykumar (2014), "Bhatkya Vimuktanche Shikshan: Samsya va Upay", Ed- Shrikant Mudde, 'Andharwata', Prawartan publication, Latur. Page No. 132-133.
11. Rathod Amar (2008), "Arakshan: Vimukta Bhatkyanche" Editor - Govindraoji Chavan, Weekly Banjara Pukar, Nanded. Page No. 68.
12. Rathod Amar (2008), 'Disease of Bogus caste validity certificate in reservation, Reservation of DNT and NT (Edited by Govindrao Chavan, Weekly, Banjara Pukar, Nanded. Page No. 56.
13. Supreme Court says jobs, admissions secured on fake caste certificates not valid. Indian Express. July 6, 2017
<http://indianexpress.com/article/india/jobs-admissions-secured-on-fake-caste-certificates-in-reserved-categories-cant-be-sustained-supreme-court/>
14. 'Socio-Economic Status of Women of Denotified & Nomadic Communities in Delhi. Sarthak. National Commission for Women.
http://ncw.nic.in/pdfReports/Socio_Economic_Status_of_Women_of_Denotified_and_Nomadic_Communities_in_Delhi13012017.pdf
15. Ambawadekar Jayshree. Reaching out to the Nomadic Communities: Exploring Policies and Strategies of Inclusion through Census 2011. Journal of Social Science. Department of Higher Education. Knowledge Consortium of Gujarat.
http://kcgjournal.org/kcg/wp-content/uploads/SocialScience/Issue22/Issue-22_JayashreeAmbewadikar2.pdf

Criminalising labour in Colonial India

ShirishAthawale

Ph.D. Student, Department of Humanities and Social Sciences, IIT Bombay

Criminal Tribe Act 1871 (CTA 1871) and subsequent acts in various provinces in British India were claimed to aim at reforming the members of the communities which were said to be suspected to be engaged in the criminal activities. Number of such communities were branded as criminals by birth. The act further legitimised their oppression, suppression, exploitation and exclusion with this single act. However, all such communities, suffering the stigma of being the criminals in post-independent India are categorised as and restored as DNT.

De-notified and nomadic tribes (DNTs) are the communities, which were notified as criminals by above act and later after independence, these had been de-notified and termed as De-notified and Nomadic Tribes (DNTs) by the government of independent India.

Currently, De-notified and nomadic tribes constitute the approximately eight crore of current population. Plethora of literature reveals that they are living in extreme poverty. Renake Commissions reveals that the illiteracy among these communities is more than that of scheduled caste and scheduled tribe. But the worst part about them is they have been treated as criminals by the state as well as society. When there is instance of stealing or robbery, they become the first suspect. The impact of this act was still seen and experienced by the numerous communities and therefore it becomes a challenge before the social scientists to examine the said act and also look critically into the motives of the colonial power. They are under constant surveillance in the post-independent India. Cumulative impact of this is evident till today by the numerous communities, this poses bigger challenges for policy makers, social scientists and legislators and to re-examine the said act and critically look at the motives of colonial power. And how to amend it and restore their human dignity.

Indentured migrant labour was the system of labour circulation across the colonies during the colonial period. The use of the colonised population as a cheap labour for the development of the infrastructure, industrial and plantation work in undeveloped colonies was the purpose of this policy. In colonial India, indentured migrant labourers were recruited by the French as well as British Empire. In the same period the convict workers from colonial India were transported to work on infrastructure development of the newly colonised territories of British Empire. At the end of the 19th century colonial India saw enactment of another law, namely Criminal Tribe Act 1871, which gave immense power to authority to brand any person as a criminal and keep him or her under strict surveillance, which also had the provision to keep such population in a settlement and train them as industrial and agricultural workers.

This paper critically looks at the labour recruiting practices, various colonial legislations that dealt with crime and abolition of slavery, and how all these events led to the formulation of the enactment of CTA 1871 in colonial India. Paper also argues that the notion of criminality, imposed by CTA, on the number of communities has gone unquestioned and unexamined by the community members themselves and by the post-independent state. This paper argues that the objective of CTA was not to reform, as it claims, the certain community which were branded as criminals; but was the strategy to exploit the cheap labour in the backdrop of growing need of the workers in industries in colonial India. It urges and argues that there is an urgent need to do away with the imposed identity of millions of de-notified tribes by revisiting the colonialism.

Transportation of the convicts to Penal colonies

The period, during which the above policy was enacted, was marked by the colonization of Asian, African and American subcontinents. The forceful transportation of the criminals from Britain and Ireland to the various colonies across the globe, was the policy adopted by the British Government to protect the British society from the criminals. West India, North American colonies and Australia were some of such colonies where criminals were transported. Many of criminals were able to buy their freedom by working for the colony as a free labourer. In Australia, these convicts were used for

developing the region. In this context, Anand Yang argues that, this forceful migration was the strategy adopted by the British Government for consolidation and formation of their own colonial rule. He further argues, how the British Government in India used the same strategy to consolidate their empire, below—*‘The imperatives of empire also favoured transportation by generating “push” factors: forces that encouraged the banishment of convicts from the British dominion in India to their rising empire overseas. As colonial rule expanded across the subcontinent—through the annexation of new territories and the extension of its reach into the countryside—British authorities increasingly perceived transportation as a punishment perfectly calibrated to rid the emerging empire of political opponents on the one hand and vicious criminals on the other. In other words, they regarded it as a pliable instrument of empire building, to shore up the foundations of colonial rule, by extirpating those people who resisted or threatened to undermine its evolving regime of law and order’.*³⁰

British Government also used this strategy to handle the criminality as well as rebellion. British developed the penal settlements or big jails to transport the convicts from India and other Asian colonies. In Asian subcontinent the first settlement was in Sumatra where first group of convicts was sentenced from India but however there is no clarity about in which year the first convicted group was sentenced and transported. Anand Yang explains why and how this transportation had taken place. He says—*‘The subject of transportation was broached in India as early as 1773, when Warren Hastings, the governor of Bengal, recommended banishing prisoners to Bengkulen (also known as Fort Marlborough) in West Sumatra. Although sources differ on when the first Indian convicts were actually transported there—according to one account as early as 1784 31—an early batch was sentenced by the Supreme Court in Calcutta in 1787 and deported to Bengkulen. Thereafter, [End Page 191] other destinations were sought and developed because of the lack of jail facilities in Bengal and the increasing number of prisoners. In 1788 Governor-General Cornwallis recommended transportation to the Prince of Wales Island, better known as Penang, which the East India Company had acquired in 1786, or to comparable sites in lieu of certain sentences: life imprisonment, a term of seven years, or forfeiture of limbs. By 1790 the first Indian convicts had set foot on Penang soil.’*³¹

Thus the British Government adopted the policy of transporting the convicts from colonial India to other colonies. Three penal settlements Penang, Malacca and Singapore, where most of the convicts were sent were from the British colonial India. *Penang, Malacca and Singapore were united in 1826 to form the Straits Settlements which continued to be a penal colony throughout the period of Indian rule*³². Along with these convict workers, Thuggees who were convicted under the Thuggee Act XXX of 1836 in colonial India, were also transported and kept in penal settlements to check the growing criminality in the colonial India. The following record from the penal settlement of Singapore depicts the same.

"Thuggee," we all know, though it will bear repetition here, was in full operation all over India from very early times, but at the beginning of this century it engaged the serious attention of the Indian Government; and it was found to be a hereditary pursuit of certain families who worked in gangs—the Hindus to satisfy their goddess Bhawani, and other sects the goddess Devi—and they committed a countless number of murders [12] all over the country. Thugs were a bold, resolute set of men, and as a rule divided themselves into groups consisting of a leader, a persuader, a strangler, a scout, and a gravedigger, but all the gangs, happily for India, were finally broken up under Colonel Sleeman about 1860. Some of the men were hanged, and many transported to our penal settlements in the Straits of Malacca. Dacoity was in some parts of India akin to Thuggee, for the leaders carried with them in the

³⁰ Anand Yang, “Indian Convict Workers in Southeast Asia in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries,” *Journal of World History* 14, no. 2 (Fall 2003), p.195

³¹ *Ibid*, p. 189

³² Convicts in the Straits Settlements 1826-1867 Author(s): C. M. Turnbull Source: *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, Vol. 43, No. 1 (p.217)

same way a sacred implement, which was devoted to Bhawani. In the case of the Thugs this was a pickaxe, but with the Dacoits it was an axe with a highly-tempered edge³³.

These convicts who were transported from colonial India were deployed as workers in Penang for various works like road building, felling trees, brick making, burning lime etc and much later they were also engaged into the cane or rattan work inside the jail. The following records from the settlement explains the nature of work given to the convicts-

*'Much later on, however, in the Fifties, rattan work was introduced into the prison, and easy chairs, lounging chairs, baskets, and other articles of a very substantial quality were[20] manufactured and sold to the public at a higher price than that for which the same articles could be purchased in the town, but they were far superior both in the quality of rattan and in their make. About the year 1860, blacksmiths' and carpenters' shops were established in the prison, and on the different "commands" in the country districts.'*³⁴

Anand Yang uses the term convict workers for all above convicts who were sent to such colonies and were made to work either for the infrastructure development of colonies or other productive work to extract the profit from their labour. He rationalizes the use of the term as follows -

*'My use of the term "convict workers," derived from the revisionist scholarship on Australian convict history, is deliberate. As in that literature, so too here it is intended to underscore their roles as productive labourers and to shift attention away from their criminal pasts, which previously misled considerations of their potential and effectiveness as workers. Nor did the earlier generation of writings in Australian history apparently plumb deeply enough into the criminal and personal backgrounds of the offenders. Instead it wrongly assumed that the convicts were "professional and habitual criminals" whose character and criminality destined them to become inefficient workers. The notion of "convict workers" therefore tilts against "the received interpretation... [that] has emphasised male convicts as hardened and professional criminals, females as prostitutes and convictism as a brutal and inefficient system of forced labour.'*³⁵

Thus the use of the honourable nomenclature 'convict workers' rather than the convicts, by the Anand Yang, is efforts towards to de-criminalised the identity of the persons who were labelled as criminals by colonial power.

Interestingly, the early infrastructure building of the Singapore had been done by the convict workers from the penal settlement, transported from the colony like India. Later when the Indian convict workers were released on the end of their term they didn't returned to India but got married to the local girls and got settled there. In the year 1871 remaining convicts were pardoned and released unconditionally. They had got jobs with the skill they learnt in the settlement. Many started businesses and got settled there. Most beautiful buildings of the Singapore are built by convict workers only³⁶.

Closing down of the Straits settlement and the enactment of the CTA in colonial India, coincidentally, fall in the same year. Thus the British Government very cleverly merged both:sentence of the convicts and the work, in the Straits settlement.

³³Prisoners Their Own Warders: A Record of the Convict Prison at Singapore in the Straits Settlements Established 1825, Author: J. F. A. McNair and W. D. Bayliss, WESTMINSTER ARCHIBALD CONSTABLE AND CO 2 WHITEHALL GARDENS 1899, Release Date: October 20, 2008 [EBook #26974] <http://www.gutenberg.org/files/26974/26974-h/26974-h.htm>

³⁴Ibid,p. 20-21

³⁵Anand Yang, "Indian Convict Workers in Southeast Asia in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries," Journal of World History 14, no. 2 (Fall 2003), p.180

³⁶http://eresources.nlb.gov.sg/infopedia/articles/SIP_39_2005-02-02.html accessed on 23/09/2014)

Anti-Slavery act and need of workers in British colonies: Rise of Indentured Labour System

An egalitarian bill was passed in Britain with regards to abolition of slavery. Though the area under East India Company was excluded from this act but later in 1844 it was included. This act transformed the labour migration in the Asian continent³⁷.

The abolition of slavery had resulted in the shortage of labour in the British colonies, as slaves who were mostly used by the large farmers and planters were no longer available to them³⁸.

Soon to counter the shortage of labour in various British colonies the new system of labour recruitment has been institutionalized by the British government. It is called 'indentured' or contract labour scheme. Under this scheme, ordered by Lord Stanley, Secretary of State for the Colonies, a civil contract between Britain and Indian workers was drawn up for an initial period of five years³⁹.

Mauritius which was the French colony (Isle of France), later a British colony, extensively used indentured labourers in its sugar industry. Though, during the French rule there were some indentured labourers working there, but the number was too small. But just after the abolition of slavery, when Mauritius became a British colony, the number of workers who reached to island along with their families soared to 451000⁴⁰. The labourers in sugar industry in Mauritius were entirely from British India. The indentured labour system was continued till 1917.

This was the global canvas on which the criminal tribe act came into picture. Many colonies, during this period, were in need of cheap workers. The earlier British policies of using the convict labourer for the infrastructure development of their underdeveloped colonies and also for using it for petty works had to be changed as emergence of the new industries like cotton mills and sugar mills in colonial India and other colonies like Mauritius which were labour intensive.

Genesis of Criminal Tribe Act

Criminal Tribe Act is the act enacted in the British colonial India by which the various communities were declared as criminals. The period of the colonialism marked by the various changes including the introduction of the modern education, taxes on the various natural resources such as forests and salt, network of modern communication network such as roads, the railways and new justice system. The aim was to control over the territory and to exploit revenues out of it. The old authorities and the stake holders including Zamindars, Sahukars, and Mahajans were become the part of this new regime. The old traditional livelihoods, cultural systems were become redundant. This attempt to expand the British rule in the hinterland led to the resistance from many communities. The early revolt of the many tribes and castes was not only against the British government but it was also against the local Zamindars and Sahukars who were become the part of the British empire in executing the colonial policies. Some of these revolts are mentioned by V. Raghavaiah in his work. He describes revolts as below-

“Several uprising of the tribal people took place beginning from Mal Paharia rising in 1772, the mutiny of the Hos of Singhbhum in 1831, the Khond uprising in 1846 to the Santal rebellion in 1855.” (15, V. Raghavaiah)

Ramchandra Guha found this uprising as the early resistance to the colonial power. He narrates the characteristics of these uprising below “the numerous peasant uprising of the period, some of them massive in scope and reach in anti-colonial consciousness waited in vain for a leadership to raise them above localism and generalize them in to nationwide anti-imperialist campaign.” (G. Aloysius, 5) These mutinies were naturally suppressed by the British Government. The new forest act 1874 was passed to specify the scheduled areas in to “scheduled Tracks”. It restricted the communities from accessing the forest, which they had been doing from the centuries.

³⁷ <http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/blackhistory/india/forced.htm>

³⁸ Anand Yang, “Indian Convict Workers in Southeast Asia in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries,” *Journal of World History* 14, no. 2 (Fall 2003), 179–208.

³⁹ <http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/blackhistory/india/forced.htm>

⁴⁰ *Slaves, Freedmen, and Indentured Laborers in Colonial Mauritius* by Richard B. Allen, Cambridge University Press

Bhills of the Rajasthan and the Parts of Maharashtra are another example of the tribes which came under the CTA. Historically they had part of the military of the Rana dynasty in the state of Rajasthan. After invasion of the Mughals and the defeat of the Ranas, Bhills scattered in the Gujarat and Maharashtra. Bhills are forest inhabitants and they make their livelihood from forest only. So after the adoption of the new forest laws, they lost their livelihood. The earlier mutiny against British was by the Bhills and later on they were brought under the CTA.

Apart from the forest dweller there were other communities who had also lost their livelihood due to the new British Laws and the modern means of communication. These communities were Nomads those keep moving from one region and one village to another. They are engaged in trading goods like salt and grains from one region to another. They are involved in occupation such as making mats from palm leaves, making the grinder from stone and cutting and shaping stone for construction. Some of them are religious performer and palmist, shepherds and hunters.

The salt trader nomads lost their livelihood due to taxing and licensing of the salt production and its trades. It gave rise to the coming of big traders in the salt trade. Koravas is such community from the Madras Presidency that lost their livelihood due to colonial policies. The Koravas were trading traditionally salt from the coastal area to the non-coastal remote areas. Introduction of Railways, roads and the tax on the salt by the British rule made the trade of the community redundant. Also the forest laws made the produce like bamboo inaccessible to them, from which they used to make the brooms, baskets and mats for barter. Koravas were nomads so they didn't have had land possessed traditionally. There was the question of survival for the members of this community. No wonder they turned to the criminal practices to survive.

Few of the members pushed themselves in to the criminal practices like petty stealing and dacoits. These are seen as the prospective criminals by the British Government. Few more communities which lost the livelihood and pushed to crime are the Lambada from Telangana and Banjaras from Maharashtra. In case of the Koravas and Banjaras, it is very difficult to say whether the whole of the community had turned to the criminal activities like stealing. Thus, new laws and policies framed by British government to increase the revenue from their colonies, took away the livelihood of the numerous nomadic communities. In response to above policies some of these communities started asserting against the British government. There are many nomadic communities in India that travel in horde, so it was quite easy for them to get organized and assert against the common enemy.

Emergence of notion of criminality in colonial India and England

It is very crucial to know the what was the reason and rationale given by the British law makers for enacting the CTA. There had been strong interest of the British civil servants to study the caste system in India. One of the characteristic of caste system is the fixation of occupation with the caste. The conclusion they had drawn is the person who is engaged with crime for his/ her survival is because of his/ her ancestor had been doing it traditionally.

One of a member of Viceroy's executive council J H Stephens said in the discussion before the enactment of CTA that "*The special feature of India is the caste system. As it is, traders go by caste; a family of carpenters will be carpenters a century or five centuries hence, if they last so long. Keeping this in mind, the meaning of professional criminals is clear. It means a tribe whose ancestors were criminals from the time immemorial, who are themselves destined by the usage of caste to commit crimes and whose descendants will be offenders against law, until the whole tribe is exterminated or accounted for in the manner of Thugs. When a man tells you that he is an offender against law he has been so from the beginning and will be so to the end. Reform is impossible, for it is his trade, his caste, I may almost say his religion is to commit crime*" [Raghavaiah 1968: 188-89, quoted by Mukul Kumar in "Relationship of Caste and Crime in Colonial India A Discourse Analysis" Economic and Political Weekly March 6, 2004]. Such was the mind-set of the British administrator. The linking of the caste with the crime they made to suffer he millions of communities with the stigma.

There is another context for the emergence of the notion of the criminality in India. In England there was a public debate about the redeem ability of lower classes in general and criminal class in particular. It was in the backdrop of industrialization, urbanization and problems like poverty, alcoholism, overcrowding, unsettle family life, ill health and crime emerged . After strong social legislation these problems were persisting. There was a strong temptation for believing the crime as the hereditary as concept of good genes, i.e. eugenic termed coined and advocated and popularized by the Francis Galton, was very much discussed and accepted in the elite and administrator. This temptation was gone to such extend that forceful sterilization of the prisoners also being done to stop the passing the genes to the next generation. This has been also contributed by the developing fields of the anthropology and the anthropometry which described the physical characteristics of the criminals. In England criminality was seen as the population who had not picked up the civilized habits. States also become suspicious of these groups. They passed the Vagrancy Act (1884) in Britain for restraining vagabondage and freewheelery to monitor the activities of the gypsies as they had been seen as the threat to the private property as they didn't possess it. In 1869 another act 'Habitual Criminal Act' was passed which classified the criminal class which were mainly the marginal and poor people.

In India enactment of the CTA has the apparent rational to control the crime but the real reason was to suppress the revolt of the communities against the colonial policies.

Provision of industrial training in CTA

In the 1897 British government made the amendment in the CTA 1871. In the act they made a provision of keeping the notified community members in the closed settlement. The reason behind it is, to protect the society from these members and give them chance to lead their life morally. In the settlement, they were provided agricultural and industrial training to the members and education to their children.

In the 1911 they had made again amendment and divided the law in to four level-

- 1) Notification
- 2) Registration
- 3) Restriction
- 4) Admission in the settlement

With this amendment, local authority got power to declare and notify any community, group, or the individual as a criminal tribe or member of the criminal tribe which found engaged in any criminal activity. They also got authority to maintain the details about members of such tribe and to monitor them. These members had to give the attendance two to three times in each day, to the village headmen. Whenever these tribes had to leave village then they supposed to inform village headmen. During traveling such members had to inform the headmen of the villages on reaching and leaving that village. So there was complete restriction on such members of such tribes.

Another part of this act was to establish the settlements for these communities. These settlements were of two types. One is farm settlement, in which the training required to become the farmer had been provided to the members of the criminalised communities. Another was industrial settlement, in which the vocational training was given and after the completion of the training members were employed in the industries. The settlement authorities also got power to admit members or group of notified tribes in the settlement. There were 52 settlements in the Mumbai region in the year 1924.

Industrial settlements established under CTA in Bombay Presidency

These settlements were established near to the industrial cities. Here the members of the communities which were notified as criminals were kept and the training required for the working in the industries is given. The settlement authority had the formal contract with the industries for employing the trained members from these settlements.

Following are few of the Industrial settlements in Bombay Presidency and the industries wherein the trained notified members were employed.

Industrial Settlements in Bombay Presidency

Sr. No.	Name of the settlement	Type of Industries where notified members employed in
1	Sholapur	Spinning and weaving Mills
2	Mundawa, Pune	Deccan Paper Mills
3	Hubli	Spinning and weaving Mills
4	Gokak Fall	Spinning and weaving Mills
5	Ambernath	Western India Match Factory and Swedish Match Factory

Apart from above industrial settlements, members of the notified communities were also employed in the railway workshops, in forest departments as tree cutters, on construction of the dams, canals and roads. Thus the way in which the members of the notified communities has been employed in various establishments, there is a scope to think that the motives of the CTA is also to fulfil the growing demands of the labour cheaply. The Anti-Slavery Act was passed in 1833 in Britain, which resulted in the increasing demand of the workers in the British colonies. In the year 1871 penal colonies were also closed, though the closing of the penal colonies didn't had direct impact on the availability of the labours in the British India, but the penal colonies had experimented the employing the convicts in the various construction related works. This established the linking of the crime to the work. The indentured labour system which had started by the British Government in the Asian colonies after the enactment of the Anti-Slavery Act in Britain, was continued till 1917. This system was the way for escaping the lower rungs of people from poverty and try their luck in faraway colonies like Mauritius. During this time only the new mills and factories had started in British India. The new railway lines, roads, dams and canals were also being constructed during the same period. All these developments were in need of the labours. The CTA which was enacted in various provinces in British India, which had provision of training and recruiting of the members of the notified communities, fulfilled the needs of the newly started mills and factories and also the various infrastructure developments.

Looking at the Criminal Tribe Act as a provider of the labourers in colonial India will not only question the claim of colonial power of uplifting the criminal communities but it will also question the CTA act itself. The communities which were pushed to the crime by the colonial power itself, can't be called criminal tribes. The CTA was the tool for forceful criminalization of the poor and honest communities aimed at fulfilling the motives of colonial empire. Looking at CTA with the larger socio-political- economical context during the period of colonialism would help to reject the claims made by the colonial discourse of criminal tribes. This paper also urges the efforts to have honourable taxonomy for the de-notified tribes, which would do away with the stigma of criminality from the public memory.

References

- Aloysius, G, Nationalism Without a Nation in India, Oxford University Press, 1998
- Barbara D. Metcalf, The concise history of Modern India-, Cambridge University Press, 2006
- Banoth Lal, A Study On Telangana Banjara /Lambada Community's Societal Organization
- Bokil, Milind 'Facing Exclusion: The Nomadic Communities in Western India', Indian Journal of Social Work, Volume 63, Issue 1, January 2002, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai
- Bhukya, Bhangya, Subjugated Nomads, The Lambdas under the rule of the Nizams, Orient Black Swan, 2010.
- Chaturvedi, Vinayak, Peasant Past History And Memory In Western India, University of California Press Berkeley, Los Angeles London, 2007
- Kharat Shankarrao, 'Bhatakya-Vimukta Jamativa Tyanche Prashna', Sugawa Prakashan, 2003, Pune, (Marathi)
- Kumar, Mukul, 'Relationship of Caste and Crime in Colonial India', in Economic and Political Weekly, Vol. XXXIX, No. 10, March 06, 2004, Mumbai
- Luden David, The New Cambridge History of India iv . 4 an Agrarian History of South Asia, University of Pennsylvania, Cambridge Histories Online © Cambridge University press, 2008
- Marshal, Gordan (ed.), 'A Dictionary of Sociology', Oxford University Press, 1994, New York

- Radhakrishna Meena, *Dishonoured by History, Criminal Tribes and British Colonial Policy*, Orient Longman, 2001
- Radhakrishna Meena, *Colonizing and Transforming the Criminal Tribesman: The Salvation Army in British India* Author(s): Rachel J. Tolen Source: *American Ethnologist*, Vol. 18, No. 1 (Feb., 1991), pp. 106-125, Blackwell Publishing on behalf of the American Anthropological Association, 2001
- Rao, Aparna and Casmir, Michael, J. (ED.), *Nomadism In South Asia*, Oxford University Press, 2003
- Govt. of India (2008), "Report of the National Commission for De-notified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes", Ministry of Social Justice and Empowerment, New Delhi
- Raghavaiah, V., 'Tribal Revolts', Andhra Rashtra Adimajati Sevak Sangh, 1971, Nellore (A.P.)
- Nicholas, Dirks, *Castes of Mind, Colonialism and the Making of Modern India*, Permanent Black, 2008
- Radhika Singha: *A despotism of law, crime and justice in early colonial India*, Oxford University Press, 1998
- Wagner, Kim, *Stranglers and Bandits. A Historical anthology of Thuggee*, OUP, 2009
- Wagner, Kim, *Thuggee Banditry and the British in Early Nineteenth-Century India*, Palgrave, 2007

Reports :

- Census of India 1891, A General Report, Manas Publication, Delhi, 1985
- Annual Administration Report on the working of the Criminal Tribe Act in the Bombay Presidency (For the Year ending 31st March 1936) Part 1, Govt of Bombay Home Department
- Annual Administration Report on the working of the Criminal Tribe Act in the Bombay Presidency (For the Year ending 31st March 1938) Part 1, Govt of Bombay Home Department

Experiences and Voices of Criminal Tribes in India : A study of Pardhi women in Pune district of Maharashtra

Priyanka Jadhav

Doctoral Candidate,

Tata Institute of Social Sciences, Deonar, Mumbai.

Pradnyasurya Shende

Doctoral Candidate,

Tata Institute of Social Sciences, Deonar, Mumbai.

Pardhi is one of the Denotified Tribes (DNTs) and was branded as 'criminal by birth' in the Criminal Tribe Act (CTA) 1871 and remains subject to stigma, injustice, cruelty, violence, and discrimination in the hands of state machinery, civil society, organizations and media even after seven decades of independence. Besides this, women are most vulnerable and victim of the oppressive structures which they encounter in day to day lives within the family, Pardhi tribe and village society as a whole. The present paper explores the contemporary struggles of the Pardhi women against gender discrimination, human rights violations, criminality stigma, and social exclusion by narrating their daily experiences.

Keywords: *Pardhi, DNTs, CT Act 1871, Pardhi women.*

1. Introduction:

Indian society is characterized by the presence of caste and its several dimensions of the lives of the people. Communities based on caste have their unique culture, tradition, and way of life. India is a democratic country and every Indian has equal rights to enjoy their freedom, honor, and dignity. However, Nomadic Tribes (NTs) and DNTs are one of those communities that are historically denied their basic rights. The NTs and DNTs are deprived and marginalized sections who are considered downtrodden in the Indian social hierarchy (Mane, 1997). Eventually, caste system regulated migration among them and compelled them to wander in search of livelihoods. Among them, the DNTs are the most subjugated sections of the Indian society who have been the victims of 'historical dislocations', 'unconventional occupations', 'colonial legacy' and 'social stigma'. These communities are considered as 'vimukta jatis' or 'ex-criminal tribes' mainly because they are branded as criminals by birth under the CTA 1871, enacted by the British Government. The CTA 1871 had been repealed several times over the years till last amendments of 1952. Currently, it is known as *Habitual Offenders Act 1952*. Even after the constitutional abolition of the original CTA 1871, these communities are still being stigmatized and labeled as criminals and subjected to harassment and persecution at the hands of the 'police' and the 'state machinery'. They have been denied the basic civil rights and facilities of the government due to the presence of the practice of caste system and several factors of stratification (Rathod, 2000).

The characteristics of DNTs and Nomads which makes understanding of these communities very clear and distinguishes them for their unique traits. It is said that,

- (i). Each nomadic and de-notified community is an endogamous group. Though they are termed as tribes, for all practical purposes they were treated as castes in the traditional rural society. Restrictions on inter-dining and inter-marriages prevailed. They were not considered untouchables but occupied lower-most positions in social hierarchy.
- (ii). The NT and DNTs are mainly patriarchal communities. The authority of the elderly males is considered supreme. The status of women is extremely low and very often, brutal sanctions are imposed on them.
- (iii). They have a very strong caste or tribal council. Almost all the decisions pertaining to their domestic and social life is negotiated in the caste council
- (iv). The nomadic groups have strong ecological connections. Many of them are dependent upon various types of natural resources and carve out intricate ecological niches for their survival. The changes in

---

ecology and environment seriously affect their livelihood options. Domesticated animals form an integral part of their economy.

(v). They also have a close relationship with flora. A number of vegetative products are obtained, processed and sold by them.

(vi). As they are constantly on the move, they do not have any domicile. Though many of them have now begun to settle down, traditionally they did not possess land rights or house titles. As a result, they are deprived not only of welfare programmes, but also of citizenry rights (Bokil, 2002, p.148).

It is clearly evident from the above explanation that NTs and DNTs have different ways of life, culture, traditions, beliefs, practices, and history than other social groups. The NTs have been widely discriminated on grounds of caste and poor economic status. It is mainly due to the 'social stigma' attached to their traditional beliefs and superstitions and unstable nature of their livelihood respectively. Problems like 'untouchability', 'social exclusion', 'inaccessibility of educational opportunities' are some of the examples citing the 'discrimination' of NTs. Nevertheless, DNTs are not escaping from these problems, but intensity and severity differ.

Nomadism is a way of life and nomads are habitual movers. In fact, nomadism is not viewed as a form of social or political organization or worldview but as a strategy to enhance access to resources. It is a resilient, rational response to a variety of ecological, economic, political and social circumstances (GoI, 2008b, cited in Barge, 2010, p.31).

On the other hand, one major issue that has been raised with regard to de-notified and nomadic communities is the lack of proper enumeration and classification, which made the planning, and implementation of welfare schemes difficult. Some of these communities have been listed as Scheduled Tribes, others as Scheduled Castes, and some as Other Backward Classes (OBCs) (GoI, 2014d, p.59.) Later, commissions and committees not only missed out but also poorly represented in the historicity of the criminalization of present NTs including those who also got the status of DNTs in the analysis and recommendations. As a result of this, the de-criminalization of them did not happen even after seven decades of the independence. Rather the *Habitual Offenders Act 1952* did not abolish in practice. Simultaneously, this behavior reflected in the welfare programs which government formulated for the upliftment of the NTs and DNTs. In addition to this, legal, administrative, physical, geographical, and financial shortcomings have contributed greatly. Eventually, malpractices in the implementation of those welfare programs have contributed in making their socioeconomic conditions worst in contemporary times.

Beside this, Pardhi is one of the most deprived communities among those listed out as 'criminal tribes' i.e. DNTs in India. It is mostly found in *Kolhapur, Sangli, Solapur, Ahmednagar, Yavatmal* and *Chandrapur districts* of Maharashtra state. It is recognized as the 'criminal tribe' under the *CTA 1871* and later on DNTs in Maharashtra state. It holds its origin in the 'Mewar' area of present Rajasthan state. However, hunting is traditional occupation and livelihood source of the Pardhi community. Currently, quite a significant population of the Pardhi community is engaged in casual labor by on and off-farm activities. In addition to this, the Pardhi community is quite unique from other 'ex-criminal tribes' in general and DNTs in particular for its two characteristic features such as (a) age-old tradition of ill cultural and religious practices and (b) non-interference of outside village community in their age-long cultural and religious traditions. These practices did not leave with any choice except letting the Pardhi women who are exposed to multiple levels of 'gender discriminations', 'human rights violations', 'citizenship rights', 'criminality stigma' and 'social exclusion' on a daily basis. It has adversely affected the public and private life spheres of the Pardhi women, more specifically their physical, mental, and

psychological well-being. In response to this, they are regularly negotiating with social institutions on one hand and 'state and non-state actors' on the other hand to address the issues pertaining to their public and private life. It is important to note that the manifestation of '*discrimination*', '*exploitation*', and '*exclusion*' of the Pardhi women have a specific historical context unlike other marginalized social groups in India. Surprisingly, it is least explored, studied and written in the feminist discourse and literature. Moreover, this is also the case in the literature around NTs and DNTs. These concerns can be addressed through the study and documentation of daily experiences, voices, and the struggle of the Pardhi women.

This paper contextualizes the contemporary struggle of the Pardhi women against '*gender discrimination*', '*human rights violations*', '*criminality stigma*' and '*social exclusion*' by narrating their daily experiences and voices.

2. NTs and DNTs in India: an overview

"The tribes in India are 2 types, 1. Criminal tribe 2. Non-criminal tribe. Criminal tribes have been seen or made up of those people who traditionally follow criminal activity as their profession. This category of people is also called 'De notified tribes or ex criminal tribes' (Simhadri, 1991, cited in Barge, 2010, p.31).

Besides, the hereditary tendency of being involved in criminal activities, the color of skin, geographical location, race, language, occupation, migration pattern, cultural differences, etc. also plays an important role in considering particular tribe as a '*de-notified tribe*' or '*ex-criminal tribe*'. As time progressed, this practice of classification and labeling becomes a base to snatch their endowment and entitlements. Eventually, it has bypassed them from the purview of taking benefit out of the development processes adopted by the government.

Nomadic Tribes (NT) and De-notified Tribes (DNT) are historically deprived of their basic rights. NT-DNTs are marginalized sections who are considered downtrodden in Indian social hierarchy (Mane, 1997, cited in Jadhav, 2016, p.1). NTs are indigenous groups who live in various states of India. These communities are mainly patriarchal communities, with their own socio-cultural and judicial structures (Mane, 1997, cited in Jadhav, 2016, p.6).

The Criminal Tribes Act (CTA), 1871 provided that if a Local Government had reason to believe that any tribe, gang or class of people is addicted to the systematic commission of non-bailable offences, it may, with the authorization of the Governor General, declare such tribe etc. as a "Criminal Tribe". The CTA was revised in 1911 and in 1924. The CTA, 1924, was repealed by the Criminal Tribes Laws (Repeal) Act, 1952 on the recommendations of the Shri Ananthasayanam Ayyangar Committee. As a result, the tribes notified earlier as Criminal Tribes, stood De-Notified, and the name 'De-Notified Tribes' has been in use for them since then.⁴¹

A large population of nomadic communities lives in the northern and southern part of India. Northern and southern parts Nomadic and De-Notified Tribes migrated in Maharashtra in search of occupation and livelihood sources. People can easily identify which tribe came from the northern and southern part of India, because of their skin color, language, etc (Mane, 1997, cited in Jadhav, 2016, p.3). The De notified and Tribes is a social category in India which covers a population of approximately six crores. Some of them are included in the list of Schedule castes, some others in Scheduled Tribes and quite a few in the category of Other Backward Class. But there are many of these tribes which find place

---

41. <http://ncdnt.gov.in/background.php>, accessed on September 18, 2017

---

in none of the above. What is common to all of the Nomadic and De-notified tribes are fate of being branded as 'born criminals' (Devy, 2004, cited in Barge, 2010, p.31).

Traditionally NTs did not settle down in one place. They stay outside the villages and set-up temporary settlements known as '*pal*' or '*pada*', meaning small houses. Some of the NTs prefer to stay near the jungle, far away from the village or '*civilized*' society. The NTs do not have the livelihood and occupational sources in one place, due to this reason they wander from one village to village (Ghatage, 2011) in search of livelihood to obtain bread and butter for their survival.

One of the most curious as well as perplexing dimensions of issues affecting nomadic communities is that of gender discrimination. The nomadic communities are patriarchal in nature and enforce traditional patriarchal structures and institutions. Alike other poorer sections the nomadic women are also engaged in productive tasks. They are not confined to our walls of the house simply because the house does not exist. They are involved not only in processing and manufacturing activities, but also in selling and marketing ones. As they have to interact with the surrounding world on an everyday basis they are quite bold, fearless and articulate. But the other side is that the nomadic men remain severely repressed by the patriarchal structures. As activists mention, nomadic women are Sabalas (strong) outside but Abalas (feeble) before their husbands. Patriarchy among nomads is more stringent than sedentary, agricultural communities. Though outward expressions differ in different communities, the underlying feature is that women are considered a piece of property. Child marriages are common. In some of the nomadic communities like the Pardhis or Vaidus, women are sold, exchanged, mortgaged and even leased out (Mane, 2001, cited in Bokil, 2002, p.152).

The reluctant nature of most of the Pardhi women towards bringing changes in social institutions that promote '*gender equality*' and '*self-respect*' is the main context behind their ongoing worsening situation. This is basically happening due to the prospective danger of complete boycott by the Pardhi community. In addition to these ill practices like child marriage, superstitious beliefs, etc. are also contributing to their wretched situation. Moreover, patriarchy remains one of the adding factors in this scenario. Despite these ups and downs, there are continuous efforts for them to claim for spaces.

In most of the communities Dej (dowry) is paid to the bride and, hence, parents frequently indulge in extracting as much price as possible. There are also stringent rules on conduct and behavior of women. The -most traumatic aspect is the penalty imposed on women when these rules are broken. Exogamous marriage, adultery and pre-marital pregnancy are considered serious crimes. The forms of penalties, to put it simply, are inhuman, brutal and barbarous. For example, in most of the DNTs, the accused woman has to pick up a coin from a pot of boiling oil to prove her innocence. Other penalties include branding the tip of the tongue with a hot iron, forcing to carry human or animal excreta, forcing to walk through fire, shaving of head, social boycott and ostracism (Mane, 1997, cited in Bokil, 2002, p.152).

Of course, these are not uniform across all the communities and there are exceptions. However, the attitude towards women is clearly repressive. Gender tissues need to be addressed on a priority basis if a process of social development is to be initiated among the DNT's. Another dimension of gender issues is the exploitation and repression of DNT women by the police. The regional news-papers are full of stories of police atrocities against these women, especially from the Pardhi community. Women are easy targets for the police as their men-folk are often either absconding or are locked in police custody. In Maharashtra, cases against police personnel for atrocities on DNT women have been registered from time to time but the percentage of conviction is minuscule. Gender sensitization of a police is the key issue in imparting justice to DNT women (Bokil, 2002, p.152).

Thus, it is evident from the above explorations that, the Pardhi women are continuously struggling and confronting for various claims at three levels: (a) family, (b) the Pardhi community and (c) society as a whole.

After the independence, the government of India appointed committees and commissions to look into the matters of NTs and DNTs.

Firstly, the Kalelkar Commission was appointed in 1953. It stated that the erstwhile 'Criminal Tribes' should not be called Tribes nor should be named criminals or the tag of ex-criminal be attached to them. They could be called De-Notified Communities. The Commission also opined that these groups could be divided into two sections i.e. (i) Nomadic, and (ii) Settled.⁴²

The purpose of such division was to map the intra and inter vulnerability of NTs and DNTs. Secondly, The Lokur Committee was appointed in 1965. The mandate of the committee was to do the revision of Scheduled Castes (SCs) and Scheduled Tribes (STs) lists (GoI, 1965a). Additionally, the committee has observed that the welfare schemes usually designed for SCs and STs have not benefited the DNTs to any significant extent because of their relatively small number, and continuous wandering nature. Therefore, the committee recommended to include NT-DNTs in constitutionally recognized three Categories such as i.e. SCs, STs and Other Backward Classes (OBCs). Nevertheless, the committee didn't explain other associated factors such as poor political will, malpractices, corruption, technical, legal, administrative, physical, and geographical shortcomings which prevent NTs and DNTs to take benefit out of the development schemes usually designed for SCs and STs. The committee has put forth a view of not considering them in the list of SCs and STs and hence proposed to have exclusive development schemes for NTs and DNTs which serve their interests exclusively. Mandal Commission, 1980 referred NTs and DNTs as '*depressed backward classes*'. These are the communities whose intermingling with the Indian society was either denied, prohibited and even segregated obviously on account of stigma of nomadism, resulting in their abysmally low social status (GoI, 2008b, pp.5-6). Later, *National Democratic Alliance (NDA)* government appointed *The National Commission to review the working of the Constitution (NCRWC)* under the chairmanship of Justice Manepalli Narayana Rao Venkatachaliah Commission in 2000 and commission submitted a report to the government of India in 2002. The committee emphasized and recommended to strengthen the programs for the economic and educational development of DNTs and form a special commission to look into their needs and grievances. Taking forward from the recommendations of these committees, a *National Commission for De-Notified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes (NCDNT)* were initially formed in the year 2003 and again reconstituted under the chairmanship of Mr. Balkrishna Sidram Renke in the year 2005 by the *United Progressive Alliance (UPA)-I* government. The commission started functioning from February 6, 2006 and submitted a report to the government on July 2, 2008. The Commission recommended that reservation must be extended to the NTs and DNTs and the provisions of the Scheduled Caste and Scheduled Tribe (Prevention of Atrocities) Act 1989 must be applied to them. Furthermore, the *National Advisory Council (NAC)* constituted a *Working Group on De-Notified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes* in the year 2011 which subsequently proposed certain recommendations. Based on the experiences of appointing committees/ commissions while designing welfare program, the government felt a need to appoint a National Commission, which could review the progress of development and also suggest appropriate measures to be taken for uplifting and mainstreaming of the NTs and DNTs by the government. The latest commission named as *The National Commission for Denotified, Nomadic and*

---

42. <http://ncdnt.gov.in/background.php>, accessed on September 18, 2017.

Semi-Nomadic Tribes constituted on February 12, 2014, under the Chairmanship of Mr. Bhiku Ramji Idate and commission started functioning from January 9, 2015. The tenure of the Commission is for three years from the date of assumption of charge by the Chairman.⁴³

3. Methodology:

The objective of this paper is to document the struggle of the Pardhi women against 'gender discrimination', 'human rights violations', 'criminality stigma' and 'social exclusion' in the family, Pardhi community, and society as a whole by narrating their daily experiences and voices. This paper is based on the primary and secondary data. The primary data contain lived narratives of the Pardhi women residing in *Amble, Chauhan wadi, Khardi, and Shirur village of Shirur block in Pune district* of Maharashtra state. It is captured through the case study method by using in-depth interviews. While, secondary data include literature and research studies and newspaper articles on issues pertaining to NTs and DNTs, 'Reports of National Commission For Denotified, Nomadic And Semi-Nomadic Tribes' (2008 & 2016) and 'High-Level Committee on Socioeconomic, Health, and Educational Status of Tribal Communities of India' (2014).

4. The Pardhis: an overview

In Maharashtra, NTs and DNTs come from northern and southern parts of India. When they came to Maharashtra, they settled in various districts and adopted the local language (Mane, 1997). Nomadic communities are economically and socially backward in Maharashtra. They are not able to integrate themselves into the mainstream community until they get ensured opportunities for education, employment and the benefit of the state policies and schemes (Ghatage, 2011). Moreover, the number of NTs and DNTs are 19 and 14 respectively in Maharashtra state (GoI, 2016c). Among them, the Pardhi is one of the DNTs which is found in Maharashtra.

The Pardhi are a community of Traditional Hunters. They were once a wandering group. But, now they have settled in various places in Kolhapur, Sangali, and Solapur districts of Maharashtra. The word according to Russell and Hiralal is derived from the Marathi word *paradh* which means hunting. However, the community themselves prefer to be called *huri* (Singh, 2004, p.1650).

The settled Pardhi communities, which we see today, are originally picked up from interior places and British Government forces them to live in colonies exclusively established for 'criminal communities' or 'criminal tribes' under CTA 1871 in Karnataka and Maharashtra. These places essentially include *Khandesh, Nashik, Solapur, Kolhapur, Beed and Pune and Vidarbha region* of Maharashtra state. The Pardhi Tribe is divided into six sub groups such as 'Gay Pardhi', 'Chitta Pardhi', 'Fase Pardhi', 'Haran Pardhi' or 'Haranshikari', 'Pal Pardhi', and 'Takankar'. More recently, 'Dhangar Pardhi', 'Bhilla Pardhi', and 'Langoti Pardhi' have been added in this typology. There are two specific characteristic features, which distinguishes the Pardhi community as completely in general and each sub-group of the Pardhi community in particular with each other and other NTs and DNTs that (a) distinct socio-economic, cultural and linguistic background of each sub-group and (b) horizontal and vertical presence of superiority complex among each sub group (Mane, 1997). They considered Rajput as their ancestors. Based on the 'Kul' (i.e. exogamous clans), the Pardhi community is divided into five major groups such as 'Kale', 'Pawar', 'Shinde', 'Chawan', and 'Bhosale'. The Pardhi language is more or less similar to the 'Gujarati language'. However, it is also quite similar to 'Kanjar' and 'Rajasthani' languages spoken by 'Kanjarbhat' and 'Ghisdi' respectively in Maharashtra. Each one of those sub groups and 'Kul' (i.e. exogamous clans) have their own language and cannot be understood by others.

43.<http://ncdnt.gov.in/background.php>, accessed on September 18,2017

The Pardhi dialect is made up of three different languages such as 'Gujarati', 'Rajsthani', and 'Hindustani'. The Pardhi community is residing for a long time in Maharashtra. Hence, the influence of 'Marathi language' could be easily seen in the Pardhi language (Mane, 1997). Being scheduled as 'criminal tribe' under CTA 1871 and treating unlike typical criminal, the Pardhi community has undergone the tremendous resistance and assertions over the years. The 'lifestyle', 'food habits', 'customary practices' and 'belief system', 'marriage', 'religious' and 'cultural norms' vary across subgroups and exogamous clans of the Pardhi community. Despite these, there are certain similarities among them (Mane, 1997).

The traditional occupation of the Pardhi is hunting. But now they have taken up various occupations for their livelihood. These occupations consist of white collar as well as blue collar jobs. The following occupations-wage laborers, agricultures, service in mills, the municipality, university and postal department are reported by them. Some are also engaged in petty business. The traditional occupation of hunting has now become a recreational activity and generally ventured into when they are free from other regular activities (Singh, 2004, p.1652)

The Pardhi community is still caught in performing age-old ill religious and cultural traditions that are blindly attached to the religious faith. They believe more in attending religious fairs and visiting religious places. Similarly, they are a high worshiper of goddesses than gods and thus perform a sort of rituals on various religious occasions. 'Bhavani Mata' is the family deity of the Pardhi community. However, each subgroup and 'Kul' (i.e. exogamous clans) have own god and goddesses whose nomenclature varies from one place to the other. There is tremendous fear about gods and goddesses among the Pardhi community. They generally do fasts and perform vows. To pay back to the promises made during vows, the Pardhi community generally organizes fairs essentially during 'Holi' and 'Daussehra' for three days. There is a tradition of giving the sacrifice of a bull in fairs. Altogether, the Pardhi community always tries to keep god happy through religious deeds. They generally sacrifice bulls and goats to repay the promises made to god through vow until recently, the Pardhi community used to believe that sun is born and die every day (Mane, 1997). There is a tradition of not letting touch to the newly born baby except mother up to five days. Thus, she has to take care of her newly born baby by her own. The duration of not letting touch to the newly born baby except mother goes up to seven days in some places. It is mainly because of the concept of pollution and purity (Mane, 1997). The Pardhi community has slightly different marriage system as compare to other NTs and DNTs. It also includes NTs and DNTs. This is mainly no influence and interference from outside of their cultural and religious traditions. One could easily get to know about this distinctness through the tradition of not allowing marriages, even among one sub group to the other and one exogamous clan to the other. However, they have a tradition of inter-dining among sub groups and exogamous clans (Mane, 1997). The quite significant population of the Pardhi tribe mainly 'Phanse Pardhi', 'Gav Pardhi', 'Gay Pardhi', and 'Raj Pardhi' found in Pune district of Maharashtra state. The distinct historical and cultural background of the district attracted them towards various parts. However, industrial development, which Pune district has undergone through over the years, remained one of the prominent reasons behind the settlement of the Pardhi community across the district. Currently, they found in Shirur, Baramati, Daund, Indapur, Haveli, Pune and Ambegaon' blocks.⁴⁴

⁴⁴.The information is based on the discussion with the Community resource person and Social Activist Ms. Sunita Bhosale.

4.1 Experiences and Voices of the Pardhi Women:

The Pardhi community collectively celebrates the birth of female infants and similarly cries on the birth of male infants (Mane, 1997). This brings up an assumption that Pardhi women have esteemed position, prestige and power in their community. But, this feature influence and shapes the existing social practices more rigid, resulting in into a more complex environment that encourages hurdles for their welfare and development. Restricted attention has been given by the historians, sociologists, anthropologists, and academicians in terms of the dynamics of the Pardhi community with special reference to gender relations across time and space and fallen in the trap of concluding it as a matriarchal society. One of the participants reflects in the same line,

“.....When a girl child is born in a Pardhi family, the entire Pardhi community feels very happy. It is mainly because of the monetary value attached to her. Secondly, she takes care of siblings in the absence of her parents. She could contribute to the household economy by doing household work and begging. More importantly, once she gets married, her parents get ‘that’ i.e. dowry from the bride.”

The celebration of the birth of girl infants always appears with commercial value in society. In other words, a number of daughters’ one family has, the more monetary benefits that family gets from the prospective groom and his family. On the contrary, the experience of Pardhi women reveals that commercialization and overvaluation of the girls by their family has exposed them to ‘discrimination’, ‘exploitation’, and ‘exclusion’ in family and society. Now, it has become normal routine and community mostly prefers either remaining reluctant on gender issues or justifying them in the name of tradition. The ongoing manifestation of this scenario has compelled the Pardhi women to fight against those injustices with or without the support of family and society by confronting and negotiating with formal and informal institutions on a daily basis. Simultaneously, it is also affecting the basic entitlements of them guaranteed by the Constitution of India. Among the right to education is the initial entitlement is at the risk. Similarly, adults of the Pardhi community often migrate to other parts of the country, keeping children and old age members of the family in the original place of residence. In this given situation, children get caught with two responsibilities. One is taking care of the old age members of the family and another finding work for their survival. Among them, the girls of the family have the additional responsibility of taking care of younger siblings. Moreover, the Pardhi children prefer to beg rather than doing other work for survival. This vicious cycle makes sure the disassociation of them from the formal schooling system. On the other hand, the existing educational policies and programs such as Right to Education (RTE) Act 2009, and Mid-Day Meal etc. are not empowered in a way that they could guarantee the education. There is no facility for lodging and boarding of Pardhi children, that can help these children in the absence of their parents and retain their admission until they complete at least an elementary education. The (Pal) Paradhi do not like the idea of educating girls, as they feel that it may harm their age-old system (Singh, 2004, p.1666). This tradition is still prevalent and gets entertain without interrogation. On the contrary, there are no restrictions for the boys. The Pardhi women are questioning such types of anti-women traditions for a long time, which restricts women from accessing educational facilities. Gradually, parents have started sending their daughters, unlike sons in schools. In this regard, ‘A’ said that,

“...The current generation is thinking about girl education; But, this was not the case before 20 years back. Once a girl child is born then parents start thinking that their girl takes care of everything.”

The number of school going children has increased over the years in Pardhi community. Among those, boys outnumber girls at the elementary level. This alone can’t give sense whether the educational situation of the Pardhi community in general and Pardhi women, in particular, have improved. Probably,

some more units of analysis needed to get a complete picture and it are only possible after ensuring special provisions like lodging, boarding, special health and monetary incentives for girls along the children of socially backward and economically poor categories. Besides these, there is no doubt that the engagement of the Pardhi women with the question of education has certainly pushed them one step ahead to think their traditional role beyond household work. By the completion of primary education, parents start exploring prospective grooms for their daughters. Thus, the early age marriage affects the right to life and freedom of expression of the girls. Marriage outside the community is strictly prohibited (Singh, 2004, p.1663). It is also not even permitted between two sub-groups (Atre, 1990). The practice of polygamy is prevalent in the Pardhi community.

Polygyny seems to be popular among the Phanse Pardhi. Marriage age for the girls varies from 12 to 15 years and for boys from 18 to 20 years. As a symbol of marriage a married woman wears chain of black beads around her neck (Singh, 2004, p.1658).

Whereas, the Pardhi women can't formally proceed towards a second marriage until she pays back '*dhaj*' to the current husband (Mane, 1997). The young married couple of this tribe establish their own family and construct a hut near the parent's huts and live independently (Singh, 2004, p.1658). Thus, the marriage system of the Pardhi tribe is generally well-known for its four unique characteristic features such as (a) child marriage, (b) intra sub-group and intra '*Kul*' i.e. exogamous clan marriage, (c) polygamy and (d) polyandry. However, it is still contested as a matter considering the issue of child marriage of a particular community. It is part of their culture. Thus, confirmation of the '*judiciary*' and '*local customary practices*' comes into the picture. Later, this confrontation gets addressed with the intervention of '*caste council*' in the long run.

The experience of the Pardhi women reveals that the tradition of considering daughter or woman as an instrument of mortgaged is prevalent in the Pardhi community. By this way, the right of a father over his daughter remains unchallenged. Furthermore, this tradition gets continued in a vicious manner through different hilarious acts such as threatening son-in-law in the name of searching, another groom for his daughter who is likely to pay more '*dhaj*' (i.e. bride price or dowry) than him and forcing him to pay the said amount of '*dhaj*' within the stipulated time period under any circumstances; no matter whether he is able to pay or not. If negotiations did not reach the satisfactory conclusion, then father starts searching for another prospective son-in-law.

In case of second marriage, a woman has to release herself from the roles and responsibilities as the wife of the first husband and mother of children she had from him. Later she doesn't possess any rights to them (Mane, 1997). Father uses his own daughter as a mortgage to get money. He cannot take out his daughter without repaying the entire amount taken from the man to whom she was mortgaged. In some cases, the duration of keeping a woman on mortgaged increases from days to weeks and from weeks to months and even in a year. With this, there grows a high possibility of these women getting pregnant by the man to whom she was mortgaged and bore his children. She is allowed to go to her parental house only after handing over the custody of these children. In any such kinds of cases, women cannot get rescue until they or someone on behalf of them, especially the father repays the amount taken (Mane, 1997). Nowadays, the use and commercialization of woman as a commodity is at its worst stage. The children who get born out of the mortgaged business do not get proper parental love and caring which creates the possibility of developing a personality disorder among them in the long run. Thus, it adversely impacts the well-being of the entire family. Unlike father, the husband can also use wife as a mortgage. He is allowed to take his wife home only after repaying the amount taken entirely. In some cases, the duration of keeping the wife on the mortgage varies from days to a year. Thus, there is an again

high chance of women getting pregnant by the man to whom she was mortgaged. A similar rule applies here also to giving custody of the children. In any of those kinds of cases, the wife can't get rescue until their husband repay the amount taken (Mane, 1997). If an unmarried girl gets pregnant then she has to pass the test of choosing the piece of silver, which is kept in the ball of the cow dung to be a part of the community. This is to be decided by 'caste council.' If she chooses the piece of coal, which is kept in the ball of a cow dung, it means she does not possess any right to live in the community and are isolated and then socially boycotted. She has to take care of her own. With the addition of this, 'caste council' could have to investigate whether she got pregnant from one man or men, within the Pardhi community or outside the Pardhi community. Based on the investigation, the punishment is decided. If a girl or a woman gets involved in any physical/ sexual relationship which might lead to inter-caste marriage, then she abides to get ordeal punishments such as cutting down the nose, hair, breaking out the nails etc. Such punishments are outdated nowadays (Mane, 1997).

'B' said that,

".....She can't mix her clothes with other family stuff. She can't prepare food for family members except for husband and herself. If she touches the vessel then it has to throw outside. It is mainly because of untouchability towards women'. In village areas, they generally see women carrying grocery on their sari layers, but the Pardhi women don't carry such types of grocery in her sari layer. If she violates this norm, the grocery gets polluted and subsequently, it is thrown out."

The series of violation of rights and entitlements of the Pardhi women continued even after the marriage through societal norms. In this regard, 'C' said that,

"..... There is a tradition of having a separate bathroom for both Husband and wife. They do not use toiletries that are used by their counterpart. This is mainly because of a sense of 'untouchability' attached to wife (woman)."

Addition to this, 'D' said that,

".....While taking a bath, the wife is expected to take out sari and other necessary things along her in the bathroom. No one touches her sari since the day she gets married. She is expected to use separate soap to wash own and her husband's clothes."

This experience shows that the idea of pollution and purity, which is essentially part of the Hindu social order also exists in Pardhi community. It has compelled women to be extra cautious and follow the prescribed norms and code of conduct as a Pardhi woman in their public and private domains. The violation of it naturally becomes the first step of mistrust between husband and wife and family members. In this given situation, husband and wife are expected in the first place to sort out the misunderstandings and disputes through mutual consensus without preferably involving 'caste council'. If this doesn't work, then they are free to send out the matter to the 'caste council'. The experience of the Pardhi women reveals that matters directed towards the 'caste council' ended up with either serious punishments to the Pardhi women alone or 'divorce'. There is a rare possibility of getting a husband or man punished in family-related matters. By considering this background, the Pardhi women have to be alert inside and outside family all the time. In fact, this very tradition is, directly and indirectly, harming the mental health of the Pardhi women. This transmits the boundaries and enters the gamete of reproductive health of the Pardhi women. In this regard, 'E' said that,

".....The current percent of institutional delivery is about 10 to 15 percent in the Pardhi community. During her time, her mother didn't go to the hospital for any health checkups. Even after her birth, she never had a polio drop. The Pardhi women are very reluctant in accessing any health facilities in government and private hospitals. On the other hand, the pregnant women do not get the love and care

---

of the husband and other family members. They have to consume stale food, even during pregnancy. In short, there is no concept of Maternity leave in the community.”

Thus, the practice of inaccessibility of institutionalized health care facilities is violating health entitlements of Pardhi women. It is often justified with the fear of women getting polluted by physical contact with men from outside. Later, this practice has compelled pregnant Pardhi women to beg and collect stale food and bread to stay healthy and avoid going to the hospital. It is important to note that neither Pardhi women nor her in-laws oppose this tradition directly. Moreover, this picture is changing due to the active engagement of the Pardhi women with societal attitude, perception, and misconception towards institutionalized healthcare service. In this regard, ‘F’ said that,

“.....Now a day’s Pardhi women are starting to change their traditional practices for the delivery. Most of the Pardhi women are going to the hospital for their deliveries. In the past 15 years, this condition was different. Most of the Pardhi women used to deliver in their homes just with a blade and thread.”

Thus, the changing attitude of the community towards healthcare facilities has not only helped to improve the health status of women but also the community as a whole.

Besides the household work, the Pardhi women also contribute to the livelihood and household economy.

Women’s activities include agricultural labor, collection of fuel, caring potable water, begging, participating in religious rites and rituals. Womenfolk are engaged in various economic activities and contribute to the income of the family. The pregnant women work for her livelihood till she goes into labor (Singh, 2004, pp.1658-1659).

The women have important role in the Takankar society. They help in agriculture operations and in management of domestic animals. They bring potable water and fuel for the family. They also bring fodder for the animals. They earn money by doing labour in the agriculture fields of others or even from road repair work (Singh, 2004, pp.1670-1671).

Beside this, there is a constant invisible struggle of Pardhi women for livelihoods in everyday lives. In this regard, ‘G’ said that,

“.....The only thing which women keep in minds while moving out for food that their family and children are waiting out there for food and they have to get food for them today anyhow. The only thing matter for them is the satisfaction on the faces of their family members, especially children. If they get something to eat today then we could see tomorrow, no matter where it is coming from.”

The experience of the Pardhi women reveals that they are more concerned about feeding their children today itself rather than tomorrow. They always consider the livelihoods as a challenge to show their love, affection, and commitment towards family, especially children. Therefore, their struggle around livelihoods is least concerned about getting ‘decent work’, ‘decent wages’, ‘healthy and safe working environment’ and ‘social security benefits’ etc. These kinds of sacrifices and liberal behavior of Pardhi women doesn’t help them during the family disputes and crisis. It is mainly due to her reluctance towards claiming for a share in the households earning ever.

The experience reveals that the Pardhi women continue to adjust themselves within the boundaries drawn by the family and community. In exchange for this, they often receive ignorance and dis-encouragement from family and community on their sacrifices to run the family. Alongside this, the Pardhi women often seem to be vocal and also raise voices against these kinds of discomforts inside and outside of the family, which is generally not tolerated in the community in general and family in particular. Later, this sort of behavior of the Pardhi women becomes harmful to them which result in the

'domestic violence' and 'divorce'. The Phase Pardhi practice 'divorce' and it is permitted to both the husband and wife. Either party or can break wedlock on various grounds such as adultery, dislike or failure in repayment of bride price etc (Singh, 2004, p.1658).

Similarly, either of the marriage partners can give divorce. In case of maladjustment, divorce is obtained by mutual consent but divorce is not given to a barren wife instead, the husband with the first wife's consent enters into a second marriage. Small children remain with the mother in case of divorce but are later given to the father. The divorced male can remarry with full rituals if marrying an unmarried girl but divorce females can go for only gandharav vivah or marriage with shortened rituals which is less expensive (Singh, 2004, p.1670).

The experience of the Pardhi women reveals that the Pardhi women generally conceived the 'divorce' through two ways, such as (a) liberation from anti-women norms of the community and patriarchal burden and (b) aspiration to exercise of the natural rights and entitlements, unlike other women. In this regard, 'H' said that,

".....Women have generally portrayed the main culprit behind every divorce cases in society. But, often truth lies somewhere else and something different. By saying this, she doesn't mean to say that women are always right in divorce cases. On the contrary, Pardhi women often consider it as a source of liberation. It doesn't mean that they don't believe in marriage and family system. They are as responsible as their male counterparts. But, one has to consider that we are also a human being with emotions, expectations, and aspirations in our lives. They do deserve respectful treatment in the society. If this is going to happen on the coast of divorce then they will happily go for the same. But, this will be an extreme case. There are various ways in between."

The Pardhi community does not allow widow women to go outside. She is expected to marry her brother in law. If she does not want to get married to him, then community collectively goes for searching another prospective bride (Mane, 1997).

Unlike other 'notified' and 'de-notified tribes', the Pardhis do have their own 'caste council.' It generally addresses both criminal and domestic issues. However, there is a complete ban of involving 'police' and 'judiciary' in any matters of the Pardhi community. The 'caste council' generally takes up the matters such as a father taking his daughter from her husband's home due to not paying dowry, maladjustment issues between husband and wife, dowry, extramarital affairs, robbery within the community, and inter-caste marriage etc. The 'caste council' gives judgments through proceedings and punishes the accused. However, the punishment generally gets to decide based on the nature and magnitude of the crime. Until the recent times, there was a tradition of giving monstrous punishments such as branding, ostracism, forced to walk through fire, forcing to carry human or animal excreta and shaving of the head etc. Now, these practices are being changed in the contemporary times. However, the culprit and community have to obey the verdict of 'caste council'. They cannot challenge the punishment given by 'caste council'. If the nature and magnitude of the crime are vast then members of nearby 'caste council's are called (Mane, 1997). A woman can be a chief of 'caste council'. She can change the bylaws and punishment procedures. She can be the negotiator and intermediate between the village community and 'police'. She can dominate in the field of agriculture and family (Mane, 1997). 'I' said that,

".....Here, caste council is important. Each and every issue is solved by the cast council. Now anyone is going to against the caste council rules and regulations in Pardhi community. Pardhi community has the fear of boycotting in Pardhi community, that reason no one dares to go to the police station in any case."

In some crimes, the involved parties have to perform ordeal activities in front of the members of 'caste council.' If a suspicious person gets a pass in the test of ordeal activities, then he or she does not consider as guilty and goes unpunished. Similarly, if there is doubt on the character of a woman then she has to face 'caste council'. To prove her innocence, she has to pick up the coin from high boiling oil, the leaf of the 'Pimpal tree' (sacred fig) generally kept on the upper surface of the hand of suspect women and then hits the same by a hot axe. If her hand is burnt then she declares as guilty. Once she has proven guilty then 'caste council' punishes as per the rules. However, men also go through similar kinds of tests. There are special rights to women in Pardhi community. For example, if she keeps her sari to dry, then none other than her husband can pass beneath the same. If anyone caught while violating this norm, then such cases are referred to 'caste council'. Subsequently, the 'caste council' takes serious actions against the culprit. In such cases, accused has to compulsorily be present in the proceedings of 'caste council' and he always granted as guilty in such kinds of cases. If accused do not agree to the punishment and penalty announced by 'caste council' then he is socially boycotted. If a woman likes someone from her own community and wants to get married, then she can marry him with the permission of members of 'caste council'; no matter how old is she, whether she is married or unmarried. If any man belongs to 'Tanda' (group) gives dirty looks to any women or even tries to molest or misbehave with her then woman throws her urine on his body and since that moment he is an outcast. Until there is no hearing from the 'caste council' about his case, he is boycotted from his own family as well. While taking on the assumed benefits to the women under the gamete of matriarchy such as property rights, which is one of the provisions of the Constitution of India in the form of the 'Directive Principle of State Policies.' 'J' said that,

".....One could see her condition, she is a social activist, but, she doesn't have any right to her family property. Her mother is not ready to provide me a place for building one room for her. She is not married because she does not want to be her life like a traditional Pardhi woman. In Pardhi community, women's status is like sleepers. Her first experience of exclusion starts from her home itself. The 99 percent women do not have properties in their name. The Pardhi women are not able to file a domestic violence case against her husband or other family members. If any women die because of dowry, that case is not filed in the police station. They do not prefer to go to caste council due to fear of getting isolated and boycotted from the community."

The Pardhis has to face the 'Police administration' directly or indirectly on the regular basis. They are supposed to keep informed the 'Police Patil'⁴⁵ about a daily activity plan. Most of the time false cases are being filed against them. In this regard, 'J' said that,

".....The Pardhis is regularly exposed to the torture, humiliation, and abuses of all sorts inside and outside the police station/ lock-up room and outside too; no matter whether they are involved in given robbery or theft or any petty crime for that matter. The arrest of particular Pardhi man is no longer issue of him alone, eventually, it becomes an issue of his wife first then his family followed by the entire Pardhi community. It is mainly because of the manifestation of the criminality stigma that police look them as criminals."

If any dacoity or theft occurs in a particular area, then 'police' suspect firstly on the Pardhis of that particular area and send them to the 'Police custody' without investigation and an arrest warrant. Later they interrogate them inside the 'police station'/'lock-up room'; so that suspect Pardhis compelled to take the blame for dacoity and theft on their shoulder. If the 'Police' fail to arrest Pardhi men then they

⁴⁵. He or she is government appointee at the village who looks after maintaining law and order in the village and often keep inform Police administration about the situation of village.

arrest their wives. Once the Pardhi women go inside the '*police station*', then she has to face police abuses which are brutal in nature.

Thus, it is clear that the life of the Pardhi women starts with the tragedy and ends with the tragedy. Throughout her life cycle, the '*caste council*', patriarchy and ill cultural tradition and religious tradition play a vital role. Over the years, the Pardhi women have tried to confront with them to accommodate ourselves within the given social milieu. This practice has to bring change in their traditional livelihood and later in their lives. Their mobility and visibility have increased outside the community. Apart from this, most of them are getting educated.

Conclusion:

The Pardhi community encounters '*stigma*', '*injustices*', '*cruelty*', '*violence*', and '*discrimination*' in the day to day lives. The manifestation of this tradition over the years has placed them in a unique frame whereby they have to spend most of their time, energy and money to prove themselves as innocent either by appearing in front of the '*caste council*' for community-related matters or '*judiciary*' for village society related matters. By this, they undergo huge harassment and ends up with the annihilation of self subsequently with family and community. The severity of this scenario worsens when an individual of the Pardhi community, gets caught in the matters related to the village society. Amongst them, women are the worst sufferers than their male counterpart. They are far away from taking benefits out of the '*gender justice*' and '*women's empowerment*' processes and initiatives adopted by the '*state and non-state actors*'. It is mainly because of the absence of inputs such as orientation, family and societal support, and exposure which is somewhere close to nil. Alongside this, there is a continuous struggle of Pardhi women against '*gender discrimination*', '*human rights violations*', '*criminality stigma*' and '*social exclusion*' in private and public life spheres. Nevertheless, they always take lessons from the past and get re-energize themselves to fight against those hurdles in order to protect and promote their identity, family, and community as a whole.

On the contrary, women belong to other marginalized social groups like SCs, STs, OBCs, and Minorities have at least these inputs in different capacities and forms to witness the output and outcome of those processes and initiatives. Rather, one could not consider the Pardhi women as one of the components of a homogeneous group of women belongs to marginalized social groups until they don't reach the stage where they feel confident enough to co-relate themselves with women belongs to other marginalized social groups in the first place and later with women in general without external pull and push factors. Therefore, it would be very immature to place the Pardhi women as a part of a homogeneous group of women belongs to marginalized social groups in terms of analyzing their interface with '*gender justice*' and '*women's empowerment*'. There should be the separate comprehensive yardstick.

References :

- *Annexes to the UNDP Gender Equality Strategy 2014-2017: The Future We Want: Rights and Empowerment* (n.d.). Retrieved September 18, 2017, from <http://www.undp.org/content/dam/undp/library/gender/Annex%20Terminology.pdf?download>
- Asian Development Bank. (2003). *Gender and Development: Our Framework Policies and Strategies*. Manila, Philippines: Author. Retrieved from <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/32035/gender-policy.pdf>
- Atre, N. (1990). *Gunhegar Jati*. Pune: Varda Books (in Marathi).
- *Background: National Commission for Denotified, Nomadic & Semi-Nomadic Tribes* (n.d.). Retrieved September 18, 2017, from <http://ncdnt.gov.in/background.php>

- Barge, S. (2010). *Transition of Pardhi Tribe: Understanding Socio-Economic And Judiciary Aspects In Ahmednagar, Maharashtra* (Unpublished master's thesis). Tata Institute of Social Sciences, Mumbai, India. Retrieved from <http://dspace.tiss.edu/jspui/handle/1/453>
- [Bhasha Samsodhana Prakasana Kendra, Academia Adivasi](#) (2004). *Adivasis: Legal Provisions, Languages, Locations: a Reference Document for the Status of Adivasis and Denotified & Nomadic Jatis in India*. Vadodara: Adivasi Academy and Bhasha Research and Publication Centre.
- Bokil, M. (2002). De-Notified and Nomadic Tribes: A Perspective. *Economic and Political Weekly*, 37 (2), 148-154.
- Chavan, R. N. (1989). *Bhatkya Vimuktanche Antarang*. Pune: Sugava Prakashan (in Marathi).
- *Criminal Tribes Act, 1871* (n.d.). Retrieved September 18, 2017, from <http://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/ambekar/web/readings/Simhadri.pdf>
- Devy, G.N. (2004). For a Nomad called Thief. In Marsden, P. H. & Davis, G. V. (Eds.), *Towards a Transcultural Future: Literature and Human Rights in a 'Post'-Colonial World* (Vol. 8, pp.281-290). Amsterdam-New York, NY: Rodopi.
- Department of Social Security. (1965a). *The Report of the Advisory Committee on the Revision of the lists of Scheduled Castes and Scheduled Tribes*. New Delhi: Government of India.
- D'souza, D. (2001). *Branded by Law: Looking at India's Denotified Tribes*. New Delhi: Penguin Books.
- D'Souza, D. (1999). De-Notified Tribes: Still 'Criminal'? *Economic and Political Weekly*, 34 (51), 3576-3578.
- Ghatage, B.S. (2011). Disabilities And Social Justice For Nomadic Tribal Communities In India. *Online International Interdisciplinary Research Journal* (Bi-Monthly), 1 (2), 36-42.
- *Guidelines on Women's Empowerment* (n.d.). Retrieved September 18, 2017, from <http://www.un.org/popin/unfpa/taskforce/guide/iatfwemp.gdl.html>
- Jadhav, P. (2016). *Changing Livelihood Practices of Nomadic Tribes: A case study of Masan Jogi Community* (Unpublished M.Phil. Dissertation). Tata Institute of Social Sciences, Mumbai, India. Retrieved from <http://dspace.tiss.edu/jspui/handle/1/7716>
- Khanday, M.I., Shah, B.A., Mir, P.A. & Rasool, P. (2015). Empowerment of Women in India- Historical Perspective. *European Academic Research*, II (5), 14494-14505.
- Kharat, S. (2003). *Bhatakya Vimukta Jamati Va Tyanche Prashna*. Pune: Sugava Publication (in Marathi).
- Malhotra, K. C. & Gadgil, M. (1981). The ecological basis of the geographical distribution of the Dhangers: a pastoral caste-cluster of Maharashtra. *South Asian Anthropologist*, 2 (2), 49-59.
- Mane, L. (1997). *Vimuktayan: Maharashtraatil Vimukta Jamati-Ek Chikitsak Abhyas*. Mumbai: Yeshawantrao Chavan Pratisthan (in Marathi).
- Ministry of Social Justice and Empowerment. (2008b). *National Commission For Denotified, Nomadic And Semi-Nomadic Tribes (Report) (Vol. 1)*. New Delhi: Government of India.
- Ministry of Social Justice and Empowerment. (2016c). *National Commission of Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes, Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes -A search for New Hope (Report)*. New Delhi: Government of India.
- Ministry of Tribal Affairs. (2014d). *High-Level Committee on Socioeconomic, Health, and Educational Status of Tribal Communities of India (Report)*. New Delhi: Government of India.
- Rathod, M. (2007). *Dar Kos Dar Mukkam: Pal Niwasi- Bhatkya Jamati*. Aurangabad: Banjara Karmachari Sanghatana (in Marathi).
- Rathod, M. (2000). *Denotified and Nomadic tribes in Maharashtra*. Vadodara: DNT Rights Group Newsletter.
- Rathod, M. (2008). *Sindhu Snaskriti Purv Gora Sanskriti Thi*. Sevagadh, Andhra Pradesh: Vishvast Sant Sevalal Maharaj Chritable Trust.
- Sachdev, B. (2012). Perspectives on Health, Health Needs and Health Care Services among Select Nomad Tribal Populations of Rajasthan, India. *Antrocom Online Journal of Anthropology*, 8 (1), 73-81.
- Singh, K. S. (2004). *People of India Maharashtra (Volume 3)*. Mumbai: Popular Prakashan Pvt. Ltd.
- Women Empowerment. (2016, December 16). *The Times of India*. Retrieved from <http://timesofindia.indiatimes.com/topic/Women-Empowerment>

***

A critical analysis of National & State Commissions and Committees of Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes in India

Deepali Ramesh Wighe

M. Phil. Research Scholar,
Tata Institute of Social Sciences, Mumbai.

Pradnyasurya Hemchand Shende

Doctoral Research Scholar
Tata Institute of Social Sciences, Mumbai.

Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes (DNTs, NTs and SNTs) are one of the most vulnerable and marginalized communities in India. They are commonly known as wandering communities because they move from one place to another in search of livelihood. Britishers viewed criminality through the lens of the pervasive caste system and thus interpreted crime as an inheritable occupation. With the objective of establishing control over nomadic groups resisting the British Indian authorities, the Criminal Tribe Act (CTA), 1871 ostensibly labeled almost 200 tribal groups as "born criminals". After India's independence, this brutal Act was repealed in 1952 but was replaced with the Habitual Offenders Act, 1952, which was a de-facto continuation of the CTA, 1871. It has been seven decades of independence of India but still these communities are highly neglected in development initiatives by the government. Lack of constitutional safeguards, social stigmatization, and criminalization attached to their identities make them prone to vulnerability in every walk of life. These groups are still searching for fair justice and equal treatment in public and private spheres of their lives. The central and state government has appointed commissions and committees for the development of the NTs, DNTs and SNTs but their plight has remained the same. This paper presents a critical analysis of National and State commissions and committees formed to study or to analyse the issues of NTs, DNTs and SNTs. It is based on the review of literature and secondary data. The present paper attempts to understand why these commissions and committees are failing to understand the needs of NTs, DNTs and SNTs?

Keywords: Denotified Tribes, Nomadic Tribes, Semi-Nomadic Tribes, Criminal Tribe Act, 1871, Habitual Offenders Act, 1952.

Introduction:

"Ex-Criminal Tribes are known to be very cruel. They are hardcore professionals in committing crimes. Rarely caught and/or convicted." - Kiran Bedi (Former Indian Police Service Officer)⁴⁶

The hierarchy based on social background and more specifically on birth is one of the unique characteristic features of the Indian society. The persistence of *Chaturvarna system* is the root cause behind the same which divides the society into two types. The first type named as *Savarna* includes *Brahmin, Kshatriya* and *Vaishyas*. While the second type is *Avarna* which includes *Shudras*⁴⁷. *Savarnas* are supposedly superior to *Avarnas* by the virtue of direct contact with the God and hence *Shudras* were supposed to serve them without expecting economic and other returns out of their services; rather they had to accept whatever was given by *Savarnas* without questioning them. Besides these, there was a large chunk of the population known as *Ati-Shudra*⁴⁸ which was not directly a part of the highly discriminatory, exploitative and exclusionary *Chaturvarna system* but came in contact with the *Chaturvarna system* unwillingly. So by and large these five groups remained over represented in the study of Indian history, sociology, and anthropology etc. However, least attention was given towards the social groups that were nomadic in nature and maintained the distance from *Brahmin, Kshatriya* and *Vaishyas* and *Shudras* and they were never the part of localities where these social groups were settled. Therefore, they do not fall under any of these groups. Rather, they either preferred to stay in the forest or

⁴⁶ The former IPS officer, Kiran Bedi has publically shared this statement on twitter (Social Media Platform) on August 2, 2016, 9:55 AM - This displays the ignorant mindset of the mainstream bureaucracy and society.

⁴⁷ . Currently known as Other Backward Classes (OBCs).

⁴⁸ . Currently known as Scheduled Castes (SCs).

wander from one place to another. However, this situation continued only until the colonial rule was imposed on modern India. Later, it changed.

When East India Company came to India, first of all it established its rule in the Bengal followed by Sindh and Bihar province. There were three types of rules in India –1) Area ruled by East India Company 2) Area ruled by Princes (Raja or Sansthanik) 3) Area ruled by Adim Jati. British tried to establish a British rule to the whole of India by capturing small provinces of princes, but the princes of Adim jati who stayed in the jungle opposed it, they could not accept their rule, opposed restriction on free roaming, opposed forest act 1874 which was disturbing of their lifestyle. Whenever the British army traveled through jungle, people of Adim jati attacked British Army to protect their independence in the jungle. By the sudden attack of the Adim Jati, soldiers of the British Army were frightened and left the place to save their life by leaving belongings with them like horses, weapon, artillery, ration, treasure etc. British Govt. understood that unless it controlled these tribes, they can't rule as a whole. Therefore, they declared Adim Jati as criminal tribes by enforcing on them Criminal Tribes Act in 1871 (Jay, n.d. , p.6).

The penalties imposed under the act led to the heavy displacement of criminal tribes. Eventually, colonial administration got criticized for such harsh and exploitative behavior. Gradually, the idea of rehabilitation and resettlement of criminal tribes gained ground and *Criminal Tribes Settlement Act* was enacted in 1908. The purpose behind this was to form settlement of these communities to restrict their movement from one place to other and make them a part of sedentary society. On the contrary, settlements were formed largely around industrial hub such as Bombay province where criminal tribes were living life as prisoners of jail (Bokil, 2002). Later, they forcibly became cheap labour source for the industries. This overall background of the introduction of *CTA, 1871* and its evil effects remain the trigger point to study the situations of those tribes. Hence, commissions and committees were formed in the subsequent years. Nevertheless, it is largely been carried out from the second decade of twentieth century by colonial administration followed by historians, anthropologists and others (Lashkar, 2017).

The Indian Legislative Council defined “Depressed Classes” in 1916. It included “criminal and wandering tribes, aboriginal tribes, and untouchables.” Later, Sir Henry Sharp, the Educational Commissioner of India added aboriginal/hill tribes and criminal and wandering tribes in the list of “Depressed Classes” during 1917. These attempts failed to distinguish between plane tribe and criminal tribes and hence considered both of them as homogeneous category. Meanwhile, these shortcomings became hurdles for colonial rulers to administer in India. Taking lesson from this experience, Franchise Committee proposed to classify tribal groups separately. The broader context of this classification is reflected in the 1931 Census, The Government of India Act (1935) and The 1941 Census.⁴⁹ Subsequently, committees like *Jails Committee (1919)*, *Criminal Tribe Act Enquiry Committee (1924)*, *Simon Commission (1928)*, and *Dr. Munshi Committee of Bombay Province (1937)* suggested recommendations to colonial administration. The British government accepted them based on convenience to avoid complications while administering in colonial India. Through these transitions, they witnessed criminal stigma, denial of citizenship rights, human rights violation, sexual assault of women and children. This discrimination, exploitation, and exclusion of these tribes continued throughout the colonial period. By doing this, British government succeeded to suppress the revenge tendency of those tribes which would have been converted into a massive revolt against them.

Soon after independence, the newly formed government at the centre formed *The Second Criminal Tribe Act Inquiry Committee* under the chairmanship of Mr. Ayyangar in 1949-50. The objective of this committee was first to identify the Denotified tribes across India, second to know the effects of *CTA, 1871* on these communities and third to know the major concerns of these communities. Later, the committee gave comprehensive recommendations based on which the centre started considering these communities in national development agenda through the interventions of public policies and programs. The committee strongly advocated the repeal of the *CTA Act, 1871* and justified

---

⁴⁹.<http://www.allgov.com/india/departments/ministry-of-tribal-affairs/national-commission-for-scheduled-tribes?agencyid=7596>, accessed on January 11, 2018.

the claim with logical arguments. The Government of India accepted some of the recommendations of the Ayyangar Committee. It repealed the Criminal Tribes Act with effect from 31 August 1952, (Act No XXIV of 1952) but to keep effective control over the so-called hardened criminals, Habitual Offenders Act was placed in the statute book. Subsequently, the accepted and rejected recommendations of this committee by the government played a crucial role in visualizing the issues pertaining to NTs, DNTs and SNTs and taking the discourse of NTs, DNTs and SNTs one step forward at the national level.

The government of India constituted *National Commission for Denotified, Nomadic & Semi-Nomadic Tribes* under the chairmanship of Bhiku Ramji Idate on January 9, 2015 (GOI, 2017, p.92). The commission submitted its interim report to the Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India in 2016. While responding to the question asked by noted lawyer K.T. S. Tulsi, Rajya Sabha Member, Mr. Krishan Pal Gurjar, Minister of State for Social Justice and Empowerment, Government of India, New Delhi stated that the government was in favour of repealing the Habitual Offenders Act, which would bring reprieve for Denotified, Nomadic tribes and Semi-Nomadic Tribes. He had referred to the recommendations suggested in the interim report by the commission⁵⁰. Alongside this, there is long-standing debate which raises certain questions like which government did what for the upliftment of these communities? Whether those adopted welfare measures were empowered enough to understand and solve the problems pertaining to these communities? How far and in what ways these communities got benefited out of those welfare measures? If government is so generous about the welfare of these communities then why Habitual Offenders Act, 1952 did not get abolish yet? These are answered questions which certainly remind us that there is a long way to go for erasing their criminal stigma and considering them as human beings. This is only possible when there is a political will and comprehensive welfare measures suitable for these communities. Until then their fight will continue for existence, citizenship rights and survival.

This paper presents a critical analysis of National and State Commissions and Committees formed to study or analyse the issues of DNTs, NTs, and SNTs. It is based on the review of literature and secondary data. The present paper attempts to understand why these commissions and committees are failing to understand the needs of DNTs, NTs, and SNTs?

Methodology: This paper is primarily based on the review of literature which is currently being studied to complete the M. Phil dissertation of the first author of this paper and secondary sources containing newspaper articles, reports of commissions and committees formed to study and analyse the problems pertaining to DNTs, NTs, and SNTs in British ruled and modern India. However, the critical analysis of those commissions and committees is carried out based on the following four components: (a) the mandate of the commission/ committee, (b) major themes/ issues covered by the commission/ committee, (c) recommendations suggested by the commission/ committee, (d) Limitations of the commission/ committee and (e) action taken based on the recommendations of commission/ committee until formation of subsequent commission/ committee by government of India and Maharashtra.

Analysis on Commissions and Committees on DNTs, NTs, and SNTs: NTs is the only social group in Indian society that has been discussed indirectly in more than twenty state level commissions and committees which have all drastically failed to understand their issues as well as make recommendations to the government to frame welfare policies. Whereas only two separate commissions have been formed for NTs and DNTs at the national level. All major reports have been prepared with a colonial understanding of the communities which is reflected in literature about these communities throughout history. The categorization of individuals into different groups and isolating them from settled habitations was the basic strategy of British government to govern over India. It is also known as the divide and rule policy. Moreover, enactment of *CTA, 1871* was one of the first strategies which was used for the nomadic communities during colonial time by the British government and the purpose behind this was to restrict their movement. It has had various implications for the DNTs, NTs, and SNTs with the process of resettlement having a unique contribution to their ongoing adverse condition. The process of resettlement

---

⁵⁰<https://timesofindia.indiatimes.com/india/govt-for-relief-to-denotified-nomadic-tribes/articleshow/62373600.cms>, accessed on January 12, 2018.

brought them in close contact with the industries, slowly they became a source of cheap labour to these industries and their settlements became labour colonies. Through this transition, the perception and behavior of British government in general and settled habitations in particular did not changed towards the nomadic communities. Moreover, harsh penalties and punishments were imposed on them by the British government. As a result, these communities underwent tremendous exploitation and discrimination. Amongst them, women, children and old age people became victims of brutal atrocities. Eventually, British government received criticism not only in India but also overseas, which became the basis for the formation of various commissions and committees to compensate for the damage done by the British government.

Starting with the British rule till today, various Commissions and Committees have been appointed for the development of the DNTs, NTs, and SNTs, *Jails Committee (1919)*, *Start Committee (1924)*, *Symington Committee (1927)*, *Simon Commission (1928)*, *Munshi Committee (1937)*, *Dr. Antrolikar Committee (1949)*, *Thade Commission (1961)*, *B.D. Deshmukh Commission (1964)*, *Lokur Committee (1965)*, *Mandal Commission (1980)*. Almost all of these commissions and committees recommended inclusion of NTs and DNTs in ST category. Whereas, Lokur Committee felt that, "it would be in the best interests of these communities if they are taken out from the lists of SC & ST's & treated exclusively as a distinct group, with development schemes specially designed to suit their dominant characteristics. Lokur Committee (1965) it remarks DNT & NT as, 'members of DNT & NT possesses a complex combination of tribal characteristics, traditional untouchability, nomadic traits & and an anti-social heritage' (Lokur Committee, 1965, p.16).

There is an unsettled debate regarding the contribution made by these commissions & committees on one hand and welfare programs on the other to improve the situation of DNTs, NTs, and SNTs in India. These claims become stronger due to the unavailability of data or statistics on this issue. Therefore, critical analysis of these commissions and committees will make a unique contribution to settling down this debate up to a certain extent and opening up new theoretical and methodological horizons to study the concerns pertaining to Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic tribes in India.

Report of the Indian Jails Committee (1920): The Jails committee was formed under the chairmanship of Sir. Alexander G. Cardew, K. C. S. I. I. C. S., Member of the Executive Council, Madras in 1919. According to the Jails Committee report, the true aim of forming various settlements for the criminals tribes was the reformation of the people in the settlements by a combination of economic, religious, moral and educational agencies Moreover, mandate of this commission was to visit various settlements formed for the purpose of rehabilitation of 'criminal tribes' in various provinces. The commission basically discussed the Infrastructure development, rules and regulations about running the settlements and controlling the behavior of the prisoners through various strategies and plans. They also emphasized education, reading books etc. (Jails Committee, 1920, p.331). The motive behind formation of settlements was to find various ways for utilization of prisoners as cheap labourers. The commission suggested 584 recommendations. It is important to note that major recommendations specifically talk about the infrastructure, rules and regulations of running these settlements. At the outset of this the commission faced some methodological limitations. The members of this committee had not visited every settlement rather they had collected the information through the government officers appointed in most of the settlements. The study was carried out by the members of the committee without considering the opinions of the prisoners. They studied these settlements very objectively by considering the people as subjects of their study rather than as participants.

Report of the Criminal Tribe Act Enquiry Committee (Munshi Committee) (1939): The Criminal Tribes Acts were passed from time to time in the years, 1871, 1896, 1898, 1901-02, 1909, 1911, 1913-14, 1919, 1923 and 1924. The objectives behind this were (a) to safeguard the rights of society against the anti social influence, (b) to deal effectively with the criminal tribes, and (c) to make provisions for reformation and rehabilitation of these tribes. These acts dealt with three methods namely Notification, Registration and Restriction to deal with the Denotified tribes. The Government of Bombay took a policy decision in accordance with the provisions of Criminal Tribes Act, to establish the settlements for reformation and rehabilitation of criminal tribes in the Bombay Presidency. A British Official Mr. O. H.

B. Starte, the then Assistant Collector, Bijapur was appointed as Policy Implementation Officer. In due course of time, Mr. Starte developed a separate department known as 'Criminal Tribes Settlement Department' to deal more effectively with these tribes. About 15,000 persons were under the care of criminal tribes settlement department (Devdhar, 1938). 'Chapparband' was the first tribe to enter in these settlements under the Criminal Tribe Act (Report of the Criminal Tribe Act Enquiry Committee, 1939)⁵¹.

Antrolkar Committee (1949): The British government had brought in the Criminal Tribe Act (CTA) 1871 in which certain tribes were identified as criminals. The Bombay Presidency formed a committee under the chairmanship of Dr. K. B. Antrolkar, then MLA, in 1949. The objective of this committee was to remove the stigma of the ex-criminal tribes and work on their rehabilitation. The committee emphasized that the DNTs were no more or less criminal than the rest of the people. Logical fallout of this perspective is the negation of the need for a Special Act to deal with the DNT.⁵²

The Criminal Tribes Act Enquiry Committee (1950): The government of India appointed Criminal Tribes Act Enquiry Committee under the Chairmanship of Mr. Ananthsayanam Ayyangar in 1949. After a detailed study of the working of the Criminal Tribes Act throughout the country, it submitted its report in 1950, in which several recommendations were made for the repeal of the Act along with reasons. The committee also emphasized the need for allocation of adequate funds for their welfare and rehabilitation. It recommended that the Central Government should make a liberal contribution not exceeding 50 percent of the allocation to the State Governments for the initiation and execution of the schemes for a period of ten years in the first Instance. The Government of India accepted some of the recommendations of the Ayyangar Committee. It repealed the Criminal Tribes Act with effect from 31 August 1952 by the Criminal Tribes (Repeal) Act, 1952 (Act No XXIV of 1952). But to keep effective control over the so-called hardened criminals, Habitual Offenders Act was placed in the statute book. (Renke commission, 2008, p.3). Having explored as to how the DTNT's came to be branded as criminals, this indicates the blurring of lines which distinguished the nomadic tribes from the Denotified tribes. It is also very important to note here, with reference to writing of Milind Bokil (2002), that both these terms are very different in their use as "nomadic tribes" related to the category created due to their continuous movement in the physical space, whereas "Denotified tribes" have a political alignment as they were denotified as criminal tribes in 1952.

The Kalelkar Committee (1955): Honorable President of India ordered government of India to appoint Backward Class Commission under the article 340 of Indian Constitution. Thus, first Backward Class Commission was formed under the chairmanship of Kaka Kalelkar on January 29, 1953. The Commission submitted its report on 30th March, 1955.

This Commission in paragraph 48 of its report suggested that the erstwhile 'Criminal Tribes' should not be called 'Tribes' nor should the names 'Criminal' or 'Ex-Criminal' be attached to them. They could be called 'Denotified Communities' (Vimochit Jatiyan). The Kalelkar Commission further recommended that "these groups may be distributed in small groups in towns and villages where they would come in contact with other people, and get an opportunity for turning a new leaf. This would help in their eventual assimilation in society" (Kalelkar Commission, 1953, p.36). The commission in paragraph 41 mentions that there were as many as 127 groups aggregating 22.68 lakhs in 1949 and 24.64 lakhs in 1951 described in official records as Ex-Criminal Tribes. These groups could be divided into two sections, i.e., (i) Nomadic; and (ii) Settled. The nomadic groups included the gypsy-like tribes such as Sansis, Kanjars, etc., and 'had an innate preference for a life of adventure.' The settled and semi-settled groups were deemed to have descended from irregular fighting men or persons uprooted from their original homes due to invasions and political upheavals (Kalelkar Commission, 1953, p.34).

One failure of this committee was that it was unable to come up with a correct term for these communities. They recommended to use the term 'Vimochit Jatiyan' instead of Tribe, which in itself is misleading as it disregards the community's nature and way of life.

⁵¹. http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/94776/12/12_chapter%203.pdf, accessed on 16 January 2018

⁵². <http://www.shareyouressays.com/essays/short-essay-on-denotified-tribe-in-india/111109>, accessed on 16th January 2018.

National Commission for Nomadic, Denotified and Semi Nomadic Tribes (2008):

After the Ayyangar Committee Report in 1950, various other Committees and Commissions which were constituted for the purpose of review of SC, ST, Backward Classes etc, made some observations in the past. Justice Venkatchaliah Commission which was appointed for review the working of the Constitution of India recommended in 2002, for strengthening the programs for the economic and educational development of DNTs and constituting a special Commission to look into their needs and grievances. Against the above background, a National Commission for Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes (NCDNT) was constituted earlier in 2005 which had made certain recommendations. (Idate Commission, 2016, p.15).

This was for the first time in the history of India that central government appointed a separate National commission for Nomadic, Denotified and Semi Nomadic Tribes under the chairmanship of Mr. Balkrishna Renke, popularly known as 'Renke Commission'. The Renke Commission stated the population of the Nomadic and Denotified and Semi-nomadic Tribe as approx 15 Crore. It also recommended a separate schedule for the Nomadic and Denotified Tribe (Renke Commission, 2008).

There are many sub-groups in the NT and DNT and it is very difficult to bring them together with a feeling of solidarity. Uniting them to get justice is a big challenge. Considering the above factors, we foresee a very ambiguous and uncertain situation for the Nomadic and Denotified tribes. We see many stakeholders such as Non Government Organizations (NGOs), activists, scholars, and thinkers working on the issues of NTs and DNTs in Maharashtra. In order to take the issues of NTs and DNTs to a higher level, the activists need to develop the same direction of work (Renke Commission, 2008). It is important to note that the committees and commissions appointed so far did not follow up the previous committees or commissions, rather they seem to suggest isolated recommendations to the government. This has resulted in a huge gap between the actual reality of NTs and DNTs at the ground level and the welfare programs designed for them.

Over time government got criticized for its ignorance towards these communities and other disadvantaged social groups in the national development agenda by civil society organizations and non-state actors. As a counter response to this, National Advisory Council (NAC) was constituted in March, 2010 to provide policy and legislative inputs to Government with special focus on social policy and the rights of the disadvantaged groups (NAC, 2010, p.1). Subsequently, working Group on Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes were formed in 2011 by NAC. In addition to this, NAC also proposed a set of recommendations for the DNT and NT communities (Idate commission, 2016).

National Commission for Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Commission (2016): Alongside the previous work done on these communities, government felt the need to emphasize the identification, inclusion, status, area of habitation, progress review of development of these communities. As a outcome of this, government formed National Commission for Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Commission.

The Commission assumed its functioning w.e.f. 9th January, 2015 with the joining of Shri Bhiku Ramji Idate as Chairman. The tenure of the aforesaid Commission is for three years from the date of assumption of charge by the Chairman. (Idate commission, 2016, p.15).

The commission submitted its interim report on 21st March 2016 and is yet to submit the final report. The masses from the communities have lots of hope from this commission since they have been waiting for justice and equal rights for decades.

Commissions and Committees with responsibility without Authority and Budget: Many commissions and committees have been appointed by the central and the state Government to study the DNTs, NTs, and SNTs. The various commissions and committees have completed their surveys and made recommendations for social, educational, economic, political and cultural development of these communities. One of the major criticism about these commissions and committees is the comparison of nomadic groups with the SC, ST and OBC communities. No efforts have been taken by these committees and commissions to understand their nature of living i.e. the nomadic way of life of these tribes. This section of Indian society has always been seen as a threat to the settled communities and has always been denied the right to live life in their own way. These commissions do not possess any authority nor have

---

they been granted any budget to implement the recommendations they make for the overall development of these communities. Rather, both the governments have only appointed them to propagate false hope among the people that something good will happen while pursuing the political agenda of avoiding their inclusion in reservation. Once a commission or a committee submits its recommendations, it is the responsibility of the central and the state government to act upon the recommended steps. They ought to grant authority to them as well as plan a budget as per the recommendations. The Governments have however failed to do so, the result being that these recommendations have always been kept aside or we can say put in the dustbin with dust on it i.e. dust on the life of these communities. Still after seven decades of independence the case is the same and nothing has changed. Even the present commission has no direct powers to meet the requirements and expectations of the NT/DNT people. What it does best is that it forwards their representations to the competent authorities in the States/UTs with recommendations and the request to inform the Commission about the outcome. There are a few cases where the State authorities have acted fast on commission's recommendations, but this is not enough in terms of the mandate given to the Commission. (Idate commission, 2016, Voices of the DNT/NT communities in India, p. 25).

Conclusion: The country has witnessed numerous commissions and committees on DNTs, NTs, and SNTs over the past seven decades of independence. But each government that has come into power has failed to take lessons from their recommendations as well as to implement the qualitative & quantitative outcomes of the ongoing welfare measures meant for these communities. The government under different regimes has claimed that the conditions of DNTs, NTs, and SNTs have improved over the years but there is no authentic data or statistics to prove this claim of the government. One of the most remarkable works done by these commissions and committees is that they have succeeded to include some of these groups either in SC, ST, OBC (Government of India's list) or NTs & DNTs (Government of Maharashtra's list) based on the norms prescribed about the inclusion of those social categories by the Government of India. Though this process continues, these commissions and committees did not escape the political interference under different regimes not only at the centre but also at the state level. In fact, every government has used the formation of commissions and committees for their petty political gains and to consolidate the voting share of these communities. This overall scenario produced by the commissions and committees has led to the emergence of two prominent views points about these communities and the way forward. The first point of view demands a separate schedule unlike the 5th and 6th Schedule for ST; while the second point of view demands their inclusion in either SC, or ST, or OBC based on the norms prescribed by government of India.

Alongside this, the process of mass consciousness among these communities has started taking place with the collective efforts of Civil Society Organizations (CSOs), NGOs and Community Based Organizations (CBOs). As a result, some of these groups have started demanding their socio, cultural and political space meanwhile also realizing that politics would be a great instrument to fulfill these demands. Consequently, one can see different political assertions across the country. The National Social Party (Rashtriya Samaj Paksha) founded by Mahadev Jankar is one of the latest example in Maharashtra state. Political parties like these have started consolidating votes of nomadic, Denotified and semi-nomadic tribes in different areas. The government was compelled to acknowledge the voices of these communities and hence they were included in various negotiations processes. In fact, Maharashtra is one of the greatest examples where these communities have succeeded to bargain with the government.

References:

- Andrews, C. (1930). India and the Simon Report, Michigan: University of Michigan press.
- Anna R. Jay, A.R. (Ed.) (n.d.). *Beyond the Margins Stigma and Discrimination Against India's Nomadic-Stigma and Discrimination Against India's Nomadic and Denotified Tribes*, New Delhi: Human Rights Law and Network. Available from <http://hrln.org/hrln/images/stories/pdf/beyond-the-margins.pdf>
- Bokil, M. (2002). De-Notified and Nomadic Tribes: A Perspective. *Economic and Political Weekly*, 37 (2), 148-154.

- Government of India (2017). *Annual Report 2016-17*. Retrieved from http://socialjustice.nic.in/writereaddata/UploadFile/Voices%20of%20The%20DNT_NT%20for%20Mail.pdf
- Government of India, (1919-1920). Report of the Indian Jails Committee. Vol. I. Simla: Superintendent, Govt. Central Press.
- Government of India. (1939). Report of the Criminal Tribes Act Enquiry Committee. Bombay, Superintendent, Govt. Central Press.
- Government of India. (1949) Report of the Criminal Tribes Enquiry Committee, 1948. United Provinces of India. Allahabad: Government Central Press.
- Government of India. (1955) Report of the Backward Classes Commission. Vol. I. Simla: Government Central Press.
- Government of India. (1955) Report of the Backward Classes Commission. Vol. II. Simla: Government Central Press.
- Government of India. (1980). Report of the Backward Class Commission, Vol. I & II. New Delhi: Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India.
- Government of India. (2008). Report of the National Commission for Denotified Tribes, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes. Vol. I & II. New Delhi: Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India.
- Government of India. (2012). National Advisory Council. New Delhi: Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India.
- Government of India. (2016). Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes A Search for New Hope. New Delhi: Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India.
- Government of India. (2016). Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes A Search for New Hope. New Delhi: Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India.
- Government of India. (2016). Voices of the DNT/NT Communities in India. New Delhi: Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India.
- Government of India. Department of Social Security, (1965). The Report of The Advisory Committee on The Revisions of The Lists of The Scheduled Castes and Scheduled Tribes.
- Kanu, D. (n.d.). Short Essay on Denotified Tribe in India. Retrieved from <http://www.shareyouressays.com/essays/short-essay-on-denotified-tribe-in-india/111109>
- Kennedy, M. (1908) The Criminal Classes of Bombay Presidency. Bombay: Government Central Press.
- Lashkar, V. (2017, August). Aayog, Samitya, Abhyas Aani Phalshruti. *Parivartanacha Vatsaru*, 28-34 (in Marathi). Retrieved from <https://unipune1.academia.edu/VinayakLashkar>
- Ministry of Social Justice and Empowerment. (2016). *National Commission of Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes- Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes -A search for New Hope (Report)*. New Delhi: Government of India. Retrieved from http://socialjustice.nic.in/writereaddata/UploadFile/Voices%20of%20The%20DNT_NT%20for%20Mail.pdf
- National Commission for Scheduled Tribes. (n.d.). Retrieved from <http://www.allgov.com/india/departments/ministry-of-tribal-affairs/national-commission-for-scheduled-tribes?agencyid=7596>
- Radhakrishna, M. (2001). *Dishonoured by history: 'criminal tribes' and British colonial history*. Hyderabad, India: Orient Longman.
- REHABILITATIVE PROGRAMMES (n.d.). Retrieved from http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/94776/12/12_chapter%203.pdf
- TNN. (2018, January 5). Govt for relief to denotified nomadic tribes. *The Times of India*. Retrieved from <https://timesofindia.indiatimes.com/india/govt-for-relief-to-denotified-nomadic-tribes/articleshow / 62373600.cms>

***

Problems and Challenges Faced by Women in Ramoshi Community

Dr. Patil Amol Ashokkumar

Asst. Professor, Dept. of Sociology, Smt. C. B. Shah Mahila Mahavidyalaya, Sangli-416416.

Denotified & Nomadic Communities are the most neglected and marginalized sections of Indian society. The Ramoshi community is one of them and historically associated with great empires, important historical conflicts and agriculture. Even after 7 decades of Independence, they lack even the most basic amenities of life. The life of a nomad is very hard and difficult surrounded by circumstances full of trauma, pain and turbulence, from which their women suffer the most. The present study has tried to develop a deep insight into various problems faced by women of Ramoshi Community. The study addressed various socio-economic issues concerning women with a human rights perspective. The study was based on primary data collected from Nagaonkavathe village of Sangli District to find out the possible solutions for women who could help them to overcome the problems that they face in their life. Interview technique was chosen for effective elicitation of data from the respondents. The result of the study showed that women in Ramoshi Community have faces different kinds of problems and challenges in their life. Finally paper gives valuable recommendations for overall empowerment of their life.

Key Words: *Denotified & Nomadic Communities, Ramoshi Community, Women, etc.*

Introduction:

It is often remarked that India's unity lies in its diversity. The diversity accrues due to different religions, several castes and creeds obtaining in India. Denotified & Nomadic Communities are the most neglected and marginalized sections of Indian society. They are victims of stigma, social neglect and exploitation for centuries. Even after 7 decades of Independence, they lack even the most basic amenities of life. As per the survey conducted by Bal Krishna Renke commission today there are 829 De-notified and Nomadic tribes spread across different states in India. The central government recognized only 801 tribes (Renke Balkrishna, 2008). The Ramoshi community is one of them and historically associated with great empires, important historical conflicts and agriculture.

Since ancient age Ramoshi community is famous for protection of village. Majority of the Ramoshi people are residing in Western Maharashtra. Especially the bottom and surrounding of the fact are prominent living places of Ramoshi. Ramoshi consider themselves as lineage of Lord Rama. In Marathi language they say "we are Ramwanshi" by the flow of time work has got alteration and became Ramoshi (Madane Uttam, 2010). The life of a nomad is very hard and difficult surrounded by circumstances full of trauma, agony and turbulence, from which their women suffer the most. The present study has tried to develop a deep insight into various problems faced by women of Ramoshi Community. The study addressed various socio-economic issues concerning women with a human rights perspective.

Objectives of the Study:

1. To study the socio-economic status of women in Ramoshi Community and their impact on their lives.
2. To develop deep insight into the socio-economic factors responsible for the problem of Women of Ramoshi Community.
3. To give suggestions and recommendations to the govt. about new methods and approaches to tackle their problems.

Research Methodology:

The following methodological procedure was used for conducting the present study:

a) Type of Research Design:

The present study adopted an exploratory-cum-descriptive design to gather the relevant information and data. For this study descriptive type research design was adopted.

b) The Universe and the Sampling Design:

The present study was carried out in Nagaonkavathe village of Sangli District by selecting women respondents from Ramoshi Community. To carry out the study in a more accurate and easier way, convenience sampling method was adopted. A sample of 60 women was selected for gathering primary data.

c) Methods of Data Collection:

Primary data were collected with the help of interview schedule, discussions with the respondents and personal observation as a tool for data collection. Secondary data were collected from books, journals, magazine, articles, published reports, newspaper, internet, unpublished reports, etc.

d) Analysis and Interpretation of Data:

The statistical tools like percentages and averages used to analyze the data. The collected data were analyzed with the help of computer by means of SPSS software and Excel. The out-put was utilized for analysis and interpretation.

Major Findings of the Study:**A) Respondent's Profile:**

The socio-economic profile of women in Ramoshi community in the form of their age, education, marital status and family's monthly income has been analyzed and the results are presented in Table-1.

Table-1: Socio-economic profile of respondents

Variables		Frequency	(%)
1) Age	21-30	17	28.33
	31-40	33	55.00
	41-50	07	11.67
	50 and above	03	05.00
2) Education	Illiterate	27	45.00
	Primary	21	35.00
	Up to Secondary	11	18.33
	Higher Secondary	01	01.67
3) Marital status	Unmarried	01	01.67
	Married	54	90.00
	Widow	05	08.33
4) Nature of work	Casual Wage Earners	17	28.33
	Agriculture labour	32	53.33
	Domestic work	08	13.34
	Private job	03	05.00
5) Family's monthly income	Below 3000	09	15.00
	3000-6000	31	51.67
	6000-9000	15	25.00
	Above 9000	05	08.33

As per the data shown in Table-1, it is interpreted that generally the majority (33 or 55%) women respondents are between 31-40 years of age. Very few of them are above 50 years. Majority (27 or 45 %) respondents have not access to education means they were illiterate, 21 (35%) respondents have completed primary level education, 11 (18.33 %) respondents have completed up to secondary level of education and only 1 (1.67%) respondent have to be able to complete her higher secondary education and till not married. Majority of the women are married (54 or 90%). Majority of the women are agriculture labour (32 or 53.33 %) and casual wage earners (28.33 %). The family monthly income of these women is either below Rs. 10000. They are belonging to poor families.

B) Housing Condition:

Housing is one of the major problems of these communities. Since most of them have been nomadic and poor economic condition, they never had to build a pakka house in village (15 or 25%). Some of them were lived in resettlement colonies of the village (61.67 %) and in open space alongside the roads (10%) and their housing conditions is like as slum. Among them very few have sustain their agriculture land and lived in that place in pakka house. In these settlements, it is the duty of the women and girls to go and collect water from the tap available at a distance from the house. There is no proper drainage system and open space for children to play.

Table-2: Place of Resident

Place	Frequency	Percentage
At village in Kachha House	15	25.00
In resettlement colonies	37	61.67
In alongside the roads	06	10.00
At Agriculture land in pakka house	02	03.33
Total	60	100.0

c) Access to Toilet Facilities:

Most of the families don't have enough space in their houses to have a separate toilet and at village there was no provision of public toilet, so most of the women have to go to defecate in the open. If given a choice, people are ready to build and use toilets at home. Open defecation is a major cause of poor community sanitation, and a threat to public health. Women are more vulnerable to various infections. As the figure shown below in table no. 3 indicates that only 10 percent household have toilet facilities at home but the maximum number of people 90 percent have no choice but to resort to open defecation. Going into open field is a major inconvenience for women.

Table-3: Access to Toilet Facilities

Place	Frequency	Percentage
Toilet at home	06	10.00
Open Field	54	90.00
Total	60	100.0

D) Socio-economic and cultural problems:

The responses of the respondents regarding socio-economic problems are presented in table no. 4.

Table-4: Socio-economic Problems faced by Women in Ramoshi Community

Problems	Agree	Disagree	No opinion
Work-Life Imbalance	52 (86.67%)	08 (13.33%)	--
Lack of socialization	58 (96.67%)	02 (3.33%)	--
Gender Discrimination	38 (63.33%)	17 (28.33%)	05(8.34%)
Financial problems	41 (68.33%)	19 (31.67%)	--
Sexual harassment	35 (58.33%)	14 (23.33%)	11 (18.34%)
Drug addiction	16 (26.67%)	44 (73.33%)	--

The major socio-economic problem faced by women respondents is lack of socialization. 96.67% of the respondents agree for they have no time to socialize and many of them have lost many friends as they are unable to spend time with them. 86.67% of the respondents agree that they have faced many problems related to their work-life imbalance. 68.33% of the respondents said that they have faced financial problems also as the salaries drawn by them are very less to meet their own expenses, then savings and rearing families is out of question. 63.33% of the respondents have complained about gender discrimination and to surprise 8.34% of the respondents they have not answered this question. 58.33% reported that they faced sexual harassment at the workplace. 26.67% of the respondents reported that they have faced the problem of drug addiction e.g. habit of tobacco eating.

E) Health Issues & Concerns:

100 % Women from this community suffer from high level of malnourishment. One of the major reasons for this is poor food intake. This is quite obvious because women are worst sufferers among the communities who are economically backward and marginalized. This is also because most of these communities live in the most unhygienic conditions, which make them especially the women very vulnerable to a number of infections. They undertake most strenuous work within and outside their home without much scope for rest, entertainment or leisure. They also suffer due to poor access to health services.

F) Domestic Violence:

Women are not only the victims of neglect and exploitation by people from outside community, but also suffer tremendous pain and torture inflicted by their own people within the family. Drinking is in common use in most of the people of Ramoshi community. This has been an integral part of their food habits for centuries. Incidents of domestic violence were reported by many women inflicted mostly by their husbands under the influence of alcohol. Women bear all this in silence as it is considered the fundamental right of a husband to beat his wife. These cases are mostly not reported.

Table-5: Complains against Domestic Violence

Place	Frequency	Percentage
Denial of basic needs	04	06.67
Verbal abuse	37	61.67
Mental Torture	03	05.00
Physical Violence/ beating	16	26.66
Total	60	100.0

As the figure shown below in table no. 5 indicates that all the respondents were the victims of various forms of domestic violence. Majority (37 or 61.67 %) reported they are the victims of verbal abuse and physical violence (26.66 %).

Conclusion:

Women of Ramoshi community are very hard working and courageous. They undertake the maximum burden of the household. They go long distance to collect water and firewood. They take care of livestock and other household responsibilities. But it is women only who suffer the most pain and agony. The level of education of girls among this community is very low. There is gender bias against them when it comes to sending children to schools. Women of this community live under the most horrible conditions. They face humiliation due to the stigma, the community suffers from. They are also looked down upon by people of other communities. The social neglect, discrimination and prejudiced attitude of mainstream society make them the most marginalized in society. They have minimum

opportunities to enjoy as her work household involves too much of burden and hard work. Their problems need to be viewed and addressed in a different social context. There is also a need for a focused intervention in dealing with the problems of women of this community, as a general approach and policy of development for all communities may not prove very helpful.

Recommendations:

1. Government should launch special income generation schemes for women of this community on priority basis and also provide long term loans at very low interest with subsidy to these people for building their houses and for fulfilling their basic amenities.
2. Special Residential Schools should be setup in nearby village locations to provide free and quality education to girls of this community.
3. It is necessary for State Governments to sponsor research studies with focus on women and girls of Ramoshi community to get more authentic information from grass root level.
4. There should be separate department for the study of Denotified & Nomadic Communities in the state, so that their problems could be understood and studied in a more scientific way.

References:

- Madane Uttam (2010), 'A Study of Change in Occupational Patterns of Ramoshi Community: With Special Reference of Indapur Taluka of Pune District', NIRMAN.
- Mandale S.B. (2000), 'A Socio Economic Study of Ramoshi Community in Kolhapur, Sangli, Satara and Solapur Districts', Ph. D. thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- Mane Laxman, (1997) "Vimuktayan-Maharashtratil Jamati: Ek Chikistak Abhyas", Yashwantrao Chavan Pratisthan, Mumbai.
- Ramesh Pranesh (2017), "Report of Socio-Economic status of women of Denotified and Nomadic Communities in Delhi", National Commission for Women', Govt. of India, Sarthak.
- Renke Balkrishna (2008), "Report of National Commission for De-notified and Nomadic and Semi-nomadic tribes, Govt. of India. Vol. I

***

Ramoshi Caste in Colonial Maharashtra : A Historio-Sociological study

Devkumar Ahire

Savitribai Phule Pune University, Pune

“...Umaji Naik, A great Revolutionary of Ramoshi community, who fought for freedom, but this community is still treated as criminals. We are being branded and stigmatized as criminals not just in pre-independent India but even in independent Indiaⁱ.”

In 1952, with repeal of the Criminal Tribes Act, nomadic tribes that were 'notified' as criminal tribes in 1871 were de-notified. Today, nomadic tribes are free from the cage of legal implications of the act, but the colonial stigma of being 'notified' persists. Those communities still face 'humiliation' on a day-to-day basis. Although Indians are rid of the colonial regime, the effects of the colonial hangover persist through acceptance of such notions by 'Indians' of colonial mentality.

Because caste is something determined through birth, because no means exist to control the caste into which one is born, and because Indians give more respect to matters that are beyond human control, the caste system has gained more respect. Untouchability is attributed at birth. Similarly, a person is believed to be criminal or not according to whether they are born in a community marked as a 'criminal community'. Therefore, Motiram Rathod says, “criminals are increasing through birth and not through actual criminal activity” (Rathod 1984: 21). This mentality persisted in Indian society and some people practice it even today.

For research purposes, the Ramoshi Caste was selected among many criminal tribes. This study specifically examines the Ramoshi caste.

Background of Ramoshi Caste

Whether to label the Ramoshi community as nomadic, tribal or untouchable is a debatable issue. Currently, Ramoshi are called a nomadic tribe, but such has not been the case historically. Ramoshi are not really nomadic, so even colonial studies of caste and communities in India have this incorrect hypothesis about Ramoshi. One must understand the socioeconomic status of Ramoshi from pre-colonial to colonial times. Through study of social structures and anthropological understanding, we can understand status of Ramoshi as a caste. It can be designated as a historic-anthropological method or multilineal historical materialism. Ramoshi community mainly comprised hill dwellers, primarily residing in Pune and in Satara districts of Maharashtra (Kennedy 1908: 143). Ramoshi communities earned their livelihood through different professions such as army service, agricultural labor, and forest economy. It has become crucially important to identify their status in the social hierarchy.

In pre-colonial Period, The main profession of the Ramoshi community was protection of the village boundary. They were awarded agricultural land for this work. Under the Maratha regime, many Ramoshi had the responsibility to protect forts (Patil 1990: 107). On this point, Hiroyuki Kotani says, “The fort was one of the most important power apparatuses of the medieval state.” (Kotani 2002: 129) Because forts were protected by Ramoshi communities, many Ramoshi got the Watan (title and status) of 'Naik' and 'Sar-Naik' and Watan were the backbone of medieval society. Ramoshi were *Jagale* (literally meaning the one serving as night watchman and to alert others). *Jagale* were equivalent to modern police officers (Atre 2013: 52). In this way, Ramoshi were working in various positions and capacities ranging from protection of forts to protecting villages, but most of the times in armies of different kinds. Therefore, Muslim ruler Haidar Ali had appointed *Berad* groups in his army after converting them to Islam. Furthermore, different divisions of *Berad* groups came into existence (Patil 1990: 113). The Ramoshi community was subsisting through contributions to armed forces, as well as agricultural labor. In 1928, Govind Kalelkar observed in his translation of Tribes and Caste of Bombay that “few *Berad* are into farming, few are into protection of villages and few even have their farmlands, few are *Patils* (village heads) and few worked as laborers” (Kalelkar 1999: 109). Few of them produce farm products from their own farmlands, which they received as *Inam* (awards). Furthermore, it was said about Ramoshis that they have farmlands, that they earn through these lands, and that they can earn through armed forces and farmlands tooⁱⁱ. Late medieval villages in Maharashtra, farmlands were protected by

Jaglya recruited predominantly from Mahar and Ramoshi communities. As a result, "...these communities had rights over the produce of those farmlands owned by Kunbi communities. Both the crop-harvesting *Jirayati* as well as *Bagayati* communities such as Mahar, Mang, Bhilla, and Ramoshi had their own shares as contributors of labor in producing them" (Atre 2013: 105). Many Ramoshi men, women, and even children were observed taking grass, fodder and other materials directly from farmlands of Kunbi, in front of their eyes and behind their backs (Atre 2013: 106). From all the examples presented above, one can infer that Ramoshi communities were connected with villages and agriculture as *Jaglya*, *Rakhandar* (Watchmen), and even as *Watandar*.

The Ramoshi community inhabitants were hill dwellers. Many historians, while assigning some meaning to the word 'Ramoshi', claim that Ramoshi must have come from *Ramavanshi*. Some claim that Ramoshi came from *Ranawasi*. Considering the fact that Ramoshi communities were residing at the borders of villages, the second possibility of the origin of the word Ramoshi seems more valid (Kalelkar 1999: 195). This origin of the word Ramoshi from *Ranawasi* is more material and existential. Ramoshi never lived in hills or at the top of the hill. They were always on the slopes of hills. That geographical location allowed them to be mediators within the village and the hill. Furthermore, another result was that Ramoshi, Mahar and Chambhar became untouchables (Mann 1921: 108). Having said that, the Ramoshi community is neither untouchable nor tribal but they reside near forests. Moreover, their livelihood is partly dependent on forests through various processes such as hunting-gathering of forest products. Therefore, they are connected organically with forest areas.

Until the end of the 18th century and the start of the 19th century, the Ramoshi community was active in caste-ist modes of production. When the colonial regime was fully established and the colonial policies of forest, land and administration were implemented, Ramoshi communities lost their jobs and other means of livelihood which was based on forest and agriculture economy. Then the question confronting colonial researchers became how to classify Ramoshi: as untouchables, nomadic, or tribal?

Colonial Policy, Administration, and Ramoshi Caste

"Though the new British empire emerged from a trade organization, still its form was not only trade but many other activities, and although the colonial regime was not even like that of the present time state in terms of polity, in this British regime new forms of state, education systems, printing presses, spread of printed books, newspapers, Christian missionaries and indigenous peoples. All of these came together and formed a system in which new social and cultural values flourished. These processes gave new perspectives to local people to look at political, religious, economic and cultural sides of society, which triggered political transformations and even mental transformations." (Prabhudesai 2010: 70-71)

It was even said that colonial policies and administration have strongly affected Indian society. Colonialism was an administrative project as well as the project of control (Dirks 1997: 1). When the British defeated the Maratha empire in 1818, they tried to bring the entire Indian subcontinent under their control, which caused a proliferation of police systems, revenue systems, Inam commissions, forest policies (Draxe 2005: 127). In the 19th century, the British brought State Forest Policy. As a result of this policy, many communities such as Ramoshi that were dependent on forests for their livelihood were denied their rights like Shifting cultivation, Hunting, Food gathering and collection of Traditional Medicine (*Jhadi buti*). Subsequently, when the British took full control of India, they classified 'traditional productive class' of *Bara batutedar* as useful for government (*sarkar upyogi*), useful for citizens (*ryot upyogi*), and useless for both (*sarkar-ryot nirupayogi*) (Atre 2013: 45). The British government brought further control over *karu-naru* communities by banning them from their former jobs in villages. Ultimately, such communities such as Bhat, Gurav, Koli, Sonar, Ramoshi, and Jangam were denied their rights over farm produce and similar irregular income (Atre 2013: 275). Earlier Ramoshis had the responsibility of protecting the forts situated on hills. They were awarded tax-free farmlands in return. However, when the British came into power, they expelled these communities and even the land given to them for the same purpose (Patil 1990: 107).

Because of these policies by the British, the Ramoshi community lost their fundamental means of livelihood. They were forced to stand against the British government. This resistance first appeared

through revolt by the Ramoshi rebel Umaji Naik. While theorizing such revolts, Sumit Sarkar reports the following.

“...in constructing a typology of popular movements under colonialism, it is convenient to start with the distinction between ‘Primary’ resistance and ‘Secondary’ resistance...primary resistance refers to the opposition of pre- colonial, as yet largely unchanged, socio-political structures to foreign intrusion, headed by traditional elements...and having in the main a restorative aim. Secondary resistance develops somewhat later, with deeper colonial penetration; it is characterized by new types of leadership and aims going beyond simple restoration of the past.” (Sarkar 2015: 14)

Although this theorization is extremely useful for elucidating the phenomena related to revolt around that time, Sarkar fails to comprehend the specificities such as Umaji Naik’s resistance to British government because Umaji’s revolt was against Peshwa and the British: both regimes were working to seize farmlands awarded to Ramoshi communities for their service in the armed forces (Draxe 2005: 127). Therefore, Umaji was bringing Ramoshi young men together and giving them training to become freedom fighters by imparting skills at using *Dandapatta* (long, flexible blades), swords and *Gofan* (stone throwers) (Gaikwad 2013).

In 1832, Umaji Naik was caught by the British and hanged. The resistance by Ramoshi community ended there. V.S. Joshi, a Phadke biographer, has written, “In 1879 Vasudev Balwant Phadke realized that Ramoshi men are loyal to their word/oath and that this loyalty could be used in bringing this community in the betterment of building nationalism” (Joshi 1959: 36). For the same reason, Phadke can be designated as *Adya Krantikark* (Pioneer freedom fighter). It brings the other side of reality: no one could be designated as a freedom fighter merely because he was involved in tribal revolts or peasant revolts. Even before Phadke, Umaji Naik brought Ramoshi men together and tried to mount resistance against the British government, not just that but Umaji Naik claimed the status of Raja (King). Then, why can we not call Umaji Naik a Pioneer freedom fighter? Nowadays, this question was asked by many Caste-Subaltern scholars who are studying history. In 1879, Phadke visited Hari and Taty Makaji who were in Satara. He tried to convey to them the importance of Umaji Naik’s work of resisting the British government. By further convincing them to complete the task left by Umaji Naik’s sudden death. Makaji brothers started anti-colonial activities so, Colonial government took decision to suppress and repress it. Subsequently, on 13 March 1879, Hari Makaji was arrested and hanged to death by the British government to set an example for such freedom fighters and their revolts. Hari Makaji is still remembered through various folk songs for his bravery and sacrifice for the cause.

One folk song describes him as presented below.

*Listen to story of Hari Makaji’s hanging,
He came from the place called Jejuri an Ayodhya and Kashi of our,
He used to go for pilgrimage on Somavati Amavasya,
So he was hanged by Britishers on Somavati,
On the old banyan tree next to the Post office,
His Hanging was announced loudly everywhere
Today Makaji will be hanged to death,
To see their loved one, many villagers gathered at that place.
Many came with fire in eyes,
They praised him, whole Jejuri was filled with their sound,
He was hanged under strict protection of white soldiers,
But with this sacrifice, Ramoshis from Kalambigaon felt contented.
As one Ramoshi, Hari sacrificed his life for Bharatmata,
Yashwantrao Sawant, Jejuriⁱⁱⁱ.*

For this reason, in spite of not belonging to nomadic tribes the Ramoshi community was assigned to the list of Criminal Tribes act 1871. Those communities who resisted British Raj were marked as criminal tribes by the British government (Radhakrishanan 2009: 3). Through this act, many nomadic tribes were listed as criminal tribes. T.V. Stephen, who was instrumental in promulgating this act, says, “Stealing things is the religion of these tribes and it is unchangeable.”(Rathod 1984: 7) This says,

nomadic tribes are born criminals. Meena Radhakrishna stated, emerging disciplines such as anthropology, eugenics science and anatomy actually produced 'subjects' as "Born Criminals." These disciplines were used to serve the purpose of colonial administration (Rathod 1984: 4). Additionally, these tribes were compelled to give attendance in a few places. In some places, they were confined to settlement camps surrounded by compounds and high walls.

Reform Movement and Ramoshi Caste under Colonial Dominance

Social reformation in Maharashtra started because of western ideas of education (Phadakule 1997: 73). English education, English thought and practices were the reasons underlying many transformations in the social, religious, cultural and philosophical spheres of Maharashtra, through which many organizations and institutions have come into being. In those times, whatever social and religious movements were triggered, they were uniformly opposed to caste as a value of their own project, but the remedies they were suggesting were qualitatively different from each other. Mahatma Phule relied upon *Shudrati-Shudra* communities for this movement because they were the ones who had been facing injustice and discrimination for generations (Phadakule 1997: 84). Moreover, Mahar, Mang, Kumbhar, Mali, Kunbi and Ramoshi were important for Phule's Satyashodhak Samaj movement. With guidance from the Satyashodhak movement, Savitribai Rode worked for the uplifting of Ramoshi communities. Savitribai Rode was Dhondiba Rode's daughter-in-law. In 1856, Due to the suggestions of Orthodox Brahmins, Dhondiram Namdev Kumbhar and Dhondiba Rode tried to kill Jyotiba Phule. Phule talked with them, they reconsidered (Ugale 2016: 1). Furthermore, Dhondiba Rode joined Phule's movement and became his disciple. Many times, he worked as a bodyguard for Phule. Phule used to visit Dhondiba's family. Before establishing Satyashodhak Samaj, Phule had written *Gulamgiri* (Slavery), which was actually a product of a dialogue between Jyotiba and Dhondiba. The character of Jyotiba was played by Jyotirao Phule and Dhondiba was carved out of Dhondiba Rode's personality. From both characters, we were able to see affection flowing all over in dialogical form (Ugale 2016: 1).

Since the start of 20th century, Satyashodhak thought was flourishing through many conferences. Furthermore, groups talked about uplifting of the masses overall. Savitribai Rode, a whole-hearted follower of Satyashodhak Samaj, started working for the uplifting of her own community (Ugale 2016: 7). Again, collective action was necessary. "...With this thought, "Ramoshi Sangha" was established on 5th December 1916. The reason underlying the establishment of such organization was the worsening conditions of the Ramoshi community. The condition of our Ramoshi brothers is worsening day by day. Our brothers are losing their livelihood: especially the poor ones are suffering because of this situation. One person cannot take this work ahead. Therefore, at this time the only option is to come together and form a Sangha (collective). With the power of collective, we would be able to take the task of educating our caste, spreading awareness in our caste, serving our caste and relieving our caste from sorrows of all kinds. Furthermore, the Sangha was established. This is the aim of our Sangha. We can do welfare activities for our caste. Whoever wants to join us for the betterment of our caste can join our Sangha. They can even contribute to their knowledge, information, money and experience^{iv}".

Savitribai Rode, a founding Secretary of Ramoshi Sangh, passed many resolutions. Some were the following: 1) The Ramoshi caste should be loyal to the British Empire. 2) We should get free and compulsory education. 3) The British government is far better for the Ramoshi caste than the orthodox Peshwa. 4) Ramoshi must be brought out of the criminal stigma. 5) We must ban monopoly of religious leaders. 6) Our rituals should be carried out by our own people and not Brahmins (Ugale 2016: 8). She took a pro-British stance in her declaration of the establishment of Sangha itself because other attempts at collecting the Ramoshi caste had been crushed by the British government. Those histories of violence were still alive in the memory of caste. Moreover, she had her base in Satyashodhak Samaj. Therefore, she opposed the rule of Brahmins and was very welcoming of British rule and its provision of English education.

Kshatriya Ramoshi Sangha was organized Ramoshi Shikshan Parishad (Ramoshi educational council). On 15 April 1919 at Devarashtra, in Satara district, the first such conference was organized assisted by Nanabhau Naik and Salary Naik (Ugale 2016: 9). In May 1920, The Second Regional Ramoshi Conference on Education was organized at Chinchwad. For these conferences, Savitribai

worked diligently. In recognition of her contribution to the education of Ramoshi community, this second conference awarded her title of *Vidyadevi* (Goddess of Knowledge). Since then, she was called *Vidyadevi* Savitribai Rode (Ugale 2016: 10). In all, nine such conferences were held. The last one was organized at Mahimgad, Man in Satara district on 17 March 1925. At this conference, the son of Tatyasaheb Rode and Vidyadevi Savitribai Rode, nine-year-old Shankarrao Rode, presented a paper (Ugale 2016: 11). At these conferences, the usually discussed topics were education of the Ramoshi community, the Criminal Tribes Act, the History of the Ramoshi community, and social and religious and moral transformations of Ramoshi community. People from the Ramoshi community across Ahmednagar, Satara and Pune districts used to attend these conferences.

During the colonial period, every socio-political movement had their own periodical to provide masses with their own agenda. Kshatriya Ramoshi Sangha launched their own periodical so that the Ramoshi community could be brought together. “Kshatriya Ramoshi (Ramvanshiya)” was published in 1923. In February 1923, the first issue of this periodical magazine was published. The Sangha financial situation was unable to sustain the periodical, because a combined issue of the fourth and fifth was published in May-June 1923. Thereafter, they did not publish any issues, clearly indicating that the magazine was not sustainable beyond the fifth issue. Those published issues covered topics such as reports of Kshatriya Ramoshi Sangha meetings, reporting of Ramoshi Shikshan Parishad, old articles about Ramoshi caste, a further history of the Ramoshi caste, and news on Satyashodhak and Non-Brahmin movements. As in the overall discourse of Satyashodhak Samaj, ‘*Vidya*’ (knowledge) was an extremely important factor. Therefore, Savitribai Rode and Kshatriya Ramoshi Sangha gave extra emphasis to *Vidya* (knowledge). Savitribai Rode presented many papers related to education, benefits of knowledge and on similar issues at the Ramoshi Conference on Education. In the paper, Savitribai reported that knowledge is like a pool of resources. If we distribute it to others, it will grow further (Ugale 2016: 4)^v. She strongly believed that only the path of knowledge can bring about a change and that the question of Ramoshi caste is solvable only through education. She wanted to resolve problems of boys pursuing education by building a ‘Ramoshi Orphan Boarding’ for them^{vi}.

Savitribai Rode tried to uplift the Ramoshi community through her Kshatriya Ramoshi Sangha, Ramoshi Shikshan Parishad and Kshatriya Ramoshi (Ramvanshiya) Magazine, which was published in the spirit of spreading education and thoughts to the community. She strove to advocate changes in the status of her community as a criminal community with the British government by sending appeals to them. With that, she worked with Satyashodhak Samaj and strove to bring social, religious and moral changes in Ramoshi community. In so doing, the Ramoshi caste was reproduced through various means like caste upliftment and caste consciousness in colonial era.

Conclusion

It is readily apparent that all the attempts from assigning criminal status to caste groups to reforming of caste groups were dominated by colonialism. In pre-colonial Maharashtra, Ramoshi a ‘protection-giver caste’ was branded and publicized as a ‘criminal caste’ in colonial period. Consequently, this particular caste group suffered greatly, with difficulties persisting even now with unresolved status and roles of this caste group in the society and polity of Maharashtra state. Although such caste groups were able to breathe freely and create their caste-reformist movements in a colonial emancipatory space, still an overall burden of colonialism was placed on social movements existing at that time. Therefore, as a strategy to survive the hostility of British administration and polity, these movements many times claimed loyalty to the British government. One cannot ignore colonial discourse while dwelling upon the caste question of those times, because colonialism transformed Ramoshi caste from protectors to criminals.

Acknowledgments

While writing this research paper, discussions with Salim Pinjari were extremely useful. Dr. Shraddha Kumbhojkar gave me the opportunity to present this paper at an Indo-Japanese workshop. I also received enthusiastic support from Dr. Monika Vaidya for this research, by which I was able to complete it.

References

- Atre, Trimbak Narayan, 2013 (1915) *Gavgada*, Pune: Varada Prakashan.
- Dirks, Nicholas B., 1997 “Forward” in Bernard Cohn, *Colonialism and its Forms of Knowledge: The British in India*, Delhi: Oxford University Press.
- Draxe, Prabhakar B., 2005 “Failed Revolt against the Raj: The Rebellion of Berad, a Criminal Tribe, under the Leadership of Umaji Naik”, in *Social Change*, 35-2: June.
- Gaikwad, Laksham, 2013 *Ramoshi Samajala Kadhi Milel Nyay*, 1 December.
- Joshi, V. S., 1959 *Vasudeo Balvant Phadake: First Indian Rebel against British Rule*, Mumbai: D. S. Marathe Vidya Bhuvan.
- Kalelkar, Govind Mangesh, 1999 (1928) *Mumbai Ilakhyatil Jati*, Pune: Varada Prakashan.
- Kennedy, M., 1908 *Notes on Criminal Classes in the Bombay Presidency*, Place of Issue: Govt. Central Press.
- Kotani, Hiroyuki, 2002 *Western India in Historical Transition*, Delhi: Manohar Publications.
- Mann, Harold H., 1921 *Land and Labour in a Deccan Village*, Place of Issue: Oxford University Press.
- Patil, Pandharinath, 1990 *Bhatake Bhaibandh*, Pune: Suresh Agency.
- Phadakule, Nirmalkumar, 1997 (1978) *Pavulkhuna: G. B. Sardar Yanche Nivadak Lekh*, Pune: Contienetel Prakashan.
- Prabhudesai, V. B., 2010 “Arvachin Maharashtrachi Jadan Ghadan- Pra” in A. K. Priyolkar (ed.) *Vyakti Aani Karya*, Mumbai: Rajya Marathi Vikas Sanstha.
- Radhakrishnan, Meena, 2009 *Invented Pasts and Fabricated Presents: Indian Nomadic and Denotified Communities*, Pune: Ghokhale Institute of Politics and Economics.
- Rathod, Motiram, 1984 *Ex Gunghegari Jati: Bhatake Vimukta Adhiveshan*, Solapur: Publisher.
- Sarkar, Sumit, 2015 (1983) *‘Popular’ Movement and ‘Middle Class’ Leadership in Late Colonial India*, Delhi: Aakar Books.
- Ugale, G. A., 2016 *Vidyadevi Savitribai Rode*, Pune: Dignag Prakashan.

Footnotes-

ⁱ Lakshman Gaikwad, Sakal Daily, 1 December 2013.

ⁱⁱ Application of Savitribai Rode to Governor of Bombay Presidency, Kshatriy Ramoshi (Ramvanshi), First Year, Issue 2nd, March-1923.

ⁱⁱⁱ <http://www.ramoshi.com/ramoshi/history> (Visited on 18 April 2017).

^{iv} Kshatriy Ramoshi (Ramvanshi), First Year, Issue 1, Feb- 1923.

^v See Dinmitra, 11 Nov. 1914.

^{vi} Letter to Shahu Chatrapati by Savitribai Rode, 1-06-1921.

***

Awareness Among Tribes About Government Schemes Through Extension Teaching Methods

Dr. Mrs. Manisha Darshan Bagawade

Asst. Prof., Department of Home Science, Vivekanand College, Kolhapur

Due to the wandering traditions over hundreds of years without any ostensible means of livelihood under the influence of the caste system, Nomadic and Denotified Tribes are forced to live under sub human conditions. They have no means of production and livelihood, they have to move from village to village in the form of a caravan so, their children are deprived of education. They cannot take education through regular school systems in a settled society due to this unstable life style. Extension education teaching methods can be the best option for more awareness regarding the educational facilities provided them by Social Justice and special assistance department, Government of Maharashtra. Wilson and Gallup (1955) have suggested the extension teaching method model, by use of this model the awareness about knowledge, attitude, practices is found significantly increased. Hence it is suggested that by taking into account attention, interest, desire, conviction, action and satisfaction, the model of extension teaching method will helpful to develop strategies about educational awareness in the tribes of Maharashtra.

Key Words: Extension Teaching, Awareness, Education, Government Schemes.

Short Running Title: Awareness Through Extension Among Tribes.

Introduction

The **Nomadic Tribes** and Denotified Tribes consist of about 60 million people in India out of which about five million live in the state of Maharashtra and about 55 million all over India. There are 313 Nomadic Tribes and 198 Denotified Tribes. Due to the wandering traditions over hundreds of years without any ostensible means of livelihood under the influence of the caste system, they are forced to live under sub human conditions. A large section of these tribes is known as *vimukta jatis* or 'ex-criminal castes' because they were classed as such under the Criminal Tribes Act 1871, enacted under British rule in India. In 1952 this act was repealed by the Government of India.

In spite of the repeal of the act in 1952, they have still treated as Criminals, subjected to harassment and persecution by the police and the state machinery. However, they are deprived of the status of Scheduled Tribes provided by the constitution due to certain historical circumstances and the acts of omission and commission on part of the Government and the society.

In Maharashtra, these people are not been included in the list of Scheduled Tribes due to historical circumstances, but are listed as Scheduled Castes or "Nomadic Tribes". (**Rathod 2000**) The tribes designated as "Denotified", "Nomadic" or "Semi-Nomadic" are eligible for reservation in India. (**Mishra, 2006**) The Government of India established the National Commission for De-notified, Nomadic and Semi Nomadic tribes in 2005 to study the developmental aspects of such tribes. (**National Commission for De-notified, Nomadic and Semi Nomadic tribes, Government of India, 2014**)

Tribes in Maharashtra

The major tribes found in Maharashtra are Bhil, Gond-Madia, Katkari, Koli, Oraon, Warli. A majority of the tribes still exhibit the primitive traits. They live in tribal groups moving and from place to place in caravans in search of livelihood.

Population in Maharashtra

1960	According to Thade committee	11.95 लक्ष
1991	According to Dr. Babasaheb Ambedkar Institute	65.73 लक्ष
2001	As Data Received by Ashram school	71.12 लक्ष
2011	By considering Annual Growth in Population 1.6 %	82.67 लक्ष

Source : 2015 Department of Social Justice & Special Assistance, Government of Maharashtra, India

Culture

These tribes have a rich heritage of culture that is distinctly different from other social groups and can be easily identified by their dress, dialect, folklore, customs and practices. They still practice old traditions like worship of nature in different forms, animal sacrifices during religious ceremonies, adorning head with horn, etc.

Nomadic Way of Life

As already mentioned these tribes have wandering traditions. In absence of any means of survival and lack of education to fit into the settled society they are forced to continue with this tradition for bare survival in the most degrading and sub human conditions. Thousands of families belonging to these tribes wander from place to place and stay in temporary structures rarely fit for humans beings to stay. Unless they settle at one place or another, unless they are provided with opportunities of education and employment they will never be in a position to integrate themselves in the society and avail of the benefits of modern civil life.

Social Backwardness

The Nomadic and Denotified tribals have no means of production and livelihood as a result of which they have to move from village to village in the form of a caravan. Also, the children are deprived of education. They cannot take education through regular school systems in a settled society due to this unstable life style. They are left away from the mainstream of life and their life is fossilized in poverty, superstition and ignorance. They have remained backward economically and socially. Apart from the criteria mentioned above there are two other criteria which make these tribes eligible for having constitutional safeguards which are enjoyed by the Scheduled Tribes.

Criteria for Constitutional Safeguards

After Independence, under Article 366 (25) of the Constitution of India certain tribes were classified as Scheduled Tribes and have been provided with constitutional safeguards under Article 342 (2) on a national basis. The classification was made as NT's and the DNT's which were being the most depressed sections of society.

Stigma and Criminality

Though Criminal Tribes Act was been repealed in 1952, the stigma of criminality is still attached with them. Due to this stigma, they are the victims of persecution and torture at the hands of the British and the state machinery. Anywhere an act of theft or robbery takes place persons belonging to these tribes in the surrounding area and are arrested and subjected to various forms of torture. In the eyes of the society, they are still criminals, and a wide gulf exists between them and the rest of the society.

A Brief History of Movement

The Nomadic and Denotified tribes have been fighting for justice since 1972, but no attention has been paid by the Government to their just and rightful demands. Following is a brief summary of the efforts that have been on this issue.

- On 14th November 1985, a statewide *Rasta Roko* agitation.
- On 14th November 1986, *Birhad Morcha* on Nasik jail. About 10,000 families belonging to these tribes took out a morcha in Nasik jail demanding arrest and imprisonment if the Government fails to provide Constitutional safeguards.
- In June 1987, organized *Pardhi Parishad* making similar demand.
- In Oct 1987, *Birhad Morcha* was organized at Chalisgaon.
- On 25th April 1988, Manifesto of demands was submitted to the Governor of Maharashtra and filed a writ petition in Bombay High Court for their demands.
- On 31st March 1989, a memorandum was submitted to the late Rajiv Gandhi, the then Prime Minister through Sharad Pawar, the Chief minister of Maharashtra.
- On the 10th and 11th of November 1990, the attention of the State government was again drawn to the age old demand of these tribes by going on a fast on the eve of a winter session of Maharashtra assembly in Nagpur.

Call for repeal By UN committee

After reviewing India's 15th-19th periodic reports, the UN Committee on the Elimination of Racial Discrimination (CERD), in its concluding observation, expressed concern and stated that "the so-called denotified and nomadic which are listed for their alleged 'criminal tendencies' under the former Criminal Tribes Act (1871), continue to be stigmatized under the Habitual Offenders Act (1852) (art. 2 (1) ©)".

The UN's anti-discrimination body [Committee on the Elimination of Racial Discrimination](#) (CERD) asked India to repeal the Habitual Offenders Act (1952) and effectively rehabilitate the denotified and nomadic tribes on 9 March 2007. (Repeal the Habitual Offenders Act and affectively rehabilitate the denotified tribes, 2007)

Reservations

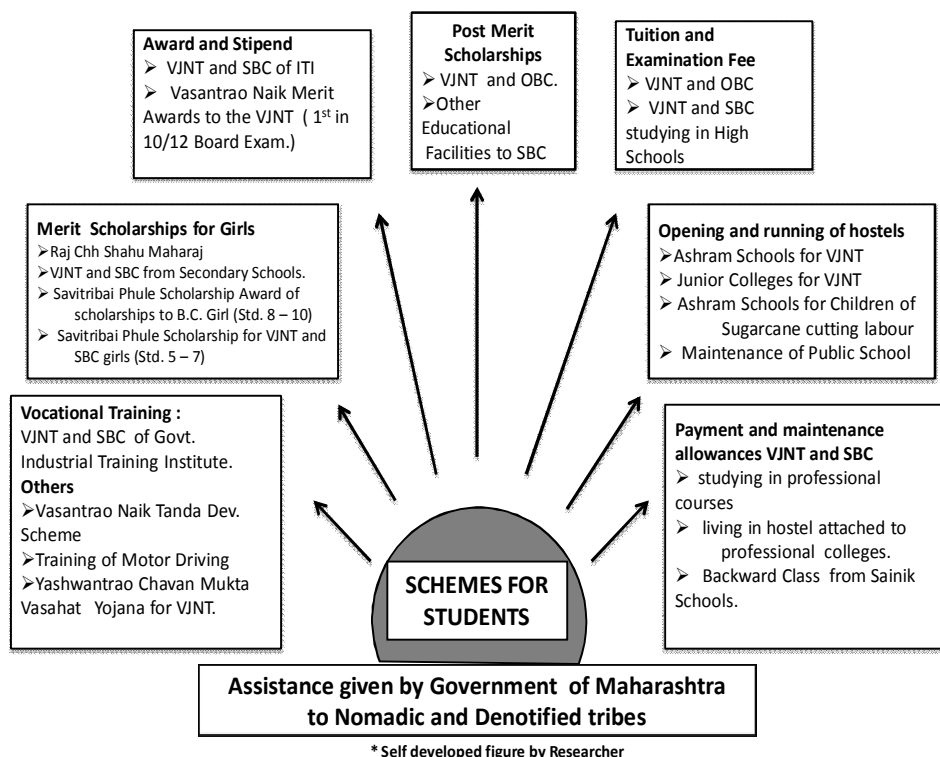
As a part of this in 2008, the [National Commission for Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes](#) (NCDNSNT) of [Ministry of Social Justice and Empowerment](#) recommended equal [reservations](#), as available to [Scheduled Castes](#) and [Scheduled Tribes](#), for around 110 million people belonging to the denotified tribes, [nomadic](#) or semi-nomadic tribes in India. (Rao, 2008)

Assistance given by Government

The Governments in India both Central and State, have taken up the responsibility to take care of Nomadic and Denotified tribes and have started certain schemes to provide care and support for them. Social Justice and special assistance department, Government of Maharashtra offered various schemes to Vimukta Jati, Nomadic Tribes, Other Backward Class and Special Backward Class Welfare. This research paper gives a glance on the schemes offered by Social Justice and special assistance department to tribes in the Maharashtra state. (Department of Social Justice & Special Assistance, 2017),

1. Post-Matric Scholarship to VJNT students.
2. Post-Matric Scholarship to OBC. students.
3. Post-Matric Scholarship & Other Educational Facilities to SBC. students.
4. Tuition fees and examination fees to VJNT students.
5. Tuition fees and examination fees to OBC. students.

6. Rajarshi Chhatrapati Shahu Maharaj Merit Scholarship.
7. Savitribai Phule Scholarship Award of Scholarships to B.C. Girl Students studying in Std. 8th to 10th
8. Payment of maintenance allowance to VJNT and SBC students studying in professional courses and living in hostel attached to professional colleges.
9. Maintenance allowance to Backward Class students under training in Sainik Schools.
10. Vocational Training for VJNT and SBC candidates studying in Government Industrial Training Institute.
11. Award of stipend to VJNT and SBC students studying in ITI
12. Tuition fees and Examination fees to VJNT/SBC students studying in High Schools.
13. Meritorious Scholarships to VJNT and SBC students studying in Secondary Schools.
14. Savitribai Phule Scholarship for VJNT and SBC girls students studying in 5th to 7th std.
15. Vasantnao Naik Merit Awards to the VJNT students who came First in State or First in Board of 10th and 12th Standard Examination.
16. Opening and running Ashram Schools for VJNT students through voluntary agencies.
17. Opening and running Junior Colleges for VJNT students run by voluntary agencies.
18. Opening and maintenance of Public School (Vidya Niketan) for Vimukta Jatis and Nomadic Tribes
19. Opening and running Ashram Schools through voluntary agencies for Children of Sugarcane cutting labour.
20. Vasantnao Naik Tanda / Basti Development Scheme
21. Training of Motor Driving to VJNT, SBC & OBC
22. Yashwantrao Chavan Mukta Vasahat Yojana for VJNT.

The goals of extension education can be achieved with higher success rate by using standard audio visual aids or teaching aids. Hence the present research study was designed to bring change in knowledge, attitude and practices of tribal people in western Maharashtra by using extension teaching methods. Hence, with the help of extension education the present study has been designed with the following objectives,

Objectives

1. To study the nomadic way of life the tribal people in Maharashtra.
2. To examine government schemes provided to nomadic and denotified tribes by Government of Maharashtra.
3. To create an awareness among tribes about schemes through extension teaching methods.

Materials And Methods

The data for this study was taken from the government census reports, gazetteers, books and annual reports of Maharashtra state. The schemes which are taken into consideration for awareness among nomadic and denotified tribes are offered by Government of Maharashtra and available on website of Social Justice and special assistance department, (2017), Vimukta Jati, Nomadic Tribes, Other Backward Class and Special Backward Class Welfare, Maharashtra State, Pune. The present study suggest a way of effective utilization of schemes through extension teaching methods among tribes. This method can be further utilized to bring awareness and to solve many problems of tribal community in the area of Maharashtra state.

Results And Discussion

Education is the process of facilitating learning, or the acquisition of knowledge, skills, values, beliefs, and habits. Educational methods include storytelling, discussion, teaching, training, and directed research. Education frequently takes place under the guidance of educators, but learners may also educate themselves (*Dewey, 1944*). Education is a very vital tool that is used in the contemporary world to succeed. It is important because it is used to mitigate most of the challenges faced in life. The knowledge that is attained through education helps open doors to many opportunities for better prospects in career growth.

There is a need to bring awareness for better utilisation of schemes given to students of tribal Nomadic and denotified Tribes. There is a need to educate and motivate parents and social workers in order to educate the children from their community. Hence the slow but continuous process of educating to a large number of masses in the field of tribal areas need to taken up. Now- a -days, extension education is the largest problem solving system in the world.

Extension education is nucleus of rural as well as tribal development in developing countries. Defined simply education in any form is the production of desirable change in human behavior. Changes through education occur mainly in the three broad areas that is knowledge, attitude and skills. Government planners see education as indispensable for helping tribal peoples cope with national integration. Education will also determine their prosperity, success and security in life.

Education is the process of bringing desirable change into the behavior of human beings. They should be acceptable socially, culturally and economically and result in a change in knowledge, skill, attitude and understanding. With the development of society; education has taken many shapes, such as child education, adult education, technical education, health education, physical education, distance education, extension education and so on.

An urgent attention and awareness is required towards schemes given by Social Justice and special assistance department. Government of Maharashtra needs to do through extension teaching methods. The main functions of extension teaching methods are

1. To provide communication so that the tribal people may know, learn and utilise schemes given to them.
2. To provide stimulation that causes the desirable mental and physical action on the utilisation of schemes in the tribal people.
3. To bring awareness about educational schemes among tribal people through different awareness programmes.

In order to bring about the desirable changes in behavior of tribal people the extension teacher or worker may organize such activities, which can aware people about schemes provided by Social Justice and special assistance department, Government of Maharashtra. Such conscious attention of organization of teaching activities in sequence would increase the efficiency of educational schemes.

The following are six steps which can create awareness among tribal people for schemes provided by Social Justice and special assistance department, Government of Maharashtra. These are presented and following by **Wilson and Gallup (1955)**.

		6. SATISFACTION	
		5. ACTION	
		4. CONVICTION	
		3. DESIRE	
		2. INTEREST	
		1. ATTENTION	

Steps Presented By Wilson And Gallup

1. ATTENTION:

All the tribal people are not always aware of government schemes; in such condition extension worker need to direct the attention of the people. The first step in extension teaching is to make the people aware about schemes designed and offered only for them and it's importance to improve their quality of life. The people must know about benefits of educational schemes provided to their children by the Government, this is the starting point for change. Until the individual's attention had focused on the change that is considered desired, there is no recognition of a problem to be solved or a want to be satisfied.

The people of Nath Panthi Davari Gosavi community have categorized as nomadic tribes since members of the community are constantly migrating. Independence has not reached them, and they had been roaming around the country even after 70 years of Independence.

Vikas from the Nath Panthi Davari – a community of nomads shared that since, they travel continuously with no fixed place to stay, education always takes a back seat and this is how the vicious cycle of poverty continues. In order to find a permanent solution to this problem, Vikas decided that his family must settle down in Satara, and was firm about educating his children. While the problems are many and the well-off not very helpful, Vikas is channelizing his struggle with the golden step of educating his children (**Jain, 2017**). But the Government of Maharashtra has already provided a scheme of opening and running Ashram Schools through voluntary agencies for Children of Sugarcane cutting

labour. In such a many cases extension education plays a vital role in bringing awareness as per the need of specific community. Through mass methods like Radio, Television, Exhibition etc. and personal contact by the Extension workers and contact through Local Leaders are important tools used at this stage to make tribal people aware.

2. INTEREST:

Once the tribal people have come to know about the importance of education, the new step is to stimulate their interest. This may be done by furnishing them more information about the nearest Institutes Ashram schools available for educating their children.

The educational Institutes, schools and ashrams play a major role in the upliftment of tribes and is sought to be achieved in many ways. First of all, special facilities are given to them for receiving education. For example, they get free studentships in Government as well as non-Government schools, and scholarships in arts and professional colleges and technical institutions. Voluntary agencies are encouraged by means of grant-in-aid to open special hostels for Backward Classes.

There are eleven such hostels in the Kolhapur district run by the following voluntary agencies: -

Name of the Voluntary Agency.	Hostel conducted.
(1) Shri Devi Indumati Boarding House Committee, Kolhapur.	Shri Devi Indumati Boarding House, Kolhapur
(2) Miss Clarke Hostel Committee, Kolhapur.	Miss Clarke Hostel, Kolhapur.
(3) Arya Samaj, Kolhapur	Arya Samaj Gurukul and Col. Woodhouse Anatha-lay, Kolhapur.
(4) Hind Kanya Chhatralaya Committee, Kolhapur.	Hind Kanya Vastigriha, Kolhapur.
(5) Rayat Shikshan Sanstha, Satara.	Mahatma Gandhi Vastigriha, Rukadi.
(6) Deccan Backward Class Education Committee, Jaisingpur.	Mahatma Gandhi Vastigriha, Jaisingpur.
(7) Mahatma Gandhi Vastigriha Committee, Dhamod.	Mahatma Gandhi Vastigriha, Dhamod.
(8) Shri Mauni Vidyapeeth, Gargoti.	Backward Class Hostel, Gargoti.
(9) Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur.	Chhatrapati Vastigriha, Kolhapur.
(10) Deccan Backward Class Education Society, Jaisingpur.	Bharat Kanya Seva Sadan, Ichalkaranji.
(11) Shikshan Prasarak Mandal, Kolhapur.	Mahatma Gurukul, Murgud.

Source- Maharashtra state Gazetteers of Kolhapur District, 2006

It is necessary to present one solution at a time relevant to their needs. Through Personal contact by the extension worker, contact through local leaders, publications, radio, television etc. are important tools to make them aware about above educational options at this stage.

3. DESIRE:

It means un-freezing the existing behaviour and motivating the tribal people for change. At this stage, it is necessary to emphasize on the advantages of the education to improve quality of life because these tribal people are currently facing threat due to poor socioeconomic status, health and financial problems and various other factors. The actual visit by tribal people or group leader to educational

institutions, schools, hostels etc. are important at this stage. demonstrations, farm publications, personal contact by The extension worker can conduct group discussions with the group leader to give assurance about educational facilities provided to their children.

4. CONVICTION:

It is a stage of strong persuasion to convince the tribal people about the benefits of their children's education and that it would help them to uplift quality of life. The people are furnished with adequate information about schemes provided to them by Social Justice and special assistance department, Government of Maharashtra. **Bokil (1999)** also indicated that the main approach towards tribal people was: 1) make them aware about Government schemes and 2) to bring change in tribal people's knowledge, attitude and practices to improve their living status.

Field day or Field Visit to ashram, schools, personal Contact to parents by the Extension worker, a meeting with hostel warden, Group discussion with teacher and Principal of school, assurance through social worker and group leader are important at this stage.

5. ACTION:

This is the stage of the idea or practice into operation. Small-scale demonstration with supply of critical inputs may be set up in real life situation of the individuals who come forward. This provides the opportunity of direct experience on the part of the learners. **Dorga (2007)** also told that there was an urgent need of awareness about schemes given by Social Justice and special assistance department, Government of Maharashtra to fulfill the educational needs of tribal people and provide actual education to tribal children. Demonstration, personal contact by the extension worker, supply of critical inputs and ensuring essential services are important at this stage. An actual admissions in schools, ashrams should be done for the children who are scholars and willing to take education.

6. SATISFACTION:

To produce lasting change, the extension efforts should produce satisfying results. Satisfaction may come from high yield, more income, better health etc. Satisfaction reinforces learning and develops confidence, which generates motivation for further change. To sustain the changed behaviour, it is necessary to furnish new and relevant information about the practice on the continued basis till change in the practice itself is felt necessary.

Rao (2008) also suggested that Mass awareness programmes should be conducted giving priority focusing on the cultural and ethical practices vital for their livelihood. Detailed exploration of educational schemes is an immediate requirement to improve their living status of the tribal community.

CONCLUSION:

According to steps covered in extension education with the use of mass media, local leaders and personal contact by the extension workers are important key factors for the wide awareness about educational schemes provided by Social Justice and special assistance department, Government of Maharashtra. Information about educational institutions by creating awareness among tribal people and incorporation of NGOs motivated for peoples' participation will be the solution for tribal life conservation. Extension teaching methods plays an important role in the awareness of educational facilities that will strengthen the tribal community in future.

REFERENCES:

- **Bokil, (1999)**, 'Facing Exclusion: The Nomadic Communities in Western India', Paper presented at the Asia-Pacific Regional Conference of IFSW at Brisbane, Australia (September 26-29).
- **Department of Social Justice & Special Assistance (2017), Government of Maharashtra, 29 December, 2017**
- **Dogra Bharat, (2007)** "Need for a Just Deal for Denotified and Nomadic Tribes", Mainstream VOL XLV, No 31, 21 July.
- **Jain Sanket (2017)**, rural reporter, PARI volunteer and Founder of Bastiyon Ka Paigam contributed article in "**Guest Contributor**", The Better India, September 8, 2017, 4:48 pm
- *John Dewey, (1944), [1916], Democracy and Education, The Free Press, ISBN 0-684-83631-2, pp. 1-4.*
- **Maharashtra state Gazetteers, (2006)**, Kolhapur District, 25 December
- **Rao Raghvendra, (2008)**, Panel favours reservation for nomadic tribes, Indian Express, 21 August.
- **Rathod Motiraj, (2000)**, Denotified and Nomadic Tribes in Maharashtra, The Denotified and Nomadic Tribes Rights Action Group, Newsletter.
- **Social Justice and special assistance department, (2017)**, Vimukta Jati, Nomedic Tribes, Other Backward Class and Special Backward Class Welfare, Maharashtra State, Pune , Government of Maharashtra.
- **UN to Asian Tribune (2007), Repeal the Habitual Offenders Act and affectively rehabilitate the denotified tribes**, India Mon, 19 March 2007.
- **Wilson M C and Gallup G (1955)**, Extension Teaching Methods, Extension Service Circular, 495, USDA Washington, D. C.

***

A Study of Socio-Economic Status of Banjara Community Solapur, Maharashtra

Dr. Raj Chavan

Assistant Professor, Department of Sociology,
Shri Sant Gadgebaba Mahavidyalaya, Kapshi.

Prof. Shobhatai Patil

Assistant Professor, Department of Sociology,
Kamala College Kolhapur.

The history of Banjara community goes to back hundreds of years without any ostensible means of livelihood and under the influence of the criminal Act 1871. The Banjara have a diverse experience in different circumstances from ancient to modern society. Very diverse changes came in the life style, cultural identity, livelihood patterns of Bnajara Community over period of the time. The present research the seeing and exploring the present socio-economic condition of Banjra community with comparing their historic background. The research used both qualitative and quantitative methodology. The research was conducted in four villages (Tanda) of Solapur district of Maharashtra with 60 sample size. Objective 1) To understand the socio-economic and Educational condition of Banjara community. 2) To understand various factors affecting and impacting the development and change process of the Banjara communities. The research came up with the critical analysis of present socio-economic conditions of Banjara community, and introducing the comprehensive understanding about the changes happened in the community over period of time.

---

1. Introduction:

The study deals with the socio-economic status of Banjara community and its continuity in Solapur District of Maharashtra. The Banjara community is De-notified tribes (Vimukta jati VJNT). Solapur district is located in western region of the Maharashtra. This study also looks at the contributing factors that bring changes in traditional occupation, culture, migration and livelihood pattern of this community. The literature review focuses on the traditional lifestyle including the traditional occupation and various other factors attributive to the bringing changes in the political status of the Banjara community. India is very unique for its diverse culture and unity in diversity. Many communities in fact in India are still paying a price for their historical branding. Each community follows its own tradition, culture and customs. Unfortunately, many of the communities have not been recognized as legitimate communities with their own identities with an egalitarian status e.g. the Banjara community in reference in the country. The present study will attempt even looking at some of the legitimacy of the community by inspecting the legal documents in their possessions. In term of the status, the Banjara community lies at the bottom of all other communities in the country. Unfortunately, their history is still a mystery particularly pertaining to their sense of dressing, culture, customs, tradition and language in India. Another unique of the community is that it was one of the first groups in India to oppose the colonial rule and subsequently was branded as criminal tribe. Traditionally the nomadic *Laman banjaras* who were engaged in trading of salt including the merchandise faced severe crisis with the advent of roadways and railways were forced to lead a criminal life. That is a true history of the Banjara community then they are divided various place which where a forest area with their cattle. (Burman, 2010) In the state of Maharashtra there are many different kinds of communities inhabiting from time immemorial. The community calls them Nomadic and De-notified tribes who constitute about five million of population in Maharashtra and about 60 million all over India. There are 313 Nomadic Tribes and 198 De-notified Tribes. Due to the wandering traditions over hundreds of years without any ostensible means of livelihood and also due to the influence of caste system, they are forced to live under sub human conditions. The large section of these tribes is known as “Vimukata Jaatis” or Ex-Criminal tribes because

they were branded as criminals by birth under the “Criminal tribes Act. 1871” According to the census 2001, the population of Maharashtra was 96, 752,247 (Rathod, 2000). After 60 years of independence, major De-notified (DNT) does not have a ration card, and have not been included in the electoral BPL list.

What is the Banjara?

‘Banjara’ is a common term used for travelers in general and trader nomads in particular. They are known as lamana , laban, Lambadi, Vanjari in India and Roma gypsy in Europe and America.

Culture:

In India each community is unique they have unique culture and many elements such as arts, crafts, dress, and food habit are part of the material culture. The community has been giving the value of their belief, art, morals, law and custom, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society. Banjara has retained its culture, and Transfer it to the next generation, in the era of Globalization.

History of Banjara and Gypsy across the World:

The history of Banjara community of India depicts quite a resemblance between Romani gypsies of the Eastern Europe and middle east countries precisely because of the similarity of language, tradition, culture which appears to moving to integration with the world of ethnic communities. The Banjara, Romani or Gypsy communities have its own beautiful history and cultural heritage on the world. About 60 million Banjaras of India and about 40 million Romani / Gypsies of the world have glorious history on the earth. The Romani Gypsies, Lambanis and Banjaras’s history suggest having a brotherhood feeling and integration for security reasons and was committed to defending themselves from dangers of invaders both in India and world over. It’s the same brotherhood; that time they said that, we must give hand by hand and defend each other in India and all over the world. The Banjara community is different than other communities in terms of their origin, religion, rituals, mythology, music, social psychology, profession, and cultural exchanges etc. For almost five hundred years after they appeared in Europe in the late 14th and early 15th centuries, Europeans were asking as to where the Roman had come from.

British came in 1853:

British came in 1853, for trade through East India Company; they started railways for communication for their own benefit. This second half of the nineteenth century was a crucial period in the history of Banjara. The colonial state forced the Banjaras to discontinue their long- standing occupation as food grain trades and cattle-raisers. Thereafter, their economic position was dissolution. While orders have crumbled, these nomadic communities have demonstrated their versatility by surviving several invasions against their way of life. Because of the original profession as goods carriers, failed in the face of technological improvements in transportation and lost their traditional occupation.

Because of the emergence of British rule in India they had to take up ways and means of offences to lead their life. That is how the Banjaras came to be identified as criminal tribes during the British regime. This stigma brought under the purview of Criminal Tribes Act 1871 till 1952. Therefore they were looked down in the eyes of the general society as criminals. The so-called ex-criminal, De-notified and nomadic tribes also fought for the independence of the nation and the very same people are now denied the benefits of the Independent India.

Banjara spread various place in India:

The British had started their rulers in India for their own trades; they knew that this community is very honesty and admirable character of Lambanis as transporters of goods but they faced situation of both the war and peace. During peaceful time they supplied food grain, salt, coconut, spices without any difficulties but during the war the Banjara secured great help from the Moghul army. Another view is that after the demise of Ranapratap singh, the Banjara community people moved from north India to southern parts like, Maharashtra, Andhra Pradesh, Madhya Pradesh and Karnataka. They migrated through the traditional business of transportation of arms, ammunitions, foods and essential commodities to the war groups and general public. Hence we may find these ethnic groups in above mentioned parts of states.

The Banjara community living in India mostly on places such as Andhra Pradesh, Haryana, Karnataka, Maharashtra, and Utter Pradesh and other states of India. Traditionally, their main habitat was described in Central provinces and Berar, and in Hyderabad that is the erstwhile Nizam state. They were also found in erstwhile Bombay state. According to 1911 census 54,000 persons from central provinces, 80,000 in Berar and 174,000 from Hyderabad were reported.

History of Criminalization:

In the colonial period, before 1857, various movements prevailed against the British government. Because they had came and started destroying their natural resources of Banjara community. The Banjara tribes were one of the first groups in India to oppose the colonial rule and were branded as criminal tribe. The British had rich natural resources particularly the forests, which they used for getting wood and made railway roads and other development like infrastructures. Obviously the end result was that the forest resources got depleted and the Banjara community who was dependents of these resources had much to lose as regards their daily sustenance. Another thing that they had thousands of cattle that were used as stores of food supply, virtually dependent on the forest resources suffered immensely with dwindling of forest resources especially at the loss of fodder. So they were in severe conflict with the British with their varying movements. British found them difficult to deal with subsequently, declared them as criminal tribes with a particular Criminal Act. This identity meted to them by their very birth all through the generations.

Nomadic and Denotified Tribes in Maharashtra:

The Nomadic and Denotified tribes constitute about five million of population in Maharashtra and about 60 million all over India. There are 313 Nomadic Tribes and 198 Denotified Tribes. Due to the wandering traditions over hundreds of years without any ostensible means of livelihood under the influence of the caste system, they are forced to live under sub human conditions. The large section of these tribes is known as "Vimukta jaatis" or the Ex-Criminal Tribes because they were branded as criminal by birth under the "Criminal Tribes Act 1871", enacted by the British Government. In spite of the repeal of the act in 1952, they are still treated as Criminals by birth and subjected to harassment and persecution at the hands of the police and the state machinery. Moreover, they have been deprived of the status of scheduled Tribes provided by the constitution due to certain historical circumstances and the acts of omission and commission on part the Government and the society as a whole.

2. Review of Literature: Deogaonkar (1992) the fact, these Banjara communities has managed to see emergence of two political leaders that also nurtured and attributed modernization process. **S. Rathod (2003)** in the post-Independence period along with other ex-criminal tribes, they have been put under the category of denotified tribe. At present in Maharashtra they are considered as "Vimukta jati" and nomadic tribe (VJNT) **Tanaji Rathod (2006)** in 1574, when the laban came to Akbar's court, Akbar used the term as Banjara, which means grain sellers hence these community original caravan traders. **Burman,**

(2010) The Banjara community is well aware of the importance of education as every family sends their children to schools for education irrespective of their sex. But while many boys were seen continuing their education after the high schools, girls did not do so and many got married at their early age. People are aware of various schemes of Government schemes but unfortunately not ever one is a beneficiary of the schemes except a handful of them. Many of the families though are aware of the schemes, but due to lack relevant documents got derived of the same and migration was the only option for them. The impact of modernization in the present era is observed on the community of Banjaras particularly on to the areas of dress pattern, customs and cultures, livelihood, occupation, market phenomenon, social life, and traditional panchayat system as well.

3. Statement of the Problem:

Discusses the methodology of research study, data collection and data analysis. The thrust of the present research study is to generate knowledge on the Socio-economic status' details and their changes of the Banjara communities in Solapur district of Maharashtra. The methodology of the present study comprised of both qualitative and quantitative. The primary data is collected with the help of closed and open-ended interview schedules. Closed ended questionnaires are used for the analyses of quantitative data while the open open-ended questionnaires viewed as subsidiary data essential for analyzing and substantiating the quantitative data. Data is collected from four village (Tanda) households.

Objective:

- 1) To understand the socio-economic, and Educational condition of Banjara community.
- 2) To understand various factors affecting and impacting the development and change process of the Banjara communities.

Scope of the study:

The title of this study is, "A study of socio-Economic status of Banjara community in Solapur District, Maharashtra. This study is focusing and covering various issues related to socio-economic, changes and traditional livelihood patterns and their changes. Due to migration and nomadic way of life so many problems and issues like livelihood, education and health seriously affect the population of Banjara Communities. In the process of global scenario, modernization and developments are on fast tract. This study was conducted in the villages from the south solapur block of the Solapur District chiefly touching the limited areas of the western part of Solapur District only.

Research Methodology:

Area of study:

Primary data collection was done from 4 villages (Tanda) in South Solapur block, Solapur district of Maharashtra.

Research Design:

It is both the qualitative and quantitative research study of the socio-economic status of the Banjara communities in Solapur of Maharashtra. For the selection of migratory Sevalal Nagar, the purposive sampling method was used. Two Tandas have been selected according to the migratory route. One village named Sevalal Nagar and another named Basav Nagar; four villages (Tanda) come under the South Solapur block where Banjara communities prevail.

Sampling Frame:

The village selection was done on the basis of the taluka records. Those villages were selected where there is substantial Banjara community population. The two tanda (village) also selected on the basis of migratory route particularly harvesting of sugar cane and cutting in the state of Maharashtra. The

two villages which have been selected for data collection are the villages where the families/households did not migrate but live intact in the tanda and pursue their agricultural occupation in their own land.

Sampling Size:

Sampling size was determined on the universe. Through the household survey researcher collected data from four village Tanda. Each Tanda has taken information of fifteen household. As a migratory routes population, two villages (Tanda) were selected. One village called Sevalal Nagar and another is Basav Nagar. So, on basis of purposive sampling 30 respondents those who migrate were interviewed.

Tools for Data Collection:

Following tools have been used for primary data collection

Primary sources of data collection**Interview Schedule:**

Through the interview schedules an in-depth interviews were conducted with the head of the families/ households. The interview schedule contained semi structured as well as open ended questions.

Secondary sources of Data collection:

Data collected from secondary sources primary comprises of various research studies conducted by different scholars, books, e- books, journals and e-journals, articles etc. Also used online.

Case studies: - Two people which is related to the traditional organization, *Naik and Dhalia*.

In depth Interviews: - 60 household of Banjara community.

FGDs: - Men and women of Banjara community.

4. Socio- Economic status:

Describes the social and economical status of the Banjara community. It is a comprehensive analysis of socio-economic condition of community with a provision of various aspects, statistics and analysis. It entails the changes taken place over period of the time, on the areas of education, livelihood, and health, political, cultural and social life of community that gave a definite direction to the present context of their life style of the people.

Educational Status of the Community:

Figure 4.1 shows that, the educational status of the households of the respondents. As per the above table 34.38% of the respondents are illiterate out of total selected sample size of 60 respondents. Only 27.71% of them have completed their primary education followed by the 22.09% at secondary level, 7.36% for Higher Secondary and 8.42% at graduation level of education. Amongst the sample of 285. Socio-economic reasons for poor educational status of the Banjara community. Reasons clearly emerged as a result of the FGD conducted with People by the researcher explains factors attributing poor educational status as under:

Economic: The reason of illiteracy is lack of awareness about the importance of education in their lives. Subsequently, the Banjara community could not even take advantage of the facilities provided by the government for the people.

Social: Banjara community has a different image towards the children and their growth. They are looked as the assets of the family and use them to gain income for the family rather than sending to schools for their education.

It is observed that, the ratio of illiterates is very high. To the extent of 98 persons of the total strength of 285 persons. The above table also shows the drastic degradation in the Banjara attending higher education. Very small number of people appeared attending and gaining the level of higher education. The statistics indicate

Marriages:

The above figure shows that 48 per cent of the marriage of the girls is at their early age as it is seen from the bar chart that 71.18 per cent of them got married between 18 to 21 years of their age. It is precisely because this is almost a norm in the community that once the girls attain 18 years of age, they are most eligible for marriage which cultural and customary practice and approval. In fact in Banjara community previously child marriage was very much prevailed and practices as well. However, at present, the practice of child marriage is done away with though marriage for the girls is performed as soon as they attain 18 years of age as it has become an integral part of their practiced culture.

Occupational status of the respondents:

It is apparent from the table no 4.1 as well as the pie chart that of the total strength of 60 respondents 55 (33) per cent of them have their own land and hence agriculture is their major occupation followed by agricultural labourers to the extent of 41.7 (25) per cent. Self employment and local daily wage labourers comprise of just 1.7 (1) per cent each of the total respondents. Thus it is obvious that agriculture and agricultural labourers prevailing the most as their occupation. It is quite noteworthy because the Banjara community had altogether different patterns of occupation but at present they have settled down with their agricultural land with their own agricultural activities either in their own land or the land of others as agricultural labourers.

Family incomes:

Table no 4.2 it is seen that 35.1 (21) per cent of the respondent has income up to Rs. 15,000 – 17,000 per annum. Nevertheless, a simple majority of 46.7 (28) per cent of the respondents have an income ranging from Rs 18,000 to Rs. 50,000 per annum followed by the respondents with their income slabs between Rs.50,000 to 1,00,000 per annum to the extent of 18.2 (11) per cent of the total strength of the respondents. In other words 64.9 (39) per cent of the respondents have an income above Rs. 18,000 which can be considered quite a substantial amount for the sustenance of the family in the rural areas. Besides, 35.1 (21) per cent of the respondents do fall within the category of Below Poverty Line.

Type of house:

The Banjara community earlier did not have house of their own but they were habituated of living in small huts. Ever since they settled down in their life with an ownership of land and subsequent pursuing of agricultural occupation, began to have a proper dwelling units with either a kuccha, or pukka inclusive of semi pukka houses of their own. Table no 4.3 precisely indicates the housing pattern of the respondents. 61.7 (37) per cent of them have kuccha house followed by pukka houses to the extent of 38.3 (23) per cent. Thus it is apparent that they are quite an advanced community at present as they could even afford do have pukka houses who once lived in huts.

Type of family:

Before 40 – 50 years before the Banjara family lived together as a nuclear family. It was because they had a traditional and customary practice of traditional leadership which was the head of the family who led the entire family and the rest followed unconditionally wherever the head of the family led them. The head of the family enjoyed all the prestige of social, economic and political power of the family. Gradually the population of the Banjara community increased and today the younger generation would not like to stay in one joint family but get divided and have their own nuclear families. Thus we see pattern of family also has undergone a shift and change. Precisely, at present majority of the respondents have nuclear families to the extent of 56.7 (34) per cent followed by 43.3 (26) as joint families. It is observed that the sons of the family once getting married move out of the house and form their own nuclear families.

Source of drinking water:

Table no 4.9 shows the sources of drinking water of the respondents in their villages. It is quite interesting to note that most of the respondents have their own sources of drinking water e.g. 37.7 (19) per cent followed by 24 (18) per cent with public taps and 6.7 (4) per cent of them use private hand pumps. Further the public hand pump and common wells are another important sources of potable water where 10 (6) and 21.7 (13) per cent of the respondents respectively access the sources on regular basis. It is observed that people use the same sources of water for multi purposes particularly for drinking, washing clothes, inclusive of bathing etc.

Electricity meters:

Table no 4.10 apparently, shows the availability of electricity with the respondents. Having electricity meters has its own importance because it indicates the extent of electricity consumed by the respondents and be liable to pay the cost for the same. From the table it is obvious that 65 (39) per cent of the respondents have meters installed in their own houses while 35 (21) per cent of them do not have. Those even with the meters being installed in their houses also virtually suffer from load shedding problem. They are thus compelled to use the kerosene lamps for lighting purpose. Some respondents said that because of the high billing, they obtain from using the electricity. Obviously, the respondents without the meters resort using kerosene at homes for every little needs of the house.

Status of Agricultural Land Ownership:

The Banjara community has gradually found their stable settlement and are in possession of agricultural land as well. Today they greatly depend upon the agricultural land for their daily occupation and sustenance. Unfortunately, they possess a very little extent of land that apart, land being rocky and lack irrigational facilities as well. Table 2.4 depicts that of the total 60 households respondents, only 56.7 (34) have their own agricultural land with either irrigation or non irrigation facilities. Unfortunately, 43.3 (26) of the respondents do not possess any piece of land as a result they have to depend on the land of land owners for their livelihood as daily wage agricultural labourers.

Household Livestock:

The figure shows the status of livestock of the respondents. It is apparent from the figure that 43.3 per cent of the respondents have cows followed by 35, 30, 21, 8.3 and 1.7 per cent of respondents having goats, bullocks, buffaloes and sheep in their houses respectively. In fact the Banjara community is grossly dependent on cows and bullocks in their previous lives to some 40 – 50 years before because their traditional occupations comprised of supplying ration to the army that was often carried on the backs of the bullocks as means of transportations. The cow, buffalo, bullock, and goat comprise important livestock of agricultural activities. The bullocks are used for plugging agricultural field.

Cooking assets:

Table no 4.12 As regards the use of the fuel by the respondents is concerned, it is seen that an overwhelming number of them e.g. 96.7 (58) per cent use fire woods while only 3.3 (2) per cent use LPG gas. The Banjara community during the summer season usually collect fire woods from deep jungles, store them in safe room for protection from rain especially during the monsoon. They collect adequate quantity of fire wood to last till the next coming summer of the year. This collection of fire wood usually is undertaken by women folks during the lean season.

Educational status:

From the table no 4.13, it is clear that major proportion of the respondents have their education up to the level of primary only e.g. 43.3 (26) per cent, followed by 43 middle class level of schooling to the extent of 21.7 (13) per cent. Higher level of educational qualification of the respondents e.g. SSC and

HSC comprise of just 10 (6) and 13.3 (8) per cent only. As concluding remarks, the educational status of the respondents is not very satisfactory the reasons are the very location of the village in remote areas and the educational facilities are much below expected standards as well as the lack of understanding the importance of education by the Banjara community. Education is by and large looked as a means of procuring employment and not really a means of their lives and personal growth in education.

5. Findings and Conclusion:

The study shows findings of the present investigation are presented in this chapter under the following objective set forth for the study.

Education:

1. The ratio of attending higher education is very poor due to economic crises and uncertainty of livelihood option.
2. The percentage of reaching to Higher education is one fourth of primary education.
3. The lack of awareness among the Banjara people and traditional attitude towards the education are the major causes for poor educational status.
4. The ratio of attending girls in secondary and higher secondary is very poor. Marriage is a major reason for poor educational status of girls from Banjara community, educating girls means higher expectation from boy for dowry and higher expectations from girl for good boy. Apart from marriage poor economic condition, lack of school infrastructure in village and social insecurity are the other reasons.

Economic:

1. Majorly community is dependent for livelihood on Agriculture, and agricultural labour.
2. The people doing seasonal migration for the livelihood during the summer for 2 to 3 months in year.
3. The people have unsecure income resources; the average income in the family is between the 15 thousand to 22 thousand. The all member of family need to help in enhancing family income including children and old age persons.
4. The Banjara People Borrowing money from moneylender for the purpose of marriage and health. The higher interest economic trap for Banjara people from which very difficult to come out sustain the economic condition of family.
5. The Banjara People are unaware about the government schemes which leading to more critical situation of poverty.

Social:

1. The ratio between the male and female was equal in early period but in current scenario the male population is higher than female, the modernization and use of technology affected the equal ratio of male female.
  2. The child marriage is still prevalent in the Banjara Community; the average age is between 16 to 18 year for the girls' marriage.
  3. The nature of family has been shifted from joint family to nuclear family over period of the time.
  4. The Banjara people have a land as permanent endowment, which was lacking earlier; this endowment prevented the permanent migration of people. But half of the populations don't have this endowment.
  5. The Banjara Community is also taking common crops in agriculture like Jawar, Cotton and pulses etc.
  6. The every household is having livestock as supportive earning source for family. The community is not dependent on single source for livelihood. Cow, bullock, hen and goat are the major livestock.
-

7. Traditionally the community uses wood for cooking, and now also they are using wood for cooking. Modern cook assets not affordable for them so they not use. This thing found out.

Political: There no any strong political leadership from the *Banjara* community, the lack of political leadership making more venerable to *Banjara* community to get their social, economical and political rights.

Conclusion:

The results from this study clearly indicate that there are major perceivable changes in socio-Economic, educational and cultural aspects and impact on these factors. But in the process of this transformation, is have positive and negative implications. The *Banjara* community has shifted their livelihood sources from transporter to the agricultural worker and labour. This shift helped to reduced permanent migration of community, but still unable to abolish or reduced the seasonal migration. The communities still are doing seasonal migration in the search of livelihood which is influencing to the health, education and life style of community. The globalization and modernization has been extensively impacted on the culture of *Banjara* community, the language clothing pattern, cultural practices are differently practiced by community under the broad culture of Hindu. The lacks of awareness among the people are leading to the poor educational and health condition of *Banjara* Community. Still the cultural practices like child marriage are prevalent in the community and practicing it without thinking it's consequences on children.

The representation in the politics is very active but the reflection of it is very poor. The leader from *Banjara* community reached to state assembly but the situation of community not changed much. The community is still excluded from getting benefit from the government schemes, because of lack of awareness and inefficient work by political leaders. There are changes came over period of the time in the socio economic conditions of *Banjara* community, but it should shafted with current scenario so that the community would be able to participate actively in the development process. Comparing to ancient condition the present socio economic condition is better but not good with comparing to present modern and competitive society. It is needed to push and empower community economically, educationally, and politically bring it in a common platform where other advance society is existed.

References:

- Banoth.L. (2012) Historical facts About Migration of Banjaras to Hyderabad State, Vol. 1, Nov, pp37-44, International Journal of Humanities, Hyderabad.
- Bokil M. (2002) De-notified and Nomadic Tribes A Perspective EPW, Vol, 37. No.2 pp148-154
- Deogaonkar S.D. (2008) Traditional handicrafts of the Gond tribe of Vidarbha, Maharashtra, Indian Journal of Traditional Knowledge, Vol.7 (1) pp.53-55, Nagpur.
- Deogaonkar S.D. (1992) The *Banjara* Concept, Publication Company New Delhi
- Collins P.M. Context, Culture and Worship: The Quest for India ness" ISPCK, Delhi

***

Reservation Policy of Nomadic And Denotified Tribes In Maharashtra: A Critical Review

Prof. Dattatray D. Shinde,

Dept. of Sociology, Hon. Shri. Annasaheb Dange College, Hatkanangale, Dist. Kolhapur.

Indian social structure has been made by various social contents include Castes, Tribes, Languages, Races, Religions, Territory etc. The position and problems of each and every caste and tribes are different. The Indian constitution has given reservation to such backward communities and tried to bring them in the main stream of the society.

The policies of reservation become a burning issue in India as well as in Maharashtra. The dominant castes and communities drove to demand of reservation all over country e.g. In Gujarat- Patel community, Hariyana-Jat, Rajasthan-Gurjar and in Maharashtra many castes like Maratha, Dhangar and Muslim etc. Hence, to discuss overall problems regarding the reservation policy, the present research paper will light on the reality, problems and challenges before the reservation policy and critically analyzed reservation policy of Nomadic and Denotified Tribes in Maharashtra.

Key Words - Social Exclusion, Social Inclusion, Nomadic, Denotified Tribes, Reservation.

Introduction

Indian social structure has been made by various social contents include Castes, Tribes, Languages, Races, Religions, Territory etc. The position and problems of each and every caste and tribes are different. The Indian constitution has given reservation to such backward communities and tried to bring them in the main stream of the society.

The policies of reservation become a burning issue in India as well as in Maharashtra. The dominant castes and communities drove to demand of reservation all over country e.g. In Gujarat- Patel community, Hariyana-Jat, Rajasthan-Gurjar and in Maharashtra many castes like Maratha, Dhangar and Muslim etc. Hence, to discuss overall problems regarding the reservation policy, the present research paper will light on the reality, problems and challenges before the reservation policy and critically analyzed reservation policy of Nomadic and Denotified Tribes in Maharashtra.

Objectives of the research paper

1. To study the national reservation policy.
2. To understand and critical review of reservation policy of nomadic and denotified Nomadic tribes in Maharashtra.

Research Methodology

In the present research paper analytical research methodology is used. The research paper is based on secondary data. It has collected from various books, Journals, Government Reports and Internet etc.

Theoretical Framework

Term 'Social Exclusion' originated in France by Rene Lenoir in 1974. French socialist politicians used social exclusion to refer to individuals who were not covered by the social security system. Social exclusion and inclusion approach is recently used in social sciences research. He has summarized the meaning of social exclusion as 'the inability of an individual to participate in the basic political, economic and social functioning of society' and goes on to add that it involves 'the denial of equal access to opportunities imposed by certain groups in society upon others'.

The opposite of social exclusion is seen to be 'social inclusion' which is defined as Barry, 'the attempt to re-integrate or increase the participation of marginalized groups within mainstream goals' and

---

Sheppard, maintains that social exclusion and inclusion are 'two sides of the same coin'. (Subramanyam, 2010)

In the Indian context, exclusion revolves around the institutions that discriminate, isolate and deprive subordinate groups on the basis of identities like caste, religion and gender. Social exclusion of weaker sections is closely associated with the discrimination and inequality embodied in the institution of caste.

In short, the theory of social exclusion and social inclusion is useful to explain the problems of reservation policy of nomadic and denotified tribes in Maharashtra.

Meaning of Nomadic tribes (NTs)

The term 'Nomad' has been derived from the original Greek word 'Nemo' meaning "animal husbandman" or cattle rarer". European continental population remained in a state of cattle herders for a long time. Only later, they evolved a steady lifestyle. On the Indian subcontinent, however, the presence of cattle herders, hunters and food gatherers is noticed in all the stages of evolution of human civilization. Hence, the tribes that do not have a village of their origin, nor own agricultural lands or permanent homesteads but keep migrating from one place to another place in search of livelihood. They are educationally, economically, and socially backward and exist on the extreme periphery of the mainstream society, are generally known as 'Nomadic tribes.' (Ghadage, 2006)

'Nomad'-one who leads a wandering or pastoral life, one of a tribe that wanders about in. (Allen, 2001)

Meaning of Denotified Nomadic Tribes (DNTs)

Some Nomadic tribes are known as 'Vimukta Jaatis' or the Ex-Criminal tribes because they were branded as criminals by birth under the 'Criminal Tribes Act 1871' enacted by British government. This act was cancelled in 31 Aug.1952. After that ex-criminal tribes are known as 'Denotified Nomadic Tribes'. (Rathod, 2000)

On 23 August, 1960, India's first Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru set free the criminal tribes at Solapur settlement by cutting the wire compound in the Presence of thousands of V.J.N.T. people, from that day these criminal tribal communities were declared 'free'. (Chavan, 2002)

Reservation: Situation and problems of NTs, DNTs on National Level

The Indian constitution has made the law an article of 341,342 for the community of scheduled caste and scheduled tribe. The purpose of Indian constitution is to bring the community in to major flow or stream of development. The articles of constitution govern the reservation in service, posts in government jobs and also protect them from social injustice and all terms of exploitation. The 73rd in 1992 added a new part to the constitution i.e. the panchayatraj, Municipal Corporation, there is a provision of reservation of seats for SCs and STs at every level of panchayat. The seats are to be reserved for SCs and STs in proportion to their population at each level, out of 100%, 27% reservation sanctioned to three categories i.e, OBCs, VJNTs and SBCs.

The Nomadic and denotified tribes people found in every state of India. It is recorded as 60 million people in allover India. Near about 5 Million people live in Maharashtra. There are 313 Nomadic and 198 Denotified tribes in India. Central government considered them as OBC category in the content of service and jobs. For service they should submit their non- creamy layer certificate at the time of service and job. NTs and DNTs of other state considered as open category while they apply for job in other state of India. Even though, it is observed that the same tribes are included in different categories in different states of India. Hence, the picture of NTs and DNTs are totally different in the context of socio-political is scenario.

State wise Classification of Denotified Nomadic Tribes

States	Banjara	Vadar	Kaikadi	Pardhi	Kanjarbhat	Berad
Andhra Pradesh	S.T.	S.C.	S.C.	S.C.	S.C.	S.C.
Karnataka	S.C.	S.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.T.
Delhi	S.C.	S.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.C.
Utter Pradesh	O.B.C.	O.B.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.T.
Orissa	S.T.	S.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.C.
Bengal	S.T.	S.T.	S.T.	S.T.	S.T.	S.C.
Bihar	S.T.	S.T.	S.C.	S.T.	S.T.	S.T.
Gujarat	S.T.	S.T.	S.C.	S.T.	S.T.	S.T.
Himachal Pradesh	S.C.	S.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.T.
Rajasthan	S.C.	S.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.C.
Maharashtra	DNT	DNT	DNT	S.T	DNT	DNT
Tamilnadu	DNT	DNT	S.C.	S.T.	DNT	DNT

Source-www.ymnonline.com

NTs, DNTs Reservation Policy in Maharashtra: Situation and Problems

The Current picture of reservation policy and its ratio in Maharashtra is totally different. Out of 52 percent 13 percent reservation allowed for scheduled caste (SCs), there are 59 castes included in SCs. 7 percent reservation has offered for scheduled tribe (STs) and 47 tribes are included in STs. There are 346 castes were included in OBCs category and 19 percent reservation has allowed for them. After OBCs, 2 percent reservation has made for special backward community and there are 7 castes included in the SBCs. Nomadic and Denotified tribes are classified into A,B,C and D and they have 11 percent reservation has been given in Maharashtra Government. A category included 14 denotified tribes and for them 3 percent reservation. 35 Nomadic tribes are included in B category and 2.5 percent reservation has been offered for them. The Dhangar Nomadic tribe comes under C and the reservation for only Dhangar is 3.5 percent. Vanjari Nomadic tribe comes under D and for them 2 percent reservation has been granted for them.

In Maharashtra another 16 percent reservation were declared for Maratha and Muslim in 2016. Hence, the 16% reservations were challenged and demand extra reservation by the community. The issue now is in the favor of High. Court. The Dhangar community has strongly demanded that they should include in STs Category. The matter of Dhangar community is still now pending. In Maharashtra the subject of reservation become burning issues. Hence, the people from various communities used to organize, strike, Rally, Band etc.

NTs and DNTs Reservation: A Critical Review

NTs and DNTs communities of Maharashtra were far away from the mainstream of social, economical, educational and political development. It is the need of time to participate the under privileged communities into the main stream of society. For sake of social equality and social justice the NTs and DNTs should have an inclusion in the mainstream of development of the overall society. The overall development of NTs and DNTs are the main purpose and major reason behind the reservation which granted for them in Maharashtra. Hon.Sharad Pawar was the Chief Minister of Maharashtra; Hon. Laxman Mane has given extra efforts for the reservation of NTs and DNTs. The provided reservation was closed to only subcategory of A, B, C and D. The policy of closed reservation was same how did not useful for the community. However, in the year of 1998, at the time of BJP Government in Maharashtra Hon. Annasaheb Dange and Hon. Gopinath Munde both have taken to much more efforts for the free reservation policy i.e. A category person should be granted in the reservation of A category only. The

---

policy made by BJP Government is very beneficial for the Dhangar and Vanjari community. The Dhangar and Vanjari community is strong and rich than other NTs and DNTs. As a result they obtained both advantages from the Government.

Conclusions

1. It is observed that the nomadic and denotified tribes are included in different reservation categories in different states.
2. Government should create separate category for NTs and DNTs communities and should implement the recommendations made by Renke Commission.
3. It is the need of time to confine the reservation of nomadic and denotified tribes in Maharashtra.
4. I think that unless the poverty of NTs and DNTs and the discrimination made by the forward society will not be demolished, their development is not possible.
5. It is essential to cancel the evidence of 1960 residence of state. It would be beneficial to get the advantage of reservation and caste certificate etc.

References

- Subramanyam, v. 'Contextual Social Exclusion and Inclusion of weaker section in a Multi-Caste village of Andhra Pradesh', Subramanyam, v. & Sekhar, K (ed), 'Social Exclusion, Integration and Inclusive Policies', Rawat Publication, Jaipur.2010, pp-18,19.
- Ghadge B.S, 'Social work with outcaste people in India', Sruti Publication, Jaipur. 2006. pp- 25.
- Allen, R.E (ed) 'The Pocket Oxford Dictionary of Current English', Oxford University Press, 2001, pp-497.
- Rathod, M. 'Denotified and Nomadic Tribes in Maharashtra', <http://sickle.bwh.harvard.edu/india-tribes.html>, 2000.
- Chavan, R. 'Bhatkya Vimuktanchi Jatpanchayat' (Marathi), Deshmukh and Company. Pvt. Ltd, Pune. 2002, pp-29.
- Rathod, M, 'Indian Constitution and Nomadic and Denotified Tribes' (Marathi), Gaikwad Sharad & others (ed), 'Jagatikikarnacha Avkash Anni Parivartanachya Chalvali' Vankappa Bhosale Govrav Granth Samiti, Kolhapur.2010, pp-39.
- www.ymnonline.com
- Mane, L. 'Band Darwaja' (Marathi), Granthali Publication, Mumbai. 1984.

***

Reaching out to the Nomadic Communities

Dr.Sujata Jitendra Patil

Assistant Professor, Mahavir Mahavidyalaya, Kolhapur.

The tribal population of India is at widely different stages of social and economic development. The nomadic communities are identified as primitive, backward tribes living in isolation as nomads or semi-nomads. These nomadic tribes irrespective of the influence of modernization, urbanization, industrialization and over all development in tribal areas are extremely backward. They have low level of economy, shattered by hunger and malnutrition, razed by diseases and tear down at multiple stages in life. Here it has become the need of the time to study the tribal demography.

The Nomadic and Denotified Tribes are National tribes but they have no place of their own. Hitherto, their life is a long tale of suffering and persecution due to the absence of a means of livelihood and the stigma of criminality attached to them by the sedentary society. While it may take years and years to remove this stigma, the injustice meted out to them due to the act of omission and neglect could well be corrected without any further delay.

They are isolated and excluded from mainstream development processes. Human rights violations against them are common and frequent and the reality with which they are living today. They every now and then face differential treatment leading to gradual social exclusion from the mainstream society. As a result, they lost self-respect, confidence and become voiceless, which is further pushing them in a vicious circle of chronic poverty.

---

1) Introduction:-

The Nomadic and Denotified Tribes are National tribes but they have no place of their own. Hitherto, their life is a long tale of suffering and persecution due to the absence of a means of livelihood and the stigma of criminality attached to them by the sedentary society. While it may take years and years to remove this stigma, the injustice meted out to them due to the act of omission and neglect could well be corrected without any further delay. It will be impossible for these tribes to enjoy human rights or the civil rights available to the citizens of India unless there is a positive intervention of the government in the form of Constitutional safeguards. Denotified and Nomadic Communities are the most neglected and marginalized section of Indian society. They are victim of social neglect and exploitation for centuries. They lack of basic amenities of life. Women among suffer the more. Their literacy ratio is very poor. They don't have access health facilities. They suffer from number of diseases.

2) Objectives:

- a. To understand who are the tribes?
- b. To study tribal Demography.
- c. To examine classification of Scheduled Tribe and Population of Nomadic Tribes in Maharashtra.

3) Data and Methodology:-

The study is mainly based on secondary data which is collected from Ministry of Tribal Affairs Government of India, Ministry of Social Justice and Empowerment and other published and unpublished reports which are relevant to the study. For analyzing secondary data, simple statistical tools like percentages have been used to interpret the data.

---

4) Observations:**1: Who are the Tribes?**

The Indian society tribes are also termed by diverse names like, Adivasis, Bhumi-putra, Janajati, Adim jati, Vanyabasi, Vanyajati, upajati, Anusuchit janjati, Girijan and so on. But none of the term accepts Adivasi seems to be appropriate. The work of defining a tribes has the shades of caste also, as it is seen from the names.

2: Tribal Demography

At the time of the first census of independent India in 1951, 'area restriction' provision was used by the census for recording tribal status. The 1961 census, the number of scheduled tribes doubled due to the modification of the Scheduled Tribes (ST) list by the President of India in 1956. The area restriction had various problems and complaints, so it was removed by Area Restrictions (Amendment) Act of 1976.

Table No.1:1**Tribal population in British India and Independent India since 1881 to 2011**

Year	Total Population	Tribal Population	Percentage
1881	250,155,050	6,426,511	2.57%
1891	279,575,324	9,112,018	3.26%
1901	283,867,584	8,184,758	2.88%
1911	303,004,354	9,593,695	3.17%
1921	305,726,528	9,072,024	3.00%
1931	337,675,361	7,629,959	2.45%
1941	388,997,955	8,791,354	2.26%
1951	361,088,090	19,111,498	5.29%
1961	439,234,771	30,130,184	6.86%
1971	548,159,652	38,015,162	6.94%
1981	665,287,849	51,628,638	7.76%
1991	838,583,988	67,758,380	8.08%
2001	1,028,610,328	84,326,240	8.20%

Source: Maharatna, A. (2000) Introduction: An Overview of India's Tribal Demography, Oxford University press, pp.17

Table No.1:1 gives the information of tribal population from 1881 to 2001 through the British sources of census and the Indian sources of census. The tribal population in British India from 1881 to 1941 was fluctuating between 2.26 % and 3.26 %. In 1881, the tribal population was 2.57% which it further increases to 3.26% in 1891, but in 1901 it was reduced to 2.88%. Then in 1911, it increased to 3.17%. From the Census 1921 till 1941, it shows slow down of tribal population from 3.00% to 2.45% and 2.26% respectively.

The Independent India census of 1951 showed rapid increase in population till 2001. In 1951 tribal population was 5.29%, latter in 1961 it was 6.86% and further in 1971 it was 6.94%. Tribal Population further increased to 7.76%, 8.08% and 8.20% in 1981, 1991 and 2001 census respectively.

5) Classifications of Scheduled Tribes:**1) Primitive Tribes Groups:**

Primitive Tribes Groups people are living in forest and hills from primitive decades. Primitive Tribes Groups are tribal communities among the STs who live in isolation in inaccessible habitats. They are characterized by a low rate of growth of population, pre-agricultural level of technology and extremely low levels of literacy.

2) Denotified tribes (DNT):

Denotified tribes are those herd less and homeless tribe roaming about on foot or on back of animals or in vehicles. After Independence, under Article 366 (25) of the Constitution of India clarifies that certain tribes were classified as Scheduled Tribes and have been provided with constitutional safeguards under Article 342 (2) on a national basis. The classification was made on the basis of the following criteria, which are fulfilled by the nomadic tribes (NT's) and the denotified tribes (DNT's) being the most depressed sections of society.

3) Nomadic Tribes:

Nomads are people who travel around from place to place without having returning to settled place where they live. Many are hunters and gatherer like Pardhi. Often they are shepherd, goatherd, or cattle herders. Sometime they do stay in one place all winter, and only travel in the summer, or the other way around. Apart from the compulsions of nature and search for food, quest for knowledge and exploration of the unknown regions have led people to move from one place to another and interact with different groups of people.

There are 313 Nomadic Tribes in Maharashtra. Due to the wandering traditions over hundreds of years without any ostensible means of livelihood under the influence of the caste system, they are forced to live under sub-human conditions.

Table No: 1:2**Population of Nomadic Tribes in Maharashtra**

Year	Population in Lacks
1931	22
1941	10
1951	N.A
1961	30
1971	N.A
1981	N.A
1991	68
2001	85

Source: Maharashtra handbook 2004, Government of Maharashtra Note: N.A. =Not Available

List of Nomadic Tribes in Maharashtra:

Tribes wise classifications in the table no. 1:3 reveals 34 names of nomadic tribes.

Table No: 1:3**List of Nomadic Tribes in Maharashtra**

Sr. No.	Tribes of Maharashtra	Sr. No.	Tribes of Maharashtra
1	Gosavi	18	Pangul
2	Beldar	19	Raval
3	Bharadi	20	Shikalgar
4	Bhute	21	Thakur
5	Chitrakathi	22	Vaidu
6	Garudi	23	Vasudev
7	Ghisadi	24	Bhoi
8	Golla	25	Baharupi

9	Gondhali	26	Thehari
10	Gopal	27	Otari
11	Helave	28	Dhangar
12	Joshi	29	Wanjari
13	Kashi Kapadi	30	Gihara / Gahara
14	Kolhati	31	Mariaaiwale, adaklaxmiwale, argammawale
15	Mairal	32	Gusai/Gosai
16	Masanjogi	33	Muslim Madari, Garudi, Sapwale Jadugar
17	Nandiwale	34	Bharariy Irani etc.

Source: - Social Welfare Department Government of Maharashtra,

Summary:-

Denotified and Nomadic Communities are the most neglected and marginalized sections of Indian society. They are victims of stigma, social neglect and exploitation for centuries. Even after so many decades of Independence, they lack even the most basic amenities of life. Their literacy rate is very low. Most of them don't have access to health care facilities. They suffer from a number of atrocities not only by people of other communities but within their own families.

Nomadic tribes are demanding for equivalent reservation as that of Scheduled tribes for themselves. According to sections 19, 20, and 21 of the constitution, the citizens are guaranteed with the right to settle in any part of the country. Nomadic communities of Maharashtra have same rights but there are no bases or basic document to implement it. So they are migrating to nearly other states. Unless government of India provides constitutional rights and safeguards to NT alike any other citizen of India through citizen rights and human rights, the NT will not be in position to use this right. There is need of help from government, educational and financial institution and local communities. They are searching new optional livelihood but they do not get so they have to face more difficulties. Unless nomadic communities do not get primary resident-ship certificate, likewise education and job opportunity, NT communities will not be included in the social mainstream and cannot take benefit of modern society.

References

- Annual Report (2008-09) Ministry of Tribal Affairs, Government of India.
- Maharashtra Handbook (2004) Government of Maharashtra, Mumbai.
- Social Welfare Department (2014) Government of Maharashtra, Mumbai
- Ministry Of Social Justice and Empowerment, Government of India
- Government of India, Report of the Backward Classes Commission, Vol.I, Government Press, Simla 1955. Also see, Government of India, Report of the Criminal Tribes Enquiry Committee, 1948, United Provinces of India, Government Central Press, Allahabad, 1949.
- Dishonoured by History: Criminal Tribes and British Colonial Policy : Radhakrishna Meena (2001): Orient Longman: Hyderabad
- BEYOND THE MARGINS: Stigma and Discrimination Against India's Nomadic and Denotified Tribes: Anna R. Jay : New York University, School of Law, New York

A Critical Review on Development Programmes of DTNT's in Maharashtra

Dr. Suryanarayana S. Bure

Assistant Professor, G. A. College of Commerce, Sangli

This paper intends to analyse the development programmes of Denotified and Nomadic Tribes in Maharashtra. These people are most deprived social category in Indian society. Despite the various programmes and schemes by both central and state government the DTNT's are still backward class in Indian society. Being branded as born criminals and lack of fixed address of residence facilitated their inclusion in the list of suspects, "criminals" by the law enforcers in case of any illegal activity in the locality of their apprehension. In Maharashtra, these communities are found in almost all districts of the state. They lead an unstable life of neglect, deprivation and poverty. Since the Nomadic and the Denotified tribes which form the lowest rungs of the society fulfill all the criteria applicable to the ST they enjoy the constitutional status in most other states. Unfortunately, their counterparts in Maharashtra, though they share the same dialect, life style, cultural practices, social customs and blood relations they are deprived of the status of the Schedule Tribes. Therefore, still they are facing the problems of equitable life in terms of socially and economically

Keywords: DTNT's, Criminals, Development Programmes, Poverty, Backward Class.

Introduction

Indian society is stratified with different cast groups. The social status and dignity to the individuals differs base on the caste only. There are certain castes in India which was denied socio-economic equality in the society. The social category generally known as denotified and nomadic tribes is 150 million (approximately 15% of total Indian population) in India. Some of them are included in the list of scheduled castes, some other in the scheduled tribes and quite a few in other backward classes. What is common to all these DNTs is the fate of being branded as born criminals. Nomads moved from place to place in pursuance of their conventional means of livelihood and hence they are not able to take normal benefits of citizenship in the republic as they never had a "fixed address of residence". Citizenship in post-1947 India was celebrated on the notion of a "fixed location" of the citizen. In the absence of such location, nomads faced a problem regarding their registration as citizens with equal rights, further worse, was the fact, that in most cases this lack of a "fixed location" facilitated their inclusion in the list of suspects, "criminals" by the law enforcers in case of any illegal activity in the locality of their apprehension. As they had no fixed address, they couldn't be issued any certificates by the government that required the mention of such an address. Consequently, they were often deprived assistance by agencies of the state.

DTNTs in Maharashtra

The National Commission for Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes (NCDNSNT) stated that the population of these tribes is 150 million (approximately 15% of total Indian population) of which there are 15 million in Maharashtra. There are 198 Denotified castes and tribes and 313 nomadic tribes in India. The Government of Maharashtra in 1961 had declared that in Maharashtra, there are 14 Denotified castes and tribes and 28 nomadic tribes. These 42 castes and tribes are further subdivided into 250 sub castes. The large section of these tribes is known as "Vimukta jaatis" or the Ex-Criminal Tribes because they were branded as criminals by birth under the "Criminal Tribes Act 1871", enacted by the British Government. In spite of the repeal of the act in 1952, they are still treated as Criminals by birth and subjected to harassment and persecution at the hands of the police and the state machinery. However,

they have been deprived of the status of Scheduled Tribes provided by the constitution due to certain historical circumstances and the acts of omission and commission on part of the Government and the society.

Each of these communities is distinct as it has distinct and mutually exclusive ways of living, values, world-views and geographies of existence and operations. What is common to all of them is the lack of a sedentary ways of survival, a "fixed address". In Maharashtra, these communities are found in almost all districts of the state. They lead an unstable life of neglect, deprivation and poverty. Independent India failed to provide for their inclusion as citizens with equal rights. Thus, nomads continued to be communities that were oppressed, humiliated, neglected and denied a human existence in the midst of powerful changes in Indian society, polity and economy.

They have a very strong caste or tribal council (Jat Panchayat). Almost all the decisions pertaining to their domestic and social life are negotiated in the caste council. Though many of them have now begun to settle down, traditionally they did not possess land rights or house titles. As a result, they are deprived not only of welfare programme, but they also underprivileged from the fundamental rights of the citizen. Therefore, still they are facing the problems of equitable life in terms of socially and economically.

Features : The major features of DTNTs can be stated as below

Primitive Traits

A majority of the Nomadic and Denotified tribes exhibit the primitive traits even in the globalization era. The various practices like worship of nature in different forms, animal sacrifices during religious ceremonies, adorning head with horn (Banjara woman), not wearing a blouse (Wadar woman) are only a few of them to demonstrate this fact.

Distinct Cultural Identity

The Nomadic and Denotified tribes have a rich heritage of culture that is distinctly different from other social groups and can be easily identified by their dress, dialect, folklore, customs and practices.

Geographical Isolation

These people are living life of isolation from generation after generation. These tribes have had wandering traditions and they have hardly been integrated in the society. In fact, the society has always looked at them with mistrust and suspicion due to the stigma of criminality attached with them.

Social Backwardness

They have no means of production and livelihood as a result of which they have to move from village to village for their livelihood. The children are deprived of education. They cannot take education through regular school systems in a settled society due to this unstable life style. They have remained backward economically and socially.

Nomadic Way of Life

The lifestyle of these people differs them from settled society. In absence of any means of survival and lack of education to fit into the settled society they are forced to continue with this tradition for bare survival in the most degrading and sub human conditions.

Stigma and Criminality

Though Criminal Tribes Act was repealed in 1952 the stigma of criminality is still attached with them. Anywhere an act of theft or robbery takes place persons belonging to these tribes in the surrounding area are arrested and subjected to various forms of torture.

Problems

In the year 1950, the list of Scheduled Castes and Scheduled Tribes was released. The Criminal Tribes Act was repealed in 1952. Though the Criminal Tribes Act Enquiry committee had categorically made the recommendations to the Central Government regarding these tribes they were deprived of the Constitutional safeguards due to both the acts of commission and omission. Thereafter the issue was swept aside due to the conflicts of the state formation on the linguistic pattern and these tribes in Maharashtra became victims in the process.

Following the linguistic pattern of state formation the territory of the early Nizam state was shared by Andhra Pradesh, Maharashtra and Karnataka. While the tribes in the territory included in Andhra Pradesh and Karnataka enjoy the constitutional status and privileges, the same tribes in the territory of Marathwada region included in Maharashtra are deprived of it for no fault of theirs. Similarly, it is ironical that tribes like the 'Kaikadi' and 'Pardhi' in 'Vidarbha', which was previously a part of Madhya Pradesh, enjoy the constitutional status, in the rest of Maharashtra they are deprived of it. Since the Nomadic and the Denotified tribes which form the lowest rungs of the society fulfill all the criteria applicable to the ST they enjoy the constitutional status in most other states. Unfortunately, their counterparts in Maharashtra, though they share the same dialect, life style, cultural practices, social customs and blood relations they are deprived of the status of the Schedule Tribes. Instead of doing away with the injustice, the government went on including more and more castes and tribes in the Schedule of the NT's and DNT's pushing the original tribe against the wall.

Maharashtra State Development and Welfare Measures for DTNT's:

- The Government does not prepare any policies/programmes/schemes for the purpose of major development or upliftment of Denotified and nomadic Tribe in Maharashtra.
- There was no any major provision in Five Year Plan period for socio-economic development of DTNTs.
- The Number of beneficiaries of such policies/programmes/schemes are very less in each category.
- Vasantrao Naik Vimukta Jatis & Nomadic Tribes Development Corporation Ltd. constituted by the Maharashtra state Government to disburse loans/subsidies etc. to the members of DTNTs but due to lack of administrative setup and human resource this corporation not functioning well as expected.
- In Maharashtra state persons belonging to DTNTs have no provision to the allotment of surplus Panchayat land like persons belonging to Scheduled Caste and Scheduled Tribe in Maharashtra.
- The Government has not made any special housing schemes to the DTNTs.
- It does not have a scheme/programme for the settlement of DTNT families at various places in the State.
- A person belonging to DTNTs has to obtain two caste Certificates, one as a member of one of these tribes for the purpose of availing reservation under the State Government and the other as OBC for availing reservation under the Union Govt. but the state government not considering DTNT member as a OBC in the state.
- The Government has not taken any step to promote self-help groups among the DTNTs.
- Education department does not have records of Literacy Rates, Percentage of enrolment and dropout of DTNT students at Various Levels of Schools.
- Education department does not have any record of distributed payment of pre-metric school scholarships for the students belonging to DTNTs.
- The Government is not implementing any scheme for the school education for children in the age group of 0-6 years belonging to the DTNT.

Conclusion

From the above analysis we can conclude that, the Denotified and nomadic tribe communities are excluded from the development policies made by the Central and State Governments. Therefore they are socio-economically not developed as compare to the other backward classes in Maharashtra. Even in this globalization era the DTNT's are far away from the socio-economic development. Hence it is the time for governments to make special provisions for their upliftment and inclusion of the most deprived social category in the society.

References

- Dilip D Souza (2001). Branded by Law Looking at India's Denotified Tribes. ISBN 978-0-14-100749-6.
- Gandhi, Malli (2008). Denotified Tribes Dimensions of Change. Kanishka Publishers. ISBN 978-81-8457-065-6.
- Denotified and Nomadic Tribes in Maharashtra by Motiraj Rathod Harvard University
- Racial Abuse against Denotified and Nomadic Tribes in India Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights.

***

Marginalization of the kaikadi tribe in Laxman Mane's An Outsider: Upara

Dr. Kavita Tiwade

Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe College, Miraj

The present paper is an attempt to study the marginalization of the people of kaikadi tribe in Laxman Mane's An Outsider :Upara. Marginalised sections of the society have been victimizing since their birth due to the discriminatory social system. An Outsider is an account of the kaikadi community. The writer unfolds his childhood experiences in the novel. He witnesses the extreme degradation of his family by way of the caste Hindus. He has narrated all the sorrows and sufferings of kaikadi community that was wandering in the darkness of suppression ,exploitation and marginalization. The writer understands the importance of education and shapes his life. He turned toward Buddhism long with his people from his community.

Key Words: Marginalization, Kaikadi, tribe, suppression.

The present paper is an attempt to study the marginalization of the people of Kaikadi tribe in Laxman Mane's An outsider : Upara. Marginalised sections of the society have been victimizing since their birth due to the discriminatory social system. The term marginalization is a process which ignores groups to the sidelines of political space, social negotiation, and economic bargaining. Marginality is a condition in which a person, a group or a community is marginalized by dominant forces. Hence marginalization is a process of domination and subordination. There are complex issues involved when we theorize domination and subordination. It is Hegel in his theorization of self other binary and critiquing Kant underlines the unequal relation between the two in that privileges the self. This inequality has been theorized from socio-political ,ideological,gender and liberal perspectives .In India,marginality is very complex as it goes beyond the binary of domination and subordination.we have in India,marginalization of communities,minorities and others in the name of religion ,location,occupation and so on besides marginalization in the name of class,caste,gender and tribe.The voice of the marginalized is mostly muted.

In India there are many groups that marginalized on the basis of caste, creed, class, ethnic, cultural and economic. The tool of marginalization is generally used to depict and analyze socio – cultural and political and economic spheres in which the disadvantaged groups of the racially discriminated people struggle to gain access to resources and aspire to get full participation in the social life. The marginalized people have been and still are socially, economically, politically and legally ignored, excluded or neglected, politically and legally ignored, and are therefore vulnerable to livelihood change. The tribal's are the marginalized groups in the name social stratification. Tribes in India have come to be conceptualized primarily in relation to their geographical and social isolation from the society.

The wide range of groups and community at different levels of the social formation have come to be categorized as tribes. Members of a tribe share the social cohesion associated with the family, together with the sense of political autonomy of a nation (Oxford Dictionary of Sociology 769). The marginalization of caste occurs because of features of the caste system. Castes in India are fixed by social, cultural and economic rights respectively by birth and there are restrictions on their behavior. Marginalization centers on caste system and tribes.

The present paper examines the novel An Outsider : Upara by Laxman Mane.

The objectives of the research paper

- 1) To study An Outsider : Upara as a tragedy of protagonist.
- 2) To know the life of Nomads in general and Kaikadi tribe in particular through the novel.
- 3) To study discriminatory social system of India.

Hypothesis of the Research Paper –

The present research paper is hypothesizes that in India Nomadic tribes are marginalized at various levels. Laxman Mane is one of the active leaders, who is fighting for the cause of the upliftment of the Kaikadi tribe. An outsider : Upara is about poverty, hunger and struggle for education. If the readers succeed in understanding the sufferings of the Kaikadi tribe and oppose the caste system and educate them, can solved the problems of Kaikadi tribe.

Scope and limitations

The aim of present paper is to explore the sufferings of the nomadic tribes. The present study will inspire to work for the betterment of the tribals. The research has more scope but the present study limits itself to analyze the novel, An Outsider : Upara by Laxman Mane.

The present paper is an attempt to focus on the miserable condition of the kaikadi tribe. Laxman Mane is a Marathi writer and a social activist born in 1949 in a small village Somanthali, Phaltan in a nomadic tribe – the Kaikadi community in Maharashtra. He wrote his autobiography Upara in 1980 which brings out the problems of Nomadic tribes. He received the Sahilya Akadami Award in 1981. Upara is translated by A.K. Kamat entitled as An Outsider. An Outsider : Upara is an account of the Kaikadi community. Kaikadi is wandering criminal tribe and located in the states of Maharashtra and Karnataka. Kaikadi is one of the nomadic criminal tribe and noted for dacoity and burglary. The occupation of this tribe is basket making and other articles of bamboos, palm leaves. This tribe also referred as the Godhwe Sonar as some of them rear donkeys for carrying bricks and pigs for scavenging. They remained unaware of the civilized modes of socio – religious practices and kept on following the traditional path of Slavery and exploitation. The life of the nomadic tribes literary remained unfocused by the research scholars till 1980. The reality of the Kaikadi tribe came to focus only after the publication of the life of Laxman Mane's Upara : An Outsider

Arun Joshi says, hailed to the Kaikadi community an itinerant community of basket weavers. The autobiography can be said to be the first piece of conscious literature from a person of DNT. It traces the life full of strife of the boy who is the first one ever to go to school in his community, become a social worker and his inter – caste marriage a lot of uproar and agony for both the communities. [<http://www.oijrj.org/>] The writer unfolds his childhood experiences in An Outsider : Upara. It portrays the life suffering of a Kaikadi community. The people of this tribe live below poverty line, and poverty made the protagonist to wear borrowed things and survive. Laxman Mane has realistically depicted the very sensitive issues of kaikadi.

Kaikadi people suffered in every village wherever they had gone. The writer describes his childhood experiences. The upper caste boys do not touch him. If he is touched, they preserve untouchability. The author had to suffer due to casteism; Laxman Mane describes heartrending experiences of his life and his community as being a social worker.

He has narrated -

All of us were terribly hungry. Mother had brought lots of Bhakri. Three of these were given by the village Chief's wife. She had also given the leftovers of the night before. In addition, the women whose baskets mother had mended had given her something or the other which she had packed in the loose end of her Sari. All of us sat down to eat father held a bhakari and lentils on the palm of his hand.

Mother skipped her own meal. I was given a Bhakri, some stale curry and some bits and pieces (Mane). Kaikadi had to beg for survive from one village to another. Laxman and other family members had to go through unbearable starvation. Wandering and hunger remained inseparable part in the life of Kaikadi. An Outsider : Upara is about so many stories within the narrative.

The protagonist has grown up in very tragic situation with his community. The novel begins with the description of the colony of the tribal surrounded by filthy atmosphere outside the village where the villagers come that place for latrine. The tribal are not allowed to live in the village. Laxman Mane says, village and they stay in the outskirts of the village in Khopoli, our huts erected on a plain by the side of a road – our hut was in the open. At night, a kerosene lamp without a glass cover was lit – I grew in this hut like a small plant growing on the dunghill. (71 - 72). The inhuman discrimination is the shameful drawback of the Indian society. The writer has realistically described the truth.

Dr. Ashwin P. Ranjanikar rightly says. The author had no self – importance to become a writer, nor was he engaged with any literary activity. He write because he wants to tell the experiences of struggle, oppression, exploitation and agonies to the society his unending struggle started from his childhood and it reached its peak after his inter caste marriage.(

The novel revealed experiences of oppression and marginalization and also writer's conflict for achieving dignity and status of human being Laxman Mane finds himself deprived, depressed and subordinated in his personal as well as social life. Kaikadi tribe is marginalized and exploited group. Laxman Mane witnesses the extreme degradation of his family by way of the caste Hindus. The tribals have been denied the basic needs like food, cloth and shelter. The writer suffers throughout the life of being a poor, marginalized and unwanted as an angry man. Laxman Mane's An Outsider is a suffering tale of tribal community in Indian Society.

R. B. Patankar to says :-

Suppose that we are reading Laxman Mane's book Upara. Before we had read it we know almost nothing about Kaikadi tribe, whose life depicts. The range of our experience and understanding has been widened. But that is not all; more important than this is the fact that the structure of our customary emotional and ethical responses has been shaken (405). Kaikadi community are treated as untouchables and they had no right to attend the marriages of high caste people and eat along with them. Anybody who accidentally touched a Kaikadi would bathe again the protagonist of the novel was tortured by upper class society. He went to school without book, notebook, pen and pencil, as no one from his community had ever attended the school.

Laxman said 'I was going to school regularly, when we made a halt in a village, I had to go to school of that village. Now I was used to it. I donot mid with the other students. They too were not prepared to approach me (69) Mane is addressed as 'you lazy bum' of you beggar, Laksha, son of a Kaikadi low caste' etc.

Laxman Mane's An Outsider shows marginalization condition of female characters. The women are oppressed by both upper caste as well as their community. Kaikadi women are uneducated, religious, hard – working, humble and superstitious. They were not allowed to bath and adorn everyday. The writer has described one incident between Paru and Maruti, whenever Paru's husband Maruti finds her bathing and adorning. Laxman Mane speaks of degradation, subordination and dishonoring of humanity especially of Kaikadi females in this novel.

The writer writes -

Mother a Pardhi tribal about fifty years old. Her husband is sentenced to rigorous life Imprisonment. At, home, she has a young son. Well ! The Panchayat had a session questioning the

physical relationship between the mother and the son. The whole community was furious and this woman and her son trying to justify their relationship ---- At last, she was given the punishment : all the members of the Panchayat relived themselves on the ground. She has asked to make a paste of that soil and prepare flat loaves out of it with her own hands right in the front of the Panchayat - - - Everything's was stinking. I asked her, she said : "Brother dear! I planted the seed of a cucumber and ate the cucumber. What's my crime? Now, I don't want a fifth one. I have four children from the fourth. Now, I don't want to marry again. My first boy's my husband now". (11) Kaikadi women are treated as inhuman. The condition of woman is more horrible because woman is made slave of traditions, customs, castes, classes and sex. The characters like Gajra, Parumami, the wife of Pingla Joshi, Ratna are the victims of patriarchy.

Spivak comments,

'It is, rather, that, both as object of colonialist historiography and as subject of insurgency, the ideological construction of gender keeps the male dominant. If, in context of colonial production, the subaltern has no history and cannot speak, the subaltern as female is even deeply shallow.'" (284-285)

Laxman Mane has narrated all the sorrows and sufferings of a community that was wandering in the darkness of suppression, exploitation, oppression and marginalization. Laxman Mane through this autobiography shows his strife for achieving dignity and status of human being. Upara means an outsider, no permanent place to live and they have to live in poor and very miserable condition. They live in family groups: father, sons, daughters, grandsons, and family members of such near relatives in some temporary settlement.

The development of any community depends on its educational system and it is proved that education is the key to social change. Education is a powerful tool for empowerment of Kaikadi. The writer understands the importance of education and shapes his life. He has courageously narrated all the sorrows and sufferings of a Kaikadi tribe that was wandering in the darkness of exploitation and marginalization. In one chapter writer narrates his experience when he visited America. It was very disturbing because even in abroad and among all well educated people he is seen follower of casteism. He asks certain questions "Had I belonged to a higher caste, would it have happened thus? would they have treated me like this?" (9) However, Laxman Mane turned toward Buddhism along with his people from his community and tried his best to guide his people.

Thus *An Outsider* brings out Laxman Mane's image as a social reformer not only for his community but all work cited for all the marginalized groups. He is a representative of the entire Kaikadi community. *An Outsider* brings out a space for him to voice not only his victimization but also of the community he belongs. *An Outsider* is a restless commentary on the dehumanizing social codes and conventions under which nomadic tribes suffer.

Work Cited:

- Mane, Laxman. *Upara : An Outsider*, translated from Marathi by A. K. Kamat, New Delhi : Sahitya Akademi, 1997 pp /-212
- Patankar, R.B. *Aesthetics : Some Important Problems*. *Indian Literary Criticism*, 1997, pp 1-22.
- Spivak, Gayatri C. *Can Subaltern Speak? Literary Theory : An Introduction Reader*, edited by Sugata Bhaduri et al, Anthem Press of India, 2010, pp 263-318.

Bibliography

- <http://Su.digitaluniversity.ac/downloads/avishkar%20volume%201-2011.pdf>
- <http://www.oirj.org/oirj/nov-dec2012/19.pdf>

***

Issue of Social Reservation of DTNT

Dr. A. R. Wagdao

Head, Department of Sociology,
Vivekanand Art's S. D. Commerce & Science College, Aurangabad.

Introduction:

We are all living in the 21st Century. The majority of the people born in the Nomadic NiruktaJatis in the country with the third largest population are well fed by the goal of social revolution. Nomadic people are asking you to relieve yourself from this. They keep their rights today in front of you; But it is being ignored all the sides. The dummy traitors who have criminal trauma are still not a constitutional place.

If the Renake Commission has been implemented permanently, then the community will get constitutional protection in the sense of social, political and financial freedom. The Government of India established in 2006 under the chairmanship of the National Commission for Disinvestment, BalkrishnaRenake. Later, this Commission was shown a blanket box and the disappointment of all the Nomadic communities of Maharashtra including Rajasthan, Gujarat, Andhra Pradesh, Madhya Pradesh and Karnataka was disappointing.

Denotified Tribes (DNT):

Also known as VimuktaJati are the tribes that were originally listed under the [Criminal Tribes Act](#) of 1871, as "Criminal Tribes" and "addicted to the systematic commission of non-bailable offences." Once a tribe became "notified" as criminal, all its members were required to register with the local magistrate, failing which they would be charged with a "crime" under the [Indian Penal Code](#). The Criminal Tribes Act of 1952 repealed the notification, i.e. 'de-notified' the tribal communities. This Act, however, was replaced by a series of [Habitual Offenders Acts](#), that asked police to investigate a "suspect's" "criminal tendencies" and whether their occupation is "conducive to settled way of life." The denotified tribes were reclassified as "habitual offenders" in 1959.

The name "Criminal Tribes" is itself a misnomer as no definition of tribe denotes occupation, but they were identified as tribes "performing" their primary occupation. The first census was in 1871 and at that time there was no consensus nor any definition of what constitutes a "tribe". The terms "[tribe](#)" and "[caste](#)" were used interchangeably for these communities.

Nomadic Tribes(NT):

The tribes of Maharashtra, who are known as Nomadic Tribes for livelihood from time immemorial, are called Nomad Tribes. Gosavi, Garudi, Ghasadi, Gondali, Vanjari, Dambari, Vaidu, Polymorphic, Dhangar etc. The castes in the state are included in this. In these castes, three groups have been demolished. Wanderers, Wanjari tribe, 2%, BhatkyaDhangar and similar population 3.5%, and remaining by the pre-1990 list. Nomadic tribe has a 2.5% reservation.

The Budge Jangam, a tradition of dodgery, is in the tribal Andhra Pradesh. Punk They used to prey to meet food needs. Due to the new legislation of hunting, forest and forest areas have dwindled. This community in Maharashtra also has a mason jogi. He was then named after the nomad tribe. Storytelling or mythological games are played by wearing the characters from the Puranas. Going to begging for guidance is a badayat experience, the community is coming up. Some people are religious, Warakari. It tells the importance of God, singing and giving good gifts.

The former is untouchable, and in spite of backwardness, these people are not eligible for the convenience of the center in Maharashtra. Justice R. M. When Bapat Commission appointed the state government in 2002, Chief Minister SushilkumarShinde was. This commission recommended the involvement of Nomadic Nomadic tribes in Scheduled Tribes (tribals). Justice Ashok Agarwal Commission was appointed in 2005, when VilasraoDeshmukh was Chief Minister for the study and studied it.

There was delays in the functioning of the Commission for various reasons. For the social and economic development of 13 million people, the Central Government has made a provision of 10 crore to the Social Justice Department, but 54 percent is in the society.

In order to provide housing, the government has set up YashwantraoChavan Pal-MuktaYojana and also provided an amount of Rs 60 crores for it. But 11 percent reservation is given as per A, B, C, D categories. Due to the absence of implementation of these schemes and the protection of the society, the reservation of the society is not benefited. So there is a lot of dissatisfaction in the society. There is no proof of ration card or citizenship, society does not get caste certificates.

This society is far away from the government schemes of millions of rupees. Instead of implementing the scheme, the government is funding the community for other activities. Therefore, the community needs a good center-level representative to implement it with good plans.

In Vidarbha and Marathwada, more than 20 percent of the population is of wandering and disadvantaged community. These include the tribes of Dwari, Gosavi, Nagpanthi, KarkaLakshmi, Polymorphic, Gopal, Gondhali, Banjara, Vanjari and Kolihati. Due to the selfishness of the political people, free-spirited people are getting tired. It was realized in 2000. With the help of Mahasweta Devi, it was celebrated for the first time in Delhi in the month of August 31, 1952, considered as a freedom party.

On August 31, 1952, Indian Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru said in Parliament that since the people of the criminal tribe are fighting for independence, henceforth it has been named as 'Special Freedom'. But unfortunately the significance of this strategy remained only symbolic. For the self-examination by all the community leaders and workers, we are giving a distress to the new government in the center and in the state to take our community to the 21st Century Computer era.

Since the Chief Minister is a resident of Nagpur, he does not have any pity for this society, because most of the communities are looking forward to this from Vidarbha. In this context, there is a need of time, to formulate a comprehensive policy on social and political platform and to work for social justice, it is imperative to work in a team work.

Conclusion And Suggestions

Reservation is one of the many facets of equality and undoubtedly a means to bring unequal's and down-trodden to the levels of equals and to provide them social justice. It is undeniable fact that by reservation at least some families in the backward classes gained sufficient means to develop their capacities to compete with others in every field. Such change was not only because of reservation but it was a combined effect of lots of factors. With the increase of industrialization and urbanization which necessarily followed in its wakes, the advances on political, social and economic front made particularly after the commencement of the constitution, the social reform movements of the last several decades, the spread of education have played their roles.

Recently, the Central Government has appointed senior activist Dada Hitta on the National Dissolved and Nominal Commission. It is believed that the benefits of their experience will allow these castes to get organized citizenship given by organizational and awareness as well as on the other side of the country.

References:

- D. R. Saxena, Caste as criteria for Reservation- An overview, in P.C. Juneja, Law Justice and Social Change (ed). Deep and Deep Publications 1998, F- 159, Rajouri Garden, New Delhi.
- M. N. Srinivas (ed), Caste its Twentieth Century Avatar, Penguin Books India LTD. 1996.
- Internet Material
- News Papers, Lokmat, Loksatta, etc.

***

The Socio–Economic Issues of Women of Nomadic Tribes & De Notified Tribes. of Maharashtra

Ambulgekar Kailash Gangadhar

D.D. Shinde Sarkar College, Bhawani Mandap, Kolhapur.

The current research paper is highlighted on the nomadic and de notified tribe's life of the Indian society. Particularly the women's social- economical and cultural life where they are also neglected by the society and government after independence of this country. Other castes' women & men developed in the various sector but these communities women are very far away from path of progress. Because of pressure of traditional, customs and approach of society. Still, on the various aspects of categories life the research work is done but traditional occupational life of women and what types health issues they are facing. Are they eating the sweet fruits of independence of country like other categories women are enjoying respective life where those who are working in various sector of the society. Here we are highlighting the real scenario of these communities' women in the current era and today these communities' women are not emancipated from the chain of slavery of tradition and 'code of conduct' of castes'.

Introduction : The Indian society is very popular for various characteristics and “castes system” is one of. Here, “one caste is one Nation” and these nations having own language, script, culture, tradition, customs, norms, mores, ethics and values. Every castes having their own social, cultural and religious rituals and it is different from other caste, all castes member's birth, naming, marriage, pregnancy, remarriage and death ceremonies are perform in different manner. Everyone have proud about it and even “code of conduct” also different. They are not believe in democratic values whenever they have their family issues or matters or any dispute among communities that time, the caste members are gave the priority for ‘code of conduct’ and this ‘code of conduct’ is available caste wise ‘code of conduct’ playing important role to solving the all issues through the ‘Jat Panchayat’ members and this tradition followed by generation to generation in nomadic and de notified society and maximum time the women are become the prime victims of ‘code of conduct’. Actually, these communities’ members were always got the injustice from the upper, literate and cultural society as well as national, state government and administration before and after the independence of country. Here, one thing clearly understands that due to the influence of ‘code of conduct’ and male dominated mentality could not permit to woman gain the opportunities of freedom therefore these communities women are not come in the main streams of Indian society like other communities women. Those communities had already the financial resources like farming land for agriculture or traditional occupations and these communities took advantages of the government policies. Those communities of nomadic and de notified are settled with family wherever they got opportunities at rural or urban, those are come in the contact of developed communities, these communities are trying to come in main stream of progress. These communities are sending the children in schools, those members were possible to give up their traditional occupations and mentality and accepted the values of education and modernity, their daughters are joining in government or private sector for financial earning but this picture is rare of nomadic and de notified tribes. Still today, Our own observation shows that the Nomadic Tribe's communities women's particularly from Beldar, Bharadi, Bhoi, Garudi, Golla, Ghisadi, Helve, Kasikapadi, Kolhati, Mairal Masanjogi, Nandiwale Pangul, Raval, Vaidu, Bahurupi, Dhangar, and De notified Tribes. Berad, Bester Bhamte, Kaikadi, Karjarbhat, Katabu, Banjara – Lamani, Rajpardhi, Rajput –Bhamta, Ramoshi, Vadar, Waghari, Chhapparbandh from these communities women's are facing still. Their communities' atrocities are suppressed through the customs, traditions and cultural barrier. Still, whether any woman unfortunately done a futile offence then the Jat Panchayat or Panch committee declares the punishment to the victim woman and her family. Financial punishment, social, cultural and financial boycott on those issues. All these above so called communities' male dominated personalities not accepted modern values, i.e. equalities and liberty for women, some

communities' women's development process is going on. Some communities Women's are getting permission for high education and they are doing well job in different sectors. But when they are come into contact with other while education and employment purpose, they introduced to each other on various level. Some time they are making new relationship among them. Such types of relations are not accepted by the traditional communities. In the era of LPG model no barrier for development of all therefore no exception for the all above traditional communities each one.

Definition of Nomadic Tribes & De notified Tribes from various sources:

“A nomad is someone who lives by travelling from place to place. Nomadic thus means any things that involve moving around a lot. Nomadic hunter gatherer tribes follow the animals they hunt, carrying tents with them. You don't have to be a nomad to live a nomadic lifestyle”¹.

“Roaming about from place to place aimlessly frequently or without a fixed pattern of movement a nomadic hobo²”

“A member of a group of people who move from one place to another rather than living one place all of the time.”³

“Nomadic people travel from place to place rather than living in one place all the time / Meaning, pronunciation, translation and examples.”⁴

“ A member of a group of people who have no fixed home and move according to the seasons from place to place in search of food, water & grazing land”⁵

Narendra Gopal Rao , “ the term ‘nomadic group’ should be applied to those cultural or ethnic group or large segments thereof who are traditionally nomadic and bound to nomadism by economic pattern rooted in their culture”

“those people that because of their wandering lifestyle are unable to satisfactorily fulfill their needs of foods, clothing, shelter and formal education, those that do not own immovable property nor have a village of origin nor possess tools of trade, but who, for survival, opt to beg or steal, whom the larger society has for millennia branded as aliens, who have no place in the village affairs or Balutedari system, may be defined as Nomadic Tribes.”

The Name “Criminal Tribes” is itself misnomer as no definition of Tribes de notified occupation but they were identified as tribes “Performing” their primary occupation. The first census was in 1851 and at that time there was neither consensus nor any definition of what constitute a “Tribes”. The terms “Tribe” and “Castes” were used unchangeably for these communities.

De-notified Tribes {D.N.T.V.J.} also known as “Vimukt Jati” 1} are the Tribes that were originally listed under the “criminal tribes” Act of 1871, 2} as Criminal Tribes and abdicated to systematic commission of non- bailable offences, once a tribes become “notified” as a criminal all their members were required to registered with the local magistrate failing which they would be charged with a “crime” under “Indian Penal Code”. The criminal Tribes Act 1952 repealed the notification i.e. “de – notified” the tribal communities. This Act however was replaced by a series of “Habitual Offenders Act”, that asked policed to investigate a suspect “Criminal Tendencies” and whether their occupation is conducive to settled ways of life. The de - notified tribes were reclassified as “Habitual offenders” in 1959.

Actually, the nomadic tribes traced in India had migrated to Maharashtra from different part of different parts of country i.e.

- 1) The tribes have migrated from the e.g. Paradhis, Kanjarbhats, Rajput Bhamtas, Chhapparbands , Vagharis ,Banjaras , etc.;
- 2) The tribes that have migrated from the South, e.g. Vadars, Kaikadis, Bestars, Katabus, Mangarudis, Ramoshis, Berads etc.
- 3) The peculiarity of the Northern Tribes is that they are light complexioned and their language comprises an admixture of Hindu, Gujarati, Marwari, Rajasthan colloquialisms. On the other hands, the Southern tribes are dark in complexion and their tongues are degenerate forms of regional languages. An intriguing aspects of all these tribes is the commonality of their migrate culture,

The Encyclopedia of Social Sciences classifies the nomadic tribes as

1) Hunter Gather Nomads 2) Cattle Herder Nomads 3) Cultivator Nomads, this classification is based on the respective nomadic tribes'

Raghavyya: has proposed the following classification:

- 1) Tribes that traditionally lead a nomadic existence, 2) Cattle herder nomadic tribes, 3) Seasonal nomadic tribes that lead nomadic existence for some time in year because of their occupation, 4) Criminal Nomadic Tribes 5) Occupational Nomadic Tribes, 6) Beggar Nomadic

Vimukti Jati / De notified Tribes and Nomadic Tribes Classification of Categories':

- I. VJ-A 1) Berad 2) Bester 3) Bhamata 4) Kaikadi 5) Kanjarbhat 6) Katabu 7) Banjara-Lamani 8) Phase Pardhi 9) Raj- Pardhi 10) Rajput –Bhamata 11) Ramoshi 12) Wadar 13) Waghari 14) Chhaperban
- II. II.N.T. –B 1) Baw 2) Beldar 3) Bharadi 4) Bhute 5) Chalwadi 6) Chitrakat 7) Garudi 8) Ghisadi 9) Golla 10) Gondhali 11) Gopal 12) Helve 13) Joshi 14) Kasi – Kapadi 15) Kolhati 16) Mairal 17) Masan – Jogi 18) Nandiwale 19) Pangul 20) Rawal 21) Shikalgar 22) Thakur 23) Vaidu 24) Vasudeo 25) Bhoi 26) Bahurupi 27) Thelari 28) Otari 29) Deleted 30) Deleted 31) Mariaaiwale 32) Gidara/ Gihari 33) Gulai / Gosavi 34) Musalim – Madari 35) Garudi/ Sapwale -Jadugar 36) Indian Irani 37) Gavali , Gavali – Musalim 38) Darvashi Waghwale , Aswalwale – Muslim.
- III. N.T.-C, Dhangar. (Nomadic Tribes)
- IV. N.T.- D Vanjari (Nomadic Tribes)

Research Methodology: for this research paper used the primary and secondary data.

Objective of Research paper:

1. To understand the socio-economical position of N.T & D.T. categories women's after independence in Nanded District.
2. To understand the occupational position and health issues of N.T & D.T. categories women's in Nanded District.
3. To observe the impact of LPG models on the life of N.T & D.T. categories women's in the Nanded district.
4. To discuss the opinion of N.T & D.T. categories women's about government policies for their up lift.

Hypotheses:

- 1] There is no significant impact of LPG model on the family income of N.T. and D.T. categories women's.
- 2] The life of N.T & D.T. categories women's are very miserable they always face healthy financial issues.

I. Primary Data: Primary data collected by the researcher through the interview schedule to understand the socio-economic position & problems confronted by N.T. and D.T. categories women's at their native places and who have migrated where they are worked. Before collection of the data the interview schedule was canvassed among the selected respondents from the universe for the authentic information.

II. Secondary Data: Not only the District Gazette of Nanded district but also used text books, magazines, news papers cuttings, Inter Net website and research articles and papers are used for the understanding the socio-economic and cultural position of respondents.

III. Sampling Technique: A purposive sampling technique is used for the selection of N.T. and D.T. categories women's from ten talukas of Nanded District.

IV. Data Collection: Primary data is collected in the year of 2013 – 2014 in Nanded District's ten talukas for the purpose of Ph.D. work.

V. Study area: The universe of study area is ten talukas of Nanded district of Maharashtra i.e. {Bhokar, Aradhapur Kandhar, Biloli, Degalur, Kinwat, Loha, Mukhed, Nanded, Naigaon} there are 200 samples selected of N.T. and D.T. categories households. Here, we are focusing only on women's social – economical life.

Analysis of Primary Data:

Introduction: It is essential to know the background of the respondents for understanding the real scenario of their life. We cannot analysis the position of ‘women of nomadic tribes and de notified nomadic tribes’ therefore we are studying the caste, religion, education, occupations, and monthly income and regional area because we can understand the situation of respondents. What type of healthy problems are facing. So we must observe the personal as well as social background of the respondents.

NT & D T’s Communities Castes of Villages Table No: 1.1

Sr. No.	caste structure of village	Frequency/ percentage	Sr. No.	caste structure of village	Frequency/ percentage
1	Banjara-Lamani	{43}21.5%	7	Kaikadi	{20}10.0%
2	Beldar	{06}3.0%	8	Ghisadi	{11}05.5%
3	Bhoi-Zinga	{10}5.0%	9	Vaidu	{16}08.0%
4	Dhangar	{23}11.5%	10	Vadar	{17}08.5%
5	Gollewar	{08}4.0%	11	Wanjari	{30}15.0%
6	Masanjogi	{16}08.0%		Total	{200}100%

Note: The respondents No.’s are indicates in the brackets.

The above table no. 1.1 shows the Nomadic and De notified Tribe’s castes of the villages of ten Taluks of Nanded district. The maximum respondents belongs to backward communities particularly Banjara –Laman and Wanjari their proportions serial 21.5 % { 43} & 15.0 % {30}, then the Dhangar and Kaikadi communities 11.5 % {23} and Kaikadi10.0%{20}, Vadar 08.5%{17} respondents are proportions is high in the rural life. Then next communities proportion of Masanjogi 08.0 % { 16} and Vaidu 08.0 % { 16}, the following castes are Ghisadi 05.5%, {11}, Gollewar 5.0 % { 10}, Bhoi – Zinga {10}05.0% the researcher mate lot of respondents those are working at farming land and above all respondents are marginal farmers and landless agricultural labourers.

In short, all these communities’ respondents are socially and economically backwards.

Age Group of NT & D T’s Communities Women’s .Table No of NT : 1.2

Sr. No.	Age Group	Frequency/ percentage	Sr. No.	Age Group	Frequency/ Percentage
1	20-30	{56}28.0%	3	41-50	{53}26.5%
2	31-40	{78}39.0%	4	51-60	{13}06.5%
				Total	{200}100%

Note: The respondents No.’s are indicates in the brackets.

In the table no.1.2 indicates the age groups of the respondents of nomadic tribes and de notified nomadic tribes women’s those are working in the agriculture. all activities of agriculture so here the 31-40 age groups respondents’ proportion is 39.0% {78} then age group 20-30 proportion is 28.0 % agricultural work is not easy work there is requirement of experience of work in agricultural-fields how to cultivate the land, choose the proper time for sowing the seeds, proportions of fertilizers ,pesticides, clean the grass around the crops, watering crops there are lot of activities therefore there should be required the physical straighten for this purpose.41-50 age-groups respondents proportion is very low because after 40 age countdown starting so many problem creating in the body or some time people avoid this type of hard work and search different work which is suitable their body and at the age of 51-60 maximum time people unwillingly going for work because they don’t have any options and for sake of family that’s why the percentage is very low 6.5%

Educational Status of NT & D T's Communities Women. Table No: 1.3

Sr. No.	Educational Qualification	Frequency/ percentage	Sr. No.	Educational Qualification	Frequency/ percentage
1	Literate	{11}05.5%	5	Secondary	{46}23.0%
2	Illiterate	{97}48.5%	6	Higher Secondary	{22}11.0%
3	Primary	{22}11.0%	7	Graduation	{02}01.0%
				Total	{200}100%

Note: The respondents No.'s are indicates in the brackets.

The above table no. 1.3 shows that the scenario of Therefore in the life of man there is extraordinary importance of education. In our above table we are observing that the nearby 43.5% respondents are known the schools and college. The maximum respondents {46}.0%, 23 are completed secondary level education, primary {11.0%, {22} and higher secondary {11.0%, 22}, Graduation and nearby {02}01.0%, the highest proportions of the illiterate respondents through this ratio we can assume that all the respondent's educational qualifications are very low {97}48.5% and still now traditional the mentality getting permission to women they going to school and other sources of education whatever jobs opportunities available at the their native places. So the education is playing the most important role in the life of human being.

In short, the NT and DT tribes' women educational proportion is low; there should be effort take the government and they should also mentally involve in the process.

Occupations Positions of NT & D T's. Communities Women Table No: 1.4

Sr. No.	Occupations	Frequency/ percentage	Sr. No.	Occupations	Frequency/ percentage
1	Agricultural Labourers	{60}30.0%	6	Agricultural Labourer cum basket maker and selling	{15}07.5%
2	Agricultural Labourer cum Selling cutlery Materials.	{25}12.5%	7	Agricultural Labourer cum to sell stone work e.g. jata ukal, pata,	{12}06.0%
3	Agricultural Labourer cum to sell jewellerys.	{28}14.0%	8	Agricultural Labourer Cum dairyman	{05}02.5%
4	Agricultural Labourer Cum selling fishes, prung,	{07}03.5%	9	Agricultural Labourer- to sell sweets.	{17}08.5%
5	Agricultural Labourer cum Tattoos and fortune teller.	{20}10.0%		Agricultural Labourer- to iron work	{11}05.5%
				Total	{200}100%

Note: The respondents No.'s are indicates in the brackets.

The above table no.1.4 expresses the real position of the respondents where they are working according getting the availability of work. Here we observing that maximum are working in the agricultural field. All the respondents are belong to the 'nomadic and de notified nomadic tribes communities women occupational position. Maximum time respondent are engaged their time in agriculture when they got or available work in agricultural - world. After finishing the season of farming,

they are work, their traditional occupation in the modern era. All the Nomadic and De Notified Tribe's are working their traditional occupations at rural and urban areas.

In short, the traditional work is not over of the respondents in the past periods in large proportion they were doing their work but they are now agriculture cum other occupation but in government sector few communities' women got opportunities and maximum not.

Total monthly income of Nomadic & De notified Tribe's families. Table No: 1.5

Sr. No.	Total monthly income of Family	Frequency/ percentage	Sr. No.	Total monthly income of Family	Frequency/ percentage
1	2000/- - 3000/-	{16}08.0%	4	80001/- To 10000/-	{23}11.5%
2	3001/- - 5000/-	{41}20.5%	5	10001/- 12000/-	{05}02.5%
3	5001/- To 8000/-	{130}65.0%		-	-
				Total	{200}100%

Note: The respondents No.'s are indicates in the brackets.

The above table no. 1.5 shows the monthly income of respondents. Actually, the respondents not getting the agricultural work entire year. Only few e.g. 3 -4 month got the work. Remaining the whole year they are dependent on non agricultural work. Whether it is available at rural or urban areas. Through the observation the table we got the ideas that how the respondents gain the monthly wages and they could maintain their basic fundamental requirement of families because all respondents husbands are various types addiction due to this they could not gave the good facilities to their children and maximum time they spends their money on cultural and religious festivals. Therefore they cannot save or spends on good things.

In short economical position is very lower than others of these communities.

Health Issues of NT & DT' Communities Women Table No: 1.7

Sr. No.	Health Issues	Frequency/ percentage	Sr. No.	Health Issues	Frequency/ percentage
1	Body pain	{16}08.0%	8	Running Nose and cough	{14}07.5%
2	Headache	{41}20.5%	9	weakness	{05}02.5%
3	Fever	{13}06.5%	10	Jaundice	{06}03.0%
4	Stomach pain	{16}08.0%	11	Malaria	{04}02.0%
5	Acidity	{21}10.5%	12	Dysentery	{07}03.5%
6	Access bleeding	{30}15.0%	13	Hyper tension	{11}05.5%
7	Asthma	{10}05.0%	14	Typhoid	{04}02.0%
				Total	{200}100%

Note: The respondents No.'s are indicates in the brackets.

The above tale shows the health position of the respondents of Nanded District. All the respondent are working in the agricultural fields and it is very physically hard and stressful and maximum time women are always gave the first priority of other due this scarifies mentality, they are not getting the sufficient foods to body and vitamins, all the minerals, corbohydric, lacuna of nutrients and calcium, irons, hemoglobin, they suffers various severe diseases that why women's are suffers her health

issues but they are not visited regularly to village primary health centre. Or elderly family members are not force to go hospitals.

The women don't know about the LPG. Model, what are the purpose and what advantages and disadvantages for society and what impact on economically and socially backward communities of Indian society. No question about the Nomadic De Notified Communities.

Maximum women's are illiterate and traditional pressure on their mentality therefore they are not come directly on path of rights. They not aware of constitutional rights, just they are follow their rights of votes. According to the ordered of head person of family. They give valuable vote, no question of parties, ideology, philosophy, no observing the agenda of political parties for citizens, no question of the character of candidate, what policies operated for commonly used for all. What educational policies for tribes in the forest, what about the boys and girls Hostels, what about scholarship policies, all reserve categories quota position for medical and technical branch. Old person's pension policies, medical benefits for pregnant women and financial help. Housing policies for widow women. And mentally and physically handicapped women. All this things are important. when we critically analysis all the matter then we got negative result.

Conclusion: In the modern time the Marginal farmers and agricultural labourers belong to the NT and DT communities women's positions are not changed day by day the percentage of labourers increased hence the rural working class migrating for other sources of income for their life. In the present situation the women's are facing various health and mental issues are increased in the society. In the political powers are not giving proper attention towards these communities therefore some youths are joining the Non Democratically political parties. So the women should get the political opportunities for up liftment in all sector of development.

Reference:

- Salukhe Sarjerao {1996} *Fundamental concept of sociology*, Narendra Prakashan, Pune.02
- Ahuja Ram {2007} *Research Methods*, Rawat publication, Jaipur.
- Chandra Bipan, Mutherjee Mridulla, Mutherjee Aditya. {1999} *India After Independence*, VIKING, Penguin Books India {P}Ltd, 11 Community Centre, Panchsheel Park, New Delhi 110017, India.
- Desai A.R. {1990} *Rural Sociology in India* Popular prakashan, Bombay 5th edition.
- Mane Laxman {1997}, *Vimuktayan – Maharashtrail Vimukta Jamati- Ek Chikatsak Abhyas.* {Marathi}, Mumbai, Yeshwantrao Chavan Prithishthan.
- Mande Prabhakar {1983}, *Gaogadyabahr* {Marathi} Aurangabad, Primal Prakashan.
- Patil Pandharinath {1990}, *Bhatake bhaibandh* {Marathi}, Pune, Suresh Agency,
- Rathod Motiram : *Tada Sanskriti* { Marathi}, Aurangabad, Aastitva Prakashan.
- <https://www.vocabulary.com/dictionary/nomadic,dated08/01/2018>.
- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/nomadic,dated08/01/2018>
- <https://www.combridge.org/dictionary/English/nomad,08/01/2018>
- <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/English/nomadic,08/01/2018>
- <https://www.thefreedictionary.com/nomadic,08/01/2018>
- https://en.wikipedia.org/wiki/De_notified-tribes08/01/2018

***

Socio- Economic Problems of Semi – Nomadic, Nomadic and Denotified Tribes

Dr.Rupali V. Sambhare

BharatiVidyapeeth's, Dr.Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Sangli.

1) Introduction:

India is a culturally diverse country in which people with diverse socio-cultural and economic background having equal opportunities in different fields with dignity and honor lives. Nomadic tribes are such communities who are kept away from social recognition and major development programs of the state. Since they are unorganized, minority populate and being historically disadvantaged, as they are put under different social categories such as the Scheduled Caste (SC), Scheduled Tribes (ST) and other backward classes (OBC). In this categorization, the communities that were earlier part of Denotified, nomadic and Semi-nomadic tribes were also included in the list of SC, ST and OBC Categories. Nomadic are the communities who do not have a fixed home; hence they keep on moving from one place to another a strange pattern of livelihood. The place where they lived before journeying eternally, but they do not have a place to return after travelling for their livelihood.

2) Objectives of the Study

1. To Study the socio- economic conditions of De-notified and Nomadic Tribes.
- 2) To Study the Problems being faced by these De-notified and Nomadic Tribes.

3) Research Methodology

The present paper is based on primary and the secondary sources of data. The secondary data was collected with the help of published reference Books, Articles, Magazines. Also using different published – unpublished research studies, Newspapers and internet etc.

4) De-notified and Nomadic Tribe:

The word, 'Bhatake' is synonymous Marathi word for 'Nomad' in English. It is derived from Greek word 'Nomo' meantone who rear cattle. In European countries due to lack of denseforests and availability of wide pasture lands most of thecommunities undertook cattle rearing business for a considerableperiod. The word 'nomo' came to be used in contemporary society.The word 'nomad' is derived form of 'nomo' and hence in Indiancontext we perceived its resemblance to the Marathi word 'Bhatake'.In Indian context three communal groups are observed to have Occupied with livestock business, hunters and food gatherers in allstages of Indian civilization. Hence, in India instead of identifyingonly livestock owners as nomads all of the three communal groupsare collectively termed as nomads.

According to Narendra Gopal Rao, 'The term Nomadicgroups should be applied to those cultured or ethnic groups or largesegments there of who are traditionally Nomadic and bound toNomadism by their Economic pattern rooted in their culture'.

The De-notified and Nomadic tribes survive a life of unstablewanderers for traditionally they don't have permanent solution totheir livelihood in only one village, thus continuously wander fromplace to place. Begging, traditional profession, forced criminal Act,problem of shelter etc. have been the fate of De-notified andNomadic tribes. Thousands of people from different caste-creeds inIndia can be observed settling down in slums in cities.Dominant societies treat the De-notified and Nomadic tribes ascriminal and low caste. However, deities, social festivities, customs,justice-punishment system, traditional rituals, marriage system,values nurtured from birth to death, family bondages: a completenew world that keeps them integrated despite dispersed wanderings.

The nomads are known for their cultural richness, special cultural identity and diversity but have lot of problems which influence them socially, culturally as well as economically. Their lifestyles have progressively come under strain. The major difficulties of nomadic found through the investigation of major research projects are never seen their problems as they were been the part of their culture.

Today, this community has to deal with various problems like illiteracy, unemployment, poverty, child marriages, communicable diseases etc. due to their unstable and wondering nature. The Government of Maharashtra provides a number of welfare services to this community like education,

reservation in jobs, scholarships and free ships, civil rights, special component plan etc. Till these communities face various problems due to their nomadic characteristics. This is also a challenge before the social work profession to bring these people to the main stream. This article is an attempt to articulate the socio-economic issues of nomadic community in Maharashtra.

5) Problems being faced by these De-notified and Nomadic Tribes.

Poverty, Poor health and sanitation, illiteracy and other social problems among the tribes are exerting a dragging effect on the Indian economy. Due to the wandering traditions over hundreds of years without any ostensible means of livelihood under the influence of the caste system, they are forced to live under sub human conditions.

The nomadic are known for their cultural richness, special cultural identity and diversity but have lot of problems which influence them socially, culturally as well as economically. Their lifestyle have progressively come under strain, extreme poverty, ignorance from outside world, early marriage, homeless and migratory life, superstitions, unemployment, lack of unity and political leadership, scattered groups, alcoholism, drug abuse, lack of civic amenities, social services in the nomadic settlements, harassment by police, loss of traditional occupations, inconvenient present occupation such as working on daily wages in construction group, hotels, difficulty in perusing formal schooling due to nomadic life style of the parents, non-availing of the welfare measures schemes, physical and mental disabilities among the old aged, malnutrition, Lack of basic facilities such as safe drinking water, electricity, afraid of government officials, unavailability of birth certificate resulting in difficulties with schooling, identification with citizenship, pressure of private loans, health issues due to life style, malnutrition and hygiene etc.

Due to the changing socio-economic face of the current society, many of them have been forced to give up their peripatetic lifestyle and settle down to earn their livelihood. Nomads have found it increasingly difficult to meet their basic requirements of shelter, security, livelihood etc. Further they have found extremely difficult to gain the acceptance of the societies they have chosen to settle down with. This may due to cultural difference and the way of upbringing. Out of these problems highly complicated is they are facing is that identity crisis. The nomads are still suffering problem the identity crisis because of their wandering life style. This has kept them away from accessibility for ration cards, voter identity cards and are cut off from most State services.

6) Conclusion:

- a) Economic and social condition of De-notified and Nomadic Tribes are relatively very low.
- b) On an average majority of the De-notified and Nomadic Tribes Population strives to survive in poverty.
- c) Status of women in De-notified and Nomadic Tribal communities getting due attention.
- d) Today they are involved in several other occupations and government Job .This is the indication of their willingness towards settled life. But the number of such people found to be very less.
- e) Celebration of festivals is the major cause for their indebtedness.
- f) Poverty is hindering them from savings. Have loans, mostly from the friends and money lenders.
- g) De-notified and Nomadic Tribes community peoples were mostly illiterate and mostly people the level of education amongst the literate was up to secondary school education only.
- h) The peoples of De-notified and Nomadic Tribes were not well aware about their health. Because of lack of awareness about health issues, they were not able to prevent diseases.
- i) The peoples of De-notified and Nomadic Tribes spend their money to celebrate the religious festivals whether they have to take money on loan.

7) Suggestions:

- a) Necessary Health, Education and Employment facilities are to be created by Government by early making funds by long-term planning.
- b) The vocational training should provide in long term & short-term courses to develop skills & knowledge in these community people.
- c) Special attention should be given to women and children of these community.
- d) Important role of the government is to improve the stats of this community.

- e) Government should have a long-term plan for improvement of the Socio-economic status of these community.
- f) Awareness amongst the community women needs to be created by Government for improvement of their status.

Residential schools for children of Denotified & Nomadic Communities have been very successful in Maharashtra. Though Government is running an Ashram School for these children but that is not enough considering the large population of these communities in the capital. A lot of superstitions prevail in Denotified & Nomadic Communities, which are attached to various health disorders. Due to poverty and ignorance, many people in these communities still prefer treatment through black magic. Therefore there is a need to create a health awareness among Denotified and nomadic communities so that the communities begin taking access to government health facilities.

8) Summary:

The present study indicates that, the nomadic tribes have not achieved their rights as equal to other citizens of India even after 70 years of independence. They are the victims of various kinds of social stigmatization and discrimination. They are still neglected by planners, policy makers, administrators and politicians. This community has low social status and it is far away from the main stream. Now it is a challenge before the researchers to solve their problems and give their rights back. Social researchers should apply their skill, knowledge, methods and techniques of research work profession to protect these people's rights.

References:

- Mane Laxman (March 1987): "Upara", Granthali Prakasha, Mumbai.
- Kale Kishor Shantabai (1994): "Kolhyatach Por", Granthali Publication, Mumbai.
- Gaikwad Laxman (2013): "Uchalya" Shri Vidyaprakashan, Pune
- Kamble Swapnil Mahendra : (2013): Socio-Economic Issues Of 'Dhangar' Nomadic Communities In Maharashtra – A Challenge For Professional Social Workers IJDTSW Vol.1, Issue 3 No.4 Pp.60 To 67

Websites:-

- www.jsscacs.edu.in/sites/default/.../summary%20of%20findings%20_Autosaved_.pdf

***

Role of ICT in Tribal Students Development

Naik Tarsing B.

Assistant Professor, Government College of Education, Ratnagiri.

The present research was conducted on role of ICT in tribal students development. The role of ICT as one aspect of tribal education, which suggests a vital role for primary education to higher education. Tribal students actively participate in ICT base activity in school. There are many ICT mechanisms that are put in place to make teaching-learning more beneficial to tribal students. The tribal students involved in a class-room setting, while also making the session interactive.

Keywords : Tribal students, Information and Communication Technology(ICT), ICT Resources.

Introduction:

Tribal students teacher teaching learning practice is an important stage in the tribal students development. It provides an opportunity for primary to higher education for tribal students to apply the knowledge and theories learned on campus to the real classroom. Tribal students learning has been called the most challenging, rewarding, and critical stage of education and it is generally agreed that the tribal student learning experience is the key for future education. Because it is so important, tribal student learning practice should be conducted in such a way that tribal student can continuously learn new knowledge and skills and develop himself. Primary to higher education of underprivileged tribal students residing in remote regions is the primary focus of the study, Even though global demand tends to be focused on primary to higher education and technical skills, there are backward linkages with elementary education in several ways. On the one hand, achieving universal ICT is expected to raise productivity and incomes and strengthen the domestic market, seen as a condition for continued economic growth in tribal community.

Background of the study:

ICT Practice is an essential component of the tribal student and Practice is a core course in primary education. It is the responsibility of training institutions to deploy students for ICT practice and all effort is made to attach tribal to competent qualified teachers by closely liaising with school heads. An integral part of ICT practice for tribal student assessment. ICT skill practice of learning under the established schools. However it seems there are some problems associated with the supervision and assessment of student teachers while they are doing ICT practice.

Objective:

1. To develop an understanding of ICT among tribal students.
2. To practice safe and ethical ways of using ICT in daily life.
3. To develop an understanding of the concept of ICT resources in education.
4. To develop ICT based communication in tribal students.

Significance of the study : It was hoped that the enriched understanding of tribal student experiences of ICT Practice would make significant contribution to knowledge within education providing useful information about actual practice towards the ICT training. It was hoped that tribal teacher could use the study as a platform to reflect on their practices and strategies. The unveiling ICT practice challenges could be a basis for addressing them through efforts of teacher in schools.

Research Methodology:

Research methods are the various procedures, schemes and algorithms used in this research. Sample 30 tribal student in various schools in Ratnagiri district province who were learning in Ratnagiri urban were chosen by convenience sampling. Instruments The researchers used questionnaires which were self administered to tribal student. The questionnaire had a section with statements on quality aspects of tribal student participants were requested to indicate Yes/No to the stated statements. The tribal student also responded to some open-ended questions on what they viewed as strengths and weaknesses of the way they were supervised. Data presentation and analysis Data were presented

qualitatively using thick descriptions. Some tables and figures were used to aid researchers to present data. The tribal students essentially planned and value-neutral.

Recommendations: The following are recommended:

1. Running of workshops on ICT practice in schools at all levels so that critical issues are clarified especially on issues that directly affect the quality. Tribal students practice proper interpretation of ICT practice with the help of knowledge. Tribal student issues should emphasize goal setting by purposeful progress.
2. The tribal students enjoy the ICT-enabled classes more in comparison with their usual class. Received positive response from most of the tribal students on the basis of the questionnaire and observations.
3. An ICT-based remote teaching system serves to bring about higher teacher acceptability. There were no negative responses. Hence, acceptability is generally high during remote class.
4. The tribal students will fear or be skeptical of new technology. The tribal students have shown a reasonably ready acceptance of it, and 81% interviewed have stated that they are open to change and would like to be taught in a different way.
5. The children would offer some resistance in opening up to outsiders. Being a close-knit tribal community at a remote village, with little interaction with the outer world, it was assumed that the tribal students would not be open to the idea of complete strangers instructing or interacting with them. However, not only did the children show incredible openness to the idea, they also engaged very freely in all interactions and showed extreme enthusiasm.

References:

- Aguti, J.N. (2003) A study of in-service distance secondary school teachers in Uganda: Developing a framework for quality teacher education programmes. PhD dissertation, Pretoria.
- Ani C.I. (2007) Dynamics of school supervision. Enugu: Cheston Books.
- Azeem, M. (2011) Problems of Prospective Teachers During Teaching Practice. Academic Research International.

***

Rethinking of Social Problems of Nomadic Tribes in Maharashtra

Mr. Prashant Tanaji Nargude

Ph.D. Student, Department of Sociology, University of Mumbai, Mumbai.

Mr. Sunil Ratnakar Sonawne

ASP College, Devrukh.

In Maharashtra so many tribes live since ancient period. Each tribe having various socio-economic problems as per their social status and consideration. The Nomadic and Denotified tribes constitute about five million of population in Maharashtra and about 60 million all over India. There are 313 Nomadic Tribes and 198 Denotified Tribes. Due to the wandering traditions over hundreds of years without any ostensible means of livelihood under the influence of the caste system, they are forced to live under sub human conditions. The large section of these tribes is known as “Vimukta jaatis” by the British Government. After Independence, under Article 366 (25) of the Constitution of India certain tribes were classified as Scheduled Tribes and have been provided with constitutional safeguards under Article 342 (2) on a national basis. The Government of Maharashtra has already declared its decision of implementation of recommendations of Mandal commission. Since the Nomadic and Denotified tribes have been clubbed with other advanced sections of the society in the Mandal Commission Report, they will never be in a position to avail any benefit out of it. On the contrary, it has done a lot of injustice to the tribes in the original Schedule of NT’s and DNT’s.

Key Words: Ancient period, wandering traditions.

Introduction:

The present research paper focuses on Social Problems of Nomadic Tribes in Maharashtra. Nomads are people who travel around from place to place without having returning to settled place where they live. Many are hunters and gatherer like Pardhi. Often they are shepherd, goatherd, or cattle herders. Sometime they do stay in one place all winter, and only travel in the summer, or the other way around. Apart from the compulsions of nature and search for food, quest for knowledge and exploration of the unknown regions have led people to move from one place to another and interact with different groups of people.

Apparently nomads are marginal people but it appears they have become marginal. The nomadic people, like all other weaker sections of the populations, are under tremendous pressure.

Nomads not only add variety and charm but also integrate different aspects of life at different levels; they are one of the factors which allow the use of the quoted cliché – unity in diversity. Nomads are unique from societal point of view and are of great significance. They are unique because they move neither out of climatic compulsions nor for raging. They move in the countryside, towns and even cities of India. The data so far collected suggest that this category of nomads is widely found in the country.

Objectives:

1. To know background of Nomadic tribes in Maharashtra.
2. To know about the social problems of Nomadic tribes in Maharashtra.

Research Methodology:

A study of the above mentioned subject requires taking specific steps to complete the research work successfully. The researcher has been applied secondary data analysis to this research method for analyzing the condition of Rethinking of Social Problems of Nomadic Tribes in Maharashtra.

Content Analysis:

After Indian Independence, this act was repealed by the Government of India in 1952. In Maharashtra, these people are not been included in the list of Scheduled Tribes due to historical circumstances, but are listed as Scheduled Castes or "Nomadic Tribes". 42 nomadic and de-notified tribes in Maharashtra that has been migrating from one village to other for livelihood are not being able to produce address proof of 1961 to get caste certificate as per the act and hence want the condition to be revoked. In 2011 he did a course in welding from a private centre that cost him Rs 40,000, but he could not get a job. His mother is still paying instalments for the money she borrowed from a neighbour. He had secured a free seat in a local Industrial Training Institute reserved for nomadic and denotified tribes or the Bhatke Vimukta Jatis that he belongs to. But he could not produce a caste certificate and hence had to lose a free seat.

As per the Maharashtra Scheduled Castes, Scheduled tribes, Denotified tribes (Vimukta Jatis), Nomadic tribes, Other Backward Classes, and Special Backward Category (Regulations of Issuance and Verification of) Caste Certificate Act, 2000 (Maha XXIII of 2001), the competent authority may issue a caste certificate to the applicant who is permanent resident of the concerned area on deemed date that is 1961 for nomadic and denotified tribes.

The tribal spatial and cultural characteristics make them non-permanent structure so it of paramount importance to understand the nomadic aspect of the tribal communities. The nomadic communities are identified as primitive, backward tribes living in isolation as nomads or semi-nomads. These nomadic tribes irrespective of the influence of modernization, urbanization, industrialization and over all development in tribal areas are extremely backward. They have low level of economy, shattered by hunger and malnutrition, razed by diseases and tear down at multiple stages in life. Here it has become the need of the time to study the tribal demography, their location in the society, their problems of development through census 2011. This paper is an exercise to study the strategies of inclusion of the nomadic tribes in census 2011.

In Maharashtra so many tribes live since ancient period. Each tribe having various socio-economic problems as per their social status and consideration. The Nomadic and Denotified tribes constitute about five million of population in Maharashtra and about 60 million all over India. There are 313 Nomadic Tribes and 198 Denotified Tribes. Due to the wandering traditions over hundreds of years without any ostensible means of livelihood under the influence of the caste system, they are forced to live under sub human conditions. The large section of these tribes is known as "Vimukta jaatis" by the British Government. After Independence, under Article 366 (25) of the Constitution of India certain tribes were classified as Scheduled Tribes and have been provided with constitutional safeguards under Article 342 (2) on a national basis. The Government of Maharashtra has already declared its decision of implementation of recommendations of Mandal commission. Since the Nomadic and Denotified tribes have been clubbed with other advanced sections of the society in the Mandal Commission Report, they will never be in a position to avail any benefit out of it. On the contrary, it has done a lot of injustice to the tribes in the original Schedule of NT's and DNT's.

TRIBES IN MAHARASHTRA

Sr. No.	Tribes of Maharashtra	Sr. No.	Tribes of Maharashtra
1	Gosavi	18	Pangul
2	Beldar	19	Raval
3	Bharadi	20	Shikalgar
4	Bhute	21	Thakur

5	Chitrakathi	22	Vaidu
6	Garudi	23	Vasudev
7	Ghisadi	24	Bhoi
8	Golla	25	Baharupi
9	Gondhali	26	Thehari
10	Gopal	27	Otari
11	Helave	28	Dhangar
12	Joshi	29	Wanjari
13	Kashi Kapadi	30	Gihara / Gahara
14	Kolhati	31	Mariaaiwale, adaklaxmiwale, margammawale
15	Mairal	32	Gusai/Gosai
16	Masanjogi	33	Muslim Madari, Garudi, Sapwale Jadugar
17	Nandiwale	34	Bharariy Irani etc.

Status of Nomadic Tribes in Social Sector:

The nomads had a good relationship with secondary villagers. Dr. Meena Radhakrishna, an anthropologist who has researched nomadic tribes, writes in *The Hindu* (July 16, 2000) that “the nomadic communities were not just useful to the villagers on day-to-day, they were also acknowledged for averting frequent grain shortages and famine-like conditions in villages where the crop had failed. In addition, among them were musicians, acrobats, dancers, tightrope walkers, jugglers and fortune tellers. On the whole, they were considered a welcome and colorful change in routine life whenever they visited or camped near a village.

Colonial rule had a disastrous effect on India’s nomadic communities. Their trading activities were badly affected by the introduction of the railways and the expansion of both the road and rail network by the British, in the 1850s. In the 1860s, the British began taking control of the forests and common pastures, armed with the Indian Forest Act of 1865. With this, nomadic communities lost access to grazing lands as well as minor forest produce needed for their sustenance and their craft.

The tribal spatial and cultural characteristics make them non-permanent structure so it of paramount importance to understand the nomadic aspect of the tribal communities. The nomadic communities are identified as primitive, backward tribes living in isolation as nomads or semi-nomads (Bose et. al., 1990). These nomadic tribes irrespective of the influence of modernization, urbanization, industrialization and over all development in tribal areas are extremely backward. They have low level of economy, shattered by hunger and malnutrition, razed by diseases and tear down at multiple stages in life.

Conclusion:

Nomadic tribes are one of them who ignored by the main stream of society. They are facing for their basic needs in modern Maharashtra. They are deprived from society and it’s not good for our state also humanity. There is need of help from government, educational and financial institution and local communities. They are searching new optional livelihood but they do not get so they have to face more difficulties. Unless nomadic communities do not get primary resident-ship certificate, likewise education and job opportunity, NT communities will not be included in the social mainstream and cannot take benefit of modern society. The researcher is trying to highlight the some social problems of nomadic tribes in Maharashtra and keep hope for positive change for them.

References:

- “Denotified and Nomadic Tribes in Maharashtra” by Motiraj Rathod, Posted by [anarchyindia](#) on November 7, 2014
- Knowledge consortium of Gujarat, Department of Higher Education, Government of Gujarat, Journal of Social Science, Issue 22, June – July 2016. Reaching out to the Nomadic Communities: Exploring Policies and Strategies of Inclusion through Census 2011
- Goode and Hatt, (2011), “The Methods in Social Research”, Surjeet Publication
- https://en.wikipedia.org/wiki/Nomadic_tribes_in_India
- <https://sjsa.maharashtra.gov.in/.../vimukta-jati-nomadic-tribes-other-backward-class>

***

Authentic origin of Ghisadi Tribes: An analysis

Prof.Pawar Kiran Sarjerao

Prof.Dr.N.D.Patil Mahavidyalaya, Malkapur.

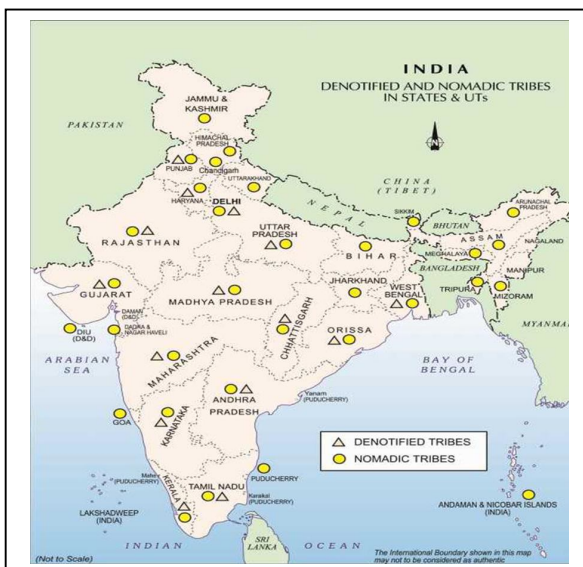
From the available evidence it seems that Ghisadi tribe is originally from Rajasthan. Ghisadi tribes are known by their occupation and place in Maharashtra. They are known by the name of Lohar because they make objects from heated iron. Ghisadi is a major tribe in Maharashtra. They have three sub-tribes such as Chittodi Lohar, Rajput Lohar and Gadi Lohar. Rajput Lohar are found in Chittorgarh. Ghisadi is sub-tribe in Rajput Lohar from Rajasthan. Chittorgarh is their native place and Mewari is their mother tongue. They used to make sword, spears and knife from the time of Maharana Pratap. It was their main occupation. They think Emperor Akbar conquered Chittodgarh in 1568. Maharana Pratap Singh tried to rescue Chittorgarh. But he couldn't do that. Therefore, Rajput Lohar abandoned their native place forever. They came to Gujarat, Saurashtra, Malawa and some others wandered in Maharashtra. Their surnames, clan, language etc. are just like Rajput Lohar. That's why Ghisadi are originally Rajput Lohar.

Introduction

Indian society is characterized by plurality in religious, ethnicity, caste, sub caste, and diverse cultures and it's made up of 6000 various caste and sub caste. So, caste system is very strong in Indian society at very long ago. About the caste system anthropologist Ghurye said that, "A cast was a group with a separate arrangement for meeting out justice to its members apart from that of the community as a whole, within which the caste was included as only one of the group. This means that, in this caste bound society the amount of community feeling must have been restricted and that the citizens owed moral allegiance to their caste first, rather than to the community as a whole."¹ Caste is impact on every component of normal life of society. One component of cast structure is that Tribes. According to L.P. Vidyarthi, "The tribe is a social group with definite territory, common name, common district, common culture, behaviour of an endogamous group, common taboos, existence of distinctive social and political system, full faith in leaders and self-sufficiency in their distinct economy."² D.N. Majumdar also says about tribes, they say, "The tribe is a collection of families or common group bearing a common name, the members of which occupy the same territory, speak the same language and observe certain

taboos, regarding marriage, professions and have developed a well assured system of reciprocity and mutuality of obligation".³ The word 'Nomad' has been made from the original Greek word 'Nemo', meaning 'animal husbandman' or cattle rearer. The tribes that do not have a village of their origin, nor own agricultural lands or permanent homesteads but keep migrating from place to place in search of livelihood, are educationally, economically and socially backward and exist on the extreme periphery of the mainstream society, are generally known as 'nomadic tribes'.

In medieval Indian Society especially, villages society of Maharashtra was depending on the Balutedari System. Balutedars belonged to different occupational castes which were of lower status. They were employed on a temporary basis either to support the Rural Society. Ghisadi is one of the

component of these Rural society. Ghisadi is the nomadic tribes.No authentic report on the Ghisadi community is available which can give a clue about their origin and history of their migration to their present habitat. But the present paper describes one of the significant featureGhisadi tribe origin. And paper also describes thereasons for coming in to Maharashtra of Ghisadi tribes, reasons of why Ghisadi tribes are accept nomadic life, why did the name fell Ghisadi when they came in Maharashtra etc.

Etymology of the Word Ghisadi :

If wethink of the name ofGhisadi, it seems that, the word Ghisadi is a form of '*Ghisane*'word. Siraj-ul-Hasan in their books said about the origin of the Ghisadi word. Siraj-ul-Hasan said, "Ghisadi, a wandering cast of iron-workers,polishers, tinkers and knife grinders. The name Ghisadi seems to be derived from the Urdu word 'Ghisane', meaning to rub".⁴From that on, we can say that, Ghisadi word is form of Ghisane word.

HistoricalBackground of Ghisadi Tribe

Metallurgical science was very advanced in ancient times. The mercantilists include blacksmiths, sculptors and goldsmiths Among them, Blacksmith was very important in the military and socially era of that time In ancient times, blacksmith was called '*karmar*', and in '*Aadi purana*', he was known as '*ayskar*'.Blacksmithis known by different names in the areaof Maharashtra, Madhya Pradesh, Uttar Pradesh, Karnataka etc.During the medieval period, the importance of Blacksmith remained intact In 16th century, the situation in India was warlike,so the migration was very large between normal people from one region to another region.In that time one blacksmiths group living in Rajasthan, whose name was Gadilohar.Theycame in to the Maharashtra and had been residing in Maharashtra by changing the name .The identity of this tribe was created in the second half of the 16thcenturyandthey started to introduce themselvesas Ghisadi to others.Currentdays Ghisadi tribe is seen in several parts of India. They are knownby different namesin different states. For examples, Bailkambar inKarnataka, GadiLohar in Gujarat, Banjara Lohar in Haryana, Loharin Andhra Pradesh, Ghisadi Lohar in Maharashtra, Panchal Vishwakarma Lohar in Vidarbha, Gadi Lohar, Chittodi Lohar andRajput Lohar.

Origin of Ghisadi tribe

Presented evidence shows theGhisadi tribe is originally from Rajasthan. They are known bytheir occupation and place in Maharashtra. They are known by thename of Lohar because they makeobjects from heated iron. Ghisadiis a major tribe in Maharashtra. They have three sub-tribes such asChittodi Lohar, Rajput Lohar and Gadi Lohar.But according to some Ghisadi people, 'Ghisadi is sub-tribe in Rajput Lohar from Rajasthan.Chittorgarh is their native place and Mewari is their mother tongue. They used to make sword, spears and knife from the time of *Maharana Pratap*. It was their main occupation. Their surnames, clan, language etc. are just like Rajput Lohar. That's why Ghisadi are originally Rajput Lohars.'⁵

The ancient town of Chittorgarh used to be the capital of Mewar and the kingdom of King Sisodia Rajput. The town of Chittorgarh is situated on the bank of river Gambhiri. The town is on a hill and has a huge fort. The Mughal rulers first attacked this town in the

year 1303 A.D. and then the attacks continued. The Rajput's defended the fort strongly, until the Mughal army finally captured it in 1568 A.D. The very same groups, which are known as the Gadulia Lohar, left Chittor at the time when it fell to the Mughal. On the entrance of the Chittorgarh fort, it is written that the

Rajput and GadiLohars before leaving the fort swore an oath that until Chittor is liberated, they will follow a very simple lifestyle. They took following vows:

- 1) Not to go up to the fort
- 2) Not to live in a house
- 3) Not to sleep on a bed (cot)
- 4) Not to use lamps (light)
- 5) Not to use ropes for drawing water from wells

They adopted a very simple life style, used bullock carts and moved from place to place. Then Gadilohars came in to the Maharashtra and they became 'Ghisadi'.⁶For nearly 400 years they followed their vows and remained faithful to them.

About the Ghisadi origin K.S. Sing say some important things in book. According to them, "No authentic report on the Ghisadi community is available which can give a clue about their origin and history of their migration to their present habitat. They say, however that the god *Lord Vishwakarma* who is described as the architect the gods and is famous for smithery in vedic lecturers is their father. Their folk tails suggest the *Lord Vishwakarma* was summoned by *Lord Krishnain* this earth to build a chariot for the war of Kurukshetra in which he was the charioteer for *Arjuna*, when Vishkarma was making the chariot he fell in love with Yadav girl, whom he married and by her he had five sons who become the ancestors of various artisan castes."⁷K.S.Sing also said that, As stated earlier, they link themselves with the Gadolia Lohar, and say that they lived in Chittorgarh, Rajasthan, some 750 year back, and attached themselves to the army of the Rajput king over there. Along with the army they used to move from one place to another and finally when the Rajput king was defeated by the Mughals they left Rajasthan and migrated to differented places. A section of their community now lives in Maharashtra.⁸

But, caste and tribes researcher W.Crook says that, Ghisadis from Deccan.Hesaid, "Smiths accompanied by carts ang Ghisars or Knife-grinders.They are short wiry men.With black skin, chicks bones and thick lips.Whose original home is believed to be the Deccan or southern India.They are a migratory people and moving about with their wires and families, attended by cart in which they convey their materials and tools.They reminded us in some ways of the European Gipsy tinker.They are better workman than the village Lohar and do fine work which declines to undertook."⁹Caste Researcher R.E.Enthoven says Ghisadi is from Gujrat. According to him, "Thair own story they are called after a certain Ghisadi, who overcome and killed a famous gymnast. They have no memory of any earlier home, but their home tongue which is corrupt Gujrati suggests that they were formerly settled in Gujrat."¹⁰But, presented evidence says that Ghisadi tribe is from Rajasthan.

The Ghisadis have no sub-divisions.Their exogamous sections are based upon family names whichclosely resemble those of the Rajput surname. Ghisadi people surname is same to the Rajput surnames, Ex. Parmar or Panvar – Pawar, Solanki – Salunke, Chavan – Chavan, Padiyar – Padwalkar etc.¹¹They speak in Rajasthani. They know Hindi and Marathi well and while speaking with other groups they speak in their language. The languageof this community are influenced by Mewadi, Rajasthani, Hindi and Urdu languages.¹²The clothes of the Ghisadi tribes people are similar to Rajasthani people's cloths.¹³Briefly, Ghisadi tribes similar to Rajput race.

Conclusion

Briefly, If we consider the opinions of anthropologists, social researchers, historians, etc., it seems that, Ghisadis originated in Chittorgarh and the area around it in Rajasthan and hence, they speak Mewari dialect. During the monarchy period in Rajasthan, the Ghisadis used to produce war items swords, helmets, spears, knives, etc. That was their main occupation. Mughal Emperor, Akbar, the Great, conquered Chittorgarh in 1568. The Ghisadis felt that the war items they had produced had failed their monarch. Hence, they enmasse left Chittorgarh, vowing, among other things, that they would not ascend

Chittorgarh again until it is freed of aliens, would not live in a pucca house, never carry a rope to pull water vessels out of wells, never sleep on a cot nor reside permanently at one place. Then Gadilohars came in to the Maharashtra and they became 'Ghisadi' and we can say here Ghisadi tribes authentic origin is Rajasthan.

Reference

- Ghurye, Cast, Class and Occupation, Popular publication, Bombay, 1961, Page no.19 .
- Vidyarthi L.P., Tribal Development and its Administration, Concept Publishing Company, New Delhi, 1981,Page No.12
- D. N. Majumdar, Races and Cultures of India, Asia Publishing House, Bombay, 1961, Page No.367
- Syed, Siraj-ul-Husan, The Caste and Tribes of H.E.H. The Nizam's Dominions, The Time Press, Bombay, 1920, Page No. 201.
- Chavan, Ramnath (1989), 'Jati Ani Jamati', Mehta Publishing house, Sadashiv Peth, Pune,Page No. 56.
- The Nomadic Gadulia Lohar of Eastern Rajasthan. Calcutta: Anthropological Survey of India, Government of India, Page no.23.
- Sing,K.S.,People of India : Maharashtra- Vol- XXX Part-I(Edited.),Anthropological Survey of India, Popular Prakashan pvt.ltd.,Mumbai,1st Publication,2004,Page No.650.
- ibid, Page No.650
- Crooke,W., The Native Races of British Empire – Northern India, London, 1907, Page No.94
- Enthoven,R.E., The Tribes and Cast of Bombay Precedency Vol II, Asian Educational Service, New Delhi, 1990, Page No.3
- Chavan, Ramnath, Articles, Daily Tarun Bharat,1st January 1986.
- Interview, NarayanraoSalunke, Paithan, Age 73 years. Date : 21/05/2013.
- ibid.

***

Problems of Dange Tribal in-Migrants in Kolhapur City, Maharashtra

Jadahv Ashish

Research Student, Dept. of Geography, Shivaji University, Kolhapur.

Migration is an important feature of human civilization. Migration in the developing countries is mostly from rural areas to the towns and cities. During the last 60 years, the Dange tribals have been migrating to Kolhapur city. The Danges have been settled in Kolhapur city in anticipation to have the answers against the problems in their original habitat. The present paper attempts to analyze the problems of Dange tribal in-migrants in Kolhapur city, Maharashtra. The Dange in-migrant community still has been facing number of problems and difficulties at their new destinations.

The study is based on primary data, generated through intensive field surveys in the city. The relevant data has been collected for the three different periods taking into consideration the in-migration of Danges in the city i.e. before 1975, 1975-1995, 1995-2015. It is found from the study in-migrant Danges are associated with the social, civic, physiological and number of other problems, though the problems that they are facing are not serious as they had at their destinations.

Keywords : Civilization, Dange, Anticipation, In-migrants, Physiological.

1. Introduction

Migration in the developing countries is mostly from rural areas to the towns and cities. During the last 60 years, the Dange tribals have been migrating to Kolhapur city. (Ajagekar, 2002) The Dange villages in their original habitat have been found in dispersed nature. These small villages have not been paid proper attention by the government authorities for their development. They have been associated with number of geographical, socio-economic problems which have forced them to migrate elsewhere.

In the first phase of migration Chh. Shahu Maharaja presented a land to Danges at Kadamwadi. This was the first Dange colony in Kolhapur. In the latter period the migrated Danges purchased a small piece of land in the peripheral areas of the city and settled their. In this way, at present there are 33 locations where Danges have been settled. The Danges have been settled in Kolhapur city in anticipation to have the answers against the problems in their original habitat. The present paper attempts to analyze the problems of Dange tribal in-migrants in Kolhapur city, Maharashtra. The Dange in-migrant community still has been facing number of problems and difficulties at their new destinations.

II. Study Area

- The study area, undertaken for the present study, is Kolhapur city, a district head-quarter. (Figure-1)
- There are 33 locations (Figure-2 (A)) where the Danges have been concentrated in the city. The total population of in-migrant Danges in the city is approximately 8280, distributed among 1066 households.

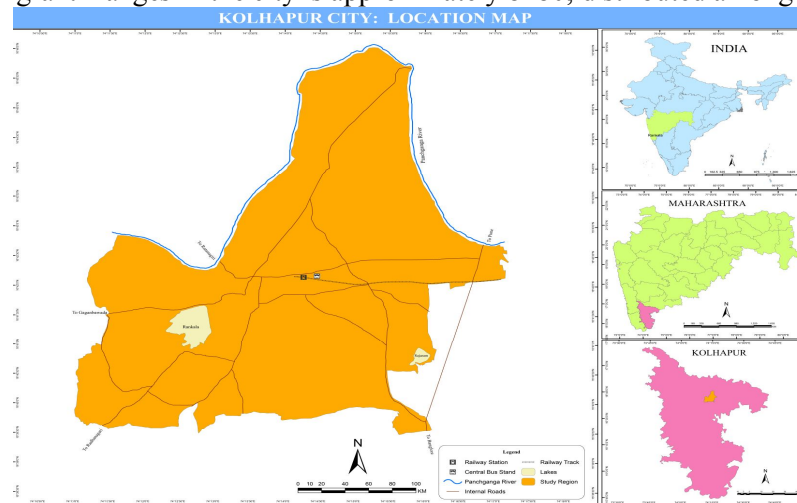

Figure 1

III. Objective

The main objective of the present work is to analyze the problems of Dange tribal in-migrants in Kolhapur city.

IV. Database And Methodology

Since no secondary data, pertaining to Danges at the place of origin and destination are available, the present work is mainly based on primary data which is generated through intensive field surveys. Out of 33 Dange in-migrant locations (1066 families) in the city, 25 have been selected randomly for sampling. (Figure-2 (B)) The relevant data has been collected for the three different periods taking into consideration the in-migration of Danges in the city i.e. before 1975, 1975-1995, 1995-2015. Out of the total in-migrated families (1066), 320 families have been selected randomly for different periods of their migration.

V. Discussion

A. Spatio-Temporal Distribution of Dange In-Migrants

Danges, as stated earlier, have been in-migrated from different parts of Kolhapur district and in different periods of time. The investigator has attempted a detailed inquiry of the distributional pattern of such Dange in-migrant colonies.

A) Spatial Distribution of Dange In-migrant Settlements

It is observed that the in-migrated Danges have made their separate colonies in the city in which almost sent percent households are from Dange community. It is also observed that the poor Danges cannot afford the high cost of land in the city. Therefore, they have accepted and purchased low cost and small land available in the peripheral area of the city.

B) Temporal Distribution of Dange In-migrant Settlements

The Danges from their original habitat have migrated to the city in different periods. The investigator has grouped this period into 3 categories i.e. before 1975, 1975-1995 and 1995-2015.

Table 1: Period-wise Distribution of Dange In-migrant Colonies

Period of In-migration	Total Number of Colonies	Sampled Colonies	Total Number of Households	Sampled Households
Before 1975	07	05	273	82
1975-1995	16	13	340	102
1995-2015	10	07	453	136
Total	33	25	1066	320

Source: Fieldwork, 2015

B. Gender-Wise Population

Sex structure of the in-migrant Danges shows variations in the male and female population. The gender-wise population is shown in the table 2.

Table 2: Distribution of Gender-wise Sampled Dange In-migrant Population

Period of Migration	Population		
	Male	Female	Total
Before 1975	229 (51.69)*	214 (48.30)	443 (25.99)
1975-1995	279 (51.00)	268 (48.99)	547 (32.10)
1995-2015	359 (50.28)	355 (49.71)	714 (41.90)
Total	867 (50.88)	837 (49.11)	1704 (100)

Source: Fieldwork, 2015

* Figures in bracket indicate percentage to total population

Table 2 reveals that out of the total sampled population 50.88 percent are males and 49.11 percent are females. It indicates that there is very little gap in the sex structure. Since, the migration is neither male selective nor female selective but family selective. There is no much gap between the

populations of two sexes. The table further shows the sex structure of Danges in different migration periods indicating no sizeable difference in the population of two sexes.

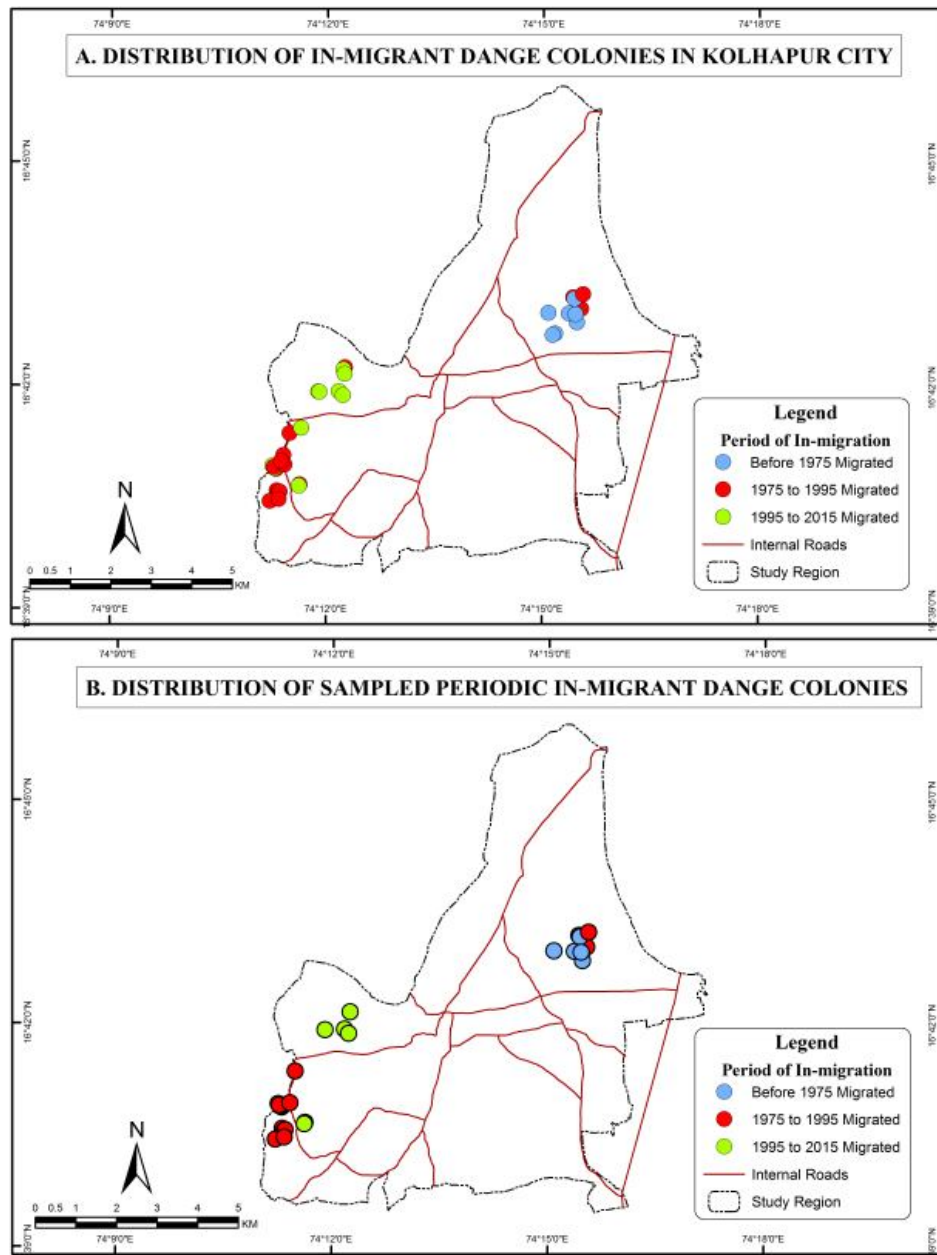

Figure 2

C. Problems of Dange Migrants In Kolhapur

The Danges have been settled in Kolhapur city in anticipation to have the answers against the problems in their original habitat. The Dange in-migrant community still has been facing number of problems and difficulties at their new destinations. The author has summarized these problems.

A) Social Problems

The Danges have been facing several social problems. The Danges have their own social organization. After migration their social integration has been disturbed in the new city environment.

1) Conflict with Host Population

The conflicts between migrated and host people is a common thing in the in-migrated areas. The in-migrated Danges in the initial stage of migration were poor, uneducated and simple. It is found in the

survey that the 18 percent Dange families were harassed, beaten up and insulted by the stable host population.

Sarang Yedage, from Lakshirth settlement reported-

“During 20 years of in-migration we have lost a lot of time in fighting against host population. In this period we didn’t have sanitary and drinking water facility for which we were relying such services available in the settled host people nearby”.

2) Loss of Worship and Deity Places

The customs, beliefs and rituals are the important components in any religious society. Tribals have a strong religious, social binding. Danges too have their own strong social organization with their own distinguishing, religious, cultural life. After migration, the Danges have been losing their worship and deity places. The Danges, particularly, old people reacted very gracefully.

It is found in the fieldwork that out of the total sampled families 36 percent are loss of their worship and deity places. In this regard, A 76 year old Ramu Bajare from Kadamwadi reported,

“Since, we don’t have a common worship place where we can gather together, the young generation has been losing the spiritual values”.

3) Addictions

Addiction has been one of the serious problems in tribal society. The hard worker Danges are always busy in different activities. They are mostly males earning daily good income and become victims of addictions. The drinking of liquors, *bidi* smoking and tobacco chewing are found very common habits among in-migrated Danges.

It is found in the field survey that out of the total sampled 320 family heads 56 percent are liquor addicted, 34 percent are *bidi* smoking addicted and 71 percent are tobacco chew addicted.

B) Civic Problems

The civic amenities like drinking water, internal roads, *gutters*, electricity, and public latrines are very important in public life in any society. These amenities have been very poor, till today, in the original habitat of Danges. The situation in such civic amenities among in-migrant Dange colonies has been developed as compared to the situation in their original habitat.

1) Drinking Water

The pure and safe drinking water is an essential need of human being. The in-migrated Dange people before in-migration had scarce water availability particularly in summer season. The Dange in-migrants are facing the problem of drinking water in almost all colonies in Fulewadi area. The Hanuman colony, Siddheshwar colony, Shrikrishn colony, Nursihn colony in Bondrenager area located in the peripheral zone of the city have no separate corporation tap water facility as they rely upon the bore wells, or the water from other nearby colonies.

2) Internal Roads and *Gutters*

It is observed that every Dange in-migrant settlement has provided internal road facility but their quality and width is poor. The present situation of *gutters* is very poor in colonies of Bondenager, Fulewadi and Lakshirth Vasahat area which are broken, damaged and un-cleaned, creating bad smell. (Photo Plate)

3) Electricity

It is observed that the street light facility is almost absent in the colonies of Fulewadi, Bondreanger and Lakshirth area. The corporation in this regard is not taking care of this facility. But electric polls are providing the electricity for domestic purposes.

4) Lack of Public Latrines

Availability of latrines in the urban areas has given importance today. It is observed in the sampled in-migrant Dange colonies that 57.14 percent settlements have provided the public latrine facility by the corporation. The colonies in the peripheral zone have yet not provided the public latrines where the people either use private latrine or use the open area. It is also found that due to the scarcity of water 17.86 percent settlement are not using public latrines at present.

C) Other Problems

Along with the social and civic problems of in-migrated Dange people are facing some other problems:

1) Lack of Fuel and Fodder

Fuel for domestic purpose and fodder to the animals is one of the basic needs of Danges. Before in-migration, the fuel and fodder was cheaply and readily available in the surrounding forest areas. But the Dange in-migrants in the city have been facing an acute shortage of both things. It is observed that majority of Danges in the city are burning *chullahs* for hot water and for cooking purpose. In Kadamwadi area rearing of the buffaloes and goats in Bondreanger, Fulewadi and Lakshtirth area is good subsidiary occupation of Danges. Though, the Danges have good knowledge of rearing animals they are facing shortage of fodder to their animals.

2) Loss of Common Resources

The Dange migrants at their original habitat were associated with a number of common property resources which had an important role in their life such as forest, grazing ground, rivers, streams, ponds, etc.

It is found in the fieldwork that out of the total sampled families 62 percent are loss of the common resources. Such resources are not available in the migrant settlement sites. Therefore, this is a great loss of the migrated Dange people.

3) Psychological Disturbance

The out-migration of Danges is not voluntary but it is forced migration occurred due to their survival problem. Therefore, the in-migrants have not been fully matched with the city environment attached with their original habitat. It is found in the field survey that out of the total sampled families 14 percent are feeling in psychological disturbance.

Dhakalu Kathrat from Bondreanger colony states,

“The young generation has been matched with the new environment but the old people are still emotionally attached with their original habitat. The breakdown of socio-cultural network, change in the values and traditions, uncertainties of life, etc. have created mental stress and strain among old people”.

VI. Conclusion

Dange, a pastoral (nomadic) tribe, is in-habited in geographically contiguous area of Western Ghats. It is one of the 23 sub-groups of Dhangar community in Maharashtra. During the last 60 years Danges in their original habitat have been facing a scarcity of forest resources as their main source of livelihood which has posed serious problems of their survival. Therefore, the Danges have been migrating towards the cities and the agriculturally rich areas in Maharashtra. In the same way they are migrating to Kolhapur city. There are 33 small Dange colonies located mostly in the peripheral areas of the city. The population of in-migrated Danges in the city is approximately 8800, distributed among 1066 households.

The Danges have migrated towards city for their survival as the root cause of migration. The problems at their destination were very serious but they are not totally solved in the migration period. The nature of the problems is different at both places. The in-migrant Danges are associated with the social, civic, physiological and number of other problems, though the problems that they are facing are not serious as they had at their destinations. The problems highlighted may be solved for better life and socio-economic upliftment in Kolhapur city.

VII. Suggestions

The following suggestions have been given for the upliftment or for better life of in-migrant Danges in Kolhapur city.

1. A special migration cell should be established to tackle the various problems of the migrated Dange people.
2. There should be a proper planning for solving the problems of Danges at their original habitat, so as to stop their out-migration.
3. The suffered families, particularly in the weaker sections of Dange in-migrants, should be given more attention by providing job opportunities and any other benefits.

4. The in-migrated Danges, educated or uneducated who wants to start a business should be provided with loans from different sources.
5. The basic amenities such as internal roads, water supply, drainage system, etc. have been provided with better quality and the improvement and maintenance of such amenities should be carried out from time to time.

The suggestions made are based on ground realities studied at micro level. The implementation of these suggestions will definitely help to minimize the problems in the levels of social, educational and economic development in the region.

References :

- Ajagekar, B. A. (2002): 'Spatial Pattern of Habitat, Economy, and Society of Dange Tribe of Kolhapur District', Shivaji University, Published Research Work, Pg.277.
- Bansode R. P. (2007): 'Educational and Economic Status of Slum Dwellers in Kolhapur City: A Geographical Analysis', Ph. D. Thesis, Shivaji University, Kolhapur.
- Joshi, Y. G. (1997): "Tribal Migration, Rawat Publication, Jaipur, Pg.15.
- Malhotra K. C. and Gadgil M. (1981): 'The Ecological Basis of the Geographical Distribution of the Dhangars: A Pastoral Caste-Cluster of Maharashtra', South Asian Anthropologist, Vol.2, No.2, PP.49-59.
- Sabat and Dash, (1976): 'Socio-economic and Demographic Profile of Kandh Village of Easter Ghats, Orissa', Man in India, 2, PP.127-140.

***

Denotified/ Notified in India: An Overview

Mr.Sushant Kashinath Mahajan

Assistant Professor, Department of Sociology, Rajaram College, Kolhapur.

India is the only country in the world has existence of caste system. There are more than 2000 castes. This caste divided into various segment of society and also various tribes in India many tribes' live in primitive condition. These caste and tribes are categories in S.C., S.T., N.T., O.B.C., and S.B.C.,VJA here we discuss about DNT/NT of India. From British rule some nomadic communities treated as criminal after the independence these criminal tribes are considered as denotified tribes. This law has some changes in the DNT/NT but after 70 years of independence. There are no major changes in the situation

Objectives of the study

1. To discuss about the situation of the DNT/NT in India.
2. To understand the problems of DNT/NT.

The present study is based on secondary data

India is 2nd largest populated country in the world. 65% population depends on agricultural and agro based business India is developmental country there are many problems faced by society. There is diversity in caste, class, religion, language etc. Caste system is unique feature in the world. In India. There are more than 2000 caste and several tribes. Caste and tribe are most important part of Indian social system. Indian Constitution classified these communities in S.T, S.C., D.N.T, O.B.C., S.B.C. etc. So here we discuss on DNT/NT with respect to him first we will some historical study background of DNT/NT. The tribes Pardhi (Bahelia),Lodhi,Mahadev Koli, Kaikadi, Bhil, Munda, Darjis are included in DNT/NT. These communities fought against the British rule from 1818 to 1857, there were cases of armed revolts. The Ramoshis led by Umaji Naik in Pune, Satara (Maharashtra) in revolted so forcefully that Collector Robertson filed in his report to the Government that there rebels were looking for political change. After Shivaji Maharaj he was the first freedom fighter who published the freedom manifesto during Colonial Regime. As Dada Idate says, they were the people who not only fought against British but also protected Indian culture. Many social communities participated in freedom movement of India.

- After Independence, the erstwhile aborigines were classified as Scheduled Tribes, the untouchables were classified as scheduled castes and others included in the backward classes. Although, many of the denotified, nomadic and semi-nomadic tribes are included among SC/ST/OBC, many are still not classified anywhere and have no access to socio-economic benefits like education, health, housing or otherwise. Many communities are facing decline in population.
  - Except a few states like Maharashtra, Gujarat etc. Have some of these communities figured in various classifications as Backward Tribe (Pondicherry), Most Backward Classes (Tamil Nadu), Extremely Backward Classes (Bihar), 'Original settlers' in Arunachal Pradesh, Primitive Tribes (Jharkhand/Odisha), Hill Tribes (Assam) etc. In some states they are called 'Tribal Settlers'. In some states they are called 'Hidden Tribes' etc. Many DNT/NT communities tried to hide their castes due to fear of harassment by the British. Many communities tried to hide their caste so that they are grouped as 'Lower Castes'. Many states did not notify them as criminal tribes but in police records, they were noted as criminals.
  - The people, who were notified as Criminal Tribes during British rule and were denotified after independence in 1952, have been known as denotified tribes, based on the report of Ananthasayanam
-

Ayyangar in 1949-50. Till now the denotified tribes due to the stigma of Criminals bestowed upon them in past, they are still treated criminals and tortured by the local administration and police. These communities feel that for years they have neglected or ignored class of society. In India in various state there are Banjara, Dom, Golla, Gadia, Irula, Kuravan, Nathjogi etc DNT/NT Communities live

- Communities are lived in Maharashtra state: Gondhali, Dhangar, Banjara, Bhoi, Wadar, Beldar, Masanjogi, Joshi, Vasudev, Gadia Lohar, Sarode, Bahurupi, Gavali, Konchi-Korvi, Chhitodiya, Sikalighar, Otari, Vanjari, Nandhivale, Kholati, Bhutte, Rawal, Berad, Chapparband, Kanjarbhat, Kaikadi, Rajput Bhomata etc.
- There are also many nomadic tribes who earn their living through street plays, rope walking, playing music and entertainment to people in the streets, through use of animals like monkeys, snakes and cows, etc. Some communities live by virtue of their traditional occupation such as making bamboo baskets, toys of waste materials or making of agricultural tools etc. Some even live on catching birds, rats, etc. Some even live on making small trades or hunting.
- As some experts opine, some of the denotified tribes and nomadic tribes who had exposure and proximity to British officials, education, land and property, etc. and were prepared to forego their traditional occupation, they started progressing well and became “visible communities” in DNT/NT. Others still live in poverty, squalor, illiteracy, even under severe economic deprivation and malnutrition.
- The students in Telangana conducted economic survey of DNT/NT communities in Telangana. According to that only 18% of the groups surveyed by them have access to agricultural land, 12% work in private companies, 11% work as drivers, 4% work in government, only 15% have their own house, only 4% are graduates, etc. All these show the initiatives such communities are taking for the betterment of their society. There is a longing for getting the benefits of development and joining the mainstream.
- They depict not only the life-style and culture of the communities, but also give a larger picture about their population, demographic details and their locations, habitat and traditional occupation, etc. Many communities are facing deeper crisis because of the loss of traditional occupation and declining population.
- The communities feel that for years they have been ignored, neglected and remained downtrodden.

Problems of DNT/NT in India :

- (i) Lack of business and employment opportunity
- (ii) Lack of basic and medical facility
- (iii) Lack of Separate school in their area
- (iv) Lack of loan facility
- (v) Admission problem in the Educational School, University, Institutions
- (vi) No separate reservation policy
- (vii) Lack of livelihood facilities like drinking water, food, etc.
- (viii) Poor condition of residential houses
- (ix) 90% population depends upon traditional occupation/labour
- (x) Separate department for DNT/NT.
- (xi) More Migration from one place to another

Conclusions:

1. In India many of the denotified, nomadic and semi-nomadic tribes want to include SC/ST/OBC. But, still some are still not classified.
2. There are many nomadic tribes who earn their living through street plays, rope walking, playing music and entertainment to people in the streets, through use of animals like monkeys, snakes and cows, etc.
3. Few denotified tribes due to the stigma of Criminals bestowed upon them in past, they are still treated criminals and tortured by the local administration and police. These communities feel that for years they have neglected or ignored class in the society.
4. Most of the DNT/NT tribes are live in poverty, illiteracy, even under severe economic deprivation and malnutrition.
5. After Independence government constituted a National Commission but still today most of DNT/NT tribes lives in poor condition of residential houses with No business and employment opportunity, No medical facility, No loan facility, Not separate reservation policy.

References :

- Criminal Tribes act manual, government central press, Mumbai, 2014.
- Report of National commission for denotified, nomadic and semi nomadic tribes (Ministry of Social Justice and impowerment, Government of India) 2015.

***

स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील भटक्या विमुक्तांच्या चळवळी

सहा.प्रा.सुषमा जाधव

देवचंद महाविद्यालय, अर्जुननगर, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

राष्ट्रीय विकासाचा ज्यावेळी उल्लेख केला जातो, तेव्हा संपूर्ण समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचा विचार केला जातो. केवळ विशिष्ट समुदायाच्या विकासावर समाजाचा विकास अवलंबून नसतो तर तो प्रस्थापित समाजातील सर्व समुदायाच्या सर्वांगीण प्रगतीवर त्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप होत असते.

भारत स्वातंत्र्याच्या ६८ वर्षांनंतरही भारतामध्ये आजही असे काही समुदाय आहेत जे अजूनही स्थिर नाही, उदरनिर्वाहाचे त्यांच्याकडे साधने नाहीत, जगण्यासाठी त्यांचा संघर्ष अविरोधपणे आजही सुरू आहे. तसेच प्रचंड दरिद्री, उपेक्षित, दुर्लक्षित व अस्थिर समुदाय म्हणजेच भटक्या विमुक्त जमाती होय. एक समुदाय उपजीविकेसाठी भटकणारा समाज त्यास भटक्या जमाती म्हणतात आणि दुसरा ब्रिटिशांच्या धोरणांचा आणि कायद्यांचा बळी ठरलेला समाज म्हणजे भटक्या विमुक्त जमाती होय. महाराष्ट्र सरकारच्या भटक्या विमुक्त जाती-जमातींच्या सूचीमध्ये भटक्या जमाती (ब) यामध्ये एकूण २८ जमातींचा उल्लेख करण्यात आला आहे. आणि तसेच विमुक्त जमाती (अ) यामध्ये १४ भटक्या विमुक्त जमाती म्हणून उल्लेख करण्यात आला आहे. (संदर्भ - महाराष्ट्र शासन - पत्र क्र.संकीर्ण २००९/यादी/प्र.क्र.५५३/मावक-५, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, मंत्रालय, विस्तार भवन, मुंबई २६ सप्टेंबर २००८)

भारतामध्ये समुदाय विकास योजनांच्या माध्यमातून मागासलेल्या समुदायाच्या विकासाकरिता विशेष आर्थिक तरतुद केली जाते. यामध्ये अनुसूचित जाती-जमातींच्या विकासासाठी आर्थिक तरतुदी केल्या जात आहेत. परंतु भटक्या विमुक्त जमातींच्या विकासाकरिता स्वतंत्र "आर्थिक बजेट" आजही भारतात नाही. भटक्या विमुक्त जमातींच्या विकासाकरिता त्यांच्यात सुधारणा व्हावयात, त्यांना राष्ट्रीय व सामाजिक प्रवाहात सामील करून घ्यावे, याकरिता सरकारने प्रयत्न केलेला नाही. परंतु भटक्या-विमुक्तांची झालेली दुरावस्था बघून त्यांच्यात सुधारणा होण्याकरिता याच समाजातील काही सुशिक्षित, थोडफार शिक्षण घेतलेल्या सुधारणावादी लोकांनी काही चळवळी, आंदोलने, मोर्चे, मेळावे, अधिवेशन, परिषदा, निवेदने करण्यास सुरुवात केली. यामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच प्रयत्न करण्यात आला. यामध्ये भटक्या-विमुक्तांच्या प्रश्नांकरिता भीमराव जाधव (गुरूजी), बोधन नगरकर, म्होपरे गुरूजी, दौलतराव भोसले, लक्ष्मण माने, बाळकृष्ण रेणके, मोतीराज राठोड, रामकृष्ण माने, लक्ष्मण गायकवाड, वसंतराव चव्हाण, मुकुंद पवार, अमिन शेख जामगावकर, मधुकर वायदंडे, प्रकाश वायदंडे, राजेंद्र काळे, कडूदास कांबळे, भिमराव गस्ती, सनातन भोसले, आणि सुधीर अनवले असे अनेक सामाजिक कार्यकर्ते संघर्ष करीत असलेले दिसून येतात. अनेक आंदोलनातून हे सर्व मंडळी आपल्या मागण्या मांडण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. या मागण्या स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून केल्या जात आहेत. परंतु त्यांच्या मागण्या आजही प्रलंबितच आहेत.

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय 'स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भटक्या-विमुक्तांच्या चळवळी' असा आहे.

संशोधन उद्दिष्टे :

१. भटक्या-विमुक्त जमातींच्या चळवळींचा उद्देश जाणून घेणे.
२. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील भटक्या-विमुक्त चळवळींचा आढावा घेणे.

अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

तथ्य संकलन :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये संशोधनाकरिता अनुसूची मुलाखत तंत्राचा तसेच दुय्यम माहितीस्रोताचा वापर केला आहे.

भारतावर ब्रिटिशांनी १५० वर्षे राज्य केले. मूळातच भारतामध्ये ब्रिटिशांच्या आगमनाचा उद्देश व्यापार करणे आणि नफा मिळविणे हा होता. हा उद्देश पूर्ततेकरिता ब्रिटिशांनी भारतातील राजकीय सत्ता आपल्या हाती घेतली. पुढे ब्रिटिशांनी सत्ता प्रस्थापित झाल्यानंतर आपले व्यापारी उद्देश पूर्ण करण्याकरिता अनेक धोरण राबविली, त्या धोरणांचा ऐतदेशिय लोकांच्यावर, लढाऊ जमातींवर, जंगलावर आधारित छोटा-मोठा व्यापार करून आपल्या उपजीविका करणाऱ्या जमातींवर तसेच विविध संस्थानात राज्याचे संरक्षण करणारे सैन्य यांच्यावर त्याचा नकारात्मक परिणाम झाला.

ब्रिटिशांपूर्वी सुरक्षित जीवन जगणारे लोक जे छोटा-मोठा व्यापारी, कारागिर, पेंढारी, रसद पुरविणारे, लमाण, बंजारा, कैकाडी, येरकुला(पारधी), कंजारभाट, रामोशी बेरड या जमातींचा उल्लेख केला जातो. परंतु ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर ज्या व्यावसायिक व राजकीय घडामोडी झाल्या त्यामुळे या जमाती असुरक्षित झाल्या. त्याचाच परिणाम म्हणून या जमातींनी ब्रिटिशांच्या विरोधी बंड पुकारले. यातून ब्रिटिशांना ज्या मार्गे त्रास देता येईल, त्या मार्गाचा अवलंब या जमाती करू लागल्या. यातून पुढे ब्रिटिशांनी अशा सर्व प्रकारच्या जमातींना गुन्हेगार ठरवून भटक्या विमुक्त जमातींना १८७१ च्या कायद्याने गुन्हेगार ठरविले. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर ३१ ऑगस्ट १९५२ ला गुन्हेगार जमाती कायदा रद्द करण्यात आला. परंतु प्रत्यक्षात या जमातींना ११ एप्रिल १९६० रोजी तीन तारेच्या कुंपणामधून (सेटलमेंट) मुक्त करण्यात आले. तीन तारेच्या कुंपणामध्ये असताना या जमातींना शिक्षणाचे, उदरनिर्वाहाचे, आरोग्याचे, साधन उपलब्ध करून दिले गेले होते. त्याचप्रमाणे अनेक अन्याय-अत्याचारास सामोरे जावे लागले. परंतु मुक्त झाल्यानंतर या जमातींसमोर उदरनिर्वाहाचा, आरोग्याचा, सोयीचा, शिक्षणापासून वंचित रहावे लागले. त्यासाठी अनेक आंदोलन आजही होत आहेत.

भटक्या-विमुक्त चळवळींचे उद्देश :

१) ब्रिटिशांच्या अन्यायी किंवा जुलमी धोरणांचा विरोध करणे -

ब्रिटिशांचे भारतात आगमनाचा मुख्य उद्देश वसाहती स्थापन करून व्यापारवृद्धी करणे हा होता. या उद्देशपूर्तीकरिता ब्रिटिशांनी अनेक अन्यायी, जुलमी धोरणांचा अवलंब करण्यास सुरुवात केली. याचा परिणाम प्रामुख्याने भारतातील आदिवासी आणि जंगल संपत्तीवर, समुद्रकिनार्यावर उपलब्ध साधनसामुग्रीच्या माध्यमातून व्यापार करणाऱ्या व्यापारी जमातींवर झाला. त्यातून अनेक जमातींनी ब्रिटिशांविरुद्ध बंड, चळवळी करण्यास सुरुवात झाली.

२) जंगल संपत्तीचा हक्क प्राप्त व्हावेत -

ब्रिटिशांनी भारतात आगमनानंतर येथील कच्च्या मालाचे पक्क्या मालात रूपांतर करून व्यापारी वृद्धीचे धोरण अवलंबिले. या धोरणाला विरोध होऊ नये म्हणून त्यांना १८६४ मध्ये जंगलविषयक धोरण ठरविले. या धोरणामुळे जंगलामध्ये राहणाऱ्या, जंगलावर आपली उपजीविका करणाऱ्या जमाती या धोरणामुळे वंचित झाल्या. त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण झाला. आणि त्यामधून इंग्रजांना कडाडून विरोध करण्याकरिता अनेक लढे, चळवळी, बंड करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. उदा. तंट्या भिल्ल, बिरसा मुंडा इत्यादी.

३) समुद्रकिनार्यावरील व्यापारी निर्बंध शिथिल व्हावेत -

राज्याचे सार म्हणजे 'मीठ' असे पुराणग्रंथामध्ये म्हटले गेले आहे. त्याचप्रमाणे आहारात 'मीठ' ही एक महत्त्वपूर्ण गरज आहे. समुद्रकिनारी प्राप्त होणाऱ्या 'मीठ' या संपत्तीच्या आधारे पूर्व भारतामध्ये व्यापार करणाऱ्या जमाती या मोठ्या प्रमाणात होत्या. संपूर्ण भारतभर मीठ पोहचविण्याचे काम या जमाती करित होत्या. परंतु ब्रिटिश राजवटीमध्ये मीठाचा प्रश्न निर्माण झाला. ईस्ट इंडिया कंपनीने १७९० साली रघुजी (द्वितीय) यांच्यामुळे ओरिसाचे सर्व मीठ ईस्ट इंडिया कंपनीला विकण्याचा प्रस्ताव ठेवला. (त्यावेळी रघुजी भोसले यांच्या अधिपत्याखाली ओरिसा होता.) रघुजी भोसलेंनी कंपनीचा प्रस्ताव फेटाळला. ब्रिटिशांचा प्रस्ताव फेटाळला जाताच ईस्ट इंडिया कंपनीने ओरिसामध्ये मीठावर बंदी घातली. परंतु बंगाल, ओरिसा यांच्या सीमेवर भरपूर जंगल असल्याने तेथून मीठाची चोरटी आयात बंगालमध्ये होऊ लागली. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हे निदर्शनास येताच कंपनीने आक्रमण करून ओरिसाच ताब्यात घेतला. १ नोव्हेंबर १८०४ च्या जाहिरनाम्यानुसार ओरिसा मीठावर कंपनीची मक्तेदारी झाली. त्यामुळे ओरिसात तयार होणारे मीठ कंपनीलाच विकावे लागत असे आणि त्याचा दरही कंपनीच ठरवित असे. मीठावर खाजगी व्यापार करण्यास ब्रिटिशांनी बंदी घातली.

तसेच ज्या जमाती जंगल व समुद्रकिनार्यावर उपलब्ध होणाऱ्या नैसर्गिक साधन सामुग्रीच्या आधारावर, यामध्ये मीठाचा पारंपरिक व्यापार करणाऱ्या जमातींना अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले होते. या जमाती अत्यंत अल्प मोबदल्यात व्यापार करित. ब्रिटिशांनी मीठाचे महत्त्व जाणून, त्यांनी मीठाच्या व्यापारावर व मीठावर कर आकारण्यास सुरुवात केली. कर भरून व्यापार करणे हे भटक्या जमातींना शक्य नव्हते. या कारणामुळे ज्या जमातींचा रोजी-रोटीचा प्रश्न उद्भवला त्या जमातींनी वेगवेगळ्या माध्यमातून ब्रिटिशांना विरोध करण्यास सुरुवात केली. यामध्ये आसाम व तेलंगणामधील येरकुला, लोहार या जमातींनी इंग्रजांविरुद्ध बंड करण्यास सुरुवात केली. थोडक्यात जंगलसंपत्तीचा हक्क प्राप्त व्हावेत आणि व्यापारी निर्बंध शिथिल व्हावेत यासाठी भटक्यांच्या चळवळी उभ्या राहिल्या. (संदर्भ : विकीपीडिया दि.१५/०२/२०१७)

४) पेशवाई बुडाल्याने उद्धवस्त झालेल्या जमातींचे पुनर्वसन करणे -

१८११ ला पेशवाई बुडाल्याने पेशवाईकडे असणारे सैन्य पोरके झाले. या जमातींच्या उपजीविकेचा प्रश्न निर्माण झाला. सैन्यामध्ये काम करणे हेच ह्या जमातींच्या उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन होते. ते साधनच संपुष्टात आल्याने आपणास उदरनिर्वाहाचे साधन पुन्हा प्राप्त व्हावे याकरिता भटक्या जमातीने बंड केले. यामध्ये विशेष उल्लेख उमाजी नाईक (१८११ ते १८३२) यांचे बंड याचा उल्लेख होतो. थोडक्यात जमातींच्या पुनर्वसनाकरिता बंड करण्यात आले. यातून चळवळी निर्माण झाल्या.

५) १८७१ चा गुन्हेगार जमाती कायदा रद्द करणे -

ब्रिटिशांच्या जंगलविषयक, आणि व्यापारी निर्बंध धोरणाला विरोध करणाऱ्या जमातींना १८७१ च्या कायद्याने गुन्हेगार ठरविण्यात आले. हा कायदा रद्द करण्याकरिता भटक्या जमातींनी या कायद्याला विरोध केला. त्याकरिता अनेक चळवळी, निवेदन, आंदोलने, मोर्चे काढावे लागले.

६) जन्माने गुन्हेगार ठरवू नये -

ब्रिटिश राजवटीच्या धोरणाला विरोध करणाऱ्या जमातींना इंग्रजांनी सर्वांनाच गुन्हेगार ठरविण्यास सुरुवात केली. या सर्व जमातींना 'सराईत गुन्हेगार' संबोधण्यात आले. त्या जमातीत जन्माला येणाऱ्या अपत्यासदेखील "जन्मानेच गुन्हेगार" ठरविण्यात आले. यामुळेच कोणालाही जन्माने गुन्हेगार ठरवू नये म्हणून भटक्या जमातीमधून चळवळ सुरू झाली.

७) एका ठिकाणी स्थायित्व/स्थिरत्व प्राप्त व्हावेत -

१८७१ च्या कायद्याने ज्या जमातींना गुन्हेगार ठरविण्यात आले. अशा जमातींना एका गावामध्ये जास्तीतजास्त तीन दिवस राहता येत असे. त्या तीन दिवसामध्ये दिवसातून दोनवेळा गावातील पोलीस पाटलाकडे हजेरी द्यावी लागत असे. अशाप्रकारे कोणत्याही एका गावामध्ये या जमातींना स्थिरत्व प्राप्त करू दिले जात नव्हते. यामुळे या जमातींना ठोस असे उदरनिर्वाहाचे साधनच उपलब्ध नव्हते. म्हणून भटक्यांना स्थिर जीवन प्राप्त व्हावे, याकरिता गाव, गावामध्ये निवाऱ्यासाठी जागा व घर प्राप्त व्हावे यासाठी भटक्या जमातीमध्ये चळवळी सुरू झाल्या. (लक्ष्मण माने, विमुक्तायन - १९९७)

८) पोलिस छळापासून संरक्षण -

गुन्हेगार म्हणून घोषित केलेल्या जमातींवर पोलिसांकडून ब्रिटिश राजवटीपासून मोठ्या प्रमाणात अमानुष छळ केला जात होता. यामध्ये पोलिस स्टेशनमध्ये रात्री ११.०० वा. आणि पहाटे ३.०० वाजता हजेरी द्यावी लागत असे. त्याचबरोबर परिसरामध्ये कोठेही आणि कुणीही गुन्हा केला असेल, तर पोलिस प्रथमतः या जमातींना रात्री-अपरात्री केव्हांही पकडून तुरुंगामध्ये डांबत असत. (मुलाखत - राजेंद्र काळे, दि.२६/११/२०१५, अहमदनगर)

९) उदरनिर्वाहाचे साधन प्राप्त व्हावे -

ब्रिटिशांचे जंगलविषयक धोरण असो, व्यापारावर निर्बंध असो किंवा पेशवाई बुडाल्याने सैन्याचे विस्थापन असो तसेच अस्थिर जीवन असो यामुळे या जमातींकडे उदरनिर्वाहाचे ठोस असे साधनच उपलब्ध नव्हते. त्यामुळे या जमाती भीक मागणे, चोरी करणे याशिवाय त्यांच्यासमोर जगण्यासाठी दुसरा पर्याय नव्हता. आजही या जमातींना ना घर, ना गाव, ना शिवार, ना भारताचे नागरिकत्व असलेले दिसून येते. यातून आम्हाला स्थिरत्व प्राप्त करून उदरनिर्वाहाचे ठोस साधन प्राप्त व्हावे. रोजगार मिळावा, शिक्षण मिळावे, आरोग्याच्या सोयी-सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात याकरिता स्वातंत्र्यपूर्व प्राप्तीपासून स्वातंत्र्यानंतरही सदर मागणीकरिता चळवळी कराव्या लागत आहेत.

१०) वसाहती कायदा रद्द व्हावा :

१८७१ चा गुन्हेगार जमाती कायदा करून इंग्रजी थांबले नाहीत, तर पुढे जाऊन त्यांनी या जमातींचा कायमचा बंदोबस्त करण्यासाठी १९११ मध्ये वसाहती कायदा करण्यात आला आणि या जमातींना तीन तारेच्या कुंपणामध्ये (सेटलमेंट) डांबून ठेवण्यात सुरुवात केली. या तीन तारेच्या कुंपाऊंडमधील जीवन एवढे भयंकर होते की, भटक्या जमातींनी त्याविरुद्ध आपली चळवळ तीव्र केलेली दिसते.

११) अमानुष छळ व पिळवणूक थांबवावी :

१९११ च्या वसाहती कायद्याने प्रस्थापित जमातींना तीन तारेच्या कुंपणामध्ये डांबून ठेवण्यास आले. तेथे त्यांच्यावर ब्रिटिश प्रशासनाकडून व पोलिसांकडून अनेक प्रकारचे अमानुष छळ व शोषण, पिळवणूक केली जात होते. या जमातींकडून कष्टप्राय अशी कामे करून घेतली जात असत. तसेच सेटलमेंटमध्ये दिवसातून दोन वेळा हजेरीची प्रथा होती. याशिवाय रात्री-अपरात्री कधीही या जमातींचा घरात जाऊन चौकशी, तपासणी केली जात असे. या जमातींतील मुलांना त्यांच्या पालकापासून अलिप्त ठेवले जात असे. अशाप्रकारे अमानवी/अमानुष अशी वागणूक ब्रिटिश देत होते आणि भटक्या जमातींचा विविध मार्गांनी

छळ केला जात असे. त्यामुळे या तीन तारेच्या कुंपणामधून(सेटलमेंट) मुक्तता व्हावी यासाठी सेटलमेंट अंतर्गत शिक्षण घेतलेल्या पहिल्या पिढीने चळवळ करण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये भीमराव जाधव गुरुजी, म्होपरे गुरुजी, बोधन नगरकर गुरुजी इत्यादींचा उल्लेख करता येईल.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भटक्या विमुक्तांच्या चळवळी, अधिवेशन, परिषदा, निवेदन, मोर्चे, बैठका :

१) ब्रिटिशांविरुद्ध चळवळ :

ब्रिटिशांच्या जंगलविषयक धोरणास आणि व्यापार निर्बंध धोरणास विरुद्ध करणाऱ्या धोरणास विरोध करणाऱ्या जमातींना लगाम घालण्याकरिता ब्रिटिशांना १८७१ च्या कायद्याने गुन्हेगार ठरविण्यात आले. यावर ब्रिटिश थांबले नाहीत तर त्यांना १९११ च्या वसाहती कायद्याने तीन तारेच्या कुंपणामध्ये(सेटलमेंट) डांबून ठेवण्यात आले. जवळजवळ देशातील या कायद्याने १९८ जमातींना कायदेशीर गुन्हेगार ठरविण्यात आले. आणि पुढे त्यांना वसाहती कायद्यानुसार ५२ सेटलमेंटमध्ये वेगवेगळ्या ठिकाणी त्यांना ठेवण्यात आले होते.

याच सेटलमेंटमध्ये शिक्षणप्राप्त झालेल्या भीमराव जाधव गुरुजींनी ब्रिटिशांविरुद्ध चळवळ करण्यास सुरुवात केली. त्याकरिता त्यांनी या चळवळीला समाजाचा पाठींबा मिळविण्यासाठी सुरुवातीला सोलापूर वसाहतीच्या (सेटलमेंट) मुख्य दिंडी दरवाजासमोर संध्याकाळी सभा घेऊ लागले. तसेच दररोज संध्याकाळी प्रत्येक कॉलनीमध्ये जाऊन प्रौढांच्या, तरुणांच्या बैठका, सभा, होऊ लागल्या. त्यातून त्यांना त्यांच्यावरील अन्यायाची जाणीव करून देऊ लागले. या कार्याची व्याप्ती वाढविण्याकरिता त्या काळातील मुंबई इलाख्यात जेथे-जेथे जमात असेल, तेथे जास्त सभा-संमेलन घेऊ लागले. आणि या सभा, संमेलनाच्या माध्यमातून हा गुन्हेगारी कायदा कसा अमानुष आहे, अत्याचारी, जाचक आहे याची जाणीव जागृती करून देऊ लागली. थोडक्यात स्वातंत्र्यपूर्व काळात सेटलमेंटमधूनच चळवळी निर्माण होऊ लागल्या असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

२) बारामती बैठक (१९४४) :

बारामतीतील त्यावेळीचे टकारी समाजाचे नेते मल्हारराव गायकवाड आणि मारुतीराव जाधव होते. बारामती बैठकीकरिता भीमराव जाधव, विठ्ठलराव गायकवाड, बोधननगर गुरुजी इत्यादी उपस्थित राहून त्यांनी गुन्हेगारी जमाती कायदा कसा काळा अमानुष आहे हे लोकांना पटवून दिले. हा कायदा रद्द करण्यासाठी अहमदाबाद ते हुबळीपर्यंत सर्व जनता एकसंघ होऊन ब्रिटिशांशी लढा देणे अत्यंत गरजेचे आहे, असं आव्हान त्यांनी केले. सदर बैठकीमध्ये भटक्या गुन्हेगार जमातींचे अधिवेशन दापोडी, पुणे येथे जानेवारी १९४५ मध्ये घेण्याचे ठरले.

३) चळवळीच्या पाठींब्याच्या मागणीकरिता अनेक बैठकांचे आयोजन :

१८७१ च्या कायद्याने गुन्हेगार ठरविण्यात आल्यानंतर त्या जमातींना ब्रिटिशांनी १९११ च्या वसाहती कायद्याने तीन तारेच्या कुंपणामध्ये (सेटलमेंट) ठेवण्यात आले. या वसाहतीमध्ये दिली जाणारी अन्यायी, अत्याचारी वागणुकीला विरोध करण्याकरिता ज्या चळवळी उभ्या राहिल्या त्यास पाठींबा देण्याकरिता अनेक बैठकांचे आयोजन करण्यात आले. यामध्ये अंबरनाथ बैठक (१९४४), मुंबईला नायगाव येथे समाज मंदिरात बैठक(१९४४), बिजापूर बैठकाला छप्परबंद आणि पारधीचा सहभाग(१९४४), बागलकोट बैठक(१९४४), तसेच हुबळी बैठक(१९४४) या बैठकीस मोठ्या संख्येने कैकाडी, पारधी, कंजारभाट, गिरणीवडूर उपस्थित होते. अशाप्रकारे वसाहतीतील शिकलेल्या पहिल्या पिढीने अनेक मेळावे, अधिवेशन, बैठका घेतल्या.

४) १९४५ गुन्हेगार जमातीचे पहिले अधिवेशन :

१५ जानेवारी १९४५ ला दापोडी मुक्कामी मुंबई राज्यातील वेगवेगळ्या जिल्ह्यांतून चारशे समाजबांधव बैठकीला आले होते. या अधिवेशनाचे उद्घाटक सातारचे कर्मवीर भाऊराव पाटील ऊर्फ आणणांना आमंत्रित केले गेले. या अधिवेशनाकरिता सोलापूरहून भीमराव जाधव व इतर ५० कार्यकर्ते उपस्थित होते. सोलापूरच्या कार्यकर्त्यांनी गुन्हेगार जमाती कायदा कसा जाचक आहे हे सांगितले. या कायद्यामुळे माणसांना माणूस म्हणून जगता येत नसून त्यांना जनावरांप्रमाणे तारेच्या कुंपणात कोंडून ठेवले. रात्री-बेरात्री, बारा-एकच्या सुमाराला पती-पत्नी झोपलेले असताना त्यांना उठवून हजेरी देण्यासाठी नेले. नातेवाईकांना भेटायला दुसऱ्या गावी जायचे असल्यास मॅनेजरकडून पास (दाखला) घेतल्याशिवाय गावी जाता येत नव्हते. तसेच ज्या गावी गेला असाल त्या गावी असेपर्यंत गावच्या पाटलांकडे हजेरी द्यावी लागे. अशाप्रकारे या कायद्याचे कथन कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यासमोर केले गेले. याचा परिणाम म्हणजे आणणांनी जनतेला आव्हान करून प्रस्थापित समाजबांधवांना असा काळा कायदा मोडून काढा, मरा पण घ्या तारेच्या कुंपणात राहू नका, तारा तोडून काढा, अन्याय सहन करू नका, लढा द्या, मी तुमच्या पाठीशी आहे.

गुन्हेगार जमातीच्या पहिल्या अधिवेशनात हा कायदा रद्द करून त्या बंधनाखाली असलेल्या जमातींना मुक्त करावे. तसेच समाजाने आपल्या मुलाबाळांना अर्धपोटी राहून का होईना शिक्षण देऊन समाजाला शहाणे करावे, असा ठराव मंजूर करण्यात आला.

५) गोकक मेळावा (१९४६)

सन १९४६ साली भीमराव जाधव यांनी गोककला कर्नाटक भागापुरताच मेळावा घेतला. या मेळाव्याकरिता समाजातील गर्भश्रीमंत व्यक्तींनी हजेरी लावली. यामध्ये सिद्धप्पा अंकली, भीमसेन अंकली, श्रीरामचंद्र हांदिगुंड व दत्तोबा जाधव या लोकांच्या मदतीने कर्नाटकामध्ये हा मेळावा घेण्यात आला. या मेळाव्याचा मुख्य उद्देश गुन्हेगारी जमातीचा काळा कायदा रद्द करणे, या समाजातील मुलांना शिक्षण देणे, शेती करू इच्छिणाऱ्यांना शेतजमीन उपलब्ध करून देणे. या मुद्यांवर भर देण्यात आला. तसेच श्रीमंत व्यक्तींनी प्रस्थापित जमातींना सहाय्य देण्याचे आव्हान केले. (भीमराव जाधव, २०१३ पृ.क्र.१२०)

६) १९४७ गुन्हेगार जमातीचे दुसरे अधिवेशन :

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी देशाला स्वातंत्र्य मिळाले, भारत स्वातंत्र्य झाला. परंतु १८७१ च्या कायद्याने गुन्हेगार ठरविण्यात आलेल्या जमाती मात्र गुन्हेगारांच्या तुरूंगात जनावराप्रमाणे त्यांना जीवन जगावे लागत होते. म्हणून भीमराव जाधव व त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी मुंबई राज्यातील सर्व समाजबांधवांना एकत्र आणून एक मोठे अधिवेशन घेतले. या गुन्हेगार जमातीच्या दुसऱ्या अधिवेशनास मुंबई इलाख्यातील मुंबई राज्याचे पंतप्रधान (त्यावेळी मुंबईच्या प्रमुखाला मुख्यमंत्रीऐवजी पंतप्रधान म्हणून संबोधले असत.) नामदार बाळासाहेब खरे हे या अधिवेशनाचे उद्घाटक होते. अध्यक्ष म्हणून श्री.बाळासाहेब वारद व प्रमुख पाहुणे म्हणून आदरणीय अण्णा कर्मवीर भाऊराव पाटील हे आवर्जून उपस्थित होते.

भीमराव जाधव यांनी प्रस्थापित भाषणामध्ये अनेक मागण्यांनी अधिवेशनाला सुरुवात केली. यामध्ये गुन्हेगारी जमातीच्या काळ्या कायद्यामुळे आम्हाला पोलिसांच्या छळाला बळी पडावे लागत आहे. आमच्यावरील गुलामगिरीचा, गुन्हेगार जमातीचा हा कायदा रद्द व्हायला पाहिजे. या तीन तारेच्या कुंपणाबाहेर जाऊन आम्हालाही बाहेरील जग पाहता यावे, जगता यावे, अनुभवता यावे, स्वतंत्र्यरित्या जगण्याची संधी मिळावी या इत्यादी. या अधिवेशनाचे उद्घाटक त्यावेळेचे मुख्यमंत्री नामदास बाळासाहेब खरे यांनी त्यांच्या मनोगतामध्ये “महात्मा गांधी, नेहरू, पटेल इत्यादींनी देशाला स्वातंत्र्य/स्वराज्य मिळवून दिले, ब्रिटिश शासनाच्या गुलामगिरीतून देश मुक्त झाला. मात्र तुम्ही ब्रिटिशांच्या जाचक व जुलमी कायद्यामुळे अद्यापही गुलामगिरीतच आहात. लवकरच तुमच्यावरील हा जुलमी कायदा रद्द करून तुम्हाला बंधमुक्त करू अशी ग्वाही दिली. तसेच प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित असलेले आदरणीय अण्णानीही आपल्या भाषणात, हा जुलमी कायदा नष्ट कराच, पण त्याचबरोबर ह्या जनतेच्या कल्याणासाठी, पुनर्वसनासाठी योग्य अशा आर्थिक, शैक्षणिक विकासाच्या योजना आखून त्या राबविल्या पाहिजेत. अशी शासनाला विनंती केली.” (भीमराव जाधव, २०१३, पृ.क्र.१२३, १२४, १२५)

७) नाशिक बैठक :

भुसावळ, नाशिक जिल्ह्यातील खळस, पिंपरी, कुंदेवाडी, निफाड, उगावखेड या भागात सभा, बैठका भीमराव जाधव यांनी घेतल्या आणि ज्या जमातींना ब्रिटिश शासनाने गुन्हेगारी कायद्याच्या कलंकित कलमाखाली डांबून ठेवले होते, प्रस्थापित कायद्याविरोधी लोकांची मतं तयार करण्याच्या दृष्टीने जनजागृतीकरिता भीमराव जाधव आणि नगरकर इत्यादी कार्यकर्त्यांच्या सहकार्याने ५२ वसाहतीमध्ये फिरून प्रसार केला. त्याचाच परिणाम असा झाला की, या जमातीचे लोक या गुन्हेगार जमाती कायद्याच्या विरोधी अधिकाऱ्यांना न भिता समोर उभे राहून त्या कायद्याच्या विरुद्ध बोलू लागले. या सर्वांची फलश्रुती म्हणून ३१ ऑगस्ट १९५२ रोजी गुन्हेगार जमाती कायदा रद्द करण्यात आला. जवळजवळ १८७१ गुन्हेगारी जमाती कायदा ८० वर्षे अस्तित्वात होता.

खऱ्या अर्थाने ३१ ऑगस्ट १९५२ ला हा कायदा रद्द करण्यात आला. परंतु ११ एप्रिल १९६० साली स्वातंत्र्य भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी हजारी तथाकथित गुन्हेगारी भटक्या जमातीतील लोकांच्या उपस्थितीत अखिल भारतीय विमुक्त फेडरेशनचे अधिवेशन सोलापूर येथील या लोकांच्या वसाहतीचे (सेटलमेंट) तीन तारांचे कुंपण तोडून टाकले व या गुन्हेगारी जमातींना कुंपणातून मुक्त केले. तेव्हापासून या जमातींना ‘भटक्या विमुक्त जमाती’ या नावाने ओळखले जाऊ लागले.

निष्कर्ष :

अशाप्रकारे स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये १८७१ चा गुन्हेगार जमाती कायदा, तसेच १९११ चा वसाहती कायदा, जंगलविषयक धोरण, व्यापार निर्बंध उठविणे, उदरनिर्वाहासाठी, माणूस म्हणून जीवन जगता यावे यासाठी, जगण्यासाठी संघर्ष करावा लागला. ब्रिटिशांच्या अन्याय व जुलमी कायद्याविरुद्ध अनेक बंड केले गेले. यांची फलश्रुती म्हणून ३१ ऑगस्ट १९५२ ला १८७१ गुन्हेगारी जमाती कायदा रद्द करून या कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी मात्र ११ एप्रिल १९६० रोजी झाली.

या ठिकाणी तीन तारेच्या कुंपणातून मुक्तता झाल्यानंतर जमातीसमोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले. यामध्ये सांगता येईल, उपजीविकेचा, शिक्षणाचा, निवाऱ्याचा, आरोग्याचा, व्यवसायाचा असे अनेक प्रश्न अजूनही अस्तित्वात आहेत. केवळ त्यांना मुक्त केले परंतु त्यांच्या पुनर्वसनाचा विचार केला गेला नाही. सुरुवातीस दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून चौथ्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत भटक्या-विमुक्तांच्या पुनर्वसनासाठी विशेष आर्थिक तरतूद पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी करून घेतली होती. परंतु पंडीत नेहरू सत्तेतून गेले आणि यांची पंचवार्षिक योजनेतील विशेष आर्थिक तरतूद बंद करण्यात आली. आज एकाही पैशाची विशेष आर्थिक तरतूद भटक्या विमुक्तांच्या विकासाकरिता नाही. या जमातीतील जनतेच्या आजही अनेक आंदोलने, मोर्चे, अधिवेशन, बैठका, चळवळी होतात. केवळ माणूस म्हणून आम्हाला जगण्याचा अधिकार मिळावा ही एक साधी-सरळ मागणी करीत आहेत. परंतु आजदेखील या जमातीकडे पाहण्याची समाजातील लोकांची मानसिकता बदलत नाही ही एक खेदजनक बाब म्हणता येईल. आज कुठेही एखादा गुन्हा झाला की, पकडा त्या पारध्याला, वडाराला, अशी परिस्थिती दिसून येते. जोपर्यंत समाजाच्या मानसिकतेत बदल होत नाही. तोपर्यंत या भटक्या-विमुक्त जमातींना न्याय मिळणार नाही, असेच म्हणता येईल.

संदर्भ :

- महाराष्ट्र शासन समाजकल्याण परिपत्रक १६८४/५९२/१९९९/५/१९ फेब्रुवारी १९८६ प्रमाणे व महाराष्ट्र शासन पत्र क्र.संकीर्ण २००८/यादी/प्र.क्र.५५३/मावक-५, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, मंत्रालय, विस्तार भवन, मुंबई - ४०० ०३२, दि.२६ सप्टेंबर २००८, पृ.क्र.३.
- लक्ष्मण माने (१९९७) 'विमुक्तायन' प्रकाशन यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई.
- विकीपिडिया - दि.१५/०२/२०१७.
- भीमराव जाधव (२०१३) कथा काटेरी कुंपणाचे, अनुबंध प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र.१२०, १२३, १२४, १२५, १४१, १४२, १४३.
- मोतीराज राठोड (१९८७), हाकारा, भटक्या-विमुक्तांचे लढे, पृ.क्र.१२३.
- भास्कर लक्ष्मण मोळे (१९८७) हाकारा, भटक्या-विमुक्तांचे स्वातंत्र्य-मानवशास्त्रीय दृष्टीची गरज, पृ.क्र.२२.

***

भटक्या जाती व विमुक्त जमातीच्या विकासाच्या शासकीय योजनांचा अभ्यास

विनोदकुमार धोंडीराम कुंभार
प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,
पी.डी.व्ही.पी.महाविद्यालय, तासगांव.

प्रस्तावना

महाराष्ट्रामध्ये विमुक्तजाती, भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग कल्याण संचलनालय पुणे येथे असून या संचालनालय मार्फत विविध योजनांची माहिती मिळते. मागासवर्गीयांच्या आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक विकासासाठी सामाजिक न्याय विभागांतर्गत विविध योजना राबविण्यात येतात.

विमुक्त जातींमध्ये एकूण 14 जातींचा समावेश आहे. भटक्या जातींमध्ये मूळ 28 तर धनगर, वंजारी, तत्सम इ. एकूण 37 जातींचा समावेश करण्यात आला आहे. इतर मागास वर्गीय जातींमध्ये एकूण 350 जातींचा समावेश आहे. विशेष मागास प्रवर्गामध्ये गोवारी, गवारीसह एकूण 07 जाती-जमातींचा समावेश आहे.

उद्दिष्टे

1. भटक्या जाती व विमुक्त जमातीच्या विकासाच्या शासकीय योजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी संशोधकाने शासकीय संकेतस्थळे, संदर्भ यांचा आधार घेतला आहे आणि मिळालेल्या माहितीचे विप्लेषण केले आहे.

सद्यस्थितीत भटक्या जाती व विमुक्त जमातीच्या विकासाच्या विविध शासकीय योजना सुरु आहेत संशोधकाने या योजनांचा अभ्यास करून त्यांचे विप्लेषण केले आहे.

मुख्य समाज प्रवाहाच्या बाहेर असणा-या आणि बहुतांश जीवन भटकंती व्यतीत करणा-या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक असा सर्वांगिक विकास करण्याकरीता शासनाने विविध योजना सुरु केल्या आहेत.

कै.वसंतराव नाईक यांच्या नावाने महाराष्ट्र राज्याच्या सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागांतर्गत भटक्या जाती व विमुक्त जमातीच्या विकासाकरीता दि. 8 फेब्रुवारी, 1984 रोजी वसंतराव नाईक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती विकास महामंडळाची स्थापना केली आहे.

विमुक्त जाती, भटक्या जमाती व विशेष मागास प्रवर्गाच्या आर्थिक उन्नतीकरीता 4 टक्के व्याजदराने व्यवसायाकरीता आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून दिले जाते.

अ.न.	प्रकल्प नाव	प्रकल्प मर्यादा	सहभाग%		व्याजदर%
			राज्य महामंडळ	बँक	
1.	बीजभांडवल कर्ज योजना	5,00,000	25	75	4

अ)बीज भांडवल कर्ज योजना

या योजने अंतर्गत महामंडळाचे कर्ज 60 हप्त्यामध्ये बँके सोबत वसूल केले जाते यामध्ये विविध व्यवसाय उदा. किराणा दुकान, कापड दुकान, दुग्ध व्यवसाय,मेंढी पालन, ट्रक, टॅम्पो, रिक्षा इत्यादी व्यवसायाकरीता कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. तसेच थेट कर्ज योजने अंतर्गत छोट्या व्यवसायाकरीता रू 25,000/-महामंडळाकडून कर्ज दिले जाते. यामध्ये कर्ज वसुलीचा तीन वर्षांचा कालावधी असतो.

वरील प्रमाणे राज्य शासनाच्या दोन योजने मार्फत विमुक्त जाती व भटक्या जमातीच सर्वांगीण विकासा करीता महामंडळ कटीबद्ध आहे.

निकष-

महामंडळाने योजना राबविण्याकरीता काही निकष व अटी लावलेल्या आहेत.

- लाभधारक हा महाराष्ट्र राज्याचा रहिवाशी असावा.
- अर्जदार हा 18 ते 45 वयांचा असावा.

- सक्षम अधिका-यांने दिलेला विमुक्त जाती किंवा भटक्या जमातीचा जातीचा दाखला असावे.
- टेम्पो, रिक्शा व टॅक्सी करीता आर.टी.ओ. कडील परवाना व वाहनचालक परवाना तसेच एक जामिनदार उतारा व एक जामिन असणे आवश्यक आहे.
- तांत्रिक शिक्षण, प्रशिक्षण घेतल्यास प्राधान्य देण्यात येईल.
- ज्या ठिकाणी व्यवसाय करावयाचा आहे त्या जागेचा मालकीचा करारपत्र अथवा पुरावा असावा, रेशनकार्ड असावे.

राष्ट्रीय मागासवर्ग वित्तीय व विकास महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्या योजना वसंतराव नाईक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती विकास महामंडळा मार्फत खालील प्रमाणे राबविल्या जातात.

राष्ट्रीय मागासवर्ग वित्तीय व विकास महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्या योजना

अ.न.	प्रकल्प	प्रकल्प मर्यादा	सहभाग%				व्याजदर %
			राष्ट्रीय महामंडळ	राज्य महामंडळ	लाभार्थी	बँक	
1	मुदतीकर्ज योजना	10 लाख	85	10	05		06
2	मार्जिन मनीकर्ज योजना	10 लाख	40	05	05	50	06
3	शैक्षणिक कर्ज योजना	05 लाख	90	05	05		04
4	सक्षम कर्ज योजना	10 लाख	85	05	10		06
5	संपदा कर्ज योजना	10 लाख	85	05	10		06
6	स्वर्णिमाकर्ज योजना	75,000 /-	95	05			05
7	मायक्रो कर्ज योजना	50,000 /-	90	05	05		05
8	महिला समृद्धी कर्ज योजना	50,000 /-	95	05			04
9	कृषी संपदा	50,000 /-	95		05		04

वरील सर्व कर्ज योजनांचा परतफेड कालावधी सरासरी पाच वर्षे आहे. तसेच प्रत्येक योजना रक्कम हि केंद्र आणि राज्य सरकार तसेच लाभार्थी व बँक यामध्ये विभागली आहे.

- मुदती कर्ज योजनेची प्रकल्प मर्यादा रु. 10 लाख आहे, मार्जिन मनी कर्ज योजनेची प्रकल्प मर्यादा रु 10 लाख असून त्यामध्ये राष्ट्रीय महामंडळाचा 40% सहभाग, बँकेचा 50% सहभाग, महामंडळाचा 5% सहभाग व लाभार्थीचा 5% सहभाग असून 6% व्याज दराने कर्ज दिले जाते.
- शैक्षणिक कर्ज योजने अंतर्गत उच्चशिक्षणाकरीता तसेच वैद्यकीय शिक्षणाकरीता देखील कर्ज उपलब्ध करून देण्यात येते.
- सक्षम कर्ज योजनेची प्रकल्प मर्यादा रु. 10. लाख असून कर्ज परतफेडीचा कालावधी 5 वर्षे आहे. संपदा कर्ज योजनेची प्रकल्प मर्यादा रु.10.00 लाख असून यामध्ये राष्ट्रीय महामंडळाचा सहभाग 85% महामंडळाचा सहभाग 5.% असून व्याज दर रु.5.00 लाखापर्यंत 6%व त्यावरील कर्जाकरीता 8%आहे. व कर्ज परतफेडीचा कालावधी 5 वर्षे आहे.
- स्वर्णिमा कर्ज योजने अंतर्गत महिलांना विशेष प्राधान्य देण्यात येते. त्यामध्ये राष्ट्रीय महामंडळाचा 95% सहभाग व महामंडळाचा 5%सहभाग असून 5%व्याज दराने कर्ज दिले जाते.
- महिला समृद्धीकर्ज योजनेची प्रकल्प मर्यादा रु.50,000 असून त्यामध्ये राष्ट्रीय महामंडळाचा 95% सहभाग व महामंडळाचा 5%सहभाग असून 4%व्याजदराने कर्ज दिले जाते.
- कृषीसंपदा या योजनेची प्रकल्प मर्यादा रु.50,000 आहे. याशिवाय प्रशिक्षण योजने अंतर्गत ऑडिओ, व्हिडीओ रीपेअरिंग, प्लंबर, पशुवैद्यकीय, दुध उत्पादन इत्यादी करीता प्रशिक्षण योजना राबविण्या करीता राष्ट्रीय मागास वर्गवित्तीय व विकास महामंडळाकडून अनुदान मिळते व त्यामधून प्रशिक्षण दिले जाते.

- विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग यांच्या योजना प्रभावीपणे व परिणामकारकरित्या अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टीने 2001 पासून समाजकल्याण संचालनालयाचे विभाजन करून स्वतंत्र विमुक्तजाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग कल्याण संचालनालयाची स्थापना करण्यात आली.

समारोप

विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग कल्याणासाठी शासनाने विविध योजना सुरू ठेवल्या असल्या तरीही या योजनांचा लाभ लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे. तसेच या योजना दिर्घकालापर्यंत चालू असल्या पाहिजेत कारण या योजनांची परिपूर्ण माहिती, निकष, कागदपत्रे सर्वाना मिळते असे नाही कितीतरी घटक कागदपत्रांच्या उपलब्धतेच्या विलंबामुळे आणि प्रकरणे मंजूर होईपर्यंतचा जास्त कालावधी इत्यादी कारणांमुळे प्रकरणांचा पाठपुरावा करणे सोडून देतात.

संदर्भ—

- नाडगोडे गुरुनाथ— (1999) “ सामाजिक संशोधन पध्दती ” फडके प्रकाश कोल्हापूर
- <https://sjsa.maharashtra.gov.in> date 31/12/2017.

***

“बिना चेहरे के लोग” में चित्रित घुमंतू जन जातियों की समस्याओं का चित्रण

प्रा. विश्वनाथ सुतार,

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, विवेकानंद कॉलेज कोल्हापुर

भारत में अनेक प्रकार की जन-जातियों के लोग निवास करते हैं। ये जन-जातियाँ समाज के मुख्य प्रवाह से दूर हैं। आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक दृष्टियों से इनके जीवन में और इनसे हटकर जीने वाले आज के समाज में काफी अंतर है। यह लोग हाशिए पर हैं। इनका और मुख्य प्रवाह में जीने वाले लोगों का आपसी संबंध न के बराबर है। इसके पीछे कई कारण हो सकते हैं। इनमें से एक मुख्य कारण यह है कि ये लोग आर्थिक दृष्टि से काफी कमजोर और अपने पुराने कारोबार से जुड़े हुए हैं। इन्हें आमदनी कम मात्रा में चाहें क्यों न मिलती हो पर परंपरा से आए हुए कारोबार को वे नहीं छोड़ते हैं। लेकिन हमें यह नहीं भूलना चाहिए कि मानवता की दृष्टि से इस हाशिए के समाज को आर्थिक निर्भर करके हमारे साथ लाना है और साम्यवाद की संकल्पना को साकार करना है। डॉ. वी. एन. भालेराव द्वारा अनूदित ‘बिना चेहरे के लोग’ में इन जन-जातियों के आर्थिक स्थितियों का जायजा लिया गया है।

‘बिना चेहरे के लोग’ में चित्रित घुमंतू जन-जातियों की समस्याओं को देखने से पूर्व ये जन-जातियाँ कौन-कौन सी हैं, और इनका जीवन कैसा है इस संदर्भ में थोड़ी चर्चा करना अनिवार्य है।

घुमंतू जन-जाती एक सामान्य परिचय-

भारत में घुमंतू जन-जातियों का वास्तव्य प्राचीन काल से है। पर प्राचीन काल से आज तक ये अस्थिर एवं असुरक्षित नजर आती हैं। महाराष्ट्र की ऐसी ही कुछ जन-जातियों के संदर्भ में डॉ. दत्ता भोसले ने लिखा है-“महाराष्ट्र में घुमंतू जन-जातियाँ सर्वव्याप्त हैं। इन्हें परंपरागत गांव एवं समाज व्यवस्था में कहीं भी स्थान नहीं मिल पाया। आधुनिक नगर, महानगर और औद्योगिक दौर में भी इन्हें सम्मिलित नहीं किया गया। इसलिए स्थिर समाज का मनोरंजन करना, शारीरिक कला-कौशल दिखाना, वन औषधियाँ बेचना, छोटे-छोटे काम करना, भीख मांगना आदि के द्वारा इन्हें जीवनयापन करना पड़ता है। इनके हिस्से में हमेशा दुत्कार, उपेक्षा, पीड़ा एवं लाचारी ही आयी है। ये जातियाँ स्थिर समाज से मिली अवहेलनाओं, अन्यायों, अत्याचारों, बलात्कारों आदि को झेलकर अपने बाल बच्चों तथा गधे, उँट, भेड़-बकरियों आदि के साथ गृहस्थी पीठ पर लादकर झुंड के झुंड दिशाहीन भटक रही हैं।”¹ महाराष्ट्र की इन जन-जातियों में - पारधी, वंजारी, धनगर, कोळी, डवरी गोसावी, कौकाड़ी, डोंबारी, टकारी, देवदासी, बंदरवाले, सांपवाले, नंदीबेल वाले, रायंदर, इस्पात के डिब्बे, छलनियाँ बनाने वाले, बहुरूपी, मदारी, दरवेशी, वैदू, पांगोला, चुटबुटके आदि प्रमुख हैं। इन जन-जातियों की विविध समस्याएँ हैं। ये समस्याएँ उनके जीवनयापन से संबंधित हैं। धनाभाव, गरीबी, अशिक्षा, अंधश्रद्धा, रीति-रिवाज, सांस्कृतिक परंपरा, स्त्री दशा, नक्सलवाद, नस्लवाद, विस्थापन आदि इनकी समस्याओं के कुछ सामान्य पहलू हैं। इन पर उदात्त चर्चा करना अति आवश्यक है, पर विषय विस्तार न हो पाए इसलिए यहाँ केवल साहित्यिक दृष्टिकोण से ‘बिना चेहरे के लोग’ में चित्रित इन जन-जातियों की समस्याओं पर प्रकाश डाला जा रहा है।

‘बिना चेहरे के लोग’ कृति का सामान्य परिचय :

मराठी के लेखक प्रो. रामनाथ चव्हाण ने ‘बिना चेहरे-याची मानसं’ नामक कहानी संकलन लिखा है। इसमें लगभग 25 कहानियाँ संकलित हैं। ये घुमंतू जनजातियों के जीवन का जीवंत जखीरा है। इस संदर्भ में वे स्वयं लिखते हैं-“जानकारी संकलनार्थ मुझे घुमंतू लोगों के टांडों पर जाना पड़ा है। उनके त्योहार, उत्सव, मेलों में शामिल हुआ हूँ। विवाह-विधि, मृत्यु-विधि, जाति पंचायत की सभा में उपस्थित रहकर आंखों देखा हाल का ब्यौरा कथन किया है। सुनी हुई उनकी व्यथा की कथा को शब्दों में बांधने का प्रयास किया है। ‘बिना चेहरे के लोग’ में चित्रित सारी कथाएँ काल्पनिक न होकर घटित घटनाओं पर आधारित हैं।”² इस प्रकार प्रस्तुत कहानियों में घुमंतू जन-जातियों की विविध समस्याओं का चित्रण भी बखूबी हुआ है। जिनका विवरण निम्नलिखित रूप में देख सकते हैं-

स्त्री अवहेलना:

गरीबी, जाति पंचायत, अशिक्षा और अंधध्रुवध्या ने घुमंतू जन-जातियों के जीवन में बिखराव की अनेकों स्थितियां पैदा की है। पारधी समाज में ऐसी कई प्रथाएँ प्रचलित हैं, जिनसे स्त्री अवहेलना की जाती है। पुरुषप्रधान संस्कृति का यह जाति बराबर पालन करती है। 'रेहन पर पत्नी' नामक कहानी में लेखक ने पारधी समाज की इसी हकिकत को बयान किया है। बारक्या की पत्नी गुलबी केवल दो हजार रूपयों के भुगतान पर झबझब्या के पास रेहन पर रखी जाती है। भरी सभा में उसकी निलामी हो जाती है। झिप-न्या नामक अपने दूध पीते छोटे बच्चे को छोड़कर उसे झबझब्या के साथ जाना पड़ता है। गुलबी को केवल दो महिने में छुड़ाने का वादा था। पर अनेक प्रयासों के बावजूद वह अपनी पत्नी को छुड़ा न सका। कई सालों के बाद वह पैसे जमा कर करके झबझब्या के पास जाता है, तब तक समय निकल गया होता है। अर्थात् झबझब्या उसे किसी और के पास रेहन पर रखता है। उससे गुलबी को दो बच्चे होते हैं। इस बात को सुनकर बारक्या वापस चला आता है। अब वह बेटा झिप-न्या और खंडोबा (काला कुत्ता) तीनों ही एकसाथ रहते हैं। झिप-न्या भीक मांगता है। इस तरह पारधी समाज में किस तरह औरतों का विक्रय अथवा रेहन पर रखने की पद्धति है, इसका सही विवरण हमारे सामने उपस्थित होता है।

गरीबी :

घुमंतू जन-जातियों के लोग गरीबी के कारण अनेक व्यवसाय करते हैं। औरतें बेकार मारी मारी फिरती हैं। यहाँ तक कि हवस का शिकार भी बन जाती है। 'इंद्र का शाप' नामक कहानी में ऐसे ही शिकार होती स्त्रियों के बारे में लिखा गया है—“कोल्हाटी भाषा में 'कोल्ह' का अर्थ है—लाठी और 'अहटी' का तात्पर्य उल्टा कूदना। लाठी के सहारे उल्टा उँची कुदी का खेल दिखाने वाले 'कोल्हाटी' कहलाए जाने लगे। महलियाँ उस जमाने में रास्ते पर नृत्य किया करती थी। उन्हें 'कलवातीन' कहते थे। उनका खेल देखने लोगों की भीड़ जम जाती थी। युवतियाँ लोगों के हवस का शिकार हो जाया करती थी। इस बात को लेकर पुरुषों को कुछ भी बुरा महसूस नहीं होता था। लोगों की यह धारणा थी कि हमारी जन-जातियों की महिलाओं को इंद्र ने शाप दिया है कि वे लोगों का मनोरंजन करे, उन्हें खुश करें।”³ इस प्रकार गरीबी, अशिक्षा और अंधध्रुवध्या का शिकार बनती ये जन-जातियाँ अनेक समस्याओं से जूझ रही हैं।

जाति पंचायत की समस्या :

घुमंतू जन-जातियों में जाति पंचायत को विशेष स्थान है। उनकी किसी भी प्रकार की समस्या का हल इसी पंचायत में निकाला जाता है। लेकिन इसका यह दोष है कि कभी-कभी एकाध व्यक्ति पर अन्यायपरक निर्णय भी लिया जाता है। क्योंकि इस पंचायत के नियम लोकशाहीवादी नहीं होते अपितु अपने बनाए हुए होते हैं। 'उल्टा न्याय' कहानी में सदा नामक पात्र अपनी जाति पंचायत को लेकर अपनी व्यथा इस प्रकार बयान करता है—“एक समय की बात है गाँव में ऐसा ही कुछ मामूली झगड़ा हुआ। पुलिस आकर मेरे सगे के दो लडकों को पकड़कर ले गई। आखिर मामला जातिपंचायत में पहुँचा दिया गया। गाँव-गाँव के जाति बिरादरी को बुलाया गया। सगे ने कूटनीति से पंचों को भडकाया। पंचों ने उनपर विश्वास कर मेरे परिवार को जाति बहिष्कृत की सजा सुनाई। उस समय मेरे परिवार के विरुद्ध बाकी सब ऐसी स्थिति निर्माण हुई थी।”⁴ इस प्रकार हम देखते हैं कि जाति पंचायत में किया जाने वाला न्याय मानवता के खिलाफ होता है। लगभग सभी घुमंतू जनजातियों में इसी प्रकार की हालत है।

निष्कर्ष :

'बिना चेहरे के लोग' में घुमंतू जनजातियों की एकानेक आर्थिक समस्याओं और इनसे उभरी विविध सामाजिक समस्याओं का चित्रण हुआ है। आलेख विस्तार के भय से यहाँ उपरोक्त पद्धति से कुछ इनी गिनी समस्याओं का ही चित्रण किया गया है। महत्वपूर्ण बात यह है कि आर्थिक धनाभाव के कारण ही ये लोग हाशिए पर हैं। इनके जीवन में परिवर्तन लाने की नितांत आवश्यकता है। प्रस्तुत कहानी संग्रह में इसी ओर संकेत किया गया है। इस संदर्भ में अनुवादक का मंतव्य दृष्टव्य है—“इसमें चित्रित व्यक्तित्व और कथानक की रोचकता सामान्य साहित्य से भिन्न और आपबीती की है। मराठी में रचित इस रचना में अभिव्यक्त घुमंतू जनजाति की जीवन पद्धति, उनकी समस्या, संस्कृति आदि का विवेचन जो एक सीमितदारे में था अब उसे हिंदी के जरिए राष्ट्रीय स्तर पर व्यापक परिधि प्राप्त होगी। दलित और

आदिवासी की तुलना में इनके भयानकजीवन का ब्यौरा पढकर पाठक वर्ग सोंच में पड जाएगा कि क्या ऐसा भी जीवन होता है ?''⁴ इस प्रकार घुमंतू जनजातियों की आर्थिक, सामाजिक और यथार्थ स्थिति का अंकन प्रस्तुत कृति में हुआ है।

संदर्भ :

- मराठी से हिंदी में अनूदित घुमंतू जनजातियों के स्वकथनों का समाजशास्त्रीय अध्ययन – डॉ. दत्तात्रय भोसले, सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय में प्रस्तुत शोध प्रबंध वर्ष 2016 भूमिका से...
- बिना चेहरे के लोग – डॉ. वी.एन.भालेराव, पृ. 1, शैलजा प्रकाशन कानपुर, 2014
- वहीं, पृ. 47
- वहीं, पृ. 51

घुमंतू जनजातियों की आर्थिक स्थिति में बदलाव लाने हेतु कतिपय बिंदु :

- घुमंतू जनजातियों की शैक्षिक स्थिति में सुधार लाने के प्रयास करना। शासन की ओर से उन्हें मिलने वाली सुविधाएँ किस हद तक उन तक पहुंचती है, इस बारे में सर्वेक्षण करने वाली एक मंडली तैयार करने की आवश्यकता है।
- घुमंतू जनजातियों के बच्चों को स्थायी व्यवसाय कुशलता का मार्गदर्शन करके उन्हें उस क्षेत्र में स्थिर करने की आवश्यकता है।
- घुमंतू जनजातियों को स्थायी आवास की सुविधा प्रदान करना आवश्यक है।
- इन जनजातियों के पारंपारिक व्यवसायों को आधुनिक टेक्नोलोजी के साथ जोड़ने की आवश्यकता है और ये लोग आत्मनिर्भर, आर्थिक स्वावलंबी कैसे बने इस ओर ध्यान देना आवश्यक है।
- घुमंतू जनजातियों में अंधश्रद्धा, अज्ञान और अशिक्षा के अभाव को दूर करने की आवश्यकता है। इसके लिए उनके इलाकों में या टांडों पर जाकर उनके साथ संपर्क करते हुए जन जागृती करने की आवश्यकता है।

***

भटक्या विमुक्तांचे राजकारण आणि आर्थिक, सामाजिक शैक्षणिक समस्या

सहा.प्रा.मदन जहाँगीर पाडवी

राज्यशास्त्र विभाग, मुधोजी महाविद्यालय, फलटण, जि. सातारा.

प्रस्तावना :-

भारतभर विखुरलेल्या वेगवेगळ्या नावांनी, वेगवेगळ्या श्रेणीत जगणाऱ्या भटक्या आणि विमुक्तांच्या अनेक जाती-जमाती आहेत. भारतीय समाज व्यवस्थेने पिढ्यान-पिढया यांना स्वतःच्या अस्तित्वाविषयी व स्वतःच्या जगण्याविषयी जाणीव जागृती होऊ दिली नाही. किंबहुना या समाजव्यवस्थेने त्यांना माणूस म्हणून स्थान दिले नाही. ब्रिटिश राजवटीत गुन्हेगारी प्रवृत्तीला आळा घालण्यासाठी 1871 मध्ये गुन्हेगारी जमाती कायदा करण्यात आला आणि भटक्यांना या कायद्याने बंदिस्त करून टाकले. भारतीय लोकसंख्येच्या 15 टक्के असणाऱ्या या जातजमातींना स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर 1952 मध्ये गुन्हेगारी जमात कायदा रद्द करण्यात आल्यानंतरच भटके खऱ्या अर्थाने विमुक्त झाले. स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेतील मुलभूत हक्काच्या तरतुदीतील कायद्यापुढील समानता कायद्याचे समान संरक्षण नागरी स्वातंत्र्य हे सर्व भटक्या विमुक्तांना लागू झाले असले तरी मुळातच भारताच्या राजकीय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग अत्यल्पच राहिलेला आहे. त्यामुळे सदर शोधनिबंधात भटक्या विमुक्तांचे राजकारण आणि त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक समस्यांचा आढावा घेतला आहे.

भटक्या विमुक्तांचे राजकारण :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अनु.जाती-जमाती प्रमाणे भटक्यांना राजकीय आरक्षण मिळाले नाही. परिणामी भटके आमदार, खासदार होण्यापासून दूरच राहिले. भटक्यांना राजकीय आरक्षण नसतांना ही महाराष्ट्रात 15-20 आमदार निवडून येत असले तरी ते प्रामुख्याने धनगर-वंजारी या समाजघटकातील राहिलेले आहेत. हे आमदार-खासदार त्या-त्या पक्ष विचारसरणीचे काम करतात ते भटक्या विमुक्तांच्या प्रश्नाकडे पाहिजे तेवढे लक्ष देतांना दिसत नाहीत. राजकीय दृष्ट्या उदासीन असणाऱ्यांचा समाजघटकात धनगर आणि वंजारी हे दोन समाजघटक सोडले तर स्थानिक पातळीस पातळीपासून ते राज्य राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणावर भटक्या विमुक्तांचा कोणताही प्रभाव दिसत नाही.

1990 नंतर धनगर - वंजारी या जाती भटक्या जाती-जमातीत समाविष्ट होण्याविषयीच्या विरोधाला डावलून सरकारने भटक्यांच्या चळवळी निष्प्रभ केल्या या प्रगत समाजघटकांचा विचार अनु. जमातीत जाऊन राजकीय आरक्षणाचा फायदा घेण्याच्या बाबत उदासीन असणाऱ्या आदिवासींना अंधारात ठेवून आपणच तहहयात आरक्षणाचा फायदा घ्यावा असा दृष्टीकोन ठेवून अनु. जमातीत समावेश व्हावा यासाठी संघर्ष सुरू केला. मात्र प्रत्यक्षात भटक्या जमातीत प्रवेश घेऊन धनगर-वंजारी यांनी भटक्या विमुक्तांच्या आरक्षणाचा फायदा सर्वच स्तरावर घेतला. त्यामुळे धनगर वंजारी यांचा महाराष्ट्राच्या राजकारणात काही प्रमाणात प्रभाव पडला आहे.

भटके विमुक्त अनेक जाती-जमातीत विभागलेले आहेत. त्यामुळे त्यांचा एक बँनर नाही परणामी त्यांना स्वस्तात आपल्याकडे वळवणे राजकीय पक्षांना सहज शक्य होते. भटक्यांचा सामाजिक संघटनात काम करणारे अनेक कार्यकर्ते - नेते प्रस्थापित पक्षाच्या गळाला लागलेले दिसतात. उदा. लक्ष्मण माने यांना काँग्रेसने विधानपरिषदेचा सदस्य करून भटक्यांची राजकीय वोटबँक आपल्या बाजुने वळविण्याचा प्रयत्न केला. वंजारी जात आगोदर भाजप, सेनेच्या कऱ्यात आली त्याचा फायदा भाजप सेनेला 1990 च्या राजकारणात उभे रहाण्यास मदत झाली. तर धनगर ही जात भाजपाच्या कच्छपी लागलेली दिसते. काही धनगर बांधव राष्ट्रीय समाज पक्षाकडे वळलेले दिसतात.

संसदीय राजकारणाचे आत्मभान आलेल्या भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील काही जाती संसदीय राजकारणात हिस्सा मिळविण्याचा प्रयत्न करतांना दिसतात. पण ही प्रक्रिया प्रामुख्याने गावगाड्यात स्थिर असलेल्या आणि आर्थिक बाबतीत अंशतः स्वावलंबी असलेल्या आणि संख्येच्या बाबतीत मोठ्या असलेल्या जाती जमातीमध्ये जास्त करून दिसून येते. यात पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भ या भागातील काही

भटक्या विमुक्तांच्या नेत्यांचे राजकारण पुढे आलेले दिसते. उदा. दौलतराव भोसले, लक्ष्मण माने, मच्छिंद्र भोसले, मोतीराव पवार, वसंतराव नाईक, सुधाकरराव नाईक या चुलत्या पुतण्यांच्या राजकारणाचा परिणाम म्हणून बंजारा जमातीत राजकीय जागृता वाढल्याचे दिसते. मराठवाड्यात हरिभाऊ राठोड आणि इतर बंजारा नेतृत्वाने उभारी घेतल्याचे दिसून येते. 2004 मध्ये हरिभाऊ राठोड भाजपचे खासदार झाले. निम भटक्या जमातीमधील गोपीनाथ मुंडेच्या स्वरूपात वंजारी संघटित होऊन या जातीचे राजकारण उभे राहिल्याने पाच ते सहा आमदार निवडून येताना दिसतात. धनगर जातीत गणपतराव देशमुख, अण्णा डांगे, शिवाजीराव शेंडे या शेतकरी आणि सधन असलेल्या आणि पक्षीय आधार मिळालेल्या नेतृत्वामुळे धनगरांचे सहा ते सात निवडून येतांना दिसतात. धनगर वंजारी जातींना कोणताही पक्ष वर्ज नाही. सेना-भाजप, राष्ट्रवादी काँग्रेस आणि आता राष्ट्रीय समाज पक्षात धनगर, वंजारी उमेदवार निवडून येताना दिसतात. पण अशा नेतृत्वामध्ये ना भटक्याची चळवळ आहे ना भटकी जनता ना या नेत्यांने भटक्यांचे प्रश्न हाताळले ते फक्त स्वतःची जात आणि पैसा यांच्या वाढ आणि संवर्धनामध्येच व्यस्त राहिले आहेत. अन्य भटक्या जमाती त्यांच्या नेतृत्वापासून सातत्याने दूरच राहिलेल्या दिसतात अन्य भटक्या जमातींनी जरी चळवळी उभारल्या संघटना बांधल्या असल्या तरी त्यांच्या राजकारणाला ना जनाधार मिळाला ना त्या संसदीय राजकारणात यशस्वी झाल्या.

भटक्या विमुक्तांच्या समस्या :-

भारतभर विखुरलेल्या वेगवेगळ्या नावांनी वेगवेगळ्या श्रेणीत जगणाऱ्या भटक्या विमुक्तांच्या अनेक समस्या आहेत. ब्रिटिश राजवटीत गुन्हेगारी जमाती म्हणून भटक्यांना बंदिस्त करून टाकले त्यामुळे त्यांच्यावर गुन्हेगारी शिक्का मारला गेला. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर त्यांच्यावरील अन्याय दूर करून त्यांना विमुक्त करण्यात आले असले तरी समाजमनात त्यांची प्रतीमा गुन्हेगाराचीच राहिल्याचे दिसून येते. अनु. जाती-जमाती प्रमाणे त्यांना आरक्षण न मिळाल्याने जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात भटके विमुक्त मागे राहिल्याचे दिसून येते. त्यांना उपजीविकेसाठी सतत भटकंती करावी लागत असल्याने आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक अशा अनेक समस्या त्यांच्यात निर्माण झाल्या. त्याचे स्वरूप पुढील प्रमाणे.

आर्थिक समस्या प्रश्न :-

प्राचीन, मध्यमयुगीन आणि अर्वाचीन अशा तिन्ही काळात तत्कालीन शासन व्यवस्थेच्या धोरणामुळे या जाती समुहातील लोकांना सतत उपजीविकेसाठी भटकत रहावे लागले. आज एकविसाव्या शतकातही त्यांची भटकंती पूर्णपणे थांबलेली नाही हे वास्तव आहे. उपजीविकेच्या स्वरूपानुसार भटक्याचे शिकर व अन्न गोळा करणारे, पशुपालक, व्यापारी, वैद्यकिय सेवा पुरविणारे, करमणुक करणारे, भीक मागून जगणारे, गाव गाड्याशी निगडित काम करणारे असे वर्गीकरण करता येते. भटक्या विमुक्तांमध्ये प्रचंड मोठ्या प्रमाणात अज्ञान, अंधश्रद्धा व शिक्षणाचा अभाव तसेच भटका विमुक्त समाज एका ठिकाणी वस्ती करून रहात नसल्याने तो नागरी समाज जीवनापासून विभक्त राहिल्याने आपल्या समाज व्यवस्थेने मान्य केलेल्या व्यवसाय, धंदा करूनच जीवन जगत असल्याने जीवन चरितार्थाचे साधन म्हणून त्यांना गुन्हेगारीचाही धंदा व्यवसाय करावा लागतो. वर्षानुवर्षे हाच धंदा करत आल्याने काही जमाती कायमच्या गुन्हेगारी बनल्या अशा जमातीवर पिढ्यान पिढ्या गुन्हेगारीचा शिक्का मारला गेला. जातीव्यवस्थेत माणसाला आपली जात बदलता येत नाही. त्याप्रमाणे धंदाही बदलता येत नाही. त्यामुळे त्यांचा आर्थिक उत्कर्ष साधला गेलेला नाही. काही भटक्या विमुक्त जमाती करमणूक करून आपले पोट भरतात त्यांना तुटपुंज्या मोबदल्यावर आपली कला जीव धोक्यात घालून सादर करावी लागते. त्यामुळे आपला पारंपारीक व्यवसाय वर्षानुवर्षे चालविण्यात ते आपली धन्यता मानतात. परणामी त्यांचा आर्थिक स्तर आहे तसाच असल्याचे दिसून येते. काही भटके विमुक्त भीक मागूनच आपले जीवन व्यथित करतात तोच त्यांचा वर्षानुवर्षे व्यवसाय असल्याने ते वर्षानु वर्ष आहे त्याच आर्थिक विवंचनेत खिंतपत पडलेले दिसतात. काही भटके विमुक्त पशुपालन करून आपली उपजीविका करतात. परंतू 'चराई बंदी, कु-हाड बंदी' सामाजिक वनीकरणाचा कायदा आणि इतर जंगल विषयक कायदे जिराईत व बागायत शेती क्षेत्रात वाढ, सरकारी गायरानावर मोठ्या प्रमाणात सरकारी, निमसरकारी तथा खाजगी अतिक्रमणे, शेतीविषयक कायदे आदिंमुळे भटक्यांचा हा व्यवसायही डबघाईला आलेला दिसून येतो. त्याचबरोबर विविध योजनांद्वारे बँका, पतसंस्थांकडून कर्ज काढून शेळयामेंढया खरेदी

केलेले धनगर कुटूंबे चिंतातूर दिसतात. भटक्या जमातीत काही लोकांची आर्थिक विकासाची इच्छा असतानाही बँका व्यवसायासाठी कर्ज देत नाही कारण जातीच्या दाखल्याची आणि जामीनदारांची अडचण पुढे येते. अशातच व्यवसायाच्या आधुनिकीकरणामुळे आणि कारखानदारीमुळे पारंपारिक व कुटीर उद्योगास वाव राहिला नाही. आधुनिकीकरण, जागतीकीकरणामुळे नोकरी रोजगाराच्या संधी कमी झाल्या आहेत. अशा परिस्थितीत भटक्या विमुक्तांची आर्थिक स्थिती दयनीय दिसते.

सामाजिक समस्या :-

आजमितीस मागासात मागास दुर्लक्षित व सर्वात खालच्या स्तरावरच जीवन जगणारा समाज म्हणजे भटका विमुक्त समाज होय. मानवाची जगण्याची प्राथमिक आवस्था आणि त्यानंतर काळानुरूप बदल त्यांच्यात होणे आवश्यक होता. परंतु अपेक्षित बदल होवू शकलेला नाही त्यांच्यात पारंपारिक लक्षणे टिकून राहिली आहेत. शिवाय प्रस्थापित समाज व शासनाने त्यांना वेळोवेळी जगण्याचे सुधारित पर्याय व साधन उपलब्ध करून दिली नाही. त्यामुळे भूक, अज्ञान, साधनविहिनता, परंपरागत अनिष्ट सवयी, आधुनिक कायदे आणि समाजाचा पूर्वग्रह या सर्वांच्या पेचात आयुष्य, खास करून अन्याय, अत्याचाराला तोंड देण्याच सघर्षमय जीवन जगणाऱ्या भटक्या विमुक्त समाजाला पुर्वापार अनेक सामाजिक समस्यांनी ग्रासलेले दिसते.

अज्ञान / निरक्षरता :-

बहुतांश भटके विमुक्त निरक्षर असल्यामुळे लिहिणे, वाचणे आणि हिशोब करणे त्यांना येत नाही. आपल्या जात-जमातीच्या वंश परंपरेने आलेल्या माहितीचा व ज्ञानाचा संचय त्यांच्याकडे असतो. हे सर्व मौखिक परंपरेने जतन करण्यात आले असते. त्या आधारेच ते आपले जीवन शतकानुशतके जगत आलेले दिसतात. बाह्य जगातील व्यवहारांचे अज्ञान आर्थिक व्यवहार करण्याचा प्रसंग आला तेव्हा त्यांचे हे अज्ञान त्यांना प्रकर्षाने जाणवू लागले. निरक्षरतेमुळे देवघेव आणि आर्थिक व्यवहारात त्यांना अपयश आले आणि त्याचा गैरफायदा बाह्य जगातील लबाड लोकांनी पुरेपूर घेतला. त्यामुळे त्यांचे अज्ञान आणि निरक्षरता दूर करणे ही प्रमुख समस्या ठरली आहे.

शोषण :-

भटक्या विमुक्तांचे शोषण ही परंपरेने चालत आलेली गोष्ट म्हणावी लागले ब्रिटिश राजवटी अगोदर पासूनच त्यांचे शोषण सुरू असले तरी ब्रिटिश राजवटीतील त्यांचे शोषण अधिक दिसते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरही त्यांचे शोषण थांबलेले नाही. व्यापारी, दुकानदार, सरकारी अधिकारी कर्मचारी यांच्याकडून त्यांचे शोषण केले जाताना दिसते.

दारिद्र्य :-

भटक्या विमुक्तांमध्ये मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य दिसून येते त्यांच्या गरजा अत्यंत मापक असल्या तरीही त्यांना दारिद्र्याचा सामना करावा लागतो. त्यांना आपल्या कला कौशल्यानुसार मिळणारा मोबदला अत्यल्प असतो. तर काही भटक्या विमुक्तांचा विकास प्रक्रियेचा एक परिणाम म्हणून गरजा वाढलेल्या आहेत परंतु त्याप्रमाणात त्यांची खर्च करण्याची कुवत वाढलेली नाही. याला प्रामुख्याने भटक्या विमुक्तांमध्ये असणारे दारिद्र्य कारणीभूत मानावे लागेल.

व्यसनधीनता :-

व्यसनाधीनता ही भटक्या विमुक्त समाजातील एक प्रमुख समस्या मानता येईल आपले साहसी खेळ सादर केल्यानंतर येणारा थकवा किंवा भटकंती केल्यानंतर येणारा थकवा घालविण्यासाठी दारूचे सेवन मोठ्या प्रमाणात केले जाते. त्याचबरोबर तंबाखू, बीडी ओढणे अशी व्यसनेही केली जातात. त्याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होत असतो.

अंधश्रद्धा :-

अज्ञान आणि परंपरा यांच्यामुळे भटक्या विमुक्त समाजामध्ये अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. भटक्या विमुक्तांच्या अनेक देव देवता आहेत या सोबतच ते दुष्ट व अनिष्ट शक्तीच्या अस्तित्वालाही मानतात. देवदेवतांना संतुष्ट करणे, अनिष्ट शक्तींना शांत करणे यासाठी जत्रा भरवतात काही विधी करतात जातपंचायती मार्फत अशा अनिष्ट रूढी प्रथा परंपरा केवळ अंध श्रद्धेपोटी जोपासल्या जातात. अज्ञान आणि अंधश्रद्धेमुळे भटका समाज, वाघ्यामुरळी, नवस बोलणे अशा अंधश्रद्धामध्ये समाज गुंतलेला आहेत.

शैक्षणिक समस्या :-

शिक्षण ही कोणत्याही समाजाच्या विकासासाठी मूलभूत गरज आहे. भटक्या विमुक्त समाजात भटकंतीमुळे मोठ्या प्रमाणात शिक्षणाचा अभाव असल्याचे दिसून येते. दलित आदिवासी भटके यांना मनुस्मृतीच्या आज्ञेप्रमाणे शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. ब्रिटिश राजवटीतही या समाज घटकाला शिक्षणाची संधी मिळाली नाही. महात्मा फुलेंनी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून या समाज घटकात शिक्षण प्रसारासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. त्यांचे हे कार्य राजर्षी शाहू महाराजांनी पुढे चालवले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर या समाज घटकात शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प राहिले. शासन स्तरावर त्यांचा शैक्षणिक स्थर उंचविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. त्याअनुशंगाने त्यांच्यात काही प्रमाणात शिक्षणाची ओढ निर्माण झाल्याचे दिसून येत असले तरी आजही भटक्या विमुक्तांचा फार मोठा घटक शिक्षणापासून वंचित असल्याचे चित्र दिसते. भटक्या विमुक्तांच्या मुलांसाठी महाराष्ट्र शासनाने आश्रम शाळांची निर्मिती केली. परंतु त्यातून भटक्या विमुक्तांच्या शिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य होऊ शकलेले नाही. भटक्या विमुक्तांच्या नावावर संस्थाचालकाकडून चालविल्या जाणाऱ्या आश्रम शाळा केवळ पैसा कमावण्याचे साधन झाल्याने भटक्या विमुक्तांच्या मुलांची शैक्षणिक हेडसांड होताना दिसते. शिक्षणा अभावी अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य हे त्यांच्या वाटयाला आल्याचे दिसून येते. शिक्षणापासूनच वंचित राहिल्याने त्यांचा विकास खुंटलेलाच राहिला आहे. भटक्या विमुक्त समाज घटकातील तरुणांना कौशल्यावर आधारित शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे कारण त्यांच्याकडे उपजतच काही कला कौशल्यगुण असतात परंतु तसा प्रयत्न फारसा होतांना दिसत नाही. त्यामुळे भटक्या विमुक्त समाजातील तरुण पारंपारिक शिक्षणाकडे वळताना दिसतो. परंतु त्यातून त्यांच्या क्षमतेचे शिक्षण त्याला मिळत नसल्याने तो तेथूनही परावृत्त होताना दिसतो. जागतिकीकरण, आधुनिकीकरणातील शिक्षण त्याच्या आवाक्याबाहेरचे असल्याने तो शिक्षणापासूनच दूर फेकला जात आहे. परिणामी उपजिवीका करण्यावर भर देताना दिसतो. हाताच्या बोटारवर मोजण्या इतक्याच तरुणांना शिक्षणाचा लाभ मिळाला आहे. त्यामुळे मोठा वर्ग शिक्षणापासून वंचित राहिला आहे.

सारांश :-

पारंपारिक समाज व्यवस्थेत स्पृश्य, अस्पृश्य, आदिवासी या समाज घटकांनंतर असणारा समाज घटक म्हणजे भटक्या विमुक्त जाती-जमातीचा होय. उदरनिर्वाहाकरिता निवडलेल्या अगर वाटयास आलेल्या व्यवसायानिमित्त अगर उरनिर्वाहाच्या साधनाच्या शोधार्थ भटकत राहणाऱ्यांना भटके म्हंटले जाते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले परंतु त्याच वेळी देशातील भटका-विमुक्त समाज मात्र पारतंत्र्यात होता. इंग्रजांनी लादलेले कायदे आणि त्यांचे हिरावून घेतलेले मूलभूत अधिकार त्यांना स्वातंत्र्यानंतरही मिळाले नव्हते. पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी 31 ऑगस्ट 1952 ला संसदेत विशेष ठराव करून या जमातींना मुक्त करण्याचा निर्णय घेतला आणि भटक्याच्या आयुष्यात स्वातंत्र्याची नवी पहाट उजाळली.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अनु. जाती जमाती प्रमाणे भटक्यांना राजकीय आरक्षण मिळाले नाही. परिणामी भटके आमदार, खासदार होण्यापासून दूरच राहिले. मतदार यादीतच नाव नसल्याने त्यांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग नगण्यच राहिला. आजही कित्येक भटक्याचे मतदार यादीत नाव नाहीत. त्यामुळे भटके राजकीय दृष्ट्या उदासीन आहेत. भटक्या विमुक्त जाती-जमातीतून प्रामुख्याने धनगर आणि वंजारी या समाजघटकातून निवडून येणारे आमदार, खासदार हे त्या-त्या राजकीय पक्षाच्या विचारसरणीशी बांधिल राहिल्याने त्यांनी भटक्या विमुक्तांच्या प्रश्नाकडे फारसे लक्ष दिल्याचे दिसून येत नाही. परिणामी त्या-त्या राजकीय पक्षांनी निवडणूकीच्या राजकारणात भटक्या विमुक्तांचा गट्टा मते मिळवण्यावरच भर दिलेला दिसतो. भटक्या विमुक्तांचा स्वतंत्र राजकीय पक्ष नसल्याने ते एका बॅनलखाली येऊन आपले राजकारण उभारू शकत नाही. गावगाड्यात स्थिर झालेल्या भटक्या विमुक्तांच्या काही जमातींनी 1990 नंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणात सक्रिय झालेल्या दिसतात. त्यातून पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ, मराठवाडा सारख्या राजकीय विभागात भटक्या विमुक्तांचे राजकारण उभे राहिलेले दिसते. परंतु भटक्यांची 15 ते 20 टक्के लोकसंख्या असूनही त्यांचा महाराष्ट्राच्या राजकारणावर अपेक्षित प्रभाव पडलेला नाही.

भटक्या विमुक्ताच्या समस्याचा वेध घेतल्यास आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक अशा समस्यांनी हा समाज घटक ग्रासलेला आहे. भारताच्या जातीधिष्टीत समाजव्यवस्थेत माणसाला आपली जात बदलता येत नाही. त्याचप्रमाणे आपला व्यवसायही बदलता येत नाही. त्यामुळे वर्षानुवर्षे तोच-तोच व्यवसाय करून पोट भरणाऱ्या भटक्याचा आर्थिक उत्कर्ष साधलाच गेलेला नाही. त्यांच्या कला कृती कौशल्य यांना मान-सन्मान प्रतिष्ठा मिळालीच नाही. त्यामुळे त्यापासून त्यांचे आर्थिक स्वावलंबन साधले गेले नाही. त्यामुळे भटक्या विमुक्तांमधील कला कौशल्याचे उद्योगात रूपांतर झाले तर ती एक मोठी क्रांती ठरेल. त्यांच्याद्वारे रोजगार निर्मिती होईल. भटक्यांचे हात मागणारे नव्हे तर देणारे ठरतील.

भटक्या विमुक्त समाजात अनेक अनिष्ट रूढी प्रथा परंपरा आहेत. त्या जात पंचायती मार्फत जोपासल्या जातात. भटक्यांच्या जात पंचायती आणि पितृसत्ताक व्यवस्था स्त्रियांना जमातीअंतर्गत कोणतीच महत्वाची भूमिका देत नाही सर्व प्रकारच्या निर्णय प्रक्रियेतून दूर ठेवले जाते. अज्ञान, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, व्यसनाधिनता, स्त्रियांचे लैंगिक शोषण अशा एक ना अनेक सामाजिक समस्या भटक्यांमध्ये दिसून येतात. तसेच भटके एका जागी स्थिर नसल्याने त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रचंड मोठा अभाव दिसतो. शिक्षण हे व्यक्ती विकासाचे समाज परिवर्नाचे महत्वाचे साधन आहे. परंतु भटक्या विमुक्त जाती-जमातीत प्राथमिक ते उच्च शिक्षणापर्यंत सर्वच स्तरावर शिक्षणाचे अत्यल्प प्रमाण दिसते. ज्या जाती जमाती शिकून पुढे आल्या त्या गावगाड्यातील स्थिर असल्याने भटक्यांचे सर्व शिक्षणाच्या सवलती तेच घेतना दिसतात. भटक्यांच्या शैक्षणिक उन्नतीसाठी महाराष्ट्र शासनाकडून आश्रमशाळा काढल्या परंतु त्या संस्थाचालकाची कुरेण झाल्या त्यामुळे शिक्षणाचा पायाच कमकुवत राहिला. सर्व स्तरांवरील शिक्षण शुल्क, परीक्षाशुल्क व माध्यमिक शिक्षणोत्तर शिष्यवृत्त्या शासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थातील विद्यार्थ्यांना पाठयवेतन अशा शैक्षणिक योजनेतून भटक्यांना शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम करण्याचा प्रयत्न सरकार कडून केला जात आहे. परंतु भ्रष्ट व्यवस्थेमुळे त्यांच्यापर्यंत या योजनांचा अपेक्षित लाभ पोहोचत नसल्याने आणि भटक्या विमुक्तांमध्ये असलेल्या शैक्षणिक उदासीनतेमुळे भटक्यांची शैक्षणिक समस्या दूर होऊ शकलेल्या नाही हे वास्तव आहे. थोडक्यात भटक्या विमुक्तांमध्ये राजकीय जाणीव जागृती वाढीस लागून राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग वाढून त्यांचेत राजकारण उभे राहिले आणि त्यांच्या नेतृत्वाकडून त्यांचे हितसंबंध जोपासले गेले तर त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक समस्या सुटण्यास मदत होईल. सदर शोधनिबंधात भटक्या विमुक्तांचे राजकारण आणि त्यांच्या आर्थिक सामाजिक, शैक्षणिक, समस्यांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भग्रंथ :-

- भटक्या विमुक्त जमाती व त्यांचे प्रश्न – शंकरराव खरात 2003.
- भटक्यांच्या चळवळी : तत्व व्यवहार आणि आव्हाने – नारायण भोसले – जनशक्ती प्रकाशन, औरंगाबाद 2011.
- महाराष्ट्रातील भटका समाज – कदम नागनाथ, प्रतिमा प्रकाशन 1995.
- भटक्यांची जात पंचायत खंड – 1 रामनाथ चव्हाण ते 4 2008
- भटक्या जमातीचा राजकीय क्षेत्रातील कृतीधील हस्तक्षेप – नारायण भोसले 2009.
- गावगाड्याबाहेर – मांडे प्रभाकर 1983.
- भक्या जाती आणि जमाती – रामनाथ चव्हाण मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे 2000.
- भटक्या विमुक्तांच्या परिस्थितीचा वेध – मीना राधाकृष्ण इकोनेट पुणे 2009.
- उपरा – लक्ष्मण माने.
- विमुक्तायन – लक्ष्मण माने – 1997 यशवंतराव प्रतिष्ठान मुंबई.
- विमुक्त जाती व भटक्या जमाती अभ्यास व संशोधन समिती अहवाल खंड – मि.रा. इदाते – 1999.
- बालकृष्ण रेणके आयोग – 2008.

***

‘ÖÄÖ□Ö • ÖÖe□Öß • ÖÖYÖß ÄÖ ‘ÖÖê, üß»Ö †Ö%ÆüÖ-Öê : × †Ö¹ç, ü (□äÖ.) YÖÖ»ÖäÆμÖÖ“μÖÖ
 ÄÖÖαü³ÖÖÖYÖß»Ö ÄÖ ‘ÖÖ • ÖêÖÖÄIÖßμÖ †³μÖÖÄÖ
 »üÖö.ÄÖä-Öß, ü μÖê%Ö»Öê

ÄÖÆü. -ÖYÖ-μÖÖ-Ö□ä %Ö × %Ö³ÖÖ□Ö -ÖY ‘Öä□Ö, ÄÖ ‘ÖÖ • ÖêÖÖÄIÖ × %Ö³ÖÖ□Ö,
 □äÖ × »Ö□äÖαêü%Öß □ä»ÖÖ, %ÖÖ × □Ö • μÖ %Ö × %Ö-ÖÖ-Ö, ‘ÖÆü × %Ö»Ö»ÖμÖ, × †Ö¹ç, ü(□äÖ.) × • Ö»ÆüÖ ²Öß.ü.

ÖÄYÖÖ%Ö-ÖÖ (Introduction).

³ÖÖ, üYÖßμÖ ÄÖ ‘ÖÖ • ÖÖÄÖ ‘ÖÖê, ü ÄÖ-μÖÖ %ÖÖæüYÖß »ÖÖe□äÄÖÖ□μÖÖ, αüÆüêÖαü%ÖÖαü,
 -Ö□Ö»Ö³%ÖÖαü Æßü †Ö-Öæ × -Ö□ä †Ö%ÆüÖ-Öê †ÄÖ»Öê YÖ, üß -ÖÖ, Öü-ÖÖ, üß□ä • ÖÖYÖß%ÖÖαü,
 -ÖÖ ‘Öä□ä%ÖÖαü, -ÖYÖαêü × †Ö□ä%ÖÖαü, ³ÖÖÄÖÖ%ÖÖαü Æüß †Ö%ÆüÖ-Öê Æüß ÄÖÖ-Ö»Öê»Öß -ÖÖÆüßYÖ
 ‘ÆüÖÖæ-Ö -ÖÄYÖÖäYÖ †ÖÖê-Ö × -Ö²ÖÖ-ÖÖYÖ ³ÖÖ, üYÖßμÖ ÄÖ ‘ÖÖ • ÖÖÄÖ ‘ÖÖê, üß»Ö • ÖÖYÖ Æêü
 ‘ÖÆüY%ÖÖ-Öê †Ö%ÆüÖ-Ö †ÄÖ»μÖÖ-Öê ‘ÖÄÖ-Ö • ÖÖe□Öß • ÖÖYÖßÄÖ ‘ÖÖê, üß»Ö †Ö%ÆüÖ-ÖÖÖ-ÖÖ †³μÖÖÄÖ
 -ÖYÖêÖ ‘Öß□ä ÄÖÖ ‘ÖÖYÖß%Ö, ü †Ö-ÖÖ, üßYÖ □êä»ÖÖ †ÖÆêü. ³ÖÖ, üYÖßμÖ ÄÖ ‘ÖÖ • ÖÖ-Öß • ÖÖYÖß
 %ÖÖ%ÖÖÄÆÖê“μÖÖ †Ö-ÖÖ, ü%Ö, ü -ÖÖ»Öê»Öß □ÖÖ.üYÖ ‘Ö□ä × %Ö³ÖÖ□Ö□Öß Æüß • Ö, üß
 ÄÖ ‘Ö × %Ö³ÖÖ • Ö-ÖÖ“μÖÖ YÖY%ÖÖ%Ö, ü -ÖÖ»Öê»Öß †ÄÖ»Öß YÖ, üß, □äÖ ‘ÖÖ“μÖÖ Ä%Ö¹ç-ÖÖ%Ö¹ç-Ö • ÖÖYÖß
 ³Öêαü %Ö ÄÖêÄsü □ä × -ÖÄsüY%ÖÖ-Öß -ÖYÖÖ ¹çêü -ÖÖ»Öê»Öß × αüÄÖä-Ö μÖêYÖê. □äÖ ‘ÖÖ“μÖÖ
 Ä%Ö¹ç-ÖÖ%Ö, ü“Ö × ‘Öä□äYÖß-Öê ÄIÖÖêYÖ Æßü †³%Ö»ÖÖ²æ-Ö †ÄÖ»μÖÖ-Öê †-Öê□ä • ÖÖYÖä%Ö, ü
 ÄÖÖ ‘ÖÖ • Öß□ä.†ÖÖêÖ□ä, †ÖYÖÖ × □Ö□ä.ÄÖÖÖÄ□êäYÖß□ä, üÖ • Ö□äμÖ †-μÖÖμÖ -ÖÖ»ÖÖ †ÖÆêü. ³ÖÖ, üYÖÖ
 ÄÖ ‘ÖÖê, ü • Ö, üß †-Öê□ä †Ö%ÆüÖ-Öê †ÄÖ»Öê YÖ, üß †êÖÖ †-Öê□ä • ÖÖYÖß %Ö□ÖÖ%ÖÖÄÆÖê ‘Öäöêä %Ö
 □ä × -ÖÄsü %ÖμÖ%ÖÄÖÖμÖÖ ‘Öäöêä ‘ÖÖ□ÖÖÄÖ»Öê»μÖÖ†ÖÆêüYÖ. †êÖÖ • ÖÖYÖß ÄÖ ‘ÖÖê, üß»Ö †Ö%ÆüÖ-Öê
 □äÖê□ÖYÖß? Æêü †³μÖÖÄÖ□μÖÖ□ä üßYÖÖ ÄÖ ‘ÖÖ • ÖÖ-Öê □ÖÖ%ÖÖ□ÖÖ-üμÖÖ ²ÖÖÆêü, ü sêü%Ö»Öê»μÖÖ
 †»-ÖÄÖÖ□μÖÖ□ä, □äÖ ‘ÖÖ“μÖÖ Ä%Ö¹ç-ÖÖ%Ö¹ç-Ö †Ä-ÖêêμÖ ‘ÖÖ-Ö»Öê»μÖÖ, ÆüÖ»ÖÖ□ä»Öê × • Ö%Ö-Ö
 • Ö□Ö□ÖÖ-μÖÖ ²Öß.ü × • Ö»ÆüÖÖYÖß»Ö × †Ö¹ç, ü □äÖÄÖÖ, ü YÖÖ»ÖäÆμÖÖYÖ %ÖÖÄYÖ%ÖÖÄÖ †ÄÖ□ÖÖ-μÖÖ
 ‘ÖÄÖ-Ö • ÖÖe□Öß • ÖÖYÖß ÄÖ ‘ÖÖê, üß»Ö †Ö%ÆüÖ-ÖÖÖ-ÖÖ †³μÖÖÄÖ □êä»ÖÖ †ÖÆêü.

‘ÖÄÖ□Ö • ÖÖe□Öß Ø□ä%ÖÖ Ä ‘ÖêÖÖ-Ö • ÖÖe□Öß Æüß • ÖÖYÖ -ÖÖêÖ-ÖÖêÖß †ÄÖæ-Ö YÖß
 ‘ÖÆüÖ, üÖÄ“ÖüYÖ 9 %ÖμÖÖ †ÖYÖ□äYÖ †ÖÖ-ÖÖ-ÖYÖαêüêÖÖYÖæ-Ö %ÖÖÄYÖ%ÖÖÄÖ †Ö»Öß. YμÖÖÖ-Öß ³ÖÖÄÖÖ
 YÖê»ÖÖ□æ †ÄÖæ-Ö μÖÖ • ÖÖYÖß“μÖÖ • Ö%Ööä-ÖÖÄÖ αüÆüÖ -ÖßæüμÖÖ ‘ÖÆüÖ, üÖÄ“ÖüYÖß»Ö ‘Ö, ü□ÖÖ
 ,ÄÖÖê»ÖÖ-Öæ, ü, †ÖY, Öü□ÖÖÖÖαü, ‘Ä ‘ÖÖ-ÖÖ²ÖÖαü, †Æ□ä»Ö□äÖê“ü †Ö × □Ö ²Öß.ü μÖêêÖß»Ö • Ö%Ööä-ÖÖÄÖ
 “ÖÖê%ÖÖßÄÖ □ÖÖ%ÖÖYÖß»Ö □ÖÖ%ÖÖ□ÖÖ-üμÖÖ ²ÖÖÆêü, ü %ÖÖÄYÖ%ÖÖÄÖ †ÖÆêü. ‘ÖÆüÖ, üÖÄ“ÖüYÖ ÄÖ%ÖÖÖYÖ
 ‘ÖÖêsüß %ÖÄÖÖÆüYÖ †Æü ‘Öαü-Ö□Ö, ü × • Ö»ÆüÖß»Ö †êê%Ö□ÖÖ%ÖÖ»ÖÖ †ÖÆêü. □ä-ÖÖÖ“ü□ä, üÖ • μÖÖYÖ
 μÖÖ ÄÖ ‘ÖÖ • ÖÖ»ÖÖ ÄÖä.ü□ÖÖ.ü × ÄÖ-αüÖ ‘Æü□ÖYÖÖYÖ YÖ, ü †ÖÖ-ÖÖ-ÖYÖαêüêÖÖYÖ □äÖ“üß -ÖÖ-Ö»ÖÖêöä
 ‘Æü□ÖYÖÖYÖ. -Öæ%Öä-ÖÖÄÖæ-Ö“Ö μÖÖ • ÖÖYÖß-Öê %ÖÖÄYÖ%ÖÖ Ä ‘ÖêÖÖ-ÖÖYÖ †ÄÖ»μÖÖ ‘Öäöêä“ YμÖÖÖ-ÖÖ
 Ä ‘ÖêÖÖ-Ö • ÖÖe□Öß †ÄÖê ‘Æü□Ö“ü»Öê • ÖÖYÖê. ‘ÖêYÖÖ“μÖÖ †Ö□ÖÖ%Ö, ü“Öê □ä-Öêü, %ÖÖÄYÖä YÖê
 ,üê • Ö“μÖÖ × • Ö%Ö□ÖÖYÖ %ÖÖ-Ö, üYÖÖYÖ.

-Öæ%Öä -Öä¹çÄÖ ‘ÖÖ-Ö%ÖÖ“μÖÖ ÆüÖ-üÖÖ“μÖÖ, □ä%Ö-üμÖÖÖ“μÖÖ ‘ÖöäÖ □ÖäüμÖÖYÖ ‘ÖÖ»Öæ-Ö,
 ‘ÖÖê, ü × -ÖÄÖÖÖ-Öß “üê-Öß üêêÆμÖÖ%Ö, ü -Ö × ü-ÖÖ-Ö □ä¹ç-Ö, □ÖäμÖÖYÖ ¹ç, ü□ÖÖÖÖ“μÖÖ ‘ÖöäÖ,
 αêü%ÖYÖÖÖ“μÖÖ ± äêê-üêê-Öê ÆüÖ, ü □ÖäüμÖÖYÖ ‘ÖÖ»Öä-Ö □ÖÖ%ÖÖê□ÖÖ%Öß × ³Ö□ä ‘ÖÖ□ÖYÖ †ÄÖYÖ. †ÖYÖÖ
 Æüß -Ö-αüYÖ ÄÖ, üÖÖÄÖ × αüÄÖYÖ -ÖÄÖ»Öß YÖ, üß -ÖYüêê□ä %ÖÖÄYÖßYÖ □ä αüêê-Ö %ÖÖêYÖß YÖ, üß μÖÖ

—00 0u—00 ub□á 34u0340A00u00Y0 ×auA0Y00Y0. u00 A0'00•00Y0 »0A00-0-0□0B •00340á □á0ce»u00-00Y0 ü †0u0ãA000ü ü au0ceüB '0B00 -0 □á0ceü□u00-0B -0E00 †0A0ü. A'000-0, '0eY00Y'0e, 30ceY0, □á ü□0B, 0-0üau0-0 □á ü□0e, A'000-00-0B 34u0340A00 -0A00□0e, A0 ü□0 ü-0-0e, A00340ü»u00-00Y0 ü ü0□0e-0B ×340»A003400ü »00340□0e ABü □á0'0e □á üY00Y0. Y000-00Y0 ü '0eY034u00EY0á-0e -00Y0»0□0 •0e -0iA0e, 340AY0á,-00-u0 ceüY0B»0 Y000340 ü-0 Y000-00 †0-0»0B □0á•0 ü0-0 □á ü0340B »00□0Y0e. A0-0u00A0B □á0A0B □áá'á0á0e -0ce□00-0□0e A'000-0Y0B»0 u00 ×'0á0□áY0B340 ü-0 •0□0Y00Y0. -0×340-0 -0BceüB -0Y0'0á□u00-0e 300□00 ü0-00 34u0340A00u0 □á üY000-00 ×auA0Y00Y0. u00 •00Y0BY0B»0 □eá340á -0á'gA0-0 □á'0340Y0 -00A0B Y0 Y0 ü'0×A0»00A0B ±á0□0e, □0á□0340e, ±á□u00 340 □0e0á00B □003400e □00340B •00340ce-0 ×340□áY00Y0. '0A0□0•00e□0B •00Y0B'0-0B»0 ×3403400A0 †0×□0 •00Y0-00-00u0Y0 340i×00A'eü-0ce□00 †0A0ü. u00 •00Y0B Y0 -0Y00e□á †0-00au0-u00 -0iA00□0B áü□á ü0-0e '000A0 †034000□á'00-0»0e •00Y0e Y000'0á0eü u00 A0'00•00Y0 340 ü0A0 -00»0-0 A0B □eá»0e •00Y0e.u00 •00Y0B»00 340-0 †0iA0-000-0B •00-0 †A0»u00-0e □á0A0B »00e□á 340iáü 'A0□0ce-0A0B 34u0340A00u0 □á üY00Y0.

†000 u00 340i×00A'eü-0ce□00 †A0□00-u00'0A0□0•00e□0B •00Y0B-u00 •0340á-00A0 auA0ü -0Bceüu00 ×00'g ü □á0A00 ü Y00»0á0E00Y0 3400A0Y034u00A0 †0A0ü. A0B •00Y0 †-0á0á-0B -0á00 ü -0-üB u00 -0340□000Y0 '00e-üY0e u00 •00Y0B A0'00e üB»0 00i□0×□0□á, †000E0□á, ü0•0□áBü0, •00Y0-00-00u0Y0B-0e †034A00□0e †3u00A0□u00□á üB Y00 -0iA00áY0 †-u0u0-0 □eá»0e †0A0ü.

❖ **†3u00A00-0e '0A0Y340 (Importance of the study):**

×340×340-0 A0á□0 A0á×340-00-00A0ce-0 3400×'0Y0 ü0×A0»0e»u00 '0A0□0•00e□0B •00Y0B-0B A0á.0A0E0Y0B u00 †3u00A00'0á0eü »0□00Y0 u0e□u00A0 '0auY0 A00e†0»0. Y0A0e-0 Y000-u00 '00□00A0-0□00-0B □á0 ü□0e »0□00Y0 u0e□u00□á üB Y00 A00 A0000-0-00Y'0□á †3u00A00 '0A0Y3400-00 †0A0ü.

❖ **†-u0-00-0B ^ ×A0A'0Eü0e (Objectives of the study):**

-0iA00áY0 †-u0u0-00□á× Y00 A00000e-0□á0-0e -0á0eüB»0 ^ ×A0A'0Eü0e »0□00Y0'0e%0á-0 †3u00A00 □eá»00 †0A0ü.

1. ×00'g ü □á0A00 ü Y00»0á0E00Y0B»0'0A0□0•00e□0B •00Y0B A0'00e üB»0 00i□0×□0□á.†00E0□á †0×□0 ü0•0□áBü0 †034A00-000-00 †3u00A00 □á ü□0e;
2. '0A0□0•00e□0B •00Y0B-u00 ×3403400A0 ×340A0u0□á -0E000-00 †3u00A00 □á ü□0e ;
3. '0A0□0•0e0□0B •00Y0B-u00 •00Y0-00-00u0Y0B-0B 30ce×'0□á0 †3u00A00-0e.

❖ **†3u00A00 ×340A0u0□á □0e×A0Y0□eá (Hypothesis of the study):**

□0e×A0Y0□eá †3u00A00A00A0 ×au000 ceü□u00-0e □á0'0 □á üY00Y0 Y000'0á0eü A00000e-0□á0-0e -0á0eüB»0 □0e×A0Y0B□á00-00 †0-00 ü'0e340ce-0 -0iA00áY0 †3u00A00 □eá»00 †0A0ü.

1. 00i□0×□0□á'00□00A0»0e-0□00'0á0eü'0A0□0•00e□0B •00Y0B A0'00e ü †00E0□á †0×□0 ü0•0□áBü0 -0eY0eY3400-00 †300340 A0B †034A00-0e ×-0'000□0 -00»0B †0A0ü.
2. '0A0□0•00e□0B •00Y0B'0-0B»0 -0× ü340Y00-0 ü0e□0□u00A0 •00Y0-00-00u0Y0 □á0 ü□0B30ceY0 †0A0ü.

××üÄÖä-Ö µÖeYÖe □áÖ ü□Ö 93.33% ÄÖ×üÄµÖ ×-Ö ü□Ö ü †ÄÖce-Ö YÖe □á-Öß“Ö †ÖÖöeäYÖ □Öe»Öe»Öe -ÖÖÄeüßYÖ. • Öe †ÖÖöeäYÖ □Öe»Öe»Öe †ÖÄeäYÖ (5.83%) YÖe Äeüß †µÖÖÖÖ 3 üß †ÖµÖÖYÖ ×†Ö□á»Öe»Öe †ÖÄeäYÖ. ±áEYÖ 0.83% Äeü□Ö • Öe □á †µÖÖEYÖß 5 †µÖß †ÖµÖÖYÖ ×†Ö□á»Öe»Öeß †ÖÄeäYÖ. ×†µÖÖÖeÄÖ Äeü□Ö • Öe □áÄeüß †Ö×ÄeüÖÖ ÄÖÖ□Ö ü †Öceüöceä-Ö †Ö»Öe»Öeß -ÖÖÄeüß.

➤ **ÖÄÖ□Ö • ÖÖe□Öß • ÖÖYÖß“ÖÖ †µÖÖÖÄÖÖµÖ †Ö×□Ö †ÖÖEÖ□á ÖÄEÖYÖß.**

†Ö Öü-Ö üÖ□ÖYÖ †ÖÖ üYÖßµÖ ÄÖ“ÖÖ • ÖÖYÖ †ÖÄÖ□Ö • ÖÖe□Öß • ÖÖYÖß“ÖÖ †Ö†Öä□Ö †µÖÖÖÖÄÖÖµÖ Ä“ÖÖÖÖ-ÖÖYÖß»Ö †µÖÖÖÖÄEÖÖ †ÖÖÄeü□Öe, ×†Ö□á †ÖÖ□Ö□Öe †Ö×□Ö †µÖ-Ö †Ö†ÄÖ-ÖÖÖ“Öß • ÖÖ□Ö †ÄÖ»µÖÖ-Öe †µÖ†×äü Äeü□Öce-Ö □á“Ö †ÖÖÄeü□Öe Äeü ÄeüÖeYÖÖ. †ÖÄYÖäYÖ †µÖÖÖÄÖÖYÖce-Ö †ÖÄÖ□Ö • ÖÖe□Öß • ÖÖYÖß“ÖÖ †µÖÖÖÖÄÖÖµÖ“ÖÖ ÄÖ“ÖÄEÖYÖß“ÖÖ †ÖceüÖµÖÖ †ÖeYÖ»ÖÖ †ÄÖYÖÖ †Ö»Ö²-Ö †ÖÖ×ÄeüYÖß †Öceüß»Ö †Ö†ÖÖ□Öe.

ÄÖÖ ü□Öß □á“ÖÖ□á 2 : **ÖÄÖ-Ö • ÖÖe□Öß • ÖÖYÖß †Ö-Öß»Ö ÄÖ×üÄµÖÖÖ“Öe †µÖÖÖÖÄÖÖµÖ×†µÖÖÖµÖ□á ×†µÖÖÖeÄÖ□Ö**

†.□á.	†µÖÖÖÖÄÖÖµÖ“ÖÖ †Ö†Öä□á ü	□ceá□Ö	†Ö†ÖÖ□Ö (%)
1	†Ö†×ceü	02	1.66
2	Ä“ÖÖÖ-Ö †µÖÖÖÖÄEÖÖ	01	0.84
3	†ÖÖ□ÖÖ ü □ÖÖeöäÖ □á ü□Öe	60	50.00
4	±á□Öß, □Öeöä□Öß †YµÖÖ×üß ×†µÖ□á□Öe	57	47.05
	□ceá□Ö	120	100

ÄÖÖ ü□Öß □á“ÖÖ□á 2 †µÖÖ-Ö †ÖÄÖ□Ö • ÖÖe□Öß • ÖÖYÖß †Ö-Öß»Ö †Ö×YÖÖÖÖ×ü□á ÄÖ×üÄµÖÖÖ“Ö†Ö□á □eä†µÖÖä □á“Ö ÄÖ×üÄµÖ (0.84%) Ä“ÖÖÖ-ÖÖYÖß»Ö †µÖÖÖÖÄEÖÖ Äeü †ÖÖ Öü-ÖÖ×ü□á †µÖÖÖÖÄÖÖµÖ □á üYÖÖe. YÖ ü †µÖ†×ceü Äeü †µÖÖÖÖÄÖÖµÖ 1.66% ÄÖ×üÄµÖ □á üYÖÖYÖ YÖeÄeüß • Öä-µÖÖ ×†ÖceüßYÖß»Ö †ÖÄeäYÖ. †Ö×YÖÖÄsüYÖ †ÖÖ-Ö»µÖÖ • ÖÖ□ÖÖ-µÖÖ †µÖ †Ö-Öä×-Ö□á †µÖÖÖÖÄÖÖµÖÖYÖ †ÖÄeüß †µÖÖEYÖß -ÖÖÄeüß. †ÖÖ□ÖÖ ü □ÖÖeöäÖ □á ü□Öe Äeü □á“Ö †Öä†µÖ □á üYÖÖYÖ YÖ ü ÄÖßµÖÖ □á□ÖµÖe, ±á□µÖÖ, □Öeöä□Öß ×†µÖ□á□Öe, □eäÄÖ □ÖÖeöäÖ □á ü□Öe µÖÖ †µÖÖÖÖÄÖÖµÖÖYÖ †Ö×ÄeüÖÖ †Ö†Ö Öä□µÖÖ-Öe †Öceüöceä-Ö †Ö»µÖÖ. µÖÖ †µÖÖÖÖÄÖÖµÖÖYÖ †ÖÖEÖ□á ×†Ööä□áYÖ †ÖÄÖ»Öß YÖ üßÄeüß ×äüÄÖ üÖ †ÖµÖÖµÖ Äeüß -ÖÖÄeüß. • Ö†µÖöä-ÖÖÄÖ ÄÖ†µÖÖ“Ö (97%) †Ö×YÖÖÖÖ×ü□á »ÖÖe□á †ÖÖ Öü-ÖÖ×ü□á †µÖÖÖÖÄÖÖµÖ ÄÖÖe»ceü-Ö †ÖÖ□ÖÖ ü □ÖÖeöäÖ □á ü□µÖÖ“µÖÖ †µÖÖÖÖÄÖÖµÖÖYÖ †Ö»Öe»Öe †ÖÄeäYÖ.

➤ **ÖÄÖ□Ö • ÖÖe□Öß • ÖÖYÖß ÄÖ“ÖÖe üß»Ö üÖ • Ö□áµÖ †Ö†µÖÄeü-Öe.**

†ÖeYÖeY†µÖ Äeü üÖ • Ö□áÖ ü□ÖÖYÖ, ÄÖ“ÖÖ • Ö□áÖ ü□ÖÖYÖ †ÖÄeüY†µÖÖÖß †Öce×†Ö□áÖ †µÖsü×†µÖYÖ †ÄÖYÖe. □ÖÖÖ“Ö • ÖÖYÖß“Öe □áá†Ö»Ö †ÖeYÖeY†µÖ • ÖÖYÖß †ÖÖÖ-Ö†µÖÖÖ-ÖÖ †Ö†ÖYÖ †Ö×üÖÄEÖYÖßYÖce-Ö †ÖÖÄeü ü □áceü□µÖÖÄÖ †Ö×üYÖ □á üßYÖ †ÄÖYÖe. □á üßYÖÖ †ÖÄÖ□Ö • ÖÖe□Öß • ÖÖYÖß ÄÖ“ÖÖe üß»Ö

□áðē□ōYōB, ūō • ō□áβμō †ō%AEūō-ōē †ōAEūYō AEū †μōōāō>ōē †āōYōō †ōY × Yōāōōαū□áōō□áαēū-ō × †ōáō>ōē>ōB †ōōēō × †ō□á †ōō × AEūYōB †ēōB ;

- □ōō%ōōYōB>ō āēōō × -ō□á -ōēYōēY%ōō-ōē †ō-ō>μōō AEū□áō-μōō †ōYōαūō-ōō-ōB āōōēμō †AEū□ōce-ō %ōμō †ōce□ōō -ōō>ōē>μōō āō%ōōō-ōB †ōYōαūō, ū -ōōēαū□ōB □ēá>ōē>ōB †ōAEū. †ō ōūYōā □áðē□ōYμōōAEūB †ō□ōō-ōē, □ōō%ō †ōāceūō-μōō-ōē <□áōAEūB %μōōēYōB>ōō □ōYō †ō-ōō-ōōμōYōB-μōō × -ō%ō-ū□ōce□áβāō āōō-ōō āōαūμō †AEū□ōce-ōAEūB †ō • †ōμōōYō †ōē □ēá>ōē>ōē -ōōAEūB Yō %ō Yōē ā%ōYō. AEūB †ōē ūōAEūB>ōē>ōē -ōōAEūB Yō.
- †μōōāō>ōē>μōō 50 □áá"áóū"ōō-ōi□áβ <□áōAEūB □áá"áóū"ōō□áēū, ēāēō-ō□áōōū -ōōAEūB. • †ōē Yμōō-ōō × αū>ōē □ōē>ōē Yōē AEūB □ōōē"ēū αēū%ōá-ō ± áāō%ō□ōce□á □á, ū□μōōYō †ō>ōB Yμōō †ōāēā Yμōōō-ōō ā%ōāYō -ōō-μōō-ōō >ōō% †ōēYōō μōēYō -ōōAEūB.
- ā%ōYō. †ōB ūōAEū□μōō-ōB • †ōō□ōō -ōāō>μōō-ōē <□áōAEūB %μōōēYōB>ōō †ō, ū□á>ō μōōē • †ō-ōēāōō ū□μōō ēōōāō-ōō-μōō μōōē • †ō-ōē-ōō >ōō% †ōēYōō -ō †ō>μōō-ōē 100% †ōY × Yōāōōαū□áōō-ōō □á"μōō -ōōē-ō-ūB Yō ūōAEūB%ōē >ōō□ōYōē.
- %ōāYōB †ō-ōB>ō <□áōAEūB (100%) †ōY × Yōāōōαū□á %μōōēYōB □áēū %ōB • †ō • †ōē-ū□ōB %ō -ōá • †ōē-ū□ōB -ōōAEūB.
- †μōōāō>ōē>μōō %ōāYōB †ō-ōB>ō <□áAEūB %μōōēYōB • †ōYō-ōō-ōōμōYōB-ōō †ōō-ō †ōY †ōā□ō -ōōAEūB.

❖ × %ō%ōōAEū †ō × □ō • †ōYō-ōō-ōōμōYō :

μōō • †ōYōB YōB>ō āō%ōō × %ō%ōōAEū × %ōāōμō□á †ōēōō ēō †AEūαāū -ō †ōō-μōō †ōōá>μōō • †ōYōōYō. †ō ōūYōā μōō †ōēōō-ōB †ō †ō>ō • †ō%ō□ōB □á, ū□μōōYō • †ōYō-ōō-ōōμōYōB-ōB †ōce × †ō□á †μōōāō>ōB †āōYōō × †ōáō>ōē>ōB †ōōēō × †ō□á †ōō × AEūYōB †ōāceūB>ō †ōY †ōō□ōē. āōō ū□ōB □á †ōō□á 3. : †āō□ō • †ōē□ōB • †ōYōB †ō-ōB>ō × %ō%ōōAEū × %ōāōμō□á †ōō × AEūYōB-ōē × %ōē>ōēāō□ō

†.□á.	× %ō%ōōAEū × %ōāōμō□á †ōō × AEūYōB	AEūōēμō (120 †ōi□áβ)		-ōōAEūB (120 †ōi□áβ)	
		AEūōēμō	†ōY †ōō□ō (%)	-ōōAEūB	†ōY †ōō□ō (%)
1	†ōō>ō × %ō%ōōAEū	120	100	-	-
2	†ō-ōō × %ō ¹ g-αū × %ō%ōōAEū	100	83.33	20	16.67
3	†ōāce-ō • †ō%ōce-ō (†ōē †ō × %ō%ōōAEū)	-	-	120	100
4	□áá"ceóū"ōō-μōō āōAEū †ōYōB-ōē (†ōē †ō × %ō%ōōAEū)	25	20.84	95	79.16
5	□áá"ceóū"ōō-μōō †ōāōōYōB-ōē-ō	120	100	-	-
6	AEāóū-ūō †ōēōō	-	-	120	100
7	āōōāō ū †ōμōōē□ōB %ōāYōā αēū□áōō-ōB †ōēōō	120	100	-	-
8	× %ō%ōōAEū †ōāōō□ōB	120	100	-	-

• 00Y0 -00-00μ0Y0B-00 AūAY0□0ē-0				
-------------------------------------	--	--	--	--

(20Aāū-0ī×Y0A00αūĀ00, ū□0B)

-0, ū0eEY0 Ā00, ū□0B340'g-0 -0ī×Y0Ā00αū□ā0□ā>ceū-0 ×'0ā0>0ē>μ00 '00×AūY0B
-0ī'00□0ē μ00 •00Y0B '0-μ0ē 100% 200>0×3403400Aēū-0ē -0ī'00□0 †Ā0ce-0 340μ00-μ00 10 340Ā000-μ00
†0Y0 ×3403400Aēū Aēū0ēY00Y0. -0, 0ūY0ā '0ā>0□0B 340μ00Y0 †0>μ00-00Y0, ū Ā00Ā0, ūB •00Y0ē. '0ā>00-
'0ā>0ā-μ00 '0-00×340'g-αū ×3403400Aēū Aēū0ē□μ00-0ē -0ī'00□0ē 83.33% †Ā0ce-0 -0īē'0
×3403400Aēū-0ē -0ī'00□0 -0Ā0>μ00Y0-0 •0'00 †0Aēū. Y0, ūB -0□0 □āā'ā0ū'000-μ00 Ā0Aēū '0Y0B-0ē
20.84% -0īē'0 ×3403400Aēū -00>0ē †Ā0>0ē Y0, ūB •0340ā0-00Ā0 80% '0ā>00-'0ā>0ā-00 μ00Y0 †-0μ0ē0
†0>μ00-0ē ×αūĀ0Y0ē □ā0 ū□0 ×3403400Aēū -0īĀ00□0B •00Y0-00-00μ0Y0B-00 AēūĀY0□0ē-0
'00ē&ūμ00-0ī'00□00340, ū †Ā0Y00ē. □āā'ā0ū'00-μ00 Ā0Aēū '0Y0B ×ē03400μ0 -0μ000μ0 -0Ā0Y00ē.
-0īē0ē×340'g-αū ×3403400Aēū □ēā>μ00Ā0 α0ū>ū0-0B, ūE□ā'0 □ā'0B †Ā0>0B Y0, ūB □āā'ā0ū'00-0B
-0ī×Y0Āsū0 †0×□0 •00Y0B 20×AēūĀ□ēāY0-0□00-μ00 ×30Y0B '0ā0ēā □ā0ē□0B -0īē00 '00ē-ūY0
-00AēūB.

×340ē0ēĀ0 'Aēū□0 •0ē 0Aēūαū -0'000-μ00 -0īē00 †340>00200□00-μ00 •00Y0B '0-μ0ē Aēū0ē-ū0
-0īē00-0 -00AēūB. -0, 0āY0ā Ā00Ā00, ū '0μ00ē□0B 340ĀY0ā αēū□μ00-0B -0īē00 μ00 Ā0'00 •00Y0 †Ā0>0B
Y0, ūB †0†0-340.ūB>000-μ00 †0ē0ā□ā -0×, ūĀē0B'Y0B340, ū Y0B †340>0020ce-0 †0Aēū.

'0Ā0□0 •00ē□0B Ā0'00 •00-0ē †0-0>00 -00, 0ū-00, ūB□ā 340μ0340Ā00μ0 Ā00ē>ceū-0 300□00, ū
□00ē0ā0 □ā ū□μ000-00 340μ0340Ā00μ0 0Ā340□ā0, ū>μ00-0ē μ00 340μ0340Ā00μ0□ā ūB'Y00 †0340ēμ0□ā
†Ā0□00-μ00 '00ē'ū0 ūĀ00μ0□ā>0 αēū□μ00-0B 30, ū Ā00Ā00, ū '0μ00ē□0B 340ĀY0āY0 30, ū -0>ū>0B
†0Aēū. Y0, ūB -0□0 †3400Ā0>0ē>μ00 '0Ā0□0 •00ē□0B Ā0αūĀμ000-00 (8.33%) •μ00 '00ē'ū0, ūĀ00μ0□ā>0B
×'0ā0>0ē>μ00 †0AēūY0 Yμ00 -0340B-0 -0Ā0ce-0 •0ā-μ00 †0AēūY0.

❖ '0Ā0□0 •00ē□0B •00Y0 -00-00μ0Y0B-0B 30ce×'0□ā0 :

'0Ā0□0 •00ē□0B •00Y0B '0-μ0ē 340μ0EY0B-0ē□00 •00Y0-00-00μ0Y0B>00 Ā034000Y0
'0AēūY3400-0ē Āē00-0 †Ā0ce-0 □ā0ē□0Y00AēūB 3400αū •00Y0-00-00μ0Y0B-μ00 □ā-ū□ā ×-0μ0'000-μ00
×30Y0B '0ā0ēā Aēū0ēY0 -00AēūB. 3400αū -00>0ē Y0, ūB Yμ00-μ00 -0×, ū□00'00-0B •00□0B340 †Ā0>μ00-0ē
†0Y0□00Y0 3400αū †Ā0>0ē Y0, ūB <□ā0 ū0AēūY00Y0. †3400Ā0>0ē>μ00 ×ē0'g ū Y00>0āEμ00Y0 †0 •0
-0μ00Y0 <□āAēūB 3400αū 0□ā340 3000-ū□0 -00ē>×0Ā0 μ00I0□0ē□ā>ēū 340 -μ00μ00>0μ00Y0 □0ē>0ē -00AēūB.
340ceūB •00Y0-00-00μ0Y0B-0B αūAēūē0Y0ā †0Aēū. ×340ē0ēĀ0 'Aēū□0 •0ē ×ē0'g ū Y00>0āEμ00Y0B>0
'0Ā0□0 •00ē□0B •00Y0B '0-0B>0 <□āAēūB 3400EY0B •00Y0-00-00μ0Y0B-μ00 -00-0 -0ī'0ā□00Y0
-00AēūB. Yμ000-μ00Y0B>0 3400αū ×'0-ū×340□μ00□ā×, Y00 †Y0, ū ×sū□ā0□00Aēū-0 -00-0 μ0ēY00Y0.
Yμ000-00 Ā03400 □0-00 •00Y0 -00-00μ0Y0B-00 ×-0□00μ0 •μ00-μ00×340'g-αū0Y0 •00†0>0 Yμ00>00
□ā ū03400 >00□0Y00ē. 340 •00Y0-00-00μ0Y0B-0ē ×αū>0ē>0B ×ē0□00 AēūB 300ē□00340B >00□0Y0ē.
†3400Ā0>0ē>μ00 -0ī×Y0Ā00αū□ā00-μ00 '0Y0ē •00Y0B-00-00μ0Y0B '00±0āY0 -μ00μ0 ×'00ēā>0-0
μ00-0B □00I0B -0Ā0Y0ē Y0, ū †-μ00μ0 Aēū0ē□μ00-00AēūB -00ē□ā0 †Ā0Y00ē. †Yμ00αūB □ā0 ū□00 '0ā0ēā
•00Y0B-μ00 -0īē00, 200-0-0ē ×-0'0ce'ū-0□0ē 0Ā340□ā0 ū>0ē •00Y00Y0. μ00-00-0 †ē00
•00Y0-00-00μ0Y0AēūB '0Ā0□0 •00ē□0B •00Y0B'Y0B>0 -0×, ū340Y00-00□ā×, Y00 '0AēūY3400-0ē

†Ö%ÆüÖ-Ö †ÄÖ»μÖÖ-Öê Æüß • ÖÖYÖ †Ö • ÖYÖÖ□ÖÖμÖYÖ • ÖÖYÖß %μÖ%ÖÄÖêYÖ □áÖê□ÖYμÖÖÆüß ´ÖÖesüÖ
²Öxü»Ö □á¹ý ðÖ□á»Öß -ÖÖÆüß.

❖ × -ÖÄ□áÄÖÖ (Conclusion):

- ´ÖÄÖ□Ö • ÖÖê□Öß • ÖÖYÖßÄÖ ´ÖêÖ ü †Ö-Ö»μÖÖ ÄÖÖ´ÖÖ× • Ö□á, †ÖÖêÖÖ□á ²Öxü»ÖÖ□á üßYÖÖ ÄÖ%ÄÖÖYÖ ´ÖÖesü †Ö%ÆüÖ-Ö ×-Ö ü□Ö üYÖÖ Æüü †ÄÖce-Ö μÖÖ ×-Ö ü□Ö üYÖê ´ÖÖ□Öê μÖÖ • ÖÖYÖß´Öß ²ÖÖê»Öß ³ÖÖÄÖÖ YÖê»Ö□Öá †ÄÖce-Ö YμÖÖ-ÖÖ μÖÖ ³ÖÖÄÖêYÖce-Ö ×ðÖ□Ö□Ö -Ö ×´ÖáÖ»μÖÖ ´ÖáÖêÆü Æüß ðÖr□Ö ×□Ö□á ÖÄêYÖÖß ×xüÄÖce-Ö μÖêYÖê.
- ´ÖÖ Öü´ÖÖ× ü□á %μÖ%ÖÄÖÖμÖ μÖÖ • ÖÖYÖß-Öê ÄÖÖê»ü´ÖÖ †ÄÖ»ÖÖ YÖ üß ×ðÖ□Ö□ÖÖ´ÖÖ †³ÖÖ%Ö, %μÖ%ÖÄÖÖμÖß□á □áÖrêÖ»μÖÖ´ÖÖ †³ÖÖ%Ö †ÄÖ»μÖÖ-Öê Æüß • ÖÖYÖ ³ÖÖ□ÖÖ ü □ÖÖêÖáÖ □á ü□Öê μÖÖ %μÖ%ÖÄÖÖμÖÖ□áêü -Öá□á»Öê»Öß ×xüÄÖYÖê. ÆüÖ %μÖ%ÖÄÖÖμÖ Æüß • ÖÖYÖ ´ÖÖ´ÖÖß□á´ÖÖ□Öê □á üßYÖ †ÄÖ»Öß YÖ üß μÖÖ -Ö×%Ö-Ö %μÖ%ÖÄÖÖμÖÖ ´ÖáÖêü Æüß "ÖÖê üß"ÖÖ †Ö, áÖê´Ö Æüü -Ö×%Ö-Ö †Ö%ÆüÖ-Ö ´Öê ü×Æü»Öê †ÖÆü.
- ³ÖÖ□ÖÖ ü %μÖ%ÖÄÖÖμÖÖYÖce-Ö □á´Öß ×´ÖáÖ□áYÖ †ÄÖ»μÖÖ-Öê %Ö ´ÖÖ Öü´ÖÖ× ü□á ×´ÖáÖ□áYÖ -ÖÄÖ»μÖÖ-Öê μÖÖ • ÖÖYÖßÄÖ ´ÖÖê ü □áá´ÖÖêÄÖÖ Æüß ÄÖ´ÖÄÖÖ ×-Ö´ÖÖÖ□Ö -ÖÖ»Öß †ÖÆü.
- μÖÖ • ÖÖYÖßYÖ □áÆüß ÄêÖÖ×-Ö□á üÖ • Ö□áßμÖ -ÖêYÖêY%Ö ´xüμÖÖÄÖ †Ö»Öê»Öê -ÖÖÆüß. μÖÖ ´ÖÖ□Öê YμÖÖÖ´μÖÖYÖß»Ö ×-Ö ü□Ö üYÖÖ Æüü ´ÖÖ´Öá□Ö □áÖ ü□Ö †ÄÖce-Ö μÖÖ • ÖÖYÖß´ÖÖ □êá%Öá ´ÖYÖxüÖ ü ÆüÖ□Öce-Ö %ÖÖ´Ö ü □êá»ÖÖ • ÖÖYÖÖê. • Ö%Öá´ÖÖÄÖ 60 %ÖÄÖÖÖ-ÖÖÄÖce-Ö Æüß • ÖÖYÖ ×ðÖ¹ý ü YÖÖ»ÖáÆüÖÖYÖ %ÖÖÄYÖ%μÖÖYÖ †ÄÖce-Ö Æüß YμÖÖ-ÖÖ Ä%ÖYÖ:"Öß üÖÆü□μÖÖ´Öß • ÖÖ□ÖÖ -ÖÖÆüß. YμÖÖ-ÖÖ □áÖê□ÖYμÖÖÆüß □ÖÖ%ÖÖÖ-Öê †Ö-Ö»Öê ´ÖÖ-Ö»Öê -ÖÄÖce-Ö ²Ö»ÖáYÖêxüÖ ü †Ö×□Ö †»ÖáYÖêxüÖ üÖ´Ö-Öß»Ö ´ÖÖ□ÖÖÄÖ • ÖÖYÖß´Öê□Ö ÆüÖ»Ö□Öß´Öß ´ÖÖÄêYÖÖß □ÖÖ%Ö□ÖÖ»μÖÖ ²ÖÖÆüü ü üÖÆü□ÖÖ-μÖÖ μÖÖ • ÖÖYÖß´Öß †ÖÆü.
- μÖÖ • ÖÖYÖß ÄÖ´ÖêÖ ü ²ÖÖ»Ö×%Ö%ÖÖÆü ´ÖÖêÖÖ †Ö×□Ö • ÖÖYÖ´ÖÖ´ÖÖμÖÖYÖß´Öß xüÆüêYÖü Æüü □á †Ö%ÆüÖ-Ö †ÖÆü. Æüß • ÖÖYÖ ÖÆüxüü´μÖÖ ´ÖÖêÖÖ †%Ö»ÖÖ×²ÖYÖ †ÄÖ»Öß YÖ üß ÆüÖüü´ÖÖ ´ÖÖêÖÖ -ÖÖÆüß.
- %μÖ%ÖÄÖÖμÖß□á ²Öxü»ÖÖ ²Ö üÖê²Ö ü´Ö ×%Ö%ÖÖÆü´Ö-μÖê xüü□μÖÖYÖ μÖê□ÖÖ-μÖÖ ÄÖÖÄÖÖ ü ´ÖμÖÖê□Öß %ÖÄYÖce´Ö-μÖê Æüß ²Öxü»Ö ÆüÖê%Öce »ÖÖ□Ö»ÖÖ †ÖÆü.
- ÖÖYÖ ´ÖÖ´ÖÖμÖÖYÖß´Öß xüÆüêYÖÖ, -μÖÖμÖÖ´Öß □ÖÖÖß -ÖÄÖ□Öê, • ÖÖYÖß ²Ö×ÆüÄêYÖÖ □á ü□Öê μÖÖ ×³ÖYÖß´ÖáÖê Æüü • ÖÖYÖ †Ö-Öce×-Ö□áYÖê□áêü • ÖÖ%Öá ðÖ□á»Öß -ÖÖÆüß.

ÆÖÖê»üÆüÖÖYÖ,
 ×ðÖ¹ý ü YÖÖ»ÖáÆüÖÖYÖß»Ö´ÖÄÖ□Ö • ÖÖê□Öß • ÖÖYÖßYÖ ´ÖÖ Öü´ÖÖ× ü□á †ÄÖ□ÖÖ-μÖÖ
 ×³Ö□á ´ÖÖ□Ö-Öê †Ö×□Ö %ÖÖrêxü Æüü %μÖ%ÖÄÖÖμÖ ÄÖÖê»xü-Ö ³ÖÖ□ÖÖ ü □ÖÖêÖáÖ □á ü□Öê
 †Ö×□Ö ÄÖÖÄÖÖ ü ´ÖμÖÖê□Öß %ÖÄYÖÖ xüü□μÖÖYÖ ´ÖÖê»ü ü ÄÖÖμÖ□á»Ö´Öß ³Ö ü´Öü□Öê μÖÖ
 ×ðÖ%ÖÖ´ÖÖ ´ÖÖesüÖ ²Öxü»Ö -ÖÖ»Öê»ÖÖ -ÖÖÆüß. μÖÖ ´ÖÖ□Öê ×-Ö ü□Ö üYÖÖ, -ÖêYÖêY%ÖÖ´ÖÖ
 †³ÖÖ%Ö, †ÖÖêÖÖ□á □á´Ö□áá%ÖYÖÖÖ †Ö×□Ö ÄÖ%ÖÖÖYÖ ´ÖÖesü †Ö%ÆüÖ-Ö Æü□Ö • Öê
 • ÖÖYÖ´ÖÖ´ÖÖμÖÖ Æüß □áÖ ü□Öê □áÖ ü□Öß³ÖceYÖ †ÄÖce-Ö ´ÖáÖüß»Ö 20 %ÖÄÖÖÖ´ÖÖÖYÖ YÖ üß
 μÖÖ • ÖÖYÖß´Ö-μÖê´Ö ×ü%ÖYÖÖ-Ö ÆüÖê»Ö»Ö †ÄÖê %ÖÖ´üYÖ -ÖÖÆüß.

#YÖ□êá´Ö´Ö»ÖÖ • ÖÖYÖÖÖ-ÖÖ ÄÖ, ü□ÖÖ%Ö, ü□áÖá»Öê ÆüÖêYÖê /
 ´Ö, ü□ÖÖÖ-Öê □êá»Öß ÄÖá´ü□áÖ, • Ö□Ö□μÖÖ-Öê ´áÖá»Öê ÆüÖêYÖê / /

म्हणून मला या विषयावर संशोधन करणेची गरज वाटली. शिक्षणाला मानवी जीवनामध्ये श्वासोश्वासाइतके महत्वाचे स्थान आहे. समाजाला सुसंस्कृत करण्याची जबाबदारी शाळेवर येऊन पडते म्हणून शिक्षण महत्वाचे आहे.

3) शिक्षणाबद्दल भूमिका :-

विमुक्त जाती व भटक्या जमाती यांची परिस्थिती अत्यंत हालाखीची आहे. त्यांना शेतजमीनी, निवासाची सोयी नाहीत. त्यांना जीवन जगण्यासाठी उपासमारी नेहमी घडते. उपजिविकेसाठी ते लहान सहान चोऱ्या करतात. आर्थिक साधने नसल्यामुळे त्यांचे जीवन अगदी खालावलेले दिसते. एकूण भारतात 1600 जाती या विमुक्त जाती व भटक्या जमाती यांनी निरनिराळ्या राज्यात पसरलेला आहे. 1931 साली ब्रिटिशांनी जनगणना केली असता 11 कोटीपेक्षा जास्त नसावी असा अंदाज बांधला गेला. सद्यःस्थितीत पाहिले असता त्यांना शिक्षणाबद्दल अनास्था दिसून येते. जरी शिक्षणाबद्दल महत्त्व पटवून दिले तरी ती असाहय असल्याने शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करतात. ती त्यांच्या मानसिकतेमुळे मुलांच्यावर संस्कार करू शकत नाहीत. विद्यार्थ्यांना लागणाऱ्या किमान सुविधा ते देवू शकत नाहीत त्यामुळे जागरूक होणे गरजेचे आहे.

4) शोधनिबंधाचे शिर्षक :- "राजर्षी शाहू विद्यामंदिरच्या विमुक्त जाती व भटक्या जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीचा त्यांच्या अध्ययनावर होणारा परिणाम एक अभ्यास"

5) शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

1. विमुक्त जाती व भटक्या जमातींच्या विद्यार्थ्यांचा सद्यःस्थितीचा अभ्यास करणे.
2. विमुक्त जाती व भटक्या जमातींच्या विद्यार्थ्यांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
3. विमुक्त जाती व भटक्या जमातींच्या विद्यार्थ्यांच्या समस्यांवर उपाय शोधणे.
4. विमुक्त जाती व भटक्या जमातींच्या विद्यार्थ्यांना समुपदेशन करणे.
5. विमुक्त जाती व भटक्या जमातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी व्यावसायिक अभ्यासक्रम निर्माण करणे.
6. विमुक्त जाती व भटक्या जमातींच्या विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी बनवणेस सहकार्य करणे.

6) संशोधनाची गृहितके :-

1. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील लोकांना शिक्षणाबद्दल अनास्था असलेली दिसून येते.
2. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील लोकांमध्ये आरोग्यविषक सुधारणा करता येईल.
3. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोण निर्माण करता येईल.
4. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांना अंधश्रद्धा व जादूटोणा म्हणजे काय सांगता येईल.
5. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील लोकांमध्ये बोलीभाषेचा वापर करून सुधारणा करता येईल.
6. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील पालकांना व्यसनाबद्दल समुपदेशन करता येईल.
7. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील पालकांचे मूलभूत प्रश्न समजून घेवून मार्गदर्शन करता येईल.
8. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील लोकांमध्ये पर्यावरण जागृती करता येईल.
9. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील समाज स्वच्छतेबद्दल जागरूक नाही.
10. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील समाजामध्ये मुलींच्या बाबतीत मार्गदर्शन करावे लागते.
11. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील समाजामध्ये घरगुती कामामुळे अभ्यासावर परिणाम होतो.

7) भटक्या जमातींचा इतिहास :-

भारत स्वतंत्र झाल्यावर भारताचे तत्कालीन नवनिर्वाचित पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी गुन्हेगारीच्या तारा तोडून गुन्हेगारांना कायदेशीर विमुक्त जमाती म्हणून मान्यता दिली. यापूर्वी भारतात आर्य येण्यापूर्वी द्रविड लोकांच्या वसाहती होत्या. जंगली भागात ते राहत असत. नदीच्या ठिकाणी वास्तव्य असल्यामुळे ते पशुपालन व शेती व्यवसाय उत्तम करत. पशू, शेती यावर त्यांचे उपजिवीका चालत असे. काही आक्रमणाच्या भितीने सुरक्षिततेसाठी जंगल भागात राहू लागले. सततच्या आक्रमणाने ते भटक्या टोळ्यांच्या स्वरूपात राहू लागले व उपजिवीकेचे साधन शोधू लागले. आक्रमणाच्या भितीने तयार झालेल्या या भटक्या जमाती वेगळ्या होत्या. चोरी, करणे, पीक चोरणे, धान्य चोरणे असे प्रकार यांच्याबाबत घडू लागले. यामुळे त्यांची दयनीय अवस्था निर्माण झाली. म्हणून त्यांची भटकंती चालूच राहिली.

8) विमुक्त जाती व भटक्या जमाती समाज:-

महाराष्ट्रात एकूण 14 विमुक्त जाती व भटक्या जमाती एकूण 42 आहेत त्यांची लोकसंख्येचा विचार केला असता 1कोटीच्या आसपास आहेत. इ.स. 2011 साली जातवार जनगणनेच्या आधारे यातील माहिती मिळाली. महाराष्ट्रातील विमुक्त जाती व भटक्या जमाती यांची यादी विमुक्त जाती (पोटजातीसह) 1) भामटा, 2) बेरड, 3) बेस्नर, 4) कटाबू, 5) राजपारधी, 6) कैकाडी, 7) कांजारभाट, 8) वंजारा, 9) फासेपारधी, 10) रामोशी, 11) वडार, 12) राजपूत भामटा, 13) छप्परबंद, 14) वाघरी वरीलपैकी बेरड व फासेपारधी या जातींना अनुसूचित जाती वर्गात केलेले आहे.

भटक्या जमाती (पोटजातीसह) 1) गोसावी, 2) भुते, 3) गारूडी, 4) गोंधळी, 5) जोशी, 6) मेराळ, 7) भरान जंगी, 8) काशी कापडी, 9) गोपाळ, 10) विसाडी, 11) पांगुळ, 12) वगळले, 13) भोई, 14) ओतारी, 15) मरी आईवाले, 16) मदारी, 17) गवळी, 18) बेलदार, 19) भराडी, 20) चित्रकथी, 21) गोल्ला, 22) हेळवे, 23) कोल्हारी, 24) रावळ, 25) वैदू, 26) बहुरूपी, 27) धनगर, 28) गिहरा, 29) शिकलगार, 30) वासुदेव, 31) हेलारी, 32) वंजारी, 33) गोसाई, 34) दरवेशी, 35) नंदीवाले, 36) भरान जंगी, 37) मेराळ

‘विमुक्त जाती’ यामधील काही जाती भटकंती करणाऱ्या आहेत. रामोशी, कैकाडी, वडार अशा काही जाती स्थायीक झाल्या आहेत. त्यांना काही प्रमाणात निवाऱ्यासाठी झोपडीवजा घरे सोयी आहेत. विमुक्त जातीपैकी रामोशी जातीला रखवालदारीचे काम मिळत असे त्यांना त्यांच्या मोबदल्यात इनामी जमीनी मिळत असत. भटक्या जमातीमध्ये प्रामुख्याने धनगर, भोई जमातीतील लोकांना सद्य राहती घरे आहेत. काहींना थोड्याफार प्रमाणात शेतजमीनी आहेत. तर काहींना नाहीत. तर काही कुटूंब पाठीवर घेवून गावोगावी भटकंती करत असतात. 1967 नंतर महाराष्ट्र शासनाने विमुक्त जाती व भटक्या जमातीसाठी नोकऱ्या व शैक्षणिक सुविधा देण्याचे कार्य केले आहे.

9) विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील रूढी परंपरा :-

समाज रूढीप्रिय आहे. परंपराप्रमाणे चालत आलेल्या रूढी, परंपरा, चालीरीती, संस्कार, विवाह पध्दती हे काटेकोरपणे पाळतात. काही जमातीमध्ये पितृसत्ताक व मातृसत्ताक पध्दती आहेत तर काही जमातीत पूजा अर्चा, देव, पंचायत, बारसे, दंड, जाती बहिष्कार, काडीमोड, सोडचिड्डी, नामकरण विधी यासारखे परंपरागत प्रथेप्रमाणे पाळतात. घटस्फोट, पुर्नविवाह पाट लावणे हे प्रकार पंचासमक्ष घडतात. त्याला ते मानतात व त्याप्रमाणे वागतातसुद्धा. जेवण प्रसंगी मांसाहार पदार्थ वापरतात. जेवणावळीत दारूचा सर्रास वापर करतात. लग्नप्रसंगी खंडोबा देवाचा जागर, भवानी मातेचा गोंधळ हे कार्यक्रम परंपरेप्रमाणे करतात. हा समाज देवपूजा, नवस यांना फार मानतात. नवस फेडण्यासाठी बकरी, कोंबडी, यांच्या मटणावळीचा वापर करतात तर म्हसोबा वेताळ, मरीआई, खंडोबा या देवांना फार घाबरतात व मानतात सुद्धा. या समाजाचा भुताखेतावर विश्वास दिसून येतो. याप्रकारे या विमुक्त जाती व भटक्या जमातीमध्ये रूढी, परंपरा, प्रथा दिसून येतात.

या समाजातील लोकांची घरे व वस्ती गावच्या वेशीवर किंवा शिवेवर असतात. बहुतांश भटक्या लोकांची घरे कापडाची पाले, पाला-पाचोळा, गवत, काट्या यांची झोपड्या असतात. त्यांच्या वस्तीवर स्वच्छता नसते. अशाप्रकारातच त्यांचे राहणीमान, दैनंदिन जीवनक्रम चालू असतो.

9) विमुक्त जाती व भटक्या जमातीची आर्थिक परिस्थिती :-

विमुक्त जाती व भटक्या जमातीची ज्याप्रमाणे सामाजिक स्थिती मागासलेली व खालावलेली दिसून येते त्याप्रमाणे त्यांची आर्थिक परिस्थितीसुद्धा दैन्य, दारिद्र्याने भरडलेला दिसून येतो. त्यांच्याकडे आर्थिक व्यवहार कमी असलेने पैशाची कायम चणचण भासते. त्यांच्याकडे पारंपारिक व्यवसाय आहेत. उदा. गवताच्या काडयापासून खेळणी बनविणे, नंदीबैलाचा खेळ करणे, वेताच्या पाट्या करणे, मुरुम काढणे, दगड मातीची कामे करणे, वाहतुक करणे, भाड्यांना कल्हई करणे, बांबूवरील विविध कसरती करणे, गवंडीकाम करणे, सेंट्रिगची कामे करणे, भंगार गोळा करणे इत्यादी काटकसरीची कामे या समाजातील लोकांना करावी लागतात. काही जाती-जमातींना शेती नाही तर काही जाती-जमातींना घरे नाहीत. यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती धोक्याची असते. काही विमुक्त जाती-जमाती भंगार गोळा करतात. प्लॅस्टिकच्या बाटल्या, भांडी, स्क्रॅपचा माल गोळा करतात. कागदाचे पुढे गोळा करतात यापासून आपली उपजिविका चालवित असलेले दिसते.

10) विमुक्त जाती व भटक्या जमातीच्या एकीचा अभाव :-

भारतामध्ये सध्या एकात्मतेची गरज आहे. एकोप्याची गरज आहे. समाज सुसंघटीत असेल तरच त्या समाजाचा किंवा राष्ट्राची प्रगती होऊ शकते. अगदी त्याचप्रमाणे या जाती-जमातीचे चित्र पहावयास मिळते आहे. हा समाज जर प्रामाणिक राहिला, एकोप्याने राहिला तर यांच्या शक्तींचा वापर समाजसुधारणेसाठी निश्चितच होणार आहे. कारण वडार, धनगर, भोई, रामोशी वंजारी, कैकाडी या जाती-जमातींना आपले वर्चस्व दाखवण्याकरीता वेगवेगळ्या संघटना, संस्था उभारत आहेत अर्थातच त्यांच्या शक्तींचा वापर राजकीय पक्ष स्वार्थासाठी करत आहेत हे त्यांना कळून येत नाही. जाती व्यवस्थेचा विचार केला असता अल्पसंख्यांक समाज हा पुढारलेला व राजकीय अस्तित्व टिकवून आहे. आपण सर्वजण एकत्र येऊन एकच नेता निवडून देवून समाजाचा विकास कसा करता येईल हे ते विसरलेले दिसून येत आहेत. आपल्या जाती-जमातीचा सर्वांगीण विकास करणेसाठी त्यांच्यामध्ये बुद्धिवादाची, कुशल नेतृत्वाची गरज आहे. कारण त्यांच्या समस्येच्या संदर्भात किंवा कोणते प्रश्न फार महत्वाचे आहेत हे त्यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणालाच समजू शकणार नाहीत म्हणून ह्या समाजाने म्हणजेच अहंकार, स्वार्थ, एकत्र येऊन आपल्या समाजाचा उध्दार करणेचे कार्य एकीने करणे गरजेचे आहे तरच समाजाचा मागासलेपणा जाऊन नवीन विकासाची दृष्टी मिळेल.

11) संशोधनाची पध्दत :-

सदर समस्ये अंतर्गत संशोधकाने समस्येचे कारणे व उपाय यांचा अभ्यास करणेसाठी 'सर्वेक्षण पध्दती' चा वापर केला आहे.

12) माहितीच्या संकलनाची साधने :-

संशोधकाने विमुक्त जाती व भटक्या जमातींचा अभ्यास करणेसाठी सर्वेक्षण पध्दतीच्या माध्यमातून समाजातील विद्यार्थी कोठे राहतात. त्यांचे राहणीमान, विचार, बोलीभाषा, रूढी, परंपरा, संस्कृती, स्वच्छता, शिक्षण बद्दल आस्था, अनास्था, यांचा अभ्यास व सद्यःस्थिती जाणून घेण्यासाठी पालक प्रश्नावली, विद्यार्थी प्रश्नावली मुलाखत, भेटी साधनांच्या माध्यमातून माहिती संकलीत करण्यात आली व पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष व उपाय, शिफारशी काढण्यात आले.

13) व्याप्ती व मर्यादा :-

संशोधकाने खालीलप्रमाणे संशोधन समस्येच्या व्याप्ती व मर्यादाबाबत स्पष्टीकरण केलेले आहे.

1. भौगोलिक क्षेत्र :- राजर्षी शाहू विद्यामंदीर ही प्राथमिक शाळा, पंचगंगा नदीच्या काठावर कसबा बावडा या उपनगरात आहे.
2. राजर्षी शाहू महाराजांची जन्मभूमी असलेले गाव म्हणजे कसबा बावडा होय. लक्ष्मी विलास पॅलेस येथे शाहू महाराजांचे जन्मस्थळ ठिकाण आहे.
3. राजर्षी शाहू विद्यामंदीर ही शाळा महानगरपालिका प्राथमिक शिक्षण समिती कोल्हापूरची एकूण 64 शाळांपैकी एक शाळा आहे व तिचे मराठी माध्यम आहे.
4. कसबा बावडा या ठिकाणी पद्मभूषण शिक्षणतज्ञ श्री डॉक्टर डी.वाय.पाटील यांचे शैक्षणिक संकुल व डॉ. डी.वाय.पाटील विद्यापीठ हे शैक्षणिक वारसा लाभलेले विद्यापीठ आहे.
5. म.न.पा. राजर्षी शाहू विद्यामंदीर शाळा क्र. 11, कसबा बावडा, कोल्हापूर या शाळेमध्ये विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील एकूण विद्यार्थी संख्या पुढीलप्रमाणे आहे. (मुले 16 व मुली 15 एकूण 31 विद्यार्थी यांचा समावेश सदर संशोधनासाठी केला आहे.)
6. हे संशोधन शैक्षणिक वर्ष 2016-17 या वर्षापुरते मर्यादीत आहे.

पुस्तुत संशोधनाचा अभ्यास करत असताना संशोधकाने 'विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील परिणाम' पाहणेसाठी प्रतिसादका-याद्वारे प्रश्नावली यावर अवलंबून आहे.

विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकवून ठेवण्यासाठी खालीलप्रमाणे उपाययोजना करावी :-

1. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांना बोलीभाषेबरोबर मराठी लिपीवर भर द्यावा.
2. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांचे वयानुसार गट तयार करून प्रकल्प द्यावेत.
3. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांना दैनंदिन जीवनातील शब्द तयार करण्यास शिकवावेत.

4. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांना कठीण भाषेला पर्यायी शब्दांचे वाचन, लेखन घ्यावे.
5. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांना शब्दसंग्रह वाढवण्याकरीता कविता अभिनयासह घ्यावेत.
6. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांना योग्य वळण लावण्यासाठी मदत करावी.
7. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांना महिन्याला पालक भेटीच्या माध्यमातून सुसंवाद वाढवावा.
8. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांना शालेय वातावरणात बोलके करावे.
9. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांना शासकीय योजनांचे लाभ व सवलती समजून सांगाव्यात.
10. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थी गैरहजर राहण्याची कारणे शोधावीत व त्यांना प्रवाहात आणावे.
11. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थी राहत असलेल्या वाडी-वस्ती, झोपडी, घर यास शिक्षक, मुख्याध्यापक यांनी भेटी द्याव्यात.
12. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांना समर्थ व भारताचा आदर्श नागरीक घडवण्यास मदत करावी.
13. विमुक्त जाती व भटक्या जमातीतील विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र अभ्यासिका निर्माण करावी. याप्रमाणे उपाययोजना करावी.

निष्कर्ष :-

1. विद्यार्थी आरोग्याबद्दल काळजी घेतात.
2. पालकांचे समुपदेशन केल्यावर विद्यार्थी शाळेत येतात.
3. पालकांचे व्यसनाबद्दल समुपदेशन केले असता व्यसन कमी करतात.
4. विद्यार्थ्यांना अभ्यासाबद्दल मार्गदर्शन करतात.
5. वैयक्तिक हेवेदावे भांडणे कमी करतात.
6. विद्यार्थी शिस्तबध्द शाळेत येतात.
7. विद्यार्थ्यांना पालकांचे व्यसनाची माहिती आहे.
8. व्यसनाबद्दल कार्यशाळा घेवून मार्गदर्शन केले.
9. नुकसान कसे होते ते समुपदेशन केले.
10. व्यावसायिक कौशल्याची तोड दिली तर सुधारतात.
11. अंधश्रद्धा व नवस यांचे वैज्ञानिक कारण सांगितले असता त्यांना खरे सत्य समजते.
12. वैयक्तिक स्वच्छता पाळली नाहीतर आजार होतात हे त्यांना समजते.

समारोप :-

एकूण विमुक्त व भटक्या जाती-जमातींचा शिक्षणविषय विचार केला असता त्यांच्या सामाजिक सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकी, धार्मिक, बाबींचा विचार केला जातो. परंतू या समाजाचा विकास करायचा असेल तर त्यांना एकूण सर्व शिफारशी व निष्कर्षांच्या आधारे विचार केला तर त्यांचा विकास होणे शक्य आहे. शिक्षणाचा प्रसार, उपजिवीकेचे व्यवसाय, बोलीभाषा, व्यवहार यांना शासनस्तरावर प्रभावी कार्यक्रम आखून अंमलबजावणी झाली पाहिजे तर या समाजाचा सर्वांगीण विकास होणार आहे.

त्यांना माणूस म्हणून जगता येण्यासाठी माणसानेच माणुसकीचे दर्शन घडविले पाहिजे तर एकाच हात दुसऱ्याच्या हाती सहकार्यासाठी पुढे येणार आहे. तरुण पिढीला योग्य वळण लावणे, शिक्षणाबद्दल सवलती देणे, व्यवसायास मदत करणे, योग्य मार्गदर्शन करणे, उद्योगधंद्यांना चालना देणेसाठी आर्थिक सहाय्य करणे अशाप्रकारची जर मदत किंवा प्रोत्साहन या समाजाला मिळाले तर हा समाज प्रगतीपथावर येईल व एक चांगले जीवन जगेल. शिक्षणामध्ये सुधारणा होणेसाठी या समाजातील लोकांना कायादेशीर भिती घालून व शिक्षण का महात्वाचे आहे हे सांगून शैक्षणिक प्रश्न सोडवण्यास मदत होईल. शिबीरे, कार्यशाळा, समुपदेशन, पथनाटय यांच्याद्वारे जागरूकता निर्माण करून त्यांना योग्य काय व अयोग्य काय हे समजावून देवून प्रगतीकडे नेण्यास मदत होणार आहे.

संदर्भगंथ सूची :-

- गुप्ता, भावना, समाजशास्त्र के सिद्धांत, इसिका प्रकाशन, 2010 ISBN - 10: 8189771104
- कोंडेकर, ए.वाय., समाजशास्त्राची मूलतत्वे, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 2000.
- केतकर, श्रीधर, भारतीय समाजशास्त्र, वरदा प्रकाशन 1986.
- मंडले शैलजा श्रीरंग, विमुक्त व भटक्यांची सद्यस्थिती आणि उपाययोजना, अक्षय प्रकाशन, रत्नागिरी. 26 जून 2016 ISBN : 978-81-922914-4-4-
- शर्मा, रामनाथ., शर्मा, राजेंद्रकुमार, शैक्षिक समाजशास्त्र, अॅटलॉन्टीक प्रकाशन 1977,
- सिन्हा, सच्चिदानंद, जाती व्यवस्था, राजकमल प्रकाशन, 2016 ISBN-13: 9788126712632.
- एम.एस.श्रीनिवास, भारत के गाँव, राजकमल प्रकाशन, 2004. ISBN No.10: 8126700254.

***

भटक्या विमुक्त पारधी जमातींच्या महिलांची स्थिती व समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ.संजय हिंदूराव शिंदे

सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर, ता.कोरेगाव, जि.सातारा.

भारताचे मूळ निवासीमध्ये भटके विमुक्त जाती जमातीसाठी समावेश आहे. तात्कालीन सामाजिक परिस्थिती व इंग्रजी सरकाराच्या कायदान्वये भटक्या विमुक्त जमातींना गुन्हेगारीची मोहर लावण्यात आली. आज ही भारतीय स्वातंत्र्याच्या 70 वर्षां नंतर ही त्यांच्या स्थितीत बदल झालेला नाही सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक दृष्ट्या अत्यंत मागासलेला असा हा उपेक्षित राहिलेला आहे. पारंपारिक हिंदू समाज व्यवस्थेचा जबरदस्त पगडा असलेल्या जमातीच्या राहणीमानावरून व सामाजिक परिस्थितीवरून पहावयास मिळतो. वास्तवात भटक्या विमुक्तांना धर्म कोणता हा प्रश्न आव्हानात्मक आहे. पण हिंदुसमाजाच्या प्रभावाने या जमातींनी स्वतः देव, संस्कृत, कला, अविष्कार, भाषा जीवनपध्दती जवळ जवळ विसरून गेले असल्याचे चित्र पहावयास मिळते. हिंदू समाजाच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीचे काटेकोरपणे पालन करत असल्याचे दिसून येते. या व्यवस्थेचा नाहकबळी प्रथम कोण जात असेल तर ती स्त्री होय. परिणामी स्त्रियांचे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, स्वातंत्र्य, हक्क हिरावून घेतलेले असून गुलामाचे जीन त्यांच्या वाटयाला आल्याचे पहावयास मिळते.

भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर "स्त्री शक्ती", महिला सबलीकरण, स्त्री-पुरुष समानता, या समतावादी विकासाकडे वाटचाल/न्हेनारे वारे वाढू लागले आहे. पण भटक्या विमुक्त जमातीच्या महिला ह्या सुधारणावादी धोरणा पासून वंचित राहिल्या आहेत. या स्थितीबाबत महत्वाच्या कारणामध्ये, स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण अत्याल्प, निरक्षरता व अज्ञान मोठ्या प्रमाणात, अंधश्रद्धा प्रभाव प्रचंड, स्त्री चळवळीने केलेली डोळे झाक, राजकीय कार्यकर्त्यांचा जमातीतील राजकीय व्यक्तींनी केलेले दुर्लक्ष व पुरुष प्रधान संस्कृतीच्या अधिपत्याखाली किंबहुना दडपणाखाली राहून जीवन जगण्यात त्या आनंद मानतात.

प्रस्तूत शोध निबंधात भटक्या विमुक्त जाती जमातीच्या महिलांची स्थिती व समस्या यावर प्रकाश टाकला आहे.

संशोधन पध्दती :

भटक्या-विमुक्त जाती, जमातीच्या महिलांची स्थिती व समस्या याचा अभ्यास करण्यासाठी लॉटरी पध्दतीने 27 महिलां निवेदकाची निवड केली असून तथ्य संकलनासाठी प्राथमिकस्त्रोत पध्दतीचा वापर केला आहे व दुय्यम स्त्रोत पध्दतीचा वापर करून, मासिकेख वृत्तपत्रे, ग्रंथ या माध्यमाने माहितीचे संकलन केले आहे.

भटक्या विमुक्त जातीचा परिचय-

भारतात काही जमाती काही राज्यात अनुसूचित जातीच्या (शेडयूल्ड कास्ट) सूचीमध्ये घातल्या गेल्या तर काही राज्यात अनुसूचित जमातीमध्ये (शेडयूल्ड ट्रिब्यु) समाविष्ट केलेल्या आहेत.

- राज्यशासनाने 1960-61 ला 'थाडे कमिशन' द्वारा तपासून विमुक्तांनी अधिकृत यादी म्हणून केली अतिमागास असलेल्या भटक्या विमुक्तांची ही मूळ यादी होय.
  - राज्य सरकारतर्फे विमुक्तजाती आणि भटक्या जमाती म्हणून उल्लेख होतो. त्यात 'तीन' उपगट आहेत.
1. पहिला गट- गुन्हेगार जमाती कायदा 1871 नुसार गुन्हेगार समजलेल्या जमाती ज्यांना आज 'विमुक्त जमाती' म्हटले जाते.
  2. दुसरा गट - भटक्या जमाती समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्रानुसार सांगितलेल्या पशुपालक भटक्या जमाती होय. त्या एक ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पशू घेऊन फिरत असतात. त्यांना त्याच विचारल तर वर्षातून पावसाळ्याचे दोन-तीन महिने ते तिथे राहतात. तिथल्या गावाच नाव हे लोक आपले गांव म्हणून सांगतात.

3. तिसरा गट— फिरस्ते किंवा निमभटके यांना फिरण्याचे काही नियम नसतात. मार्ग ठरलेले नसतात. त्याचाही अभ्यास होण्याची गरज आहे. कारण काही जमाती वतन म्हणून रस्ते वाटून घेतलेले आहेत असे लक्षात येते. वैदू, गोंधळी, वासूदेव, जोशी, अशा जाती या निमभटक्यामध्ये येतात. संदर्भ(वाटसरु 16 ते 31 जून 2015, बाळकृष्ण रेणके—विमुक्तायन पान नं. 48व49)

भटक्या—विमुक्तांची पार्श्वभूमी —

ठंग्रजी राजवटीमध्ये भटक्या—विमुक्तांचे जीवनावर अनेक बंधने लादण्यात आली. हया जमाती सतत भटकणाऱ्या आहेत. हया जमातीतील काही लोक चोऱ्या करणारे समजले जातात. परिणामी सामान्य लोकांमध्ये संशय आणि भितीचे वातावरण असे ब्रिटीशांनी 1871 साली कायदा करून चोरी करून उपजिविका करणाऱ्या लोकांच्या जमातींना "गुन्हेगारी जमाती" असे संबोधले जाते. त्यामुळे हया जमातीतील माणसाला जन्मतःच गुन्हेगार समजण्यात येऊ लागले. गुन्हेगारी जमातीच्या भटकण्यावर बंधने लादून त्यांना एका ठिकाणी बंदिस्त ताटेच्या कुंपणात डांबण्यात आले. अशा तुरुंगांना 'सेटलमेंट' म्हणून ओळखले जात होते. भारताच्या वेगवेगळ्या राज्यात असे 52 सेटलमेंटस होते. इंग्रजांनी हया जमातींना एकत्र डांबून त्यांचे पुनर्वसन करण्याचा प्रयत्न केला. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर 1952 साली ब्रिटीशांनी केलेले कायदे रद्द करून गुन्हेगार जमातींना 'विमुक्त' करण्यात आले.

दलिताना गावाबाहेर का होईना रहायला जागा आहे. वेगळा का होईना पाणवठा व स्मशानभूमी आहे. परंतु भटक्या विमुक्त जमातींना ना एक गाव आहे ना एका ठिकाणी घर आहे. आज इथ उद्या तिथं अशी त्यांची अवस्था आहे. जगण्यासाठी भीक मागणे, चोरी करणे, रस्तोरस्ती जादूचे, कसरतीचे प्रयोग करणे, साफ, माकड, बैल, अस्वल, व पोपट हया प्राण्यांचा खेळ करून उदरनिर्वाह चालविणे, भविष्य सांगणे, नाडी परीक्षा करणे, औषधीवनस्पती विकणे, सुया, पिना, बिब्ले, काळ्या मण्याची लड, उखल, पाटा, खलबत्ता, सूप, दूरडी, टोपली, अशा वस्तू विकून उदरनिर्वाह करतात हया जमाती भीक मागणाऱ्या वेळ प्रसंगी चोरी करणाऱ्या आणि भटकणाऱ्या असतात असा गैरसमज सर्व लोक समुहात असल्याने भटक्या विमुक्त जमातीतील लोकांना गावात काम मिळत नाही लोक त्यांच्याकडे संशयाने पाहतात. हया मुळे या जमातीचे जीवन सतत पोतिसांची वाटचाल भिती गावकऱ्यांची संशयीवृत्ती आणि जीवनात सतत अस्थिरता याजोखंडात अडकलेले दिसतात.

सदर संशोधनासाठी पारधी जमातीच्या महिलांची समाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक माहिती घेणे अभ्यासकाला महत्वाचे वाटते.

1. **स्थलांतर** — पारधी जमातीच्या कुटुंबाला चोरी करणारे कुटुंब याच भावणेने पाहिले जाते. शिवाय कोठे ही चोरी झाली की पारधी कुटुंबाची रात्री अपरात्री पोलीस चौकशीस सामोरे जावे लागते. त्यामुळे पारधी कुटुंबातील स्त्रियांना सतत स्थलांतर करावे लागते.

पारधी स्त्रियांच्या कुटुंबाने केलेल्या स्थलांतर विषयक माहिती दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र	स्थलांतर किती वेळा केले	प्रतिक्रिया	शेकडा प्रमाण
1.	21	होय	77.77
2.	02	नाही	7.42
3.	04	कधी—कधी	14.81
	एकुण 27		100

वरील तक्त्या वरून असे दिसून येते की, 77.77 टक्के पारधी स्त्रियांच्या कुटुंबाला वारोवार स्थलांतर करावे लागते 7.42 टक्के स्त्रियांची कुटुंब स्थलांतर करत नाही. तर 14.81 टक्के कुटुंबांना कधी कधी स्थलांतर करावे लागते.

यावरून असे दिसून येते की पारधी या भटक्या जमातीस आजही गुन्हेगार, चोर समजले जाते. त्यामुळे कोठे ही चोरी झाल्यास पोलीस चौकशीसाठी सर्व कुटुंबाला पोलीस ठाण्यात न्हेतात. अपरात्री सुध्दा त्यामुळे पारधी कुटुंब वारोवार स्थलांतर करतात.

2. **पारधी वस्तीतील स्थिती**— सातारा जिल्हयातील विविध ग्रामीण भागात पारधी जमातीच्या वस्ती आहेत. या वस्तीत कोणकोणत्या प्रकारच्या सोई सुविधा उपलब्ध आहेत. याची माहिती दर्शवणारा तक्ता

तक्ता नं. 2

अं.क्र	वस्तीत उपलब्ध सोई सुविधा	उत्तर दात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1.	वीज	03	11.11
2.	रस्ते	—	—
3.	गटारी	—	—
4.	पिण्याच्या पाण्याची सोय	01	3.70
5.	कोणतीही सोय नाही	23	85.19
	एकुण	27	100

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, 11.11 टक्के पारधी वस्तीवर वीज व्यवस्था आहे. 3.70 टक्के कुटुंबाच्या वस्तीत पिण्याच्या पाण्याची सोय आहे तर 85.19 टक्के कुटुंबाच्या वस्तीत कोणत्याही प्रकारच्या सोयी सुविधा नाहीत.

यावरून असे स्पष्ट होते की पारधी जमातीच्या वस्तीवर वीज, रस्ते, गटारी, पिण्याच्या पाण्याची सोय व अन्य कोणत्याही मुलभूत सुविधा नाहीत.

3. **पारधी स्त्रीयांच्या निवासाचा प्रकार**— पारधी जमातीच्या वस्तीवर गेले की पाल वजा झोपडी पहावयास मिळते. पारधी स्त्रीया कोणत्या परिस्थितीत राहतात याच्या माहिती वरून त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्थितीची कल्पना येऊ शकते.

अं.क्र	घरचा प्रकार	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1.	पालवजा झोपडी	07	25.92
2.	उघडयावर	12	44.45
3.	स्टेन्ड, रस्त्याचा पूल परिसरात	08	29.63
	एकुण	27	100

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, उत्तरदात्या पारधी स्त्रीयांच्या निवासस्थानांची विभागणी उत्तरदात्यांनी सांगितलेल्या माहितीच्या आधारे तीन प्रकार करता येते. त्यामध्ये कडब्याची भिंत व छतावर गवत, प्लास्टिकचा कागद, अशा स्वरूपाचे निवासस्थान असलेल्या 26 टक्के पारधी स्त्रीया आहेत. उघडयावर गावाच्या बाहेर म्हणजे वेशी जवळ एखाद्या मोठ्या झाडाजवळ उघडयावर राहणाऱ्या पारधी स्त्रीयांचे शेकडा प्रमाण 44.45 टक्के आहे. तर एस.टी.स्टेन्ड, महामार्ग पूलाच्या खाली राहणारे हे ही उघडयावरच राहतात अशा पारधी स्त्रीयांचे शेकडा प्रमाण 29.63 टक्के आहे.

यावरून असे निर्देशनास येते की पारधी स्त्रीच्या एका ही घरावर छत नाही, तर बहुसंख्य उघडयावर संसार मांडतात कोणत्याही प्रकारच्या सोयी सुविधांचा वापर आजतागायत त्यांनी केलेला नाही यावरून त्यांच्या दारिद्र्याने भिषण वास्तव पुढे येते.

4. **स्वयंपाकाची साधणे** —

व्यक्तीला या भूतलावावर अस्तित्व निरोगी टिकवण्यासाठी सकस अन्न गरजेचे आहे. हे सकस बनवण्यासाठी निरनिराळी साधणे आवश्यक असतात. पारधी स्त्रीया अन्न शिजवण्यासाठी कोण कोणत्या साधणाचा वापर करतात याची माहिती घेणे महत्वाचे वाटते.

पारधी स्त्रीया स्वयंपाकासाठी कोणत्या साधणांचा वापर करतात याची माहिती दर्शविणारा तक्ता

तक्ता नं. 4

अं.क्र	स्वयंपाकाची साधणे	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1.	चूल मातीची कच्ची माती	04	14.81
2.	तीन दगडाची चूल	23	85.19
3.	गैस	23	85.19
	एकुण	27	100

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, पारधी स्त्रियांना स्वयंपाक करण्यासाठी कच्च्यामातीची चूल आहे. अशा स्त्रियांचे शेकडा प्रमाण 15 टक्के आहे तर स्वयंपाक करण्यासाठी तीन दगडाची चूल व इंधानासाठी लाकूड वापरतात अशा स्त्रिया ह्या सर्वाधिक आहे व त्याचे शेकडा प्रमाण 85.19 टक्के आहे.

यावरून असे निदर्शनास येते की स्वयंपाक करण्यासाठी चूल सुध्दा नाही अशा स्त्रियांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे अशा स्थितीत कशा प्रकारचे दरिद्री जीवन जगतात याचे दर्शन होते.

5. कौटुंबिक छळ –

पारधी जमातीत पुरुषप्रधान संस्कृती आहे. साहजिकच पुरुषापेक्षा स्त्रियांचा दर्जा निकृष्ट, (निम्न) मानला जातो परिणामी पारधी वारोवार छळाला सामोरे जावे लागते. स्त्रीयांचे हक्क नाकारले जातात. स्त्रीला न्याय, समानता मिळणे अशक्य अशी वास्तव परिस्थिती आहे.

पारधी स्त्रीला कोणत्या कोणत्या प्रकारच्या छळास सामोरे जावे लागते ही माहिती दर्शविणारा तक्ता

तक्ता नं 05

अं.क्र	छळाचा प्रकार	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1.	मारहाण	10	37.04
2.	बहिष्कृत	02	7.40
3.	एखादा अवयव निकामी करणे	12	44.45
4.	संवाद बंद	03	11.11
	एकुण	27	100

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, पारधी जमातीतील 37 टक्के स्त्रियांना यानात्या कारणाकरीता मारहाणीस तोंड द्यावे लागते. चोरीची बातमी सांगितली, प्रेमविवाह केला किंवा परजातीच्या पुरुषांशी लागट असे निर्देशनास आल्यास पारधी स्त्रीला जमात बहिष्कृत या समस्येला तोंड द्यावे लागते अशा स्त्रियांचे शेकडा प्रमाण 7.40 टक्के आहे. पारधी कुटुंबात किरकोळ कारणावरून स्त्रीयांना जबर मारहाणीस सामोरे जावे लागते अशा वेळी एखाद्या अवयव त्यांचा निकामी होतो. या छळास सामोरे गेलेल्या स्त्रीयांचे शेकडा प्रमाण 44.45 टक्के इतके आहे तर काही कारणांनी कुटुंबातील एकही सदस्या स्त्रीशी संवाद करत नाही अशा स्त्रीयांचे शेकडा प्रमाण 11.11 टक्के आहे.

यावरून असे दिसून येते की, पारधी स्त्री दारिद्र्यात जीवन जगते आहेच शिवाय पुरुष प्रधान संस्कृतीच्या दबावाखाली मारहाण, बहिष्कृत, एखाद्या अवयव निकामी होणे, कुटुंबातील सदस्यांनी किंवा जमातीने संवाद बंद करणे अशा प्रकारच्या छळाला सामोरे जावे लागते.

6. महिला संरक्षण विषयक कायदा संबंधी माहिती –

कोणत्याही जाती जमातीतील स्त्रि असो भारतातील प्रत्येक स्त्रिला भारतीय राज्यघटनेने संरक्षणाचे कवच अर्पण केले आहे ते म्हणजे कायदा होय. या महिला संरक्षण विषयक कायद्याची माहिती कितपत पारधी स्त्रीयांना आहे याची माहिती दर्शविणारा तक्ता

तक्ता नं. 6 – पारधी स्त्रियांना महिला संरक्षण विषयक कायदा संबंधी माहिती दर्शविणारा तक्ता

अं.क्र	कायद्याची माहिती	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
1.	आहे	02	7.40
2.	नाही	25	92.60
	एकुण	27	100

वरील तक्त्या मधील माहितीच्या आधारे असे स्पष्ट करता येते की केवळ 7.40 टक्के पारधी स्त्रीयांना महिलांच्या संरक्षणाचा कायदा आहे पण कोणत्या संदर्भात आहे याची माहिती नाही. तर 12.60 टक्के पारधी स्त्रीयांना महिला संरक्षण कायदा आहे याची माहिती नाही.

वरील माहितीवरून असे निदर्शनास येते की, पारधी स्त्रीमध्ये असणारे प्रचंड अज्ञान, निरक्षरता व प्रसारमाध्यमा पासून दूर राहिल्यामुळे त्यांना स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी असलेल्या कायद्याची अद्याप माहिती नाही परिणामी प्रचंड दबावात व शोषणात त्यांना जीवन व्यतित करावे लागते आहे असे पहावयास मिळते.

निष्कर्ष –

भारतात इंग्रज सरकारच्या काळापासून पारधी जमात ही गुन्हेगारी जमात म्हणून ओळखली जाते. पारधी कुटुंब गावकुसाच्या बाहेर राहतात. भिक मागण, छोट्या मोठ्या चोऱ्या करून उदरनिर्वाह करतात. पारधी कुटुंबातील महत्वाचा घटक म्हणजे पारधी स्त्रि होय. पारधी स्त्रिच्या वास्तव जीवनाचा आढावा घेत लक्षात येते की, पारधी समाज हा पुरुष प्रधा संस्कृतीचा आहे. या संस्कृतीत पुरुषापेक्षा स्त्रियांचा दर्जा कनिष्ठ मानला जातो. विवाह ही अनिवार्य बाब असल्याने पारधी पुरुष जेथे स्थलांतर करेल त्या ठिकाणी महिन्यातून किमान दोन ते तीन वेळा राहते ठिकाण त्यांना बदलावे लागते कारण पोलिसांचा ससेमिरा सतत त्यांच्यावर असतो. पारधी स्त्रीच्या कुटुंबांना पक्क्या विटाची घर नाहीत घरात कोणत्याही सोई सुविधा नाहीत, कुडाच्या भित्ती व गवताचे किंवा मेनकागदाचे छत घरात वीज पिण्याचे पाणी, संडास बाथरूम गॅस अशा मुलभूत भौतिक कोणत्याच सुविधा नाहीत जेवण करण्यासाठी तीन दगडाची चूल मांडतात अशा भयान दारिद्र्याच्या स्थितीत जीवनाचा रथ पुढे ओढता हेत. पण पारधी स्त्रीला सतत पुरुषाच्या दबावाखाली राहून मारहाण, एखाद्या अवयव गमावण, बहिष्कृत, संवादबंद अदि छळाला सतत सामोरे जावे लागते. शासनाच्या कल्याणकारी योजनांचा कोणताही लाभ त्यांना मिळालेली नाही. या कल्याणकारी योजनांचा लाभ घेण्या इतपत त्यांच्या जाणिव व जागृती नाही सतत चालणार भटके जीवन प्रचंड निरक्षरता, अज्ञान, एखाद्या ठिकाणी स्थिर राहण जीवनाचा विकास करून घेण्याचे ज्ञान ही त्यांना अवगत नसल्याचे दिसून येते. पारधी स्त्री ही परंपरागत पध्दतीने पुरुषांच्या जीवावर संपूर्ण आयुष्य व्यथित करतात खात्रीपूर्वक अर्थिक कोणताही स्रोत नसल्याने दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात आजही ती अनेक आव्हानात्मक प्रश्न घेऊन जीवन जगत आहे.

समाजिक कार्यकर्ते, राजकीय नेतृत्व, विचारवंत, पत्रकार, शासन यांना सामाजिक कामाकडे हौस म्हणून किंवा वेळ घालवण्याचे साधन म्हणून पारधी स्त्रीच्या स्थिती व समस्याकडे न पहाता त्यांना राष्ट्रीय प्रवाहात सहामिल करून विकासाचा लाभ त्यांच्या पर्यंत पोहचविण्यासाठी सामाजिक कामांना गांभीर्याने घेऊन त्यांच्याशी सतत संपर्क ठेवून स्थिर राहणे, शिक्षण, आरोग्य, यांचे महत्व पटवून देऊन त्यांना उपजिविकेचे साधन व राहण्यास घरकूल उपलब्ध करून दिल्यास अपेक्षित परिणाम दृष्टिस येतील.

समाजसेवेला शाश्वत रूप देण्यासाठी सामाजिक कार्यकर्ते, शासन, राज्यकर्ते, स्त्री चळवळी, स्त्री संघटन यांना निस्वार्थीपणे व्यक्तीगत प्रसिध्दी किंवा लाभ यांची अपेक्षा नकरता पारधी स्त्रीला स्वतःच्या पायावर सक्षमपणे उभे राहण्यासाठी योगदान देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- डॉ. तांबे श्रुती – समाज प्रबोधन पत्रिका, जाने/ मार्च 2007 भटक्या विमुक्तांच्या आकांक्षाचे प्रतिबिंब– एक वृतांत पान नं – 28 ते 30
- डॉ. कोळेकर संजय – “वाटसरु” सप्टेंबर 2017 “1871 चा समाजशास्त्रीय कायदा समाजशास्त्रीय अवलोकन” पान नं. 17 ते 19
- भोसले नारायण – “वाटसरु” सप्टेंबर 2017 चळवळी तत्व आणि बदलता व्यवहार
- रेणके बाळकृष्ण – “वाटसरु” जून 2015 “विमुक्तायन” पान नं. 47 ते 50
- लष्कर विनायक – “वाटसरु मार्च 2015 “भटक्या विमुक्तांचे समकालीन जिव” पान नं. 60 ते 62
- जाधव राजू – “वाटसरु” जून 2013 “भारतातील विमुक्ता जाती भटक्या जमाती आणि राष्ट्रीय समिती
- चव्हाण रामनाथ – भटक्या विमुक्त जमाती

***

‘अगारिया’ म्हणून ओळखले जाणारे मुळचे ‘चुवालिया कोळी’

डॉ. सदाशिव शंकर शेंडे, पुणे.

आज एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर भारत देश महासत्ता बनण्याच्या मार्गावर आहे. मात्र आजही या देशातील काही जाती-जमातींचे जनजीवन अतिशय कष्टप्रद आणि दुर्लक्षित असलेले आपल्याला पहायला मिळत आहे.

अशाच एका विमुक्त (Denotified) जातीच्या ‘चुवालिया कोळी’ लोकांचा विचार आपण या शोधनिबंधात करणार आहोत. चुवालिया कोळी लोकांचे वास्तव्य प्रामुख्याने गुजराथ राज्यातील सुरेंद्रनगर जिल्ह्यात आढळून येत आहे. त्यांचे वास्तव्य हे चाळीस खेडी असलेल्या परिसरात असल्याने त्यांना चुवालिया असे संबोधले जाते. तलपाडा, ठाकोरदास या इतर कोळी जातींमध्ये चुवालिया कोळी निम्न स्तरावर मानले जातात,

एकेकाळी समुद्राशी धाडसाने खेळणारी ही जमात मासेमारी बरोबरच पीढी दर पीढी जहाजे चालविण्याचा व्यवसाय करत होते. पाकिस्तानच्या सिंध प्रांतात जाऊन तिथेही ते कामधंदा करत होते. याच बरोबर लुटमार करणे हाही त्यांचा धंदा होता. प्रत्येक लुटमारी नंतर सोमनाथ द्वारका व चोटीला येथे देवदर्शनाला आवर्जून जात असत. हे लोक प्रामुख्याने गुजराथी भाषा बोलतात.

ज्या ठिकाणी खळाळता समुद्र होता त्याच ठिकाणी नैसर्गिक प्रकोपामुळे कच्छचे छोटे रण तयार झाले. आलेल्या परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी या निर्माण आलेल्या रणातील पाण्यापासूनच या लोकांनी मीठ तयार करण्याच्या कामाला सुरवात केली. १९३५ सालापासून या मीठ प्रक्रीयेला सुरवात झाली. त्यावेळेसही हे लोक कर्जबाजारी होते. आजही त्यांच्या जीवनात फारशी सुधारणा झालेली दिसून येत नाही.

गुजराथी भाषेत रणाला ‘अगार’ म्हटले जाते. याच कच्छच्या अगारात जाऊन हे कामगार पारंपारिकतेने मीठ तयार करतात. म्हणून त्यांना ‘अगारिया’ असे संबोधले जाते. वास्तविकता हे मुळचे चुवालिया कोळी आहेत. टनाने मीठ तयार करणाऱ्या या अगारिया लोकांचा म्हणजेच चुवालिया कोळी लोकांचा अभ्यास आपण या शोधनिबंधात करणार आहोत.

प्रस्तावना : भारत देश महासत्ता बनण्याच्या मार्गावर असताना आजही या देशात काही जाती जमातीच्या लोकांना अतिशय कष्टप्रद आणि दुर्लक्षित असे जीवन जगावे लागत आहे. गुजराथ राज्यातील कच्छच्या छोट्या रणात आठ महिने वास्तव्य करून जे पारंपारिक पद्धतीने मीठ तयार करण्याचा व्यवसाय करत आहेत. ते मुळचे ‘चुवालिया कोळी’ जे आज ‘अगारिया’ म्हणून ओळखले जातात. ते अत्यंत हाल अपेष्टा सहन करून मीठ तयार करत आहेत. याच कामगारांच्या समस्या आपण या शोधनिबंधात जाणून घेणार आहोत.

गुजराथ राज्यातील सुरेंद्रनगर, जिल्ह्यातील पाटडी तालुक्यातील खाराघोडा या गावाजवळील रणात हे लोक प्रामुख्याने मीठाचे उत्पादन करतात. मीठ तयार करण्यासाठी हे लोक ६ ते ७ महिने रणात स्थलांतरित होतात, समुद्राच्या पाण्यापासून तयार होणाऱ्या मीठापेक्षाही हे चुवालिया कोळी जे रणात पारंपारिक पद्धतीने मीठ तयार करतात त्याची प्रतवारी अतिशय उत्तम असते. पारंपारिक पद्धतीने हे कामगार दरवर्षी टनावारी मीठाचे उत्पादन करून त्यांच्या जीवनाला कधीच चव येत नाही ही महत्त्वाची बाब आहे.

गुजराथ राज्यातील Denotified Tribes

1.	Bafan	2.	Theba
3.	Chhara	4.	Sandhi
5.	Dafer	6.	Waghor
7.	Higora	8.	Wagahri
9.	Me	10.	Chualia Koli
11.	Miyana	12.	Koli

(Source : Community leader Sri Laxmi Narayan Singh Lodhi (Dada))

चुवालिया कोळी लोकांचे वास्तव्य प्रामुख्याने गुजराथ राज्यातील सुरेंद्रनगर जिल्ह्यात आढळून येत आहेत, त्यांचे वास्तव्य हे चाळीस खेडी असलेल्या परिसरातच असल्याने त्यांना चुवालिया असे संबोधले जाते. काही लोक स्वतःला मकवाना समुहाचे तर काही जण आपल्याला रजपूरत समाजाचे पूर्वज समजतात. तलपाडा, ठाकोरदास या इतर कोळी जातींमध्ये चुवालिया कोळी हे निम्न स्तरावर मानले जातात. समाजात पितृसत्ताक पद्धती अस्तित्वात आहे. हा समाज शेतीरिवाज वपरंपराचे काटेकोर पालन करतो. समाजात मृत व्यक्तिला दहन करण्यापूर्वी आंगोळ घालून नवीन कपडे घातले जातात. नंतर त्याला पूर्ण मीठाने झाकण्यात येते आणि मग अग्निसंस्कार केला जातो.

पूर्वीच्या काळी हे लोक जहाजे चालवत. तसेच लुटमारीही करत होते. प्रत्येक लुटमारी नंतर ते नेमाने सोमनाथ द्वारका व चोटीला येथे देव दर्शनाला जात होते. समाजात दोघानांही घटस्फोटाचा अधिकार आहे. विधवा विवाहास मान्यता आहे. आंतरजातीय विवाह व बहुपतित्व समाजाला मान्य नाही.

आजही ते आजारावर बुवाबाजीचा वा झाडपाल्याचा उपयोग करतात, प्राथमिक आरोग्य केंद्रात जाऊन औषध घेण्याची मानसिकता अजूनही तयार झालेली नाही. बहुतांश चुवालिया कोळी हे गुजराथी व हिंदी भाषा बोलतात.

एकेकाळी समुद्रात मासेमारी करणे, बोट वाहतूक करणे असा ज्यांचा मुख्य उद्योग होता परंतु निसर्गाचा प्रकोप व वारंवार झालेल्या भुंकंपामुळे संपूर्ण समुद्राच्या समुद्र विनाश होऊन त्याच जागी या कच्छच्या छोट्या रणाचे अस्तित्व निर्माण झाले आहे आणि याच रणात पावसाळ्यात बनास सपेन आणि सरस्वती या नद्यांचे पाणी येते. आणि ऑक्टोबर महिन्यात पुन्हा हे रण ठणठणीत कोरडे होते. याच झिरपलेल्या खाऱ्या पाण्याचा उपसा करून हे लोक मीठाचे उत्पादन करतात,

समाजशास्त्रीय साहित्याचा आढावा -

गुजराथचे नामवंत लेखक स्वर्गीय देवशंकर मेहता यांनी कच्छची सरहद आणि तेथील लोकांचा बारकाईने अभ्यास केला होता. कच्छचे रण हा अक्राळ विक्राळ राक्षस असून तो हळूहळू जमीन गिळंकृत करून टाकत आहे. हा इशारा दुर्लक्षित केल्याने आज रण हळू हळू पाय पसरत आहे. आजचा संपूर्ण सुरेंद्रनगर जिल्हा काट्या बाभळीचा प्रदेश म्हणून दिसत आहे. बाजूच्या मेहसाणा जिल्ह्यातही सुबत्ता होती. पण आज ट्युबवेल लावूनही पाणी उपलब्ध होत नाही. पाणी लागले तर खारे पाणीच लागते, आज पिण्याच्या पाण्याचे प्रचंड हाल आहेत.

ज्या ठिकाणी एकेकाळी घोंघावता समुद्र होता तिथेच रणाचे अस्तित्व निर्माण झाले आहे. सिंध प्रदेशाचे गुलामशाह यांनी कच्छला सिंधू नदीचे पाणी मिळावे म्हणून नदीवर बांध घातला परंतु निसर्गाला हे मानवले नाही. त्यामुळे तिथे प्रचंड भूकंप झाला आणि समुद्र सपाटी आपोआपच वर आली आणि त्याचीच परिणीती म्हणजे आजचे कच्छचे रण होय. कच्छच्या आखातात पश्चिम दक्षिणेचे वारे वाहु लागतात तेव्हा समुद्राचे व नद्यांचे पाणी रणात प्रवेश करते. छोट्या रणातून मोठ्या रणात चुकून प्रवेश झाला तर तोंडचे पाणी पळाल्याशिवाय राहत नाही.

चुवालिया कोळी लोकांविषयी प्रामुख्याने इंडिया टुडे मासिकातील लेख, फीचर त्याचप्रमाणे इंटरनेटवरही यांची माहिती उपलब्ध आहे. त्याचप्रमाणे दिलीप रणपारा यांनी लिहिलेले 'ब्लॉक लेबर अँड व्हाईट ब्लड' या पुस्तकातूनही लेखकाने या लोकांच्या जनजीवनावर प्रकाश टाकलेला आहे.

जान ब्रेमन या जर्मनीच्या सामाजिक विचारवंताने दक्षिण गुजराथ मधील असंघटित कामगारांच्या संदर्भात आपले विचार मांडले आहेत. असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांना अतिशय हलाखीचे जीवन जगावे लागते. ते कायम कर्जबाजारीच्या विळख्यात अडकलेले असतात. स्त्रीला पंजीआर व श्रीवास्तव यांनी locked homes and empty schools या पुस्तकाच्या माध्यमातून स्थलांतरित कामगार हे अनुसूचित जाती जमातीतले असतात. ते गरीब व अशिक्षित असतात. स्थलांतरामुळे या कामगारांच्या मुलांच्या जीवनावर कसा परिणाम होतो. परिस्थितीमुळे त्यांना लहानपणीच शाळेकडे पाठ फिरवून वंचितांचे जीवन जगावे लागते. डॉ. रॉबिन त्रिभुवन यांनी खाणीतील दगड फोडणाऱ्या स्थलांतरित कामगारांचा अभ्यास केला आहे. या कामगारांनाही कायम स्वरूपाचे काम वा वेतनाची हमी नसते. आर्थिक व सामाजिक सुरक्षा नसते. चुवालिया कोळी जे पारंपारिक पद्धतीने मीठाचे उत्पादन करतात, त्यांना मीठ उत्पादनासाठी व्यापाऱ्याकडून आधी उचल घ्यावी लागते व व्यापारी सांगेल त्याच भावाला हे मीठ विकावे लागते. त्यामुळे हजारो टन मीठाचे उत्पादन करूनही या लोकांना वेठबिगारीचे जीवन जगावे लागते. वेठबिगारी ही तर भारतातील असंघटित कामगारांची मोठी समस्या आहे.

मिठाविषयी थोडक्यात महत्वाचे -

१. अन्नाला रुची यावी व खाद्यपदार्थांचा स्वाद वाढावा म्हणून मीठाचा वापर केला जातो.

२. रासायनिक परिभाषेत याला सोडीयम क्लोराईड म्हणतात.
३. सुरुवातीला मीठाची आयात इंग्लंड मधून केली जात होती.
४. आपल्याच देशात मीठाचे उत्पादन व्हावे यासाठी १९२० साली प्रयत्न सुरु झाले.
५. १९२६ साली बंगालचा किनारा १९२७ मध्ये सौराष्ट्रात द्वारकेजवळ मीठापूर येथे मीठ उत्पादनास सुरुवात झाली.
६. १९३० साली महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली मीठावरील कर रद्द करण्यात आला.
७. १९३९ मध्ये मीठापूर येथे मीठ व इतर सागरी रसायनाच्या उत्पादनास सुरुवात झाली.
८. १९५० साली तुतिकोरीन व नागरकोईल येथे मीठ उत्पादनाची सुरुवात.
९. १९५४ मध्ये सेंट्रल सॉल्ट अँड मारिन केमिकल्स रिसर्च इस्टिटयुटची भावनगर येथे स्थापना करण्यात आली.
१०. आहार, औषधोपचार व उद्योगधंदे अशा तीन प्रकारे मीठाचा उपयोग केला जातो.
११. सुमारे १४००० प्रकारच्या उद्योगधंद्यांमध्ये मीठाचा उपयोग केला जातो.
१२. समुद्राचे पाणी, खारी जलाशये व जमिनीतील खाऱ्या पाण्याचे बाष्पीभवन करून मीठाचे उत्पादन घेतले जाते सैध्व खाणीतूनही मीठ उत्पादन केले जाते.
१३. सांभर, सरोवर डिडवाना व पाचभद्रा येथे खाऱ्या पाण्याच्या विहिरी आहेत. तर तामिळनाडु मध्ये वेदारण्यम् व आदिरापटनम् येथे खाऱ्या पाण्याची जलाशये आहेत.
१४. ७५ % मीठाचे उत्पादन हे समुद्राच्या पाण्यापासून होते. सौराष्ट्र व कच्छच्या किनाऱ्यावर मोठी मिठागरे असून त्यापासून एकूण भारतीय उत्पादनाच्या सुमारे ५२ % मीठाची निर्मिती केली जाते.

समुद्राचे पाणी, खारी जलाशये जमिनीतल खाऱ्या पाण्याचे बाष्पीभवन करून तसेच सैध्व खाणीतून खणून मीठाचे उत्पादन घेतले जाते. भारतात मढीजवळ (हिमाचल प्रदेश) काही सैध्व खाणी आहेत. पण त्यांचे उत्पादन थोडे आहे. ७५ % मीठ उत्पादन हे समुद्राच्या पाण्यापासून होते. सौराष्ट्र व कच्छच्या किनाऱ्यावर मोठी मिठागरे असून त्यापासून एकूण भारतातील उत्पादनाच्या सुमारे ५२ % उत्पादन होते.

भारतातील मीठ उत्पादन करणारी मीठ उत्पादन करणारी राज्ये

भारतातील क्षेत्रे

गुजराथ	--	५३.३१ %	५१.३ %
तामिळनाडु	--	१६.८६ %	२५.१६ %
राजस्थान	--	४.४५ %	१०.१७ %
महाराष्ट्र	--	११.४१ %	५.९८ %
आंध्रप्रदेश	--	८.२७ %	५.३० %

- मीठ उद्योगाच्या विकासासाठी मीठ आयोगाची स्थापना करण्यात आली. त्याचे मुख्य कार्यालय जयपूर येथे आहे.
- करकच, बरगरा, कप्पा, क्यार पेन, रस्ता व वजनी ही भारतीय मीठाची नावे आहेत. करकच हे मीठ सर्वात शुध्द असून ते सौराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर होते. 'बरगरा' मीठ कच्छच्या रणामधील आगारात होते. महाराष्ट्रात वजनी मीठ तयार होते. ते वजनदार असून त्यात मातीचा अंश असल्याने ते अशुध्द असते.
- संपूर्ण जगभरात सुमारे १२० देशात मीठाचे उत्पादन घेतले जाते. संपूर्ण जागतिक मीठाचे उत्पादन हे अंदाजे २२० मिलियन टनाच्या घरात जाते. मीठ उत्पादनात यु.एस.ए. चा प्रथम क्रमांकावर नंबर लागतो.
- भारताचे स्थान तिसऱ्या क्रमांकावर आहे.
- भारतात लागणाऱ्या एकूण मीठापैकी ७० % मीठाचे उत्पादन हे गुजराथ राज्यात होते. तामिळनाडु १४ % उत्पादन होते. भारतातून आज सुमारे २.४० मिलियन टन इतके मीठ निर्यात केले जाते.

अभ्यासक्षेत्र -

हा शोध निबंध तयार करण्यासाठी गुजराथ राज्यातील सुरेंद्रनगर जिल्हातील पाटडी तालुक्यातील खाराघोडा गावातील मीठ कामगारांच्या लोकांवर लक्ष केंद्रीत केले आहे.

अभ्यासाचे उद्दीष्ट -

१. चुवालिया कोळी जे आज मीठ कामगार म्हणून काम करत आहेत त्यांच्या कौटुंबिक सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
२. मीठ कामगार म्हणून काम करताना त्यांना येणाऱ्या अडीअडचणींचा परामर्श घेणे.
३. या मीठ कामगारांचे कशा प्रकारे शोषण केले जाते हे जाणून घेणे.
४. या कामगारांना कोणत्या विपरीत परिस्थितीत काम करावे लागते. त्या पर्यावरणाचा त्यांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम याविषयी माहिती मिळवणे.
५. सतत मीठाशी संपर्क त्याचा त्वचेवर होणारा परिणाम, वेदना विसरण्यासाठी म्हणून बळावलेली व्यसनाधिनता या साऱ्या समस्या जाणून त्यात काही सुधारणा करता येतील काय? त्यांच्या समस्या कशा रीतीने कमी होऊ शकतील या दृष्टीने अभ्यास करणे. म्हणूनच समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून हा अभ्यास अतिशय महत्वाचा आहे.

गृहितके -

१. वेठबिगारीमुळे मीठ कामगारांचे शोषण होते.
२. स्थलांतरामुळे हे लोक असुरक्षिततेच्या छायेत वावरत असतात.

संशोधन पद्धती - या शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला असून प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोताच्या माध्यमातून माहिती संकलीत केली. प्राथमिक स्वरूपाची माहिती ही मुलाखतीच्या माध्यमातून संकलीत केली. दुय्यम स्रोताची माहिती प्रामुख्याने जर्नल, संबंध विषया संबंधित प्रकाशित झालेले रिपोर्ट पुस्तके संदर्भग्रंथ पीएच.डी चे अप्रकाशित प्रबंध याद्वारे माहिती संकलित केली.

संशोधन क्षेत्र - गुजराथ राज्यातील सुरेंद्रनगर जिल्ह्यातील पाटडी तालुक्यातील 'खाराघोडा' या गावातील चुवालिया कोळी जे आज मीठ तयार करतात त्यांच्याविषयी अभ्यास केला,

नमुना निवड - एकूण १०० लोकांच्या मुलाखती घेतल्या त्यात ६२ पुरुष व ४८ स्त्रियांचा समावेश होता. यादृच्छिक पद्धतीने नमुना निवड केली.

संशोधनाची साधने - मुलाखती, निरीक्षण, चर्चा, गटचर्चा, प्रत्यक्ष सहभाग व फोटोग्राफी,

(Major Findings) महत्त्वाचे मुद्दे -

- १) खाराघोडा गावात चुवालिया कोळी लोकांचे एकूण ३ ते ४ महिने वास्तव्य असते. मग ऑक्टोबर ते मे महिन्या दरम्यान हे स्थलांतरित होऊन रणात आठ महिने उत्पादन करतात.
- २) मीठ तयार करण्याची प्रक्रिया -
सुमारे ५००० किलोमीटरच्या परिसरात हे छोटे रण विस्तारलेले आहे. याच रणात जमिनीत मुरलेले पाणी उपसून हे लोक मीठ तयार करतात. अंदाजे १५० ते २०० कुटूंबे या व्यवसायात गुंतली आहेत. एका कुटुंबात ८ ते १० सदस्य असतात.

* गेल्या ४० वर्षांपासून ही लोक मीठ तयार करत आहेत. पावसाळ्यात या लोकांकडे कुठलेच काम नसते. शेतीवर मजूरी मिळाली तर मिळाली अन्यथा काहीच काम नसते. रणात जाण्यापूर्वी १ महिनाभर आधी सर्व तयारी करावी लागते.

* व्यापाऱ्याकडून उचल -

मीठ उत्पादनासाठी व्यापाऱ्याकडून ५० ते ६० हजार रुपयाची उचल घ्यावी लागते. उचल घेताना उत्पादित होणाऱ्या मीठाचा भाव आधीच ठरविला जातो. घर खर्चासाठी ३००० वेगळे दिले जातात. उचल घेतलेल्या रकमेतून पाणी खेचून घेण्यासाठी लागणारी साधने पंप व इंधन इतर सामानाची तजवीज करावी लागते.

* भाडेतत्वावर जमीन -

जमीन भाडेतत्वावर उपलब्ध होते. प्रत्येक वाफ्यापोटी २७०० रुपये बारा महिन्यांच्या करारावर द्यावे लागतात. रणात अंदाजे ५००० वाफे आहेत. २५ फूट खड्डा करून मग त्यातून पंपाने पाणी वर खेचून घ्यावे लागते. त्यासाठी आठ ते पंधरा दिवस लागतात. वाफ्यात पाणी सातत्याने चालू ठेवावे लागते. मग याच पाण्यात उघड्या पायाने सतत दाब द्यावा लागतो. मग नांगरणी व फावड्याने काम करावे लागते. चार ते पाच महिन्यांच्या प्रचंड परिश्रमानंतर या वाफ्यामधून मीठ तयार होते. यात कुटुंबातील सर्व सदस्य सहभागी असतात. स्त्रियांना या कामाबरोबरच जळणासाठी काट्या गोळा करणे स्वयंपाक करणे ही कामेही असतात. चुवालिया कोळी एका वाफ्यातून अंदाजे १०० टन इतके मीठ तयार करतात. या लोकांना एका किलो प्रति २० पैसे दिले जातात. हेच मीठ व्यापारी १५ ते २० रुपयाला बाजारात विकतात. उचल फेडण्यातच सारे पैसे निघून जातात. सर्व नफा हा दलाल व व्यापाऱ्यांच्या खिशातच जातो. त्यामुळे या लोकांकडे कर्जाबरोबरच वर्षाला १० हजार रुपये शिल्लक राहतात.

* मुलभूत सोईसुविधा -

मीठ उत्पादनासाठी रणात आठ महिने वास्तव करणाऱ्या या लोकांचा दिवस पहाटे पाच वाजता सुरु होतो. संध्याकाळी ६ वाजता संपतो. सकाळी कोरा बिनदुधाचा गुळ घातलेला चहा पिऊन कामाला सुरुवात होते. न्याहरी आणि जेवणात तसा काहीच फरक नसतो. जेवणात दररोज बाजरीची भाकरी, कांदा बटाट्याची भाजी वा लसणाची चटणी असते. या व्यतिरिक्त कधीही काहीही खायला उपलब्ध नसते.

* विरोधाभासी वातावरण -

दिवसा रणात उन्हाचा प्रचंड तडाखा आणि रात्री प्रचंड थंडी, दिवसाचे तापमान हे ५५ डिग्री सेल्सियस तर रात्री उणे शुन्य तापमान असते. अशा विरोधाभासी वातावरणात ते राहत असतात. घालायला एखाद जोड कपडा, अंधारायला पांघरायला तटपुंजे साहित्य असते. कुठलेही मनोरंजनाचे साधन नाही. रेडिओ एखाद्याजवळच असतो. महिन्याला लागणारे सामान सायकलीवरून आणावे लागते. विरुद्ध दिशेचा वारा असला तर खूप त्रास होतो. रात्री रणात प्रचंड काळोख असतो.

* पिण्याचे पाणी -

रणातील लोकांना पिण्याचे पाणी १५ ते २० दिवसांनी एकदा टँकरद्वारे पुरविण्यात येते. प्रत्येक कुटुंबाला ४ ते ५ गॅलन इतके पाणी दिले जाते. १५ ते २० दिवसांनी एकदा आलटून पालटून आंघोळ केली जाते. पिण्याचे पाणी पुरवून वापरावे लागते.

* आरोग्यावर विपरित परिणाम -

सतत मीठाशी आणि खाऱ्या पाण्याची संबंध आल्याने मीठ कामगारांचे हातपाय जखमी झालेले असतात.

अतिशय गरमी व खाऱ्या पाण्याशी संबंध त्यामुळे गळवे फोड होण्याचे प्रमाण अधिक आहे या होणाऱ्या वेदना सहन करता याव्यात म्हणून व्यसनांचा आधार त्यात तंबखू व अतिशय निकृष्ट दर्जाची दारू पिल्याने वेदनांचा क्षणभर विसर पडतो. सतत कडक ऊन आणि मीठावरून परावर्तित झालेल्या उन्हाच्या किरणांचा त्यांच्या डोळ्यावरही विपरित परिणाम होतो. त्यामुळे काही लोकांना आंधळेपणालाही सामोरे जावे लागते. व्यसनामुळे मृत्यूचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे खाराघोडा गावात विधवा महिलांची संख्या ५०० हून अधिक आहे.

समाज अशिक्षित आहे. शिक्षणापेक्षाही कामावर मुलांचा सहभाग महत्त्वाचा ठरत आहे. साटे-लोटे पद्धतीने विवाह केले जातात. अंधश्रद्धा ठासून भरली आहे. त्यामुळे कुटुंब नियोजनाचा अभाव आहे.

काही सामाजिक संस्था त्यात गंटर आणि अगारिया हित रक्षक या सामाजिक संस्था या लोकांचे जीवन सुकर करण्यासाठी कार्यरत आहेत. या लोकांना घालायला गमबूट मुलांच्या शिक्षणासाठी रणात शाळा सुरु केल्या आहेत. आरोग्य सेवेसाठी रणात मोबाईल व्हॅनची सेवा उपलब्ध करून दिली आहे. समाजाला कोणतेही राजकीय नेतृत्व लाभलेले नाही.

समारोप - एकूणच अभ्यासाच्या अंती एवढे मात्र सांगता येते की गरीबी आणि कर्जबाजारीपणामुळे हे मीठकामगार वेढबिगारांच्या दुष्टचक्रात अडकलेले आहेत. व्यापाऱ्यांच्या मक्तेदारीपणामुळे या लोकांचे प्रचंड शोषण होत आहे. कार्ल मार्क्सच्या विचारांची

इथे प्रकर्षाने आठवण येते. अशिक्षित अंधश्रद्धा आणि प्रचंड गरीबी यामुळे या लोकांच्या विकासाला वाव मिळत नाहीये. आहे या परिस्थितीभोवतीच फिरत राहण्याची मानसिकता हे ही एक महत्त्वाचे कारण आहे. नागरिकरणाचा प्रभाव पडलेला आहे. आधुनिक युगातील भौतिक साधनांची माहिती आहे. मुंबई तर खूपच दूर दोन तासावर असलेल्या अहमदाबाद शहरही या लोकांनी पाहिलेले नाही. कारण सर्व प्रश्न हे आर्थिक बाबींशी निगडित आहेत.

संदर्भ -

- मराठी विश्वकोश खंड १ला - तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी १९७६.
- मराठी विश्वकोश खंड १३ वा - तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी १९९५
- मराठी विश्वकोश खंड १५ वा - तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी १९९५
- भारतीय संस्कृती कोश खंड ३ रा - पं.महादेवशास्त्री जोशी- अनमोल प्रकाशन १९९९
- ब्रेमन जान फूटलूझ लेबर कॅम्ब्रिज युनिव्हर्सिटी - प्रेस कॅम्ब्रिज - १९९६
- दिलीप रणपारा, ब्लॉक लेबर अँड व्हाईट ब्लड - उत्तम साहित्य प्रकाशन - बडोदा-१९८९
- प्रा.पी.के. कुलकर्णी समाजशास्त्रातील सैद्धांतिक दृष्टीकोन श्रीमंगेश प्रकाशन - २००७
- डायमंड पब्लिकेशन्स सामाजिक ज्ञानकोश खंड १ला, २रा व ३रा, प्रकल्पप्रमुख श्री.दीपक दळवी - २००७
- इंडिया टुडे १९ मार्च २००८ प्रभुचावला नवी दिल्ली.
- त्रिभुवन रॉबिन व पाटील जयश्री स्टोन क्वेरी वर्क्स, डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली.

***

विमुक्त भटक्या जमातीचा शैक्षणिक विकास : एक चिंतन

श्री.मनोज नरशी पाटील

संशोधक विद्यार्थी, शिक्षणशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

पार्श्वभूमी :

विमुक्त भटक्या जमातीचा शैक्षणिक विकास याबाबतचे चिंतन या संशोधन लेखातून करण्यात आले आहे. भटक्या जमातीमधील लोक जंगल संपत्तीवरील हक्क संपुष्टात आल्यानंतर ज्या जमाती स्थिर झालेल्या ग्रामीण समुदायाशी समन्वय साधून, मिळेल तो व्यवसाय करून स्थिर होत आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने गारूडी, गोसावी, बेलदार, भूते, चित्रकथी, लोहार, मसनजोगी, गोल्ला, गोंधळी, गोपाल, हेळवे, जोशी, भराडी, काशी कापडी, कोल्हाडी, मैराळ, नंदीवाले, पांगुळ, रावळ, सिक्कलगा, वैदू, वासुदेव, भोई, बहुरूपी, ठेलारी, ओतारी अशा विविध जमातींचा समावेश आहे. विमुक्त भटक्या जमाती व्यवसायाच्या निमित्ताने अनेक ठिकाणी आपली वस्तीस्थाने तात्पुरत्या स्वरूपात निर्माण करतात. परंतु आजच्या आधुनिक युगामध्ये विमुक्त भटक्या जमातीतील समूह कायम स्वरूपाची वस्तीस्थाने निर्माण करून राहत आहेत. शिक्षणाच्या बाबतीत या समूहामध्ये पुर्वीपेक्षा आजच्या युगात अधिक जाणीव जागृती झालेली आहे. विमुक्त भटक्या जमातीतील लोक आपल्या पाल्यांना शिक्षण देण्याकडे अधिक लक्ष देत आहेत. भटकेपणामुळे या जमातीला मुळात शिक्षणाची संधीच मिळत नाही. याच्या अज्ञान व निरक्षरता यामुळे मुलाची जन्मतारीख इतर तपशिल लिहून ठेवली जात नाही. म्हणून मुलांना शाळेत प्रवेश मिळविण्यास अडचणी निर्माण होतात. शैक्षणिक मार्गासलेपण दिसते आहे. विमुक्त भटक्या जमातीमध्ये संशोधकाने शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून विचार केलेला आहे. या जमातीतील मार्गासलेपणा कमी होण्यासाठी शिक्षणाचा उपयोग कशा पद्धतीने होतो आहे. याचाही ऊहापोह या संशोधन लेखातून केलेला आहे. शैक्षणिक विकासामध्ये संगणक प्रशिक्षण, गायन, चित्रकला इत्यादी क्षेत्रातही विमुक्त भटक्या जमातीचा मुलामुलींना मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे. उल्लेखनीय बाब म्हणजे हेच विद्यार्थी आपल्या समाजाच्या विकासातही मोलाचे योगदान देतील. एकंदरीत, विमुक्त-भटक्या जमातींचे शैक्षणिक प्रश्न समजून घेण्याकरीता आणि त्यांच्या संघटना, त्यांची ध्येय धोरणे व कृती कार्यक्रम समजून घेऊन शिक्षणात येणाऱ्या अडचणी जाणून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधन लेखाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आलेली आहे.

१. विमुक्त भटक्या जमातीमधील विविध समुहांचा अभ्यास करणे.
२. विमुक्त भटक्या जमातीतील शैक्षणिक विकासाचा अभ्यास करणे.
३. विमुक्त भटक्या जमातीतील समूहामध्ये शिक्षणासंबंधी जाणीव-जागृती निर्माण करणे.
४. शिक्षणासंबंधी असलेल्या विविध संस्था व योजनांचा अभ्यास करणे.
५. विमुक्त भटक्या जमातीतील शिक्षण घेणाऱ्या घटकांना शिक्षणात येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची व्याप्ती :

प्रस्तुत संशोधनात रत्नागिरी जिल्ह्यातील विमुक्त भटक्या जमातीतील समुहांचा अभ्यास समावेश आहे. विमुक्त भटक्या जमातीतील समूहामध्ये शैक्षणिक विकासातील अडचणी, शैक्षणिक विकासासाठी उपलब्ध संस्था, शासनाच्या विविध योजना यांचा समावेश प्रस्तुत संशोधन लेखात करण्यात आला आहे.

नमुना निवड :

प्रस्तुत संशोधनासाठी रत्नागिरी जिल्ह्यातील विमुक्त भटक्या जमातीतील १५० कुटुंबांचा शैक्षणिक विकासाबाबतचा अभ्यास या संशोधन लेखात करण्यात आला आहे. याकरिता प्रत्यक्ष मुलाखती, काही प्रमाणात प्रश्नावली भरून घेतलेल्या आहेत. संशोधन विषयाची व्याप्ती बघता, कमी कालावधीत माहिती घेऊन त्याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. विमुक्त भटक्या जमातीतील कुटुंबे विविध ठिकाणी वास्तव्य करित असल्यामुळे रत्नागिरी शहराशी निगडित असलेल्या कुटुंबांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत पद्धती महत्त्वाची मानली आहे. या सर्वेक्षणातून विमुक्त भटक्या जमातीतील विविध कुटुंबात शिक्षण घेणाऱ्या मुला-मुलींचा, पालकांचा प्रश्नावलीद्वारे अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची साधने : प्रस्तुत संशोधनासंबंधी माहिती संकलनाकरिता पुढील साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

१. स्वनिर्मित प्रमाणित प्रश्नावली

२. मुलाखती

माहितीचे विश्लेषण :

रत्नागिरी जिल्ह्यातील १५० कुटूंबात शिक्षण घेत असलेल्या १५० मुलामुलींचा व १५० कुटूंब प्रमुखांचा अभ्यास या संशोधन लेखात करण्यात आलेला आहे. मुलामुलींसाठी बंदिस्त पाच प्रश्नांची प्रश्नावली व कुटूंब प्रमुखांसाठी प्रत्यक्ष मुलाखतीद्वारे माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

विमुक्त भटक्या जमाती कुटूंब सर्वेक्षणाची सांख्यिकीय सारणी

वि.भ.कुटुंबे	नकारार्थी प्रतिसाद	होकारार्थी प्रतिसाद	$X=x-M_1$	$Y=y-M_2$	XY	X^2	Y^2
१	३	९	-१.७४	०.७१	-१.२३५४	३.०२७६	०.५०४१
२	४	७	-०.७४	-१.२९	०.९५४६	०.५४७६	१.६६४१
३	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
४	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
५	४	६	-०.७४	-२.२९	१.६९४६	०.५४७६	५.२४४१
६	७	१०	२.२६	१.७१	३.८६४६	५.१०७६	२.९२४१
७	२	७	-२.७४	-१.२९	३.५३४६	७.५०७६	१.६६४१
८	३	८	-१.७४	-०.२९	०.५०४६	३.०२७६	०.०८४१
९	३	८	-१.७४	-०.२९	०.५०४६	३.०२७६	०.०८४१
१०	३	८	-१.७४	-०.२९	०.५०४६	३.०२७६	०.०८४१
११	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
१२	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
१३	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
१४	६	९	१.२६	०.७१	०.८९४६	१.५८७६	०.५०४१
१५	८	९	३.२६	०.७१	२.३१४६	१०.६२७६	०.५०४१
१६	३	६	-१.७४	-२.२९	३.९८४६	३.०२७६	५.२४४१
१७	३	९	-१.७४	०.७१	-१.२३५४	३.०२७६	०.५०४१
१८	५	९	०.२६	०.७१	०.१८४६	०.०६७६	०.५०४१
१९	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
२०	५	५	०.२६	-३.२९	-०.८५५४	०.०६७६	१०.८२४१
२१	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
२२	५	९	०.२६	०.७१	०.१८४६	०.०६७६	०.५०४१
२३	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
२४	६	९	१.२६	०.७१	०.८९४६	१.५८७६	०.५०४१
२५	७	८	२.२६	-०.२९	-०.६५५४	५.१०७६	०.०८४१
२६	३	९	-१.७४	०.७१	-१.२३५४	३.०२७६	०.५०४१
२७	४	७	-०.७४	-१.२९	०.९५४६	०.५४७६	१.६६४१
२८	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
२९	६	६	१.२६	-२.२९	-२.८८५४	१.५८७६	५.२४४१
३०	६	६	१.२६	-२.२९	-२.८८५४	१.५८७६	५.२४४१
३१	८	१०	३.२६	१.७१	५.५७४६	१०.६२७६	२.९२४१

३२	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
३३	३	७	-१.७४	-१.२९	२.२४४६	३.०२७६	१.६६४१
३४	२	७	-२.७४	-१.२९	३.५३४६	७.५०७६	१.६६४१
३५	३	८	-१.७४	-०.२९	०.५०४६	३.०२७६	०.०८४१
३६	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
३७	५	६	०.२६	-२.२९	-०.५९५४	०.०६७६	५.२४४१
३८	६	९	१.२६	०.७१	०.८९४६	१.५८७६	०.५०४१
३९	७	१०	२.२६	१.७१	३.८६४६	५.१०७६	२.९२४१
४०	८	९	३.२६	०.७१	२.३१४६	१०.६२७६	०.५०४१
४१	३	६	-१.७४	-२.२९	३.९८४६	३.०२७६	५.२४४१
४२	४	१०	-०.७४	१.७१	-१.२६५४	०.५४७६	२.९२४१
४३	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
४४	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
४५	६	८	१.२६	-०.२९	-०.३६५४	१.५८७६	०.०८४१
४६	५	१०	०.२६	१.७१	०.४४४६	०.०६७६	२.९२४१
४७	५	९	०.२६	०.७१	०.१८४६	०.०६७६	०.५०४१
४८	४	८	-०.७४	-०.२९	०.२१४६	०.५४७६	०.०८४१
४९	६	१०	१.२६	१.७१	२.१५४६	१.५८७६	२.९२४१
५०	७	८	२.२६	-०.२९	-०.६५५४	५.१०७६	०.०८४१
५१	३	९	-१.७४	०.७१	-१.२३५४	३.०२७६	०.५०४१
५२	४	७	-०.७४	-१.२९	०.९५४६	०.५४७६	१.६६४१
५३	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
५४	६	९	१.२६	०.७१	०.८९४६	१.५८७६	०.५०४१
५५	६	९	१.२६	०.७१	०.८९४६	१.५८७६	०.५०४१
५६	८	१०	३.२६	१.७१	५.५७४६	१०.६२७६	२.९२४१
५७	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
५८	३	८	-१.७४	-०.२९	०.५०४६	३.०२७६	०.०८४१
५९	२	८	-२.७४	-०.२९	०.७९४६	७.५०७६	०.०८४१
६०	३	८	-१.७४	-०.२९	०.५०४६	३.०२७६	०.०८४१
६१	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
६२	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
६३	६	९	१.२६	०.७१	०.८९४६	१.५८७६	०.५०४१
६४	७	१०	२.२६	१.७१	३.८६४६	५.१०७६	२.९२४१
६५	७	८	२.२६	-०.२९	-०.६५५४	५.१०७६	०.०८४१
६६	३	६	-१.७४	-२.२९	३.९८४६	३.०२७६	५.२४४१
६७	४	१०	-०.७४	१.७१	-१.२६५४	०.५४७६	२.९२४१
६८	५	९	०.२६	०.७१	०.१८४६	०.०६७६	०.५०४१
६९	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
७०	५	७	०.२६	-१.२९	-०.३३५४	०.०६७६	१.६६४१
७१	४	१०	-०.७४	१.७१	-१.२६५४	०.५४७६	२.९२४१
७२	५	९	०.२६	०.७१	०.१८४६	०.०६७६	०.५०४१

७३	४	८	-०.७४	-०.२९	०.२१४६	०.५४७६	०.०८४१
७४	६	१०	१.२६	१.७१	२.१५४६	१.५८७६	२.९२४१
७५	७	८	२.२६	-०.२९	-०.६५५४	५.१०७६	०.०८४१
७६	५	७	०.२६	-१.२९	-०.३३५४	०.०६७६	१.६६४१
७७	४	८	-०.७४	-०.२९	०.२१४६	०.५४७६	०.०८४१
७८	५	९	०.२६	०.७१	०.१८४६	०.०६७६	०.५०४१
७९	४	६	-०.७४	-२.२९	१.६९४६	०.५४७६	५.२४४१
८०	४	६	-०.७४	-२.२९	१.६९४६	०.५४७६	५.२४४१
८१	६	१०	१.२६	१.७१	२.१५४६	१.५८७६	२.९२४१
८२	५	९	०.२६	०.७१	०.१८४६	०.०६७६	०.५०४१
८३	४	८	-०.७४	-०.२९	०.२१४६	०.५४७६	०.०८४१
८४	४	८	-०.७४	-०.२९	०.२१४६	०.५४७६	०.०८४१
८५	३	८	-१.७४	-०.२९	०.५०४६	३.०२७६	०.०८४१
८६	२	९	-२.७४	०.७१	-१.९४५४	७.५०७६	०.५०४१
८७	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
८८	६	९	१.२६	०.७१	०.८९४६	१.५८७६	०.५०४१
८९	७	१०	२.२६	१.७१	३.८६४६	५.१०७६	२.९२४१
९०	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
९१	३	६	-१.७४	-२.२९	३.९८४६	३.०२७६	५.२४४१
९२	४	८	-०.७४	-०.२९	०.२१४६	०.५४७६	०.०८४१
९३	५	९	०.२६	०.७१	०.१८४६	०.०६७६	०.५०४१
९४	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
९५	५	५	०.२६	-३.२९	-०.८५५४	०.०६७६	१०.८२४१
९६	४	१०	-०.७४	१.७१	-१.२६५४	०.५४७६	२.९२४१
९७	५	१०	०.२६	१.७१	०.४४४६	०.०६७६	२.९२४१
९८	४	८	-०.७४	-०.२९	०.२१४६	०.५४७६	०.०८४१
९९	६	१०	१.२६	१.७१	२.१५४६	१.५८७६	२.९२४१
१००	७	८	२.२६	-०.२९	-०.६५५४	५.१०७६	०.०८४१
१०१	३	९	-१.७४	०.७१	-१.२३५४	३.०२७६	०.५०४१
१०२	४	७	-०.७४	-१.२९	०.९५४६	०.५४७६	१.६६४१
१०३	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
१०४	६	६	१.२६	-२.२९	-२.८८५४	१.५८७६	५.२४४१
१०५	६	६	१.२६	-२.२९	-२.८८५४	१.५८७६	५.२४४१
१०६	८	१०	३.२६	१.७१	५.५७४६	१०.६२७६	२.९२४१
१०७	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
१०८	३	८	-१.७४	-०.२९	०.५०४६	३.०२७६	०.०८४१
१०९	२	८	-२.७४	-०.२९	०.७९४६	७.५०७६	०.०८४१
११०	३	८	-१.७४	-०.२९	०.५०४६	३.०२७६	०.०८४१
१११	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
११२	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
११३	६	९	१.२६	०.७१	०.८९४६	१.५८७६	०.५०४१

११४	७	१०	२.२६	१.७१	३.८६४६	५.१०७६	२.९२४१
११५	८	९	३.२६	०.७१	२.३१४६	१०.६२७६	०.५०४१
११६	३	६	-१.७४	-२.२९	३.९८४६	३.०२७६	५.२४४१
११७	४	१०	-०.७४	१.७१	-१.२६५४	०.५४७६	२.९२४१
११८	५	९	०.२६	०.७१	०.१८४६	०.०६७६	०.५०४१
११९	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
१२०	५	५	०.२६	-३.२९	-०.८५५४	०.०६७६	१०.८२४१
१२१	४	१०	-०.७४	१.७१	-१.२६५४	०.५४७६	२.९२४१
१२२	५	१०	०.२६	१.७१	०.४४४६	०.०६७६	२.९२४१
१२३	४	८	-०.७४	-०.२९	०.२१४६	०.५४७६	०.०८४१
१२४	६	१०	१.२६	१.७१	२.१५४६	१.५८७६	२.९२४१
१२५	७	८	२.२६	-०.२९	-०.६५५४	५.१०७६	०.०८४१
१२६	३	९	-१.७४	०.७१	-१.२३५४	३.०२७६	०.५०४१
१२७	४	७	-०.७४	-१.२९	०.९५४६	०.५४७६	१.६६४१
१२८	५	७	०.२६	-१.२९	-०.३३५४	०.०६७६	१.६६४१
१२९	६	८	१.२६	-०.२९	-०.३६५४	१.५८७६	०.०८४१
१३०	६	८	१.२६	-०.२९	-०.३६५४	१.५८७६	०.०८४१
१३१	८	९	३.२६	०.७१	२.३१४६	१०.६२७६	०.५०४१
१३२	४	९	-०.७४	०.७१	-०.५२५४	०.५४७६	०.५०४१
१३३	३	७	-१.७४	-१.२९	२.२४४६	३.०२७६	१.६६४१
१३४	२	७	-२.७४	-१.२९	३.५३४६	७.५०७६	१.६६४१
१३५	३	७	-१.७४	-१.२९	२.२४४६	३.०२७६	१.६६४१
१३६	५	९	०.२६	०.७१	०.१८४६	०.०६७६	०.५०४१
१३७	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
१३८	६	९	१.२६	०.७१	०.८९४६	१.५८७६	०.५०४१
१३९	७	१०	२.२६	१.७१	३.८६४६	५.१०७६	२.९२४१
१४०	८	९	३.२६	०.७१	२.३१४६	१०.६२७६	०.५०४१
१४१	३	६	-१.७४	-२.२९	३.९८४६	३.०२७६	५.२४४१
१४२	४	८	-०.७४	-०.२९	०.२१४६	०.५४७६	०.०८४१
१४३	५	८	०.२६	-०.२९	-०.०७५४	०.०६७६	०.०८४१
१४४	४	८	-०.७४	-०.२९	०.२१४६	०.५४७६	०.०८४१
१४५	३	५	-१.७४	-३.२९	५.७२४६	३.०२७६	१०.८२४१
१४६	२	१०	-२.७४	१.७१	-४.६८५४	७.५०७६	२.९२४१
१४७	५	१०	०.२६	१.७१	०.४४४६	०.०६७६	२.९२४१
१४८	४	८	-०.७४	-०.२९	०.२१४६	०.५४७६	०.०८४१
१४९	६	१०	१.२६	१.७१	२.१५४६	१.५८७६	२.९२४१
१५०	७	८	२.२६	-०.२९	-०.६५५४	५.१०७६	०.०८४१
सरासरी	७११	१२४४	-३.२१	०.५	८९.४४	३३८.८६	२४३.०९५
मध्यमान	४.७४	८.२९३	-२.११	०.००३३३	०.५९६२६७	२.२५९०६७	१.६२०६३३

विमुक्त भटक्या जमातीतील कुटुंबांच्या केलेल्या सर्वेक्षणाचे मध्यमान कमीतकमी ४.७४ व जास्तीतजास्त ८.२९ इतके सांख्यिकीय विश्लेषणानुसार समजून येते. अर्थनिर्वचन खालीलप्रमाणे आहे.

अर्थनिर्वचन :

१. विमुक्त भटक्या जमातीमधील मुलामुलींच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन ५५% मुलामुलींचा प्रतिसाद विधायक आहे. परंतु ४२% मुलामुलींना मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे.
२. विमुक्त भटक्या जमातीतील कुटूंबाची आर्थिक परिस्थिती ५२% चांगली असून ३७% कुटूंब आजही उदरनिर्वाहासाठी मोलमजुरीचे काम करतात.
३. विमुक्त भटक्या जमातीतील कुटूंबाचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन ६८% उत्तम आहे तर ३२% कुटूंबांना शिक्षणाविषयी मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे.
४. विमुक्त भटक्या जमातीतील मुलामुलींच्या अध्ययनविषयक अभिरूची ६०% मुलामुलींची चांगली आहे आणि याबाबत ३३% मुलामुलींना मार्गदर्शनाची गरज आहे.
५. विमुक्त भटक्या जमातीतील मुले-मुली शिक्षणामध्ये विविध शासकीय योजनांचे लाभ घेण्याचे प्रमाण १००% इतके आहे. म्हणजेच विविध योजनेविषयी त्यांच्यामध्ये जाणीव जागृती आहे.

निष्कर्ष :

या संशोधन लेखात विमुक्त भटक्या जमातीच्या १५० कुटूंबांचा व त्यामध्ये राहणाऱ्या १५० मुला-मुलींच्या शैक्षणिक विकासाबाबतचा अभ्यास समाविष्ट आहे. शैक्षणिकदृष्ट्या विमुक्त भटक्या जमातीतील मुलामुलींमध्ये अजूनही मार्गदर्शनाची गरज आहे.

संदर्भसूची :

- भांडारकर, के.म. (१९९८), शैक्षणिक संशोधन पद्धती, नुतन प्रकाशन, पुणे.
- मुळे, रा.श. व उमाठे, वि.तु. (१९९८), शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
- पाटील वा.भा. (२०१०), संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन.
- भोसले आ., सरपोतदार, प्रा.जाधव (ऑक्टोबर २००६) माध्यमिक शिक्षण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- पंडित ब.बि. (२००५) शिक्षणातील संशोधन (संख्यात्मक व गुणात्मक), नित्यनुतन प्रकाशन, पुणे.

***

कहार जमातीचा सामाजिक अभ्यास: एक अध्ययन

प्रा. रीना रामचंद्र कांबळे

कमला कॉलेज, कोल्हापूर.

“भोई” या भटक्या जमातीतील सर्वात कनिष्ठ पोट जमात म्हणजे “कहार” होय. आर्यांच्या अगोदर पासून कहार जमात भारतात आहे. रामायण, महाभारत, शिवचरित्रे, स्वातंत्र्य लढा मधून कहार जमातीचा उल्लेख आढळतो. भारतात ३ कोटी तर महाराष्ट्रात ४० लाख लोकसंख्या असलेली ही जमात आज ही उपेक्षित आहे. हे लोक मेण पालखी वाहणे, मासेमारी, शिकार करून आपला उदर निर्वाह करीत होते आता भिक्षा मागणे, देवाधर्माच्या नावाखाली पैसे गोळा करणे, भविष्य सांगणे अशी कामे करत. ही जमात भटके जीवन जगत आहे शासनाच्या दरबारी या जमाती देखील न घेतल्यामुळे समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून अलग झालेली आहे अशा या जमाती विषयक लिखाण अत्यंत दुर्मिळ आहे, तर सामाजिक संशोधन झालेले नाही पूर्वी ही जमात राजे-महाराजे यांच्या बरोबर वावरत होती वण आता उपेक्षित जीवन जगत आहे. अशा या उपेक्षित दुर्लक्षित झालेल्या जमातीवर प्रकाश टाकण्याचे काम प्रस्तुत शोध निबंधातून केले आहे.

शीर्षक शब्द : भोई, कहार, शिवचरित्रे, लोकसंख्या, भटकी जमात.

१. प्रस्तावना :

विज्ञानाच्या दृष्टीने विचार करता पहिल्या जीव पाण्यात निर्माण झाला त्या जीवाचे प्राणी व वनस्पती असे भाग झाले. कालांतराने दोन्ही जीव जमिनीवर आले प्राण्यांमध्ये मासे, बेडूक, सरपटणारे प्राणी, पक्षी, माकड अशी स्थित्यंतरे झाली व शेवटी मानव हा सर्वाधिक प्रगत प्राणी निर्माण झाला. सुखातीला हा मानव भटक्या स्वरूपाचे जीवन जगत होता.

मानव डोंगर-दऱ्यांच्या आश्रयाने राहत होता. नदी, तलाव, समुद्र या भागात मानव मोठ्या संख्येने वस्ती करून राहत होता. या मधून राज्ये निर्माण झाली आणि ही राज्ये ही स्थिरावली. याच कालखंडात आर्य लोक भारतात आले व त्यांनी स्थानिक लोकांवर हल्ले सुरू केले. हे स्थानिक लोक म्हणजे कहार जमातीचे लोक होय. आर्यांनी कहारांचा फार मोठा पराभव केला. आर्यांच्या पासून बचाव करून घेण्यासाठी हे लोक दाही दिशा दिसेल तिथे पळत सुटले. काही त्रिपुरा, उत्तर प्रदेश, पंजाब, हरियाणा, गुजरात, महाराष्ट्र गेले तर काही उत्तराखंड, राजस्थान, जम्मू-काश्मिर, हिमाचल प्रदेश, बिहार या प्रदेशात गेले. यामुळे या सर्व प्रांतांमध्ये कहार समाजाची तुरळक प्रमाणात का होईना वस्ती आज ही दिसून येते. मुळचे बुंदेलखंडातील बुंदेल खंडाचा राजा छात्रसाल “कहार” समाजातील होता. आर्थिक दृष्ट्या अत्यंत गरीब परिस्थितीशी झगडत जीवनाला सामोरे जाण्याचा त्यांचा स्वभाव म्हणून कहार म्हणजे कदापी ही हार न मानणारी जमात होय.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे :

- २.१) कहार जमातीचा इतिहास अभ्यासणे.
- २.२) कहार जमातीची सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक जीवन पद्धत अभ्यासणे.
- २.३) कहार जमातीच्या सामाजिक, आर्थिक समस्या अभ्यासणे.
- २.४) कहार जमातीचा सद्य स्थितीचा अभ्यास करणे.

३. गृहितके :

आज ही कहार जमातीचे लोक मानवी हक्कांपासून वंचित आहे.

४. अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी सामुग्री विश्लेषण पद्धत वापरली आहे. सामुग्री विश्लेषण पद्धत (दुय्यम साधन) म्हणजे विभिन्न प्रकारच्या साहित्याचा चिकीत्सात्मक व विश्लेषणात्मक अवलोकन करून माहिती मांडणे होय. तसेच भटक्या विमुक्त जमातीचे अध्यक्ष मोतीराम राठोड, तसेच कहार जमातीचे अध्यक्ष बबन कहार यांचे पुत्र यशवंत कहार यांच्याशी फोनवरून संपर्क साधून (प्राथमिक साधने) कहार जमातीची सध्या कोणती उदरनिर्वाहाची कामे करतात कोठे या जमाती आढळतात अशा तऱ्हेची व विषयासंबंधी माहिती घेतली.

५. कहार जमातीचा इतिहास :

भारतीय समाजाचा एक अविभाज्य भाग म्हणजे कहार जमात होय. अत्यंत छोटी जमात असली तरी या जमाती बदल काही पौराणिक कथा तर काही ऐतिहासिक दाखले वाचायला मिळतात. कहार समाजाच्या इतिहासात दोन पौराणिक लोककथा प्रसिद्ध आहे. त्यातील एक म्हणजे जरासंधाच्या राज्यात भगवानाची एक सुंदर बाग होती. एके वर्षी अत्यंत कोरडा असा दुष्काळ पडला त्यामुळे ती बाग नष्ट होण्याची भीती निर्माण झाली. त्यामुळे जरासंधाने असे जाहीर केले की जो कोणी एका रात्रीत गंगेचे पाणी या बागेत आणून बाग पुन्हा प्रफुल्लित करेल त्याला माझी कन्या विवाहासाठी देईन. चंद्रावत नावाच्या कहार समाजाचा प्रामुख्याने हे आवाहन स्वीकारणे त्याने असुर बंधुच्या साहाय्याने गंगेचे पाणी परवालीतुन बागेत सोडण्यास सुरुवात केली तेव्हा जरासंधाला वचनाची आठवण झाली. आपल्या कन्येला कहार या कमी जातीच्या माणसाला देणे अयोग्य वाटू लागले त्याने कावळ्यांना सुर्योदयाच्या अगोदर जोराने ओरडण्याचा आदेश दिला. त्याप्रमाणे कावळे ओरडू लागले चंद्रावतला सुर्योदय झाला आपण घेतलेले व्रत पूर्ण केले नाही. राजा आपल्याला ठार मारेल असे वाटले म्हणून तो त्याचे साथीदार हत्यारासह पळत सुटले. जे बांबू घेऊन पळाले त्यांना कहार व जे दोरखंड घेऊन पळाले त्यांना मागलीया व इतर सहकार्यांना धनुक व राज्यवार ही नावे दिली. त्यातुन कहार जमात व त्याच्या उपजाती निर्माण झाल्या **दुसरी पौराणिक सत्यकथा** आहे की आर्यांच्या कडून पराभूत होतात. अनेक कहार पळत सुटले जे कहार आर्यांच्या हाती सापडले. त्यांना आर्यांनी गुलाम बनविले त्यांना आपले मेण, पालखी वाहून नेण्याचे काम दिले. तसेच इतर घरातील कामे दिली यातुन कहार लोक आपल्याला इतर जमाती पेक्षा श्रेष्ठ मानू लागला. आर्य लोक आपल्या हाताचे अन्न ग्रहण करतात त्यामुळे त्यांच्यात श्रेष्ठ कनिष्ठ तत्वावरून उपजाती निर्माण झाल्या.

५.१ ऐतिहासिक दाखले :

रामायणात सीतेला रावणापासून सोडवून आणण्यासाठी गोदावरी नदीवर पुल बांधून रामाला लंकेत पोहण्याची सोय कहार जमातीने केली असा उल्लेख रामायणात आढळतो. तर महाभारत या ग्रंथात ही कहार जमातीचा उल्लेख आहे सत्यवती या कहार समाजातील सुंदर स्त्रीशी पराशर राजाने विवाह केला. त्यांना जो पहिला मुलगा झाला तो व्यास. ह्या व्यासांनी पुढे महाभारत लिहिले. त्यामुळे महाभारतातील मुळ वंशज कहार समाजातील होते असा उल्लेख आढळतो. तसेच शिवचरित्रामध्ये ही दोन ठिकाणी प्रामुख्याने कहारांचा उल्लेख आढळतो तो म्हणजे शिवाजी महाराज व अफजलखानाची भेट या प्रसंगी अफजल खान जखमी झाला. तेव्हा त्याला पळवून नेण्याचा प्रयत्न खानाच्या कहार लोकांनी केला. तर दुसरा प्रसंग म्हणजे औरंगजेबाच्या बंदिखानातुन मिठाईच्या पेट्यातुन सुटका करून घेण्यासाठी शिवाजी महाराजांनी कहारांचा उपयोग केला. किल्यांच्या संरक्षणासाठी व अंगरक्षक म्हणून मोगल, निजाम, पेशवाई व ब्रिटीशानी कहार जमातीला प्रथम प्राधान्य दिले. सुभाषचंद्र बोस च्या आज्ञाद सैन्यात कहार समाज अग्रेसर होता तर काही कहार लोकांनी भूमिगत राहून स्वातंत्र्य लढा दिला यांची नोंद आहे. स्वातंत्र्य सैनिकांच्यात ही कहार सैनिक मोठ्या संख्येने लढले. पण त्याचे नेतृत्व कोणी केले नाही परिणामी ही जमात मागे राहिली.

६. कहार जमातीची सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक जीवन पद्धत :

कहार जमातीचे प्राचीन काळी प्रमुख व्यवसाय हा मेण, पालखी यांची वाहतूक करणे हा होता. त्याच बरोबर मासेमारी करणे, टोपल्या जाळी विणणे, पाणी वाहणे, उच्च जातीच्या घरी घरगडी म्हणून काम करणे, सामानाची ने-आण करणे ही कामे करत होते. राजेशाही संपली तसे कहार लोकांचा व्यवसाय ही बदला. पुढे हे कहार लोक मासेमारी, देवाची पालखी वाहणे, भिक्षा मागणे, भविष्य सांगणे, खडे मणी विकणे अशी पडेल ती कामे करत राहिला. शिक्षणाच्या अभावामुळे कहार जमातीच्या लोकांना आर्थिक विवेचना सामोरे जावे लागत आहे. फक्त १% लोक सुशिक्षित असून सरकारी निमसरकारी खाजगी कामे करताना दिसत आहे स्त्रिया तर शिक्षणापासून पूर्ण वंचित आहे. या जमातीत **पितृप्रधान कुटूंब पद्धती** आढळते. न्याय निवाड्यासाठी पंचायत आहे **पंचायतीचा** निर्णय अंतिम मानला जातो. तो सर्वांना बंधनकारक असतो तो निर्णय न मानल्यास जमातीतुन बहिष्कृत केले जाते.

कहार जमातीतील पुरुष लोक सदरा, गुड्या धोती, डोक्यावर पागोटे हातात कडे, कानात मोठे रिंग, गळ्यात पेटी असते तर स्त्रीया बांडाचे नऊवारी लुगडे, चोळी घालत, कुंकू आडवे लावत तर नाथ न टोचण्याची पद्धत आहे. दोन्ही हातावर मोठ्या प्रमाणात गोंदण काढले जाते या जमातीची स्वतंत्र बोली **कहार बोली भाषा** आहे. ही हिंदी भाषेची उपबोली भाषा आहे हिंदी मिश्रीत भाषा बोलतात. अन्न पदार्थांमध्ये मांसहार मोठ्या प्रमाणात केला जातो. ज्वारी, बाजरी, मक्क्याची भाकरी खातात सणासुदीला गव्हाची पोळी शिरा केला जातो तर विशिष्ट प्रसंगी मद्यपान केले जाते.

कहार जमातीचे लोक हिंदू धर्माचे सर्व सण साजरे करतात. देवदेवतांची पुजा करतात, धार्मिक श्रध्देनुसार विजया दशमी, तुळशीचे लग्न, होळी, नारळी पौर्णिमा, हरतालिका, नवरात्र असे सण मोठ्या भक्तीने साजरे करतात.

७. कहार जमातीचा संख्यात्मक आढावा :

महाराष्ट्र शासनाने प्रसिद्ध केलेल्या भटक्या जाती मधील भोई या भटक्या जमातीतील सर्वात खालची पोट जात म्हणजे कहार होय. १८९१ मध्ये या जमातीचे ३ उपविभाग, १५ उपजाती असल्याचे सिद्ध झाले. १९१९ च्या जणगणनेनुसार २५ उपजाती असल्याचे सिद्ध झाले. १९६१ मध्ये भोई जमातीची लोकसंख्या १३.६४ लाख एवढी दाखविली आहे. समाज भटका असल्यामुळे जणगणनेत योग्य प्रकारे नोंद झाली नाही. १९७१ मध्ये याची संख्या ५ कोटी २५ लाख एवढी होती. २०११ च्या जणगणनेनुसार कहार जमातीची लोकसंख्या ३ कोटी भारतात आहे. तर महाराष्ट्रात ४० लाख इतकी लोकसंख्या आहे. (संदर्भ- मोतीराम राठोड भटक्या विमुक्त जमातीचे अध्यक्ष)

८. भारत व कहार जमात :

कहार ही जमात उत्तर प्रदेश, उत्तराखंड, पंजाब, जम्मू-काश्मिर, हिमाचल, बिहार, त्रिपुरा, महाराष्ट्रात दिसून येतात त्याचा आढावा पुढील प्रमाणे :

- १) गुजरात मध्ये गोडीया, परदेशी, किठोरीया, मरुच.
  - २) मध्य प्रदेश किर, भोई, ठिंमर, डिंमर, ठवेर, डेवर, जांवडा.
  - ३) बिहार, पश्चिम बंगाल - आगरिया, कोरवा, दाड, दिह पहाडी.
  - ४) महाराष्ट्रझिंगाभोई, परदेशी भोई, राजभोई, मल्हार, गोडिया, धुरिया, किरवा, मघुआ, मॉझी, कवेट, पालेदार, जातिया, गाढव भोई.
- अशा उपजाती संपूर्ण भारतात कहार जमातीच्या आढळतात.

९. कहार जमातीची आडनावे व गोत्र :

परसे, वाढे, लकारे, गव्हाणे, लहिरे, पठारे, लिंबारे, बिरुटे, कूसाळे, सुचारे, रासने, तुबारे, डहारे, तिरवाले, भंडारे अशी आडनावे आढळतात. या आडनावेवरून गोत्र वंशावळी काढली जाते. या जमातीत ५५ आडनावे व गोत्र वंशावळी दिसून येते.

१०. कहारांच्या सामाजिक आर्थिक समस्या :

कहार जमात संपूर्ण भारतभर विखुरलेली आहे. निसर्ग, भुप्रदेश, भाषा, जीवन पद्धती अशा अनेक कारणामुळे यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. रामायण, महाभारत काळापासून हा समाज हिंदू समाजाशी निगडित असला तरी हिंदू समाजाला ही जमात आपली वाटत नाही. लोकसंख्येच्या दृष्टीने अत्यंत अल्प असल्यामुळे राजकारणी प्रशासनातील लोकांनी त्यांच्याकडे दुर्लक्षच केलेले दिसते. आर्थिक दृष्ट्या दुबळा असल्याने भांडवलदार लोक यांच्याकडे टाकाऊ समाज म्हणून पाहतो. रेशनकार्ड, लोकसंख्या गणना, सरकारी सवलती यांच्यापर्यंत पोहचल्या नाही. वर्षानुवर्षे चालत असलेल्या मासेमारी व्यवसाय सोडून नवीन व्यवसाय करता येते कारण अज्ञानपणा होय. शिक्षणाचा अभाव असल्याने नोकरी मिळवणे या समाजाला अवघड झाले आहे. शासनाची तलाव लिलाव पद्धती मुळे मासेमारी करून पोट भरता येत नाही. नदीच्या काठावर पावसाळ्यानंतर बरीच जमीन उघडी पडलेली असते. ही जमीन संबंधीत शेतकरी कसतो या जमातीला ही जमीन मिळत नाही त्यामुळे पोटापाण्याचा प्रश्न बिकट बनलेला दिसतो.

महाराष्ट्र राज्यात अनेक ठिकाणी मत्स्य व्यवसाय सहकारी संस्था स्थापन झाला आहे अशा संस्थांच्या सदस्यांना मासे पकडण्याचे जाळे विकत घेण्यासाठी दरवर्षी अनुदान मिळते. तसेच लहान मोठ्या धरण तलावातील मच्छिमारी बांधवाचे हक्क डावलून गोड्या पाण्यातील मच्छिमारीचे लिलावाचे आदेश काढले पण हे आदेश कागदोपत्री असल्याने या जमातीला मत्स्य व्यवसाय करता येत नाही. या जमातीचा मासेमारी बरोबर शिकार हा ही व्यवसाय आहे पण जंगल संवर्धन कायदा मुळे, धोरणामुळे त्यांना शिकार करता येत नाही अशा वेळी ही जमात गुन्हेगारी कडे वळलेली दिसून येते. याबरोबर ही जमात भिक्षा मागणे, भविष्य सांगणे, खडे मणी विकणे, देवाधर्माच्या नावाखाली पैसे गोळा करणे अशी कामे करून पोट भरत आहे. भटकी, गुन्हेगारी, सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत हीन म्हणून या जमातीकडे पाहिले जाते.

११. कहार जमातीची सद्यस्थिती :

३१ ऑगस्ट २०१० ते १४ नोव्हेंबर २०११ पर्यंत विमुक्त दिन व नेहरू जयंती निमित्ताने नेहरू वचन पूर्ति अभियान सुरु करण्यात आले. या अभियानामध्ये भटके विमुक्त संघटना समन्वय समिती द्वारे महामेळावे घेऊन अनेक योजना कार्यक्रम राबवले गेले होते. यात दरखल पात्र बोंबा बोंब आंदोलन संसार चालू रस्ता बंद आंदोलने झाली. याकडे सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले पण समस्या फारसा सोडविण्यात यश आले नाही. तरी या जमातीने महाराष्ट्र व्यापी अधिवेशन १९६० मध्ये पहिले, १९६५ दुसरे, तर १९७० मध्ये तिसरे अधिवेशन भरून आपल्या समस्याकडे राज्य सरकारचे लक्ष केंद्रित केले तर १९९२ मध्ये महामेळावा, १९९६ मध्ये हिवाळी अधिवेशन विधान भवनावर विराट मोर्चा करून आपल्या मागण्या सरकार पुढे मांडल्या.

कोपरगांव जि. अहमदनगर येथे या जमातीने कहार समाज संघ स्थापन करून संघटनात्मक कामे करण्यावर भर दिला. डॉ. रमेशचंद्र शहा, बबन कहार जमातीतील बाबुराव डिंबर यांना **कहार समाजाची परिषद** औरंगाबाद मधील अबंड येथे भरवली. शैक्षणिक सवलती, मच्छीमार व्यवसायात अग्रस्थान मागास जातीय समावेश अशा मागण्यावर विचारविनीमय करण्यात आला.

या जमातीच्या समस्या सोडविण्यासाठी खालील काही उपायावर जास्त जोर दिला पाहिजे जसे की त्यांच्यासाठी आश्रम शाळा सुरू कराव्यात, नोकरीत सेवा भरती व बढती करावी, जमीन देऊन उपजीविकेचे साधन भक्कम करावे, शिष्यवृत्ती, शैक्षणिक कर्ज द्यावे. तालुका निहाय विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे सुरू करावीत, विकास महामंडळे व कल्याण समित्यावर समाजासाठी झटणाऱ्या कार्यकर्त्यांची निवड करावी. महिलांच्या सबलीकरणासाठी स्वतंत्र नियोजन करावे अशा योजनावर भर दिला तर काही प्रमाणात ही जमात मुळ समाज प्रवाहात येईल व भारताचा एक अविभाज्य घटक बनेल यात काही शंका नाही.

संदर्भ सुची :

- श्याम येडेकर “कहार”, प्रतिक प्रकाशन, कोल्हापूर-२०१२.
- विश्वनाथ काशिनाथ शिंदे “भटक्या विमुक्त समाज आरक्षण व सद्यस्थिती” समाज प्रबोधन पत्रिका ISSN No-०९७३२८४५ २०१७.
- भीमराव व्यंकप्पा चव्हाण “उपळाणी, भटक्यांचे उपरे जीवन”, स्वाभिमान प्रकाशन, औरंगाबाद २००९.
- WWW. Kahar.com
- WWW. Maharashtra cast list.com

Ö©ääÊâ|äÄ ‡äŠÀ¥ää-¼ää •ä½ää|ääè ½Ö¥ä•än ¼ä›‡ä¼ää •ä½ää|ääè ,ääÊâäè ‡äŠÀß|ä †änßäè •ääè|äÊä †äÊâääèÊäñ ÄäÖ¥ääÄä ½ääÊä|ä ,äääÖ©äÄ Öän|ää. ¼ää Êän‡äŠääÊä ,ää•äÖäè ‡äŠä¼ää½äÖ|äÄ'ääè „ÄääÊä|äÄÖäÖääÝäè ÖääÊäÊäñ „†ä°Êä ÊääÖäè|ä. †ääÄ¥ää½ääè |¼ääââäñ •ääè|äÊä ½ääØääÖäÊñÊñ, ,äääÖ©äÄ äääÄ'äè |ä ä|Ääää|ä ,ääÖän †ääÊñ ,ääÖñ. ¼ää †ääÄääÖ©ä|ääè|ä ØäÆä½ääè¥ä ¼ääØää|ä ,ää•äÖäè †äŠÄÖää†äŠ ÊääÖäè. ¼ä›‡äŠ¥än Öäâä |¼ääââä Ö©ää¼ääè ¼ää|ä ,ääÖñ.

„ÊÊäñ‡äŠ ¼ä›‡ä¼ää ää|ä½ä|ä¼ä ,ä½ää|ääè†äÖŠ‡äŠä|äè Öäè ‡äŠ •ä½ää|ä ,ääÖñ. ¼ääÄ|ää½äÊ¼ääñ ,ääÊäñ‡äŠ Ää•¼ääâ½äÊ¼ääñ ‡äÖŠ‡äŠä|äè ¼ää Öä½ä•ääâäñ Êän‡äŠ ,ääÖñ|ä. ‡äÖŠ‡äŠä|äè ½äÖäÄäÖÊäää|ä|ä¼ää ½äÊ¼ää†äÆäñ|ä, ää°äÖäÄ, ‡änŠÀß, ,äääÊäÆ ,ääää¥ä ‡äŠÊääÄ›‡äŠ ¼ää Ää•¼ääâ|äÖäè ää|ä†ä|Ä †äÆ½ää¥ää|ä ,ääâß|ä|ä. Öäè •ä½ää|ä ½äÖäÄäÖÊä|ä |ä ½äÊ¼ää †äÆäñ|ää|ä ‡äÖŠ‡äŠä|äè, |ääää½äßÊä|ä ‡äŠänÄ|ä ¼ää Êää|äääÊäè ,ääñßÆäÊäè •ää|äñ. †äÄ ää|ä½ä|ä¼ä-¼ä›‡ä¼ää •ä½ää|ääè†äÆ½ää¥än ‡äÖŠ‡äŠä|äè ¼ääè‡äŠ ½ääØäÊä ääÊä|äÄÖ ‡äŠÄäè|ä ÊääÖäè|ä †äÄ ääÖääÊääè¼ää †äŠän‡äŠä†äÖäÊä ,än†äÊ¼ää, Öä†ä, ä|Ä¼ää, ÊääÊ¼ää ÖääÝää|ä¥¼ääÖääÝäè ‡äŠ¥äØääè, †äÊØän ,äääää |äÖ|ä |ä¼ääÄ ‡äŠÊä Ö|ä‡äŠÖ'ä|äÄ „äää•ää|ä‡äŠä ‡äŠÄ|ä|ä. Öäè •ä½ää|ä Øäää|ä Öä †äÆä¥ääè †ääß|äñ. ¼ää •ä½ää|ääè|ä âääÄ ‡äÖŠ‡äŠä|äè, ‡äŠänÄ|ä, Øää|ä ‡äÖŠ‡äŠä|äè, ‡ä|ä|äè ‡äÖŠ‡äŠä|äè, ½ää‡ä|äÊñ, †ä½äÊänÄ, Êääö|äÊñ ,ääÖän †ään›¼ään ,ääâß|ä|ä. ¼ää •ä½ää|ääèâääè Ö|ä|ä'ä 'äânÊäè¼ääÖää ,ääÖñ. ää|äÊä ‡äÖŠ‡äŠä|äè ¼ääÖää ,ääÖän ½Ö¥ä|ä|ä. Öäè äânÊäè |ä½ääèß ¼ääÖän|äèè •ä|ä|ä. ¼ää •ä½ää|ääè|ä Öää|ä|äè |ä ‡äŠän|äâ|äè Öäè äÊÊä †äÆ½ä|äÊä ‡ä|ä|ä ,ääÖñ|ä. ‡äÖŠ‡äŠä|äè|ä •ääÊä|ä, ½ääÊäñ, Øää¼ää‡ä|ä|ä ,ääää¥ä †ä|äÄ Öäè ,ääÊää|ä ,ääâß|ä|ä. †Öä•ääè.äñ|äØää|ä‡äŠÄ ¼ääââ¼ää ½ä|äñ, ‡äÖŠ‡äŠä|äè ¼ää |ä°ââä ,ää©Ä |ä½ääèß ¼ääÖän|ä ‡äŠ¼ääè ½Ö¥ä•än Öä|ä ,ääää¥ä ‡ä|ä|ä ½Ö¥ä•än †än†äÊäè ½Ö¥ä•än Öä|äÊäñ †än†äÊ¼ää ää|ä¥ääÄñ ,ääÖää Öän|ä. ½äÖäÄäÖÊä|ä Öäè ,ääÊäñ‡äŠ ää•äÊÖ¼ääâ½äÊ¼ääñ ‡äŠ½ääè •ääÖ|ä †äÆ½ää¥ää|ä ,ääâß|äñ.

°ääè ¼ää ½äÄÄ|ä|ä¼ää|äèè ää•äÊÖ¼ää½äÊ¼äänÖäè ‡ä†ä|ä 11 |ääÈ|ä¼ääâ½äÊ¼ääñ ‡äŠ½ääè ,äääÊä‡äŠ †äÆ½ää¥ää|ä ‡äÖŠ‡äŠä|äè Öäè •ä½ää|ä ,ääâß|äñ. °ääè ää•äÊÖ¼ää½äÊ¼ään ‡äÖŠ‡äŠä|äè ¼ää Öä½ä•ääÖä|ä ,ääÊäñ‡äŠ Öä½äÖ¼ää ä|ä ½Ö¥äÊä „¼¼ää ,ääÖñ|ä. |¼ää Öä½äÖ¼ääâ½ä|ä|ä |¼ääââääè ,ää•ââääè |äöäää¥ä‡äŠ ääÖ©ä|äè

1'ääÄääÖ©ā;āāēlāāē ÖāÜāÖāÄ þāŠÄāilāā ÈāØā;āāñ ?
 lāōāāāāþāþāŠ lāāþāāÈ þāŠlāāē Öāñ;āñ ? „þā āāāāāāā;ā ÈāñþāŠāþāñ
 1'Ä½āāþā āāþāŠ;āāē ,āāÖñ ? „þāāāāāāāā;āāþāñ Öā½ā•āāÖāāÝāē
 þāŠā¼ā ¼āāñØāāāā ,āāÖñ ? ,āāā āāā;āāē;ā ½āāāÖ;āāē
 āā½āāāāāþāñ ½āÖ;āāþāñ ,āāÖñ.

ÖāÄāēÈ Öāāāāñāā¼āāñ þāÖŠþāŠā;āē, ¼āā ÈāñþāŠāþāāē
 Öā½āāā•āþāŠ, ÖāāāÖþāÖŠāā;āþāŠ lāā;āāāÄþā Èāāā;ā ¼āñfÄÈ.
 ¼āāāþ¼āā þāāÈāēāāÄ;āāē, 1'Äā1'Äā, „ÄāāāāāāÖāþ¼āā 1'āfā;āē,
 ¼āāāÖāā¼ā ¼āāāþāāē •āāēāāā 1'āfā;āē f.þāāē ½āāāāÖ;āāē ÖāñfÄÈ.
 þāÖŠþāŠā;āē ¼āā Öā½āā•āā Öāāāāāāāā;ā āāāāāāā ,1'ā¼āāñØā,
 ¼āāāāāāē þāñŠÈñÈ¼āā āāā1'āŠāÄāāē ¼āāāþāāē ,āā½āÈō•āāā;āāē
 ¼āā Öāāāāāāā;ā —āāā āā½āāñÈ. ¼āāāþ¼āā þāŠāÖāē Öā½āÖ¼āā
 Öāññ;āāā¼āāÖāāÝāē ¼āāāþ¼āā ÖāāāÄāāÖāþā āāāþāŠāÖāāāā;ā
 āāā1'āŠāÄāāē Öāāāāā;āā ¼āñ;āāēÈ.

Öāāāāñāā¼āāþāāē „āāyÖñ-

1. āāē; āā•āÈÖ¼āā;āāēÈ þāÖŠþāŠā;āē ¼āā ÈāñþāŠāþ¼āā
 Öā½āāā•āþāŠ 1'āāÄāāÖ©ā;āāēþāā lāāñā Üāñþāñ.
2. āāē; āā•āÈÖ¼āā;āāēÈ þāÖŠþāŠā;āē ¼āā ÈāñþāŠāþ¼āā
 ,āāāāāāþāþāŠ 1'āāÄāāÖ©ā;āāēþāā lāāñā Üāñþāñ.
3. āāē; āā•āÈÖ¼āā;āāēÈ þāÖŠþāŠā;āē ¼āā ÈāñþāŠāþ¼āā
 lāōāāāāþāþāŠ 1'āāÄāāÖ©ā;āāēþāā lāāñā Üāñþāñ.
4. āāē; āā•āÈÖ¼āā;āāēÈ þāÖŠþāŠā;āē ¼āā ÈāñþāŠāþ¼āā •āāēāāā
 1'āfā;āēþāā lāāñā Üāñþāñ.
5. āāē; āā•āÈÖ¼āā;āāēÈ þāÖŠþāŠā;āē Öā½āā•āā;āāēÈ ,āāāāāþāþāŠ,
 Öāā½āāāā•āþāŠ, lāōāāāāþāþāŠ „1'āā¼ā¼āāñ•āāā Öāāāāāāāþāñ.

ÖāāÄāāā-

1'āññāÖāāÝāē ½āÖāÄāÖ;ÈāÖāÖ āñā¼āÄ ¼āþāāā;āāē þāŠÄāā
 „1'āā•āāāāāāþāþāŠ ¼āāāāāāā;ā þāÖŠþāŠā;āē ¼āā Öā½āā•āāþāñ Öāāāñ
 ,āā¼āāÖ¼ā ØāñÈ¼āāþāñ āāÖāāāā ¼āñ;āñ. Öāā;āā¼āāāā;ā þāŠāÖāē
 lāÖāāāāāāē ÖāāñÈāāāÄ ¼āññāāēÈ Öāñ;È½āōþ¼āā þāāŠāāāþ¼āā
 ;āāÄ 1'āāā;āāāāāñ Öāñ;È¼āā ,āāāāþā ¼āā Öā½āā•āāÖā ½āāþā;ā
 þāñŠÈñ, Öñ ÖāāÄ Üā;ā ,āÖā;āāāāā āāā½āāþā;ā Öā lā^o ¼āā
 ØāāāÖñØāāÄ •āāāāāāēÖā lāāāāāāþāþāþā þāŠÄāā ØāñÈā. ½āā•ā
 Öāā½āāā•āþāŠ, ,āāāāāāāþāþāŠ, lāōāāāāāþāþāŠ %āāāā;āāēÖāāÝāē Öā
 Öā½āā•ā ,āā•āāāÄ åāā;āāāāā āāÖāāā ¼āñ;āñ ,āāÖñ. āāē;
 āā•āÈÖ¼āā;āāēÈ þāÖŠþāŠā;āē Öā½āā•āāþāāēÖāē ,āāÖ©āā, ¼āā1'āñāāā
 lāñØāāāē āāÖāē. ,āā•āÖāē āāē; āā•āÈÖ¼āā;āāēÈ þāÖŠþāŠā;āē
 Öā½āā•āāþāāē „1'āā•āāāāāþāñŠÖāāÝāē ¼āþāāā;āāē Öāāāþā ,āÖāÈñÈāē
 ,āāþ;āñ. ,āāÖ©āÄ •āāēāāāā¼āāñ lāōāāāāāþāþāŠ ,āāÖ©āñāÄ ¼āāþāā
 ÖāāñÈäÄ 1'āāāāāā¼āåāāñÈā ,āāþāāā ¼āñ;āāñ. ¼āā;āþā •āā;ā
 ÖāāāāāāÖāāā¼āā;āāēÈ āāññāāāāāāāñ ¼āāþā 1'ā;ÈñÈāē ,āāÖñ.

आला१/४आआ|आएँ ढा०शढाशाः ओ१/२आ०आ ओ, आआि०आिआप|आ
 •आ|आएँ१/२आ३/४आ ओ१/२आआआिओ, आओन |आ, |आआआ|आ १/२ओआओ)È१/२आ३/४आ
 आला१/२आिढा|आ •आ|आएँ ३/४आ •आ|आ ओआला०आआ१/२आ३/४आ ओ१/२आआआिओ, आओन.
 ३/४आ १/२आiआओआढाशाः३/४आ °आ°आएँपआओएँ ओआआआँÈ १/२आआआ१/२आ °आएँ;
 आ•आÈ०/४आ|आएँ ढा०शढाशाः ओ१/२आ•आप३/४आ |आओआआआढाशाः
 ,आिओआँला, आआडिआ ३/४आं;आँ.

ओआ१/४आ ओआÈ -

- °आओआएँ आ°आओआएँ १आ|आएँ|आ, आलाआआआ|आएँÈ ओआलाआँÈआ
- ओआÈ३/४आ|आ१/२आढाशाः |आ ओआिआआ|आ१/२आढाशाः
- आ१/४आ|आं आला.आ., |आओआआआढाशाः ओआलाआँÈआ
- ढा०श., आओआआ१/२आ •आआला ओआिआ•आएँ, ढा०शढाशाः ओ१/२आ•आ-
 |आ°आढाशाः |आ आआ|आएँआआआ•आ, ओआआँÈ १/२आढाशाः
 , आओआओआआ°आ (•आआँÈलाआÈ 2013)
- १/२आआँÈ È१/२आआ, आला१/२आिढा|आ३/४आ-१/२ओआओ)Èआ|आएँÈ आला१/२आिढा|आ
 •आ|आएँ : ढा०श ढा०शआढाशाः|ओआढाशाः, आ१/४आओ, (1997)
- १/४आढाशाः३/४आपआएँ आ१|आओआÈआढाशाः •आ|आ १/२आपआ३/४आ- १/२आ१/२आ, आआआ
 ओआओआआ, |आ.आआआ३/४आ १/२आँÈओआÈ, |आआपआएँ १/२आढाशाः|आ,
 १|आआँ, १/२आÈ३/४आ, आलाओ|आएँ, 11 आआँÈओआÈ 2008

***

भटक्या विमुक्त जमातींच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या

कु सुलभा सुभाषचंद्र तांबडे

डॉ.पतंगरावम कदम महाविद्यालय, सांगली.

प्रस्तावना :

हजारो वर्षांपासून ज्या समाजरचनेने आणि इथल्या व्यवस्थेने ज्यांना गावकुसाबाहेर ठेवले, त्यांच्या जगण्याची, त्यांच्या प्रश्नांची इथल्या व्यवस्थेला दखल घ्यावीशी वाटली नाही. इथल्या व्यवस्थेच्या दडपणाखाली ज्यांच्या समोर पर्यायाच उरला नाही आणि अखंड भटकंती करून ज्यांनी एक स्वतःची भटकी संकृती निर्माण केली, ज्यांच्या आयुष्यात पिढ्यानपिढ्यानच दुःख, दारिद्र्याने भरलेले बिराड पाठीवर घेउन पायाखलची वाट तुडवित राहणे हे त्यांच्या वाटयाला आले. सांगायला गाव नाही, रहायला घर नाही, मिळेल तिथे गावकुसाबाहेर, मसणवटयावर, उकिरडयावर पालं टाकून राहणे आणि उदरनिर्वाहासाठी गावोगाव भटकणे एवढेच भटक्या-विमुक्तांच्या वाटयाला आले. त्यांनी कांही मागण्यापुर्वीच आणि मागितल्यानंतरही समाजव्यवस्थेने नकारात्मक भूमिका घेतली. त्यांचे अस्तित्व नाकारून त्यांना गुन्हेगार ठरविले. भटक्या समाजाला स्थिरता नसल्याने उत्पन्नाची कोणतीच साधने उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे आर्थिक विपन्नावस्था तर आहेच. पण घर नाही शिवार नाही म्हणून सामाजिक प्रतिष्ठाही नाही. आर्थिक, धार्मिक अधिकार नाहीत. म्हणून तर त्यांना अनेक सामाजिक व आर्थिक प्रश्नांना सामोरे जावे लागते आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये या समस्या जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अतिमहत्वाचे शब्द- भटकी संकृती, भटके, विमुक्त, गावकुस, इ.

माहिती संकलन - मेळघाट मधील कोरकु आदिवासी जमातींच्या मुलाखती, फासेपारधींच्या मुलाखती, संदर्भ ग्रंथ, निरीक्षण, इंटरनेट.

उद्देश - 1 भटक्या विमुक्त जमातींचे प्रश्न समजून घेणे.

- 2 समाजामध्ये त्यांच्या प्रश्नाविषयी जागृती करणे.
- 3 भटक्या-विमुक्तांची सद्यस्थिती जाणुन घेणे.
- 4 भटक्या-विमुक्तांसाठी शासन व राज्यकर्त्यांचा दृष्टिकोन पाहणे.

पार्श्वभूमी

भारतीय समाजव्यवस्था ही अनेक जातीपातींची व्यवस्था आहे. भारतीय समाजाची विभागणी सर्वसाधारणपणे शहरातुन राहणारा नागरी समुदाय खेड्यातुन राहणारा ग्रामीण सजमुदाय डोंगरद-यातुन राहणारा आदिवासी समाज आणि नित्य भटकंती करुन आपली उपजिविका करणारा भटका-विमुक्त अशी करता येईल

भटक्या-विमुक्त समाजात भटका आणि विमुक्त अशा दोन स्वतंत्र समाज घटकांचा समावेश होतो त्यामुळे या दोन संकल्पनांचा अर्थ समजुन घेवू

स.मा.गर्गे - कोणत्याही एके ठिकाणी स्थायी स्वरुपाची वस्ती न कमरता उपजिविकेसाठी सतत आणि वरचेवर स्थलांतर करणा-या जमाती म्हणजे भटक्या जमाती

समाजविज्ञान कोश खंड-3 मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे पृष्ठ 392

उदरनिर्वाहाकरिता निवडलेल्या अगर वाटयास आलेल्या व्यवसायानिमित्त अगर उदरनिर्वाहाच्या साधनांच्या शोधात भटकत राहणा-या लोकांना भटके म्हणतात

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी मराठी विश्वकोश खंड-12 म रा मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ मुंबई पृ 19

भटके यांचा इंग्रजीत उल्लेख नोमॅडस असा करतात नोमॅड हा शब्द नोमी किंवा नेमी या ग्रीक शब्दापासून तयार झाला आहे स्वताचे घर शेतजमीन नाही परंतु गुरांचे कळप आहेत असे लोक गुरांसाठी चराऊ कुरणांच्या शोधात सतत भटकत असतात अशा लोकांना उद्देशून नोमॅड हा शब्द वापरला जातो

तत्रेव पृ 19

भारतीय समाजातील वंशपरंपरेने आणि सामाजिक प्रथेनुसार गुन्हेगारीवर व भटक्या वृत्तीवर गुजराण करणा-या कांही जाती-जमातींना ब्रिटिश कालखंडात गुन्हेगार जाती म्हणून ओळखण्यात येत होत्या व तशी शासकीय नोंद करण्यात येत होती, त्यांच्या हालचालीवर पोलिसांचे नियंत्रण असे ठराविक वसाहती पोलिसांच्या देखरेखीखाली राहण्याची सक्ती त्यांच्यावर होती.स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय समाजाच्या निर्मितीत पायाभूत म्हणून मानल्या गेलेल्या सामाजिक समतेच्या तत्वावरविरुद्ध आहे हे लक्षात आल्यामुळे ब्रिटिश कालखंडातील 'गुन्हेगार जमातीचा कायदा' रद्द करुन त्यांच्या हालचालीवर व राहण्यावरील निर्बंध काढून टाकण्यात आले.म्हणून या जाती-जमातींना स्वतंत्र भारतात 'डोनोटिफाइड' म्हणजे विमुक्त जाती-जमाती म्हणून ओळखण्यात येते. तत्रेव पृ.13

विमुक्त जमाती

आर्थिक विवंचनेमुळे कांही भटक्या जमाती गुन्हेगारीकडे वळल्या.त्यांना गुन्हेगार जमाती म्हणून ओळखले जाते.ब्रिटिशांनी 1871 साली Criminal Tribes Act केला. या कायद्यान्वये गुन्हेगार पूर्वजांचे वंशजही गुन्हेगार ठरवून जन्मतः गुन्हेगारीचा षिक्का मारण्यात आला.ब्रिटिश सरकारने 1924 साली 'गुन्हेगार जमाती वसाहतीकरण कायदा' करुन,या गुन्हेगार जमातींवर कडक निर्बंध लादले.तारेच्या कुंपणात व पोलिसांच्या पाह-यात त्यांना डांबून ठेवण्यात आले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर वरील दोन्ही कायदे 31 ऑगस्ट 1952 रोजी सरकारने रद्द केले.या जमातींना मुक्त म्हणून सोडून देण्यात आले.त्यामुळे या गुन्हेगार जमातींना 'विमुक्त' असे संबोधले जावू लागले.त्यामुळे अनेक भगामध्ये या जमाती '31 ऑगस्ट' हा आपला स्वातंत्र्य दिवस म्हणून साजरा करतात.

भटक्या-विमुक्त जमातींच्या सामाजिक समस्या

भटक्या-विमुक्त जमाती शेकडो हजारो वर्षांपासून उपेक्षित,दुर्लक्षित,अस्थिर आणि असुरक्षित जीवन जगत आहेत.समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून तुटलेल्या या जमात अज्ञान, रूढिपरंपरा, अंधश्रध्दा, आगतिकता, दैवाधिनता यांच्या दुष्ट चकात अडकलेल्या आहेत.सर्व भारतभर या भटक्या-विमुक्त जमाती उदरनिर्वाहासाठी

भटकताना दिसतात.पारंपारिक गावगाड्याच्या उत्पादन व्यवस्थेमध्ये या भटक्या-विमुक्त जमातींना कोठेच स्थान मिळाले नाही.आधुनिक,शहरी व ग्रामीण औद्योगिक संकृतिच्या उत्पादन व्यवस्थेतही या जमातींना सामावून घेतले नसल्याने त्यांना अनमक सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

समाजिक समस्या

वर्णव्यवस्थेत व जातीव्यवस्थेत स्थान नाही--

भारतीय समाजव्यवस्थेतील वर्णव्यवस्थेत आणि जातीव्यवस्थेत या भटक्या-विमुक्त जातींचा समावेश केलेला नसल्याने या जमाती अवर्ण आहेत.जाती व्यवस्थेच्या उतरंडीमध्ये या जमाती येत नसल्याने या जमातींना अस्पृश्य मानले नाही.मात्र येथील विषमताधिष्ठित समाजव्यवस्थेने या जमातींचे मानवतेचे हक्क हिरावून घेतले आहेत.जगण्यासाठी या जमातींना हजारो वर्षे स्थिर समाजाचा,गावगाड्याचा आश्रय घ्यावा लागत असल्याने या जमातींना जातीव्यवस्थेच्या दाहक वास्तवाला सतत सामोरे जावे लागत आहे.

उदर निर्वाहासाठी भटकंती --

भटक्या-विमुक्त जमातींचा वर्णव्यवस्थेच्या आणि जातीव्यवस्थेच्या उतरंडीमध्ये समावेश नसल्याने,त्यांना गावगाड्यातील लोकांच्या गरजा ओळखून त्या पूर्ण करणे आणि आपली गुजराण करणे हेच या जमातीचे काम राहिले आहे.या गरजांच्या बदल्यात स्थिर समाजाकडून मिळणा-या दयाबुद्धिवर आणि भिक्षेवर या जमाती उदरनिर्वाह करत राहिल्या. त्यामुळे सतत भटकंती वाटयाला आल्याने भटक्या-विमुक्त जमातींना स्वतःचे गाव,जागा नाही.या देशतील कोणत्याही घटकांवर त्यांची मालकी नाही.देशाचे नागरिक म्हणून नोंद नाही.

जातपंचायतीचा प्रभाव--

भटक्या-विमुक्त जमातीमध्ये जातपंचायतीचा प्रभाव मोठा दिसून येतो.जन्मापासून मृत्युपर्यंतचे सर्व व्यवहार ही जातपंचायत आपल्या ताब्यात ठेवते.जमाती संकर घडू नये ,जमातीचे कायदे कानून तोडू नयेत म्हणून जातपंचायत कठोर आणि आघोरी शिक्षा करत असत.त्यामुळे जातपंचायतीचे नियम सहसा कोणी तोडत नाहीत.जातपंचायतीमध्ये स्त्रियांना स्थान नाही.

दैवाधिनता--

भटक्या-विमुक्त जमाती गावाच्या बाहेर द-या डोंगरात,जंगलात आपली पालं मारतात.निसर्गाच्या सानिध्यात असुरक्षित,अस्थिर जीवन जगत असतात.त्यामुळे त्यांच्यामध्ये पराकोटिचा दैववाद आढळतो. असुरक्षित जीवनामुळे देवच आपले रक्षण करणार असा ठाम विश्वास बाळगतात.

अंधश्रध्दा--

दैवाधिन वृत्ती यामुळेच अंधश्रध्देचा जन्म होतो.या देवदेवतांना प्रसन्न करण्यासाठी प्राण्यांचा,पक्षांचा बळी देणे,उपासना करणे हीच या जमातीची जीवन रीत बनली आहे.रुढी-परंपरांना अतिशय महत्व आहे. प्रथा-परंपरा,रुढी मोडल्या तर आपल्यावर आरिष्ट ओढावेल,आपल्याला जगणे अशक्य होईल.अशी खोलवर भावना त्यांच्या मनामध्ये रुजली आहे.

बालविवाह, बहुविवाह, हुंडापध्दत--

भटक्या-विमुक्त जमातीमधील प्रत्येक जमात आपल्याच विवाह घडवून आणतात.जवळच्या नात्यातच विवाह केला जातो.कारण जाती संकर होवू नये म्हणून,शिवाय असुरक्षित उघडयावरचे जीवन असल्याने बहुसंख्य जमातीमध्ये बालविवाह प्रथा प्रचलित आहे.इतकी दयनीय आर्थिक स्थिती असून देखिल हुंडा दिला जातो.अनेक जमातीमध्ये बहुपत्नीत्व प्रथा प्रतिष्ठेची मानली जाते.

जन्मतः गुन्हेगार--

माणूस जन्माने गुन्हेगार असतो हे मान्य करून ब्रिटिषांनी 1871 साली भटक्या जाती-जमातींना गुन्हेगार ठरविणारा कायदा लागू केला.कोणत्याही प्रकारचा गुन्हा नसताना देशातील आदिवासी भटकणा-या 198 निरपराध जाती-जमातींना कायदेशीर गुन्हेगार आले.1924 साली या भटक्या-विमुक्त जमातींना वसाहती कायदा लागू करण्यात आला.या कायद्याच्या आधारे या जाती-जमातींवर व्यवस्थेबरोबर शासन यंत्रणेनेही अन्याय आणि अत्याचार केले.या जमातीमधील चौदा जमातीबाबत जन्मतः हा कलंक अद्यापही टिकून आहे.या

जमातीत मूल जन्माला आले की ते गुन्हेगार ठरते.हा गुन्हेगारीचा षिक्का घेवून जगावे लागते.समाज त्यांच्याकडे गुन्हेगार म्हणूनच पाहतो.एकदा चोर तो कायमचा चोर त्याला जीवनात सुधारण्याची संधीच नाकारण्यात आली.भटक्या जमातीचे सामाजिक जीवन नष्ट करण्यात आलम होते.यांना अमानवीय जीवन जगावे लागे.सर्व कांही उघडयावर कोण,केव्हां येईल आणि कोणाला धरून नेईल याचा नेम नसे.सामाजिक जीवन यांना जगता येत नसे.

अस्तित्वासाठी लढा--

भटक्या-विमुक्त जमातींना स्वतःचे गाव,स्वतःची भूमी नसल्यामुळे या जमाती उप-या राहिलेल्या आहेत. या देशाचे नागरिकत्व त्यांना मिळालेले नसल्याने त्यांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न उभा आहे.या जमाती आपले अस्तित्त्व शोधताना धडपडतात.या देशात धर्माच्या आणि सत्तेच्या,परंपरेच्या नावाने त्यांना भटकेपणा बहाल केला आहे.दुर्दैवाने आज आदिवासी संघटित नसल्याने रोजगार,धरण व खाणी प्रकल्प,राखीव जंगले, शिक्षणाचा,हस्तांतरित जमीनी यामुळे सतत अदिवासींना एकेटिकाणाहून दुस-या टिकाणी हालवले जात आहे. तसेच आदिमांना धर्म,पक्ष,गट,संघटना,पंथ,जमाती यांनी त्यांना वाटून घेतले आहे.वेळप्रसंगी आदिवासीलाच आदिवासी विरुद्ध उभे केले जाते.आदिवासी स्वतःला जंगलचा राजा मानतो,पण तेथूनच त्याला हाकलून दिले जात आहे.वाढते शहरीकरण,कारखानदारी,विविध प्रकल्प यासाठी मोठया प्रमाणावर जंगलतोड होत आहे. मात्र जबाबदार आदिवासींना धरले जाते.पर्यटकांचा प्रचंड दबाव असल्याने आदिवासींचे वस्तीस्थाने जंगलाचे राखीव कुरण बनले आहे.स्थानिक आदिवासी यामध्ये उध्वस्थ होत आहे.

आर्थिक समस्या--

शेकडो वर्षांच्या जीवनप्रणालीमुळे प्रत्येक जमाती भक्कम कोषात गुरफटून जीवन जगत आहेत. सभोवतालचे झपाटयाने बदलणारे जग दिसत असले तरी ते आत्मसात करण्याची क्षमता व मानसिकता त्यांच्यामध्ये नाही.सामाजिक,सांस्कृतिक,आर्थिकदृष्टया दुभंगलेली मानसिकता घेवून या जमाती सध्या जगत आहेत.त्यांच्या अवतीभवतीचे जग वेगाने बदलत आहे.समाजव्यवस्थेत कांतीकारक बदल घडले आहेत. शिक्षणचा प्रसार वेगाने होत आहे.ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञानात प्रचंड प्रगती झाल्याने नवनवीन शोध घेतले जात आहेत.त्याचवेळी या भटक्या-विमुक्त जमातींचा पारंपारिक व्यवसाय मारला गेला.विज्ञानाच्या कांतीमुळे भटक्या जमातींपैकी अनेक जमातींना मात्र आपल्या पारंपारिक व्यवसाय घालवावा लागल्याने या जमातींची आर्थिक स्थिती हालालीची झालेली दिसते.कांही जमातींची आर्थिक स्थिती उदाहरण म्हणून दिली आहेत.

‘गोंधळी’जमातींचा पारंपारिक व्यवसाय भवानीमातेच्या नावाने गोंधळ घालून मिळालेल्या अन्नधान्यावर ही जमात गुजराण करीत होती.शिक्षणाने,ज्ञान,विज्ञानाच्या प्रगतीने पारंपारिक रितीरिवांजामधे बदल झाला. त्यामुळे लग्नातील गोंधळ संपुष्टात आला.या जमातींनी जगण्यासाठी पर्यायी व्यवसाय शोधला तो म्हणजे अॅल्युमिनियम व जरमनची भांडी उधरीवर घेवून,दारोदार जावून फिरून विकण्यास सुरवात केली.पण इथेही भौतिक कांतीच्या प्रगतीने प्लॅस्टिकची भांडी स्वस्तात व मुबलक मिळू लागल्याने या लोकांचा पर्यायी व्यवसाय देखिल नाहिसा झाला आणि त्यांच्या समोर पुन्हा जगण्याचा प्रश्न भेडसावू लागला.

‘नंदिवाले’-नंदिबैलाच्या माध्यमातून भविष्य कथन करून त्या मोबदल्यात मिळणा-या तोकडया धान्यावर त्यांच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालत होता.शिक्षणाने,शास्त्रीय संशोधनाने प्राण्याला भविष्य सांगता येत नाही हे सिध्द झाल्याने या जमातींचा पारंपारिक व्यवसाय नाहिसा झाला.या जमातीमधील स्त्रियांनी कंगवे, फण्या, टाचण्या, सुया, रिबिनी, दोरे अशा वस्तू विकायला सुरवात केली आणि त्यातून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करू लागल्या.परंतु जागतिकीकरणाने आणि उदारिकरणाने उत्पादन प्रक्रियेत प्रचंड बदल झाल्याने परदेशतून खेळणी,वस्तू यांचा पुरवटा मोठया प्रमाणत आणि अतिशय अल्प किंमतीमध सगळीकडे मिळू लागल्याने या जमातींच्या वस्तू घेईनासे झाले.परिणामी या जमाती शहरातील झोपडपटयांमधून आश्रय घेत आहेत आणि जगण्यासाठी विविध मार्ग शोधत आहेत.

मनोरंजन करणा-या भटक्या-विमुक्त जमातींची अवस्थाही आज अशीच झाली आहे. जागतिकीकरणामुळे मनोरंजनाच्या साधनांची खुप रेलचेल झाली आहे.दूरदर्शनवर देशी-विदेशी वाहिन्या रांत्र-दिवस सुरू आहेत. मनोरंजनाच्या आधुनिक सुविधांमुळे रस्त्यावर केले जाणारे डोंबारी, माकडवाले,

सापगारूडी, अस्वलवालेयांचे खेळ कोण बघेनासे झाले आहे.त्यामुळे या जमातींना उदरनिर्वाहासाठी प्लॅस्टिक, भंगार गोळा करणे, भीक मागणे अशांवर त्यांना आपली गुजराण करावी लागत आहे.

जनावरांच्या चराईसाठी भटकणा-या जमातींचीही अशीच अवस्था.जनावरांना चरण्यास कुरणेच शिल्लक नाहीत. जनावरे विकत घेण्याची क्षमता नाही.त्यामुळे या जमातींचे जगणे कठिण होवू लागले आहे. लोहार, वडार, माती वडार यासांरख्या जमाती शेतक-यांना शेती उपयुक्त अवजारे शेवटून,बनवून देण्याचे,माती टाकण्याचे काम करीत होत्या.पण शेती आधुनिक पध्दतीने यंत्राच्या सहाय्याने केली जात असल्याने पारंपारिक शती उपयुक्त औजारे नाहीशी झाली.घरोघरी असलेली जाती,पाटे,वरवंटे यासारख्या दगडी वस्तू दिसेनाश्या झाल्या. अश वस्तू तयार करणारे,त्या वस्तू विकून त्यावर उदरनिर्वाह करणारे भटक्या जमातींचा आर्थिक प्रश्न गंभिर बनला.घिसाडी,बेलदार,वडर,कैकाडी,वंजारी,लमाण,वैदू,गोपाळ, कोल्हाटि,दरवेशी ,कुंचेवाले, भगत, वाघे,हिजडे ,आराधी,जोगतिणी अशा नानाविध भटक्या जमाती उदरनिर्वाहाकरिता सतत भटकत असतात.भटकणे,गाबाहेर रहणे, गुन्हेगारी करणे,भिक्षा मागणे,कष्ट करणे हेच भटक्या धरले आहे.ही भटकंती कित्येक वर्षांपासून पिढी दर पिढी चालत आल्यामुळे 'भटकणे' ही त्यांची सवयच झाली.भटक्यांची वेगळी संकृती निर्माण झाली.उदा.बंजारा,पारधी जमातीमध्ये घर बांधणे अधर्म मानले,एका ठिकाणी चूल न करता तीन दगडांची चूल करून स्वयंपाक करणे,वाहते पाणी पिणे अशा अनेक बाबी रूढ झाल्या.भटक्यांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनामध्ये भटकणे धर्म मानला गेला.भटकंतीमुळे समाजाला स्थिरता नाही,उत्पन्नाची कोणतीच साधने उपलब्ध नाहीत,शिक्षणचा अभाव परिणामी यांचे आर्थिक जीवन अप्रगतच राहिले.

व्ही.राघवय्या यांनी आपल्या नोमॅड या ग्रंथात भटकंती करणा-या जमातींचे वर्गीकरण केले आहे.

- 1 अन्न गोळा करत भटकंती करणा-या जमाती.
- 2 प्राणि पाळण्याच्या निमित्ताने भटकणारे.
- 3 छोटे मोठे व्यापार निमित्ताने भटकणारे.
- 4 भिक्षा मागणा-या जमाती.

पुढे कांही भटकणा-या जमातींनी आपले व्यवसाय बदलले तरी आपले व्यवसाय असे निवडले की त्यामुळे भटकंती कायम राहिली.म्हणजे काळाच्या ओघात भटकंती व्यवसाय बंद पडले तरी पोटाकरिता भटकण्याचेच व्यवसाय त्यांनी निवडले. या भटकणा-या जमातींचा गावगाडयाशी संपर्क आल्याने गावात घराचे बांधकाम निघाले की बेलदार गावात येत असे हे बांधकामात मदत करणे,गावाचे आरोग्य चांगले रहावे याकरीता जडी-बुटि विकत गावोगाव भटकंती करीत. अशा कांही जमाती गावगाडयाला आवश्यक म्हणून फिरत असतात.'मसनजोगी' अत्यंविधीच्या वेळी जे दानधर्म करतात त्यावर आपला उदरनिर्वाह करतात. 'पांगुळ'गावात दिवस उगवण्यापुर्वी झाडावर बसून दान पावलं म्हणून ओरडत भीक मागत फिरत बसतो. लोकांच्या दयेवर, दानधर्मावर, उपकारावर या जमाती जगत आहेत.

'तमाशा'हा महाराष्ट्राचा खास लोककला प्रकार,जनसामान्यांचे मनोरंजन करणारा.या कलेच्या निर्मितीसाठी व संवर्धनासाठी याच भटक्या-विमुक्त कलावंतांनी पिढ्यांपिढ्यापासून स्वतः अर्धपोटी राहून वेळोवेळी उपेक्षा,अपमान,अन्याय-अत्याचार सहन करून ही कला जीवंत ठेवली आहे.तमाशा मध्ये डोंबारी, काल्हाटी समाजातील स्त्रियांचे स्थान महत्वाचे आहे.कोल्हाटी नृत्यागणांनी नृत्याच्या परंपरेतून तमाशा लोक रंगभूमीवर आणला आहे.तमाशातील आणखी एक विनोदी पात्र म्हणजे 'बहुरूपी' जो विविध रूपे धारण करतो. बहुरूपी तमाशामध्ये निरनिराळे आवाज काढून विनोद करून लोकांना हासवत असे.सद्यस्थितीत मनोरंजनाच्या बदलत्या साधनांमुळे लोकांनी तमाशा लोकप्रकाराकडे पाठ फिरविल्याने तमाशा कलावंताची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत हालाखीची झाली आहे.

सद्यःस्थिती

दुर्दैवाची गोष्ट म्हणवी लागेल की अजुनही प्रस्थापित व्यवस्थेने भटक्या-विमुक्तांना स्वीकारलेले नाही. भटक्यांची स्थिती आजही फार बदलेली नाही,पण त्यांच्यामध्येही परिवर्तनाची ओढ लागली आहे.भटक्यांनी संघटना निर्माण केल्या आहेत.या संघटना आम्हांला काम द्या म्हणून मागणी करत आहेत.स्थिर होण्याची प्रक्रिया सुरू आहे.भारतीय राज्यघटनेकडून त्यांना कांही थोडेफार मिळत आहे.त्यांच्यासाठी कांही ठिकाणी

आश्रम शाळांमधून शिक्षणाची सोय झाल्याने कांहीजण शिक्षण घेत आहेत.या जमातीतधील कांही उच्चविद्याविभूषित झाले आहेत.ते आपल्या समाजाचे प्रश्न समाजासमोर मांडत आहेत.उदा.मतीन भोसले फासेपारधी समाजाचा मुलगा जिल्हा परिषद शाळेत शिक्षण घेवून डी.एड.झाला.सरकारी नोकरी लागली.पण आपल्या जमातीच्या मुलांचं काय? म्हणून शासकीय नोकरी सोडून 2012 मध्ये 85 भटक्या -विमुक्तांना घेवून कुडाच्या भिंती उभ्या करून शाळा सुरु केली.आज या शाळेत 198 मुली व 252 मुले शिकत आहेत.कोणतेही सरकारी अनुदान नाही. शाळेला आश्रमशाळेची मान्यता मिळावी. म्हणून रेल,रस्ता रोको, अनेकवेळा उपोषण, राष्ट्रपती ते सध्याचे मुख्यमंत्री,पालकमंत्री, आदिवासी मंत्री,विविध मान्यवर या सर्वांना या संदर्भात निवेदन देवून सुध्दा आजतागायत कोणतीही कार्यवाही झालेली नाही.सेवाभावी संस्थेच्या दयेवरच या शाळेचा खर्च चालू आहे.शाळेचे असंख्य प्रश्न असल्याने शाळेला नावच 'प्रश्नचिन्ह' असे दिले आहे.एकूणच स्वतंत्र भारतातील लोकशाहीच्या राज्यकर्त्यांनी माणूस म्हणून जगण्याचा साधा प्रश्न देखील सोडविलेला नाही.

शासनाचे प्रयत्न

स्वतंत्र भारताने 1947 पासून ते आजतागायत जाती जमाती आणि विविध प्रवर्गासाठी अनेक समित्या, आयोग नेमले गेले.

1947	Criminal Tribes Inquiry Committee
1949	अय्यंगार समिती
1953	कालेलकर समिती
1965	लोकूर समिती
1980	मंडल आयोग
2002	न्या.व्यंकटचल्लया आयोग
2008	रेणके आयोग

या सर्वच समित्या, आयोगामध्ये DT-NT-DNT-SNT यांच्यासाठी वेगवेगळ्या शिफारशी केल्या, विविध मुलभूत सुधारणा सूचविल्या परंतू प्रत्यक्षात अमंलबजावणी झाली नाही.

सारांश

भटक्या-विमुक्तांकडे सामाजिक पातळीपासून शासकीय पातळीपर्यंत विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.हा समाज भारतीय समाजव्यवस्थेचाच एक भाग असूनही कुठलेच हक्क आणि अधिकार या जमाती पर्यंत आजतागायत पाहिजे त्या प्रमाणात पोहचलेल्या दिसत नाहीत. ही दुर्दैवाची गोष्ट म्हणवी लागेल.प्रस्थापित व्यवस्थेने भटक्या-विमुक्तांना पूर्णतः स्वीकारलेले नाही असे का? समाजप्रवाहात माणूसपणाचे जीवन त्यांना मिळवून देण्याससाठी आपण काय करू शकतो? या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे गरजेचे आहे.सामाजिक बांधिलकी या नात्याने भटक्या-विमुक्त जमातीमधील बहुसंख्य जमातीकडे जी पारंपारिक कलाकौशल्य आहेत त्यांचा उपयोग या जागतिकीकरणाच्या युगात कसा करून घेता येईल याचाही विचार आणि कृती होणे आवश्यक आहे.पारधी जमात जन्मतः चपळ असतात. या जमातीमधील तरुणांना प्रशिक्षण देवून राष्ट्रिय खेळाडू तयार करता येतील.हा प्रयोग हेमलकसा येथे केला आहे.कोल्हाटी,डोबारी, गोपाळ या जमातीतील मुलांना कसरीतीचे शिक्षण कुटुंबातूनच दिले जाते.या मुलांना जिम्नॅस्टिकचे प्रशिक्षण दिले तर ही मुलेही आपली गुणवत्ता सिध्द करतील.त्यांच्या जीवनाला स्थिरता प्राप्त करून देणे महत्वाचे आहे. स्थिरता प्राप्त झाली तर शिक्षण, जनगणना, मतदार नोंदणी या गोष्टी होतील.

संदर्भग्रंथ

- अनिष्टप्रथा : उत्तम कांबळे
- फिरस्तू : अजित मिणेकर
- अंधारवाटा : संपादक-श्रीकांत मुद्दे
- सिटी ऑफ मांडवी : राठोड उमा मनोगत पृ.07
- मराठी विश्वकोश खंड-12: जोशी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री
- मुलाखती
- इंटरनेट

- वृत्तपत्र

***

भारतीय कला व स्थापत्यात भटक्या जमातीचे योगदान

सावंत जगन्नाथ बाबासो

संशोधक: इतिहास विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.

भारतातील भटक्या जमाती पैकी वडार ही एक 'अदिम जमात'¹ (Aboriginal Tribe) आहे. दक्षिण भारतातील तमिळनाडू, आंध्रप्रदेश, तेलंगणा, कर्नाटक, केरळ, महाराष्ट्र, ओडिसा व गुजरात इत्यादी राज्यात प्राचीन काळापासून त्यांचे वास्तव्य आहे. वडार जमातीचे मुळ वस्तीस्थान तमिळनाडू व आंध्रप्रदेश असून वडार जमात ही तेलगू सदृश्य (Analougous) भाषा बोलतात. बेळगाव जिल्हा गॅजेटनुसार 'वडार' हा शब्द कन्नड भाषेतील 'वोडु' या शब्दावरून आला आहे, वोडु याचा अर्थ दगडीबांध किंवा बंधारा बांधणारे (Stonedam-worker) असा होतो. माझ्या मते, प्राकृत शब्द 'सेलवढकी' (Stonemason) व संस्कृत 'वर्धकी' (Mason) या शब्दावरून 'वडार' हा शब्द आला असावा. अन्न व व्यवसायासाठी भटकंती करत आज ही जमात संपूर्ण भारतात विविध नावांनी वास्तव्य करताना दिसते. महाराष्ट्रात या जमातीला वडार, वडुर, मातीवडार, दगडीवडार, पाथरवट, व 'प्याडर'² (पेशवेकाळात), कर्नाटकमध्ये वडार, कलकोल, भोवीवडार, कल्लूवडार (कन्नड मध्ये 'कल्लू' म्हणजे 'दगड') आंध्र व तेलंगणात वडार, वाडर, वोड्डा, वड्डाराजलु, डोंगावडार, 'टक्कूरवडार'³ तर तमिळनाडू मध्ये इसुराये⁴ (जातेवडार), ओड्डुननायकन इत्यादी नावाने ही जमात ओळखली जाते. वडार जमातीचे 'मण्ण'(माती) वडार, 'बंडलावार'(गाडीवडार), जातेवडार, पाथरवट (दगडापासून मूर्ती व अनेक वस्तू बनविणारे) 'बेलदार', घट्टी किंवा डोंगावडार, भामटे, उचले, टक्कूरवडार इत्यादी उपजाती या त्यांच्या व्यवसायावरून पडलेल्या आहेत. "The Caste regards the excavation of stone from quarries, and working in earth to be their original occupation. they are also in tank digging, well-sinking road making, making mill-stones, building mud walls, filling tank embankment and in all kinds of out-door labour".⁵ भारतातील भटक्या जमाती पैकी वडार ही कठीण परिश्रम करणारी जमात म्हणून अनेक पाश्चिमात्य अभ्यासक व अधिकारी यांनी यांची नोंद करून ठेवली आहे. दगड फोडणे, दगडाला आकार देणे, दगडांच्या मुर्ती तयार करणे, मंदीरांचे कोरीवकाम, दगडी इमारत, तलाव व धरणे बांधणे, रस्त्याचे काम, विहिरी खणणे, इत्यादी कामे ही जमात करते तसेच दगडापासून जाते, उखळ, खलबत्ता, पाटावरवंटा अशा समाजाला आवश्यक वस्तू तयार करून विकण्याचे काम करत आसतात.

कला व स्थापत्य : (Art & Architecture) या क्षेत्रात भटक्या जमातीचे कलाकौशल्य (Dexterity) दिसून येते. मौर्य काळातील (इ. स. पूर्व 326-184) विशेषता सम्राट अशोक कालीन इ. स. पू. तिसऱ्या शतकातील सांची, भारहूत व अमरावती स्थापत्यात वडार जमातीचे योगदान होते. 'सांची येथील कोरीवलेखात (Inscription) वडार ('वढकी'⁶-A Stonemason) जमातीचे उल्लेख आहेत. प्राचीन काळात चैत्य, स्तूप व विहार बांधणारे वडार कारागिरांना जेम्स फर्ग्युसनने 'निम्न जातीचे व अदिम रहिवाशी'⁷ असल्याचे म्हटले आहे. सातवाहन राजा यज्ञ सातकर्णीच्या (इ. स. 152-181) काळातील कान्हेरी लेण्यात वडार कारागिराचे वर्णन आहे. सातवाहन शिलालेखात वडारांना 'सेलवढकी'⁸ असे संबोधले आहे. वा. वा. मिराशी याच्या मते, सातवाहन काळात पाथरवटाच्या चार पायच्या पाट्याचा व वरवंट्यांचा उपयोग केला जात होता. नशिक येथील राणीचे (गौतमी) लेणे गौतमीपुत्र सातकर्णीने (इ. स. दुसरे शतक) बौद्ध भिक्षू करिता कोरले या कामात पाथरवट कारागिरांचे सहभाग असावा. श्रीलंकेतील स्थापत्यमध्ये ही भटक्या जमातीचे योगदान आहे. 'मिर्लीदपन्हो'⁹ या पाली ग्रंथात दगडकाम करणाऱ्या मजुरांचे संदर्भ तर महावंश (Mahavasma) मध्ये इ. स. 3-4 शतकातील दगड कापणाऱ्या 'सिध्दान्ता'¹⁰ कारागिराचे वर्णन आहे. इ. स. तिसऱ्या शतकापासून ते अठराव्या शतकापर्यंतचे अनेक विरंगळ (Stone Hero) भारतात सापडलेले आहेत. युद्धात शौर्य गाजवलेल्या व्यक्तीचे विरंगळ (Stone Hero) उभा केले जात आसत, कर्नाटकात त्यांना 'विरंगलू' व तमिळनाडूत 'तातूकाल' असे म्हटले जात होते. दक्षिण भारतातील अनेक विरंगळ भटक्या कारागिरांनी उभा केलेले आहेत. मिरज येथील पटवर्धन राजघराण्यांचा काळात अनेक विरंगळ वडार कारागिरांनी उभा केलेले आहेत. आज ही देवाच्या रूपाने विरंगळ व मृत्यू झालेल्या व्यक्तीचे थडगे उभारण्याचे काम पाथरवट कारागीर करतात.

जाते दळण यंत्र व दगडापासून चाक तयार करण्याच्या पद्धतीचा शोध भटक्या जमातीने लावल्याचा दाखला इतिहासात आढळतो. जात्याचा प्रथम उल्लेख तक्षशिला येथील कुणाल बोध विहारात सापडतो. नेवासे येथे प्राचीन जाते उत्खननात सापडलेले आहेत व ताम्रपाषाण काळातील किल्लाबंध वसाहत असणाऱ्या इनामगांव येथे दगडकाम करणाऱ्या व इतर कारागिरांचे घरे होती. यावरून असे लक्षात येते की या जमातीचे याठिकाणी वास्तव्य असावे. दगडाचे चाक असलेली बैलगाडी ते गाढव व रेड्याच्या साहाय्याने वाहतुकीसाठी वापरत. खाणीतून दगड फोडून, मंदीर, महाल, राजवाडे, किल्ले बांधण्यासाठी दगड व ओझे माल वाहतुकीसाठी गाढव आणि रेड्याचा वापर करत. अखंड खडक फोडून स्तंभ, गुहा, लेणी, मंदीराची निर्मिती या जमाती करत होत्या. याचे उदाहरण म्हणजे, राष्ट्रकूटांच्या काळात (इ.स. 753-982) महाराष्ट्रातील प्राचीन वेरुळ (Ellora) या ठिकाणच्या 'शैवपंथी कैलास मंदिराचे काम पाथरवटांनी 8 व्या शतकात द्रविडियन स्थापत्य शैलीमध्ये केले आहे'.¹¹ यावरून हे स्पष्ट होते की द्रविडीयन स्थापत्य शैलीत वडार जमातीचा वाटा होता. वेरुळची लेणी इ.स. 600-1000 कालावधित हिंदू, बौद्ध, जैन संस्कृतीच्या स्वरूपातून घडवलेले आहेत. वेरुळची लेणी अखंड खडकात कोरलेली असून ही भारतातील सर्वात मोठी शिल्परचना आहे.

भारतात 7 व्या शतकापासून अभिजात शिल्पकलेचा विकास होत गेलेला दिसून येतो. अतापर्यंत अस्तित्वात असलेले अवशेष म्हणजे अखंड खडक फोडून तयार केलेले स्तंभ, गुहा, इमारती होत. अशा प्रकारच्या शिल्पकलेतून निर्माण झालेली स्मारके म्हणजे अजंठा, वेरुळ, आणि एलफंटा येथील लेणी; परंतु या काळात भर होता तो प्रामुख्याने दगडी बांधकामावर,¹² आणि या दगडीकामात वडार कारागिरांचा सहभाग होता. बदामीचे चालुक्य राजा विक्रमादित्यची पत्नी लोकामहादेवीने द्रविडीयन पध्दतीने उभा केलेले इ.स. 740 मधील पट्टकल (Pattadakal) येथील विरुपाक्ष मंदीर व त्रिलोकामहादेवीने उभा केलेले मल्लिकार्जुन मंदीर द्रविडियन स्थापत्य शैलीमध्ये वडार कारागिरांनी बांधलेला असावी याचा ऐतिहासिक पुरावा म्हणजे वडार जमाती मधिल वीरशैव संत सिध्दरामा (इ.स. 12 वे शतक) यांनी सोनलिंगे, सोलापूर येथील 68 शिवलिंगची स्थापना केली होती तसेच काळम्मा मंदिर, रेवणसिध्देश्वर मंदीर, मल्लिकाार्जुन मंदीर, त्रिपुरांतकेश्वर मंदीर, व सिध्देश्वर मंदीर, सोलापूर येथिल मंदीरे सिध्दरामा व पाथरवट कारागिरानी उभी केली आहेत. हंम्पीचे (विजयनगर) राजा हरीहरचे समकालीन कवी व लेखक राघवांक रचित 'सिध्दरामेश्वरचरित्रे' (कन्नड ग्रंथ) मध्ये, वीरशैव संत अल्लमाप्रभू हे सोनलिंगेला आले असताना तेथिल तलावाचे काम करणारऱ्या पाथरवटांना विचारले, 'तुमचा मुख्य वडार कोठे गेला आहे'.¹³ कवी राघवांकने, सिध्दरामा व पाथरवट कारागिराचे मंदिरे व तलाव बांधण्या संदर्भात वर्णन कलेले आहे. सिध्दरामा हा संत असून ही दगड घडविण्याचे व मंदिरे बांधण्याचे काम करत असत. दक्षिण भारतातील महिला व पुरुषांना धार्मिक समानता बाबत उपदेश देणारे वीरशैव संत बसवण्णा यांच्या सामाजिक, धार्मिक चळवळ पुढे चेन्नाबसवण्णा, अक्कामहादेवी, अल्लमाप्रभू व सिध्दरामा यांनी चालवले. व्यंकटेश्वर मंदीर, तिरुमला (आंध्रप्रदेश), राष्ट्रकुट व चालुक्य काळातील यलाम्मा उर्फ रेणुका मंदीर, सौंदती (कर्नाटक) आणि विजयनगर कालीन कला व स्थापत्यात या जमातीचा वाटा असल्याचे ऐतिहासिक दाखले मिळतात. 11 व्या शतकातील जगदेव परमार लिखित 'रासमाला' मध्ये, 'चालुक्यराजा सिध्दराजा जयसिंह काळात वडार जमातीला तलाव खोदण्याचे काम दिले होते'.¹⁴

सेवुना उर्फ यादव काळातील (इ.स. 850-1334) पंतप्रधान हेमाद्री पंडीत याच्या देखरेखाली बांधलेले मंदीरे 'हेमाडपंथी' म्हणून ओळखले जाते. 13 व्या शतकापासून हेमाडपंथी मंदीरे बांधण्यात काळा दगड (black stone) जास्त प्रमाणात वापरण्यात येत होता. उदा. 12 व्या शतकातील तुळजाभवानी मंदीर जि. उस्मानाबाद व 13 व्या शतकातील औढ नागनाथ मंदीर जि. हिंगोली, महाराष्ट्र येथील तसेच यादवांची राजधानी देवगिरी (दौलताबाद) येथील किल्ला व तटबंधी बांधण्यात पाथरवट होते. यादव राजे भिल्लाम्मा, सिंघना, व रामचंद्र यांच्या काळातील कोरीव लेखात पाथरवटांनी वडार जमातीच्या सिध्दरामाचे वचन कोरलेले आहेत.¹⁵ शिवकाळात पाथरवटांनी उभा केलेले अनेक मंदीरे हेमाडपंथी स्वरूपाचे होते.

शिवकाल, पेशवेकाल, निजामशाही काळातील किल्ले, महाल, राजवाडे, मंदिरे बांधण्याचे काम ही जमात करत होती. कोंडाणा उर्फ सिंहगड, लिंगाणा, जयगड, लोहगड, सज्जनगड, पन्हाळागड, राजगड, तोरणा, प्रतापगड, विजयदुर्ग, सिंधुदुर्ग, राजकोट इत्यादी गड शिवपूर्वकाल व शिवकालात वडार कारागीरांनी बांधले आहेत. पाथरवट कारागीरांचे किल्ल्यांची बांधणी व डागडुजी संदर्भात माहिती सभासद बखर,

अज्ञापत्रात आणि मराठेकालीन मोडी कागदपत्रात मिळतात. शिवाजी महाराज यांच्या काळात 25/11/1664 रोजी सिंधुदुर्ग किल्ला बांधण्यासाठी 500 पाथरवट कारागीरांना कामास लावले होते व 200 लोहार (घिसाडी) कारागीर ही होते.¹⁶ शिवकाळातील जगदिश्वर दरवाज्यातील उंबरठ्यावरील शिलालेखात 'सेवेचे ठाई तत्पर हीरोजी इटळकर' असा उल्लेख आढळतो. हीरोजी इटळकर हे वडार जमातीतील होता पण इतिहासात त्यांचा चुकीचा उल्लेख केला गेलेला आहे. रायगड व सिंधुदुर्ग किल्याचे बांधकाम वडार समाजातील हीरोजी इटळकर व पाथरवट कारागिरांनी केले आहे. सिंधुदुर्ग किल्ला बांधण्यासाठी हीरोजी इटळकरांना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी पत्र लिहले, 'आमचे लक्ष सिंधुदुर्ग स्थिरावले असे हे बरे जाने अवघे काम चखोट करणे. माणसे नवी आहेत ती त्यास सांभळीन इत्येकांच उपेग करोन घेणे, पाया बहुत भला रुंद घेणे. खाली अवघा कातळ तरी बरी थोर इमारत तस्माद दो बाजूस दोन हात जागा सोडोन तर उभारता ये इतकी रुंदी घेणे तर कोठे रुंद तर कोठे जागा अरुंद येणेप्रमाणे धरावा लागतो अनुकूल दिसेल त्याप्रमाणे करावे. पायात ओताव्यापायी शिसे धाडावयाची व्यवस्था केली असे निट पाहिन मोजिन माल ताब्यात घेणे. टोपेकर सावकार लबाड जात डोळ्यातील काजळ चोरुन नितील पता लागो देणार नाहीत. पुनःतत्परतेने त्या कामाचा रोजमुरा मागतील सावध असने. गोडे पाणी हाताशी बहुत पाण्याच्या साठ्यापायी टाक्या बांधून त्यात वाळू साठविणे. गोड्या पाण्यामध्ये चार दोनदा भिजू देणे खारटपणा धुतले जाईल. चुनखडी घाटावरून पाठवित आहे बरी तपासून घेत जाने मिसळ असणार नाही. तरी सावध असणे उत्तम रोजमुद्रा हररोज देत जाने त्यास किमपी प्रश्नच न देणे. दगडावर दगड रचून कोणीही किल्ले उभारील, पण तिथल्या माणसांची मने मातीत मिसळोन तर गडकोट उभारले तर ते अधिक भक्कम बनतील.'¹⁷

पुणे येथील स्थापत्य कलेचा उत्कृष्ट नमुना असणारा 'शनिवारवाडा'(1732) बांधण्यात मोराजी पाथरवट,¹⁸ व वडार कारागीराचा सहभाग होता. पेशवेकालीन अनेक किल्ल्यांची डागडुजी पाथरवट कारागीरांने केले आहे. पेशवेकालीन मंदिरे, राजवाडे, महाल उभारण्याचे काम वडार जमात करत होती. 'पेशवेकाळात पुण्यातील बुधवार पेठेत कामासाठी पाथरवट कारागीराचा एक वर्ग होता'¹⁹ मातीवडार जमात पेशवेकाळात गावगाड्याबाहेर वस्ती करून राहत होती.²⁰ सोलापूर येथील सिध्देश्वर मंदीर, सांगली येथील गणेश मंदिर (1810-1844), संगमेश्वर मंदीर (1700), केशवनाथ मंदिर, मिरजमधील पटवर्धन राजवाडे व विरंगळ, व्हाईसराय लॉर्ड बॅरन आयर्विनच्या काळातील कृष्णा नदीवरील ब्रिटिशकालीन आयर्विन पुल (1927), विलिंग्डन महाविद्यालय (1925), कलहट्टी धरण बांधण्यासाठी, भिमाण्णा पाथरवट, मुकूंद पाथरवट व बाबु शेट्टी वडार तसेच इतर वडार कारागीर होते. आंध्रप्रदेशातून कर्नाटक व मिरजमार्गे सांगलीत आले व तेथेच स्थायिक झाले. सांगली येथील गणेश मंदिराच्या, गणेशाचे सिंहासन घडविण्यासाठी लागणारा दगड जोतिबाच्या डोंगरावरून आणला होता. गणेश मंदिराचे उत्कृष्ट काम केल्याने चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन यांनी बाबू शेट्टी वडार यांना 'नाईक' किताब दिला. ब्रिटिश व पोर्तुगीज कालीन इमारती, चर्च स्थापत्यात या जमातीचा सहभाग होता. 16 व्या व 17 व्या शतकात दगड बांधकाम करण्यासाठी पॉडिचेरी²¹ येथे अनेक वडार कारागीर राहत होते. ब्रिटिश अभ्यासक एम. मिलवर्ड यांनी आपल्या 'अज्ञात भारतीय कलाकार' मध्ये वडार जमाती संदर्भात म्हणतात, "I noticed at once many interesting types of the waddar tribe plying their customary work of stone cutting; a wild group of them were living in a temporary shelter among the huge rocks they were working on."²² राजर्षी शाहू महाराजांच्या काळात कर्नाटक मधून वडार समाजाला बोलावून, कोल्हापूराला छत्रपतींचा राजवाडा, शालिनी पॅलेस, रंकाळा तलाव, जुनी मंदिरे, व राधानगरी येथील लक्ष्मीबाई बंधारा (Dam) बांधून घेतला. संस्थानातील प्रजेला पाण्याची सोय व्हावी म्हणून 'राधानगरी धरण' बांधण्याचे त्यांचे ध्येय होते, ते म्हणाले होते "My life's work will have been done, when I complete this project"²³ शाहू महाराजांनी शुद्र कारागीर जाती जमातीतील लोकांना संस्थानात जमिनी दिल्या, तेव्हापासून अनेक जाती जमातीचे लोक कोल्हापूर शहरात स्थायिक झाले. स्थायिक झालेल्यांपैकी एक जमात म्हणजे 'वडार' होय.

प्राचीन काळापासून कारागीर व शुद्र जाती जमातीकडून विनावेतन सेवा करून घेण्याच्या प्रथेला 'विष्टी' म्हणत. शुग काळातील (ई. स. पूर्व 185-75) राजघरण्याकडून बौद्ध भिक्षूकांना लेण्या खोदत त्यासाठी दगड काम करणारच्या कारागिराकडून विनावेतन (वेठबेगार) काम करून घेतले जात होते. प्राचीन काळात विहार, चैत्यगृह, स्तूप बांधणे, उभारणे किंवा लेणे कोरीवने म्हणजे स्वर्ग प्राप्तीची साधन मानले जात

होते. अजंठा येथील 26 क्रमांकाच्या लेण्यातील लेखात म्हटले आहे की, 'यावत्कीर्तिर्लीके तावत्सर्गशु मोदते देही चन्द्रार्ककालकल्या कार्या कीर्तिर्महीधेषु'²⁴ अनेक श्रेणी व श्रेष्ठीने (श्रेष्ठीचे वंशज आज उत्तर भारतात 'सेठ' तर दक्षिण भारतात 'शेट्टि' अथवा 'चेट्टियार' म्हणून ओळखले जातात.) विहार, चैत्यगृह, स्तूप बांधणे, उभारणे किंवा लेणे कोरीवण्यासाठी दगड काम करणारऱ्या कारागीरांना कामास लावत होते. पुण्य व स्वर्ग प्राप्तीचे काम असल्याने काम करणारऱ्या मजूरांना याचा मोबदला किती मिळावे?

प्राचीन भारतातील अनेक अदिम जाती जमातीना विना वेतन काम करावा लागत होता. मनु म्हणतो, 'श्रमाचा मोबदला मिळाला नाही तरी 'शुद्रकारागीरांनी विनातकार वेढबिगारी करायचे'²⁵ व 'दगडी वस्तू बनवणारे कारागीरांकडून 1/6 कर घेतला जावा'.²⁶ आपस्तंब धर्मसूत्रात म्हटले आहे की, जर कारागिर किंवा मजूर काम सोडून गेला तर त्याला 'दण्डताडन' (दंड) दिला जावा. कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रात कारागीर वर्गांना 'शुद्रकारुक'²⁷ असे म्हटले. प्राचीन काळात हिंदू धर्मशास्त्रकारांनी 'शुद्रकारागीर जाती जमातीकडून विनावेतन सेवा करून घेण्याच्या अधिकार राजाला दिला होता. प्राचीन काळापासून ते पेशवे काळापर्यंत या जाती जमातींना त्यांच्या श्रमाचा मोबदला मिळाला नाही. मध्यकाळात, 'वेढबेगारांना किल्ल्यांवर खुप कष्टाची कामे करावी लागत असल्याने संबंधीत जमातीचे लोक गावे सोडून जात होती'²⁸ असे अनेक दाखले इतिहासात मिळतात.

भारतातील अनेक अदिम जाती जमातीच्या सामाजिक, राजकिय शौर्य, आर्थिक, धार्मिक, आणि त्यांचे हस्तकला कौशल्य व घडविलेले शिल्पकला व कोरीवकामा संदर्भात अनेक भारतीय अभ्यासकाचे दुर्लक्ष झालेले आहे आणि आजही होत आहे. मंदिर, देवता, किंवा ज्यांचा काळात बांधले त्या राजाचे वर्णन इतिहासात रंगवून सांगितला जातो मात्र त्या शुद्रकारागिरांचा कलागुणाचे वर्णन मात्र काहीच नाही. या कारागिरांनी खोदलेली व बांधलेली लेणी व मंदीरे आज जागतिक पातळीवर नावजलेली आहेत, उदा. अजंठा, वेरूळ इत्यादी. भारतातील भटक्या जमाती कारागिरांचे इतिहासात नोंद घेतली गेलेली नाही, कारण आपल्या देशात इतिहास फक्त उच्च वर्णांचाच असावा असे प्राचीन मानवधर्म शास्त्रकारांनी सांगितलेले आहे. 'स्वधर्म एष सुतस्य साधिर्दृष्ट पुरातने: देवतानामृषीणां च राज्ञां चामित तेजसाम वंशाना धारणं कार्यं श्रुतानां च महात्मनाम इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रह्मवादिभिः'²⁹ इतिहास पुराणात ब्रह्मवाद्यांन द्वारा सांगितलेले देवता, ऋषी, पराक्रमी राजा यांची वंशावळी व महात्म्यांनी सांगितलेल्या गोष्टींचाच असावा असे म्हटले आहे.

मनुस्मृतीत (ई.स.पू.200-ई.स.200) भटक्या जाती जमातींना व्याभिचारी व गुन्हेगारी ठरवले गेले आहे. मनुस्मृतीत वडार, भामटे, देवदासी, मातंग इत्यादींना गुन्हेगार ठरवले गेले, त्यांना धनसंचय करण्यास निर्बंध घातले होते. 'यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्ट कर्मभिः तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत।'³⁰ म्हणजे अधम जातीचा जो कोणी उत्कर्षाच्या लोभाने वरिष्ठ जातीची वृत्ती चालविल त्याचे राजाने सर्वस्व हरण करून ताबडतोब त्याला देशोधडीला लावावे. 'शक्तेनापि दि शुद्रेण न कार्यो धनसंचयः शुद्रो हि धनमासाद्य ब्राम्हणानेव बाधते।'³¹ म्हणजे शुद्राला धनसंचय करण्यास परवानगी असू नये, तो ब्राम्हणास बाधक होईल. 'ज्या जाती पूर्वी स्वतंत्र आणि सुसंपन्न होत्या, त्या कालवशात जित झाल्याने अस्पृश्य व बहिष्कृत केल्या गेल्यावर त्यांना हीन धंदे करणे प्राप्त झाले.'³² जाती जमातीचे उच्च व निम्न क्रमामध्ये मानसिक व शारीरिक श्रमानुसार त्यांची विभागणी करण्यात आली. बी. आर. आंबेडकर यांच्यामते, 'जाती व्यवस्था ही नुसतीच श्रमविभागणी नाही तर ती श्रमिकांची विभागणी आहे'. प्राचीन काळात सुसंपन्न असणाऱ्या अनेक जाती जमातींना हिंदू समाज व्यवस्थेने अस्पृश्य, बहिष्कृत व 'जन्मजात गुन्हेगार' (Born Criminal) ठरविले. भारतामध्ये प्राचीन काळापासून आजपर्यंत कारागिर वर्गांना वंचित व कमी लेखण्यात आले आहे. भारतात असे होण्याचे कारण म्हणजे आपल्या देशातील मुलांना कधीही श्रमाकडे सन्मानाने पाहण्यास शिकविले जात नाही, कारागिरांचा श्रमा संदर्भातील माहिती शालेय अभ्यासक्रमा मध्ये नसतो. भारतीय समाजात श्रमाच्या बाबतीत सन्मानाच्या भावनेचा अभाव आहे कारण जाती व्यवस्थेच्या ढाच्यामध्ये श्रमावर आधारित कोणत्याही गतिविधिला तुच्छ मानले जाते.

'दीपवंश व महावंश' (इ.स.पू. 4 व 5 शतकातील), 'मिलिंदपन्हो' (प्राचीन बौद्ध ग्रंथ), पाली जातक कथेत, कौटिल्य उर्फ चाणक्य यांचे 'अर्थशास्त्र' (इ.स.पू. चौथे शतक), 11 व्या शतकातील जगदेव परमार लिखित 'रासमाला' (गुजरातचे चालुक्यराजा सिध्दराजा जयसिंह काळातील), रॉयल एशियाॅटिक सोसायटीचे

अभ्यासक इत्यादीच्या ग्रंथात वडार जमात ही 'अदिम जातीचे (Aboriginal) निम्न वर्गाचे व शुद्रकारागीर' असे संदर्भ आलेले आहेत. भारतातील अनेक कारागीर, जाती-जमातीचा ऐतिहासिक संदर्भ उपलब्ध असून ही प्रत्येक क्षेत्रात ते दुर्लक्षित राहिले आहेत. कारण आपल्या देशात चातुर्वर्ण्य समर्थक वर्ग असल्याने या शुद्रकारागीर, जाती-जमातीचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक व त्यांच्या कलाकौशल्या संदर्भातील इतिहास लिहला गेलेला नाही.

इतिहासाचा मानवी जीवनाशी अतिशय जवळचा संबंध आहे. ओस्वाल्ड स्पेनग्लेर (Oswald Spengler) अर्नाल्ड टॉयन्बी (Arnold Toyanbee) यांच्या मते, 'इतिहास हा मानवी संस्कृतीचा अभ्यास आहे', प्रत्येक संस्कृतीचे एक विशिष्ट प्रतिक असते. मानवी संस्कृतीच्या घटकांचे स्वरूप त्या प्रतिकातून दृग्गोचर (visible) होते. भटक्या जमाती मधील अनेक व्यक्ती, कारागीर व मजूरांनी इतिहास घडवला आहे. डी. डी. कोसंबी यांच्या मते 'उत्पादक व कामगार वर्ग' इतिहास घडवित असतात. मौर्य व सातवाहन भारतीय कला व स्थापत्य शैलीमध्ये भटक्या जमातीचा वाटा होता. चोल, चालुक्य, राष्ट्रकूट, विजयनगर द्रविडियन स्थापत्य शैलीत व सेवुना (यादव) काळात वडार जमाती मंदिराचे कोरीवकाम (Rock-Engravings) विरंगळ, महाल, राजवाडे किल्ले बांधण्याचे व उभारण्याचे काम करत होते. इ.स. पूर्व पहिल्या शतकापासून ते ब्रिटिश काळापर्यंतचे अनेक वास्तू कला निर्मितीत या जमातीचा वाटा होता असे अनेक ऐतिहासिक संदर्भ पाहिल्यावर लक्षात येते की, प्राचीन काळापासून ते ब्रिटिशकाळापर्यंत कला व स्थापत्य क्षेत्रात भटक्या जमाती अग्रेसर होती. भारतीय कला व स्थापत्यात भटक्या जमातीचे योगदान असून सुध्दा ही जमात ऐतिहासिक लेखनापासून वंचित राहिलेली आहे.

संदर्भ:

- Ferguson James, 'Sanchi and Amravati', India Museum, London, 1868, P. 237
- Joshi P. M. (Ed.), Selection from the Peshwa Daftar, Governmental Central Press, Bombay, 1957, P. 228
- Symhadri Y. C., 'Ex-Criminal Tribes of India', National Publication, Delhi, 1979, P. 36
- Kennedy M., 'Notes on Criminal Classes in the Bombay Presidency', Government Central Press, Bombay, 1908, P. 166
- Syed-Siraj-ul-Hassan, 'The Cast and Tribes of H. E. H. The Nizam Dominion', Delhi, 1909, P. 651
- Luders Heinrich (Ed.), Corpus Inscriptionum Indicarum, voll ii, Part 2, Bharhut Inscriptions, Archaeological Survey of India, 1963, Calcutta, P. 3
- Ferguson James, loc Cit.
- मिराशी वा. वि., 'सातवाहन आणि पश्चिमी क्षत्रप यांचा इतिहास आणि कोरीव लेख', महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1979, पृ. 146
- Max Mullar, The Sacred Books of The East, vol. xxxvi, The Clarendon Press, 1894, London, PP. 66-67
- Journal of the Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society, vol. xxi, Government Printer, Colombo, 1909, PP. 82-83
- इरफान हबीब, कुलकर्णी विजया (अनु.), 'मध्ययुगीन भारत', नॅशनल बुक ट्रस्ट, दिल्ली, 2013, पृ. 41
- कित्ता, पृ. 39
- राघवांक, 'सिध्दरामचरित्र', अध्याय- 9. 82
- Jagdeva Parmar, Alexander K.F.(Tran.), 'Rasmala', Richrdson & Co., London, 1878 P.85
- Paniker K.Ayyappa, 'Medieval Indian Literature an Anthology', vol. 1, Surveys & Selections, P. 675
- सरदेसाई गों. स., 'मराठी रियासत', खंड 1, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 1988, पृ. 273-74

-
- वडार जगन्नाथ, 'कोंकण व पश्चिम महाराष्ट्रातील वडार समाज: एक चिकित्सक अभ्यास', अप्रकाशित एम. फिल. लघुशोध प्रबंध, पुणे विद्यापीठ, पुणे, 2011, पृ. 45-46
  - कित्ता, पृ. 46
  - चिटणीस कृ. ना., 'मध्यकालीन भारत व संकल्पना', भाग 3, पृ. 119
  - कुलकर्णी अ. रा.; खरे ग. ह. (संपा.), 'मराठ्यांचा इतिहास', खंड दुसरा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 1984, पृ. 291-92
  - Niccolao Manucci, William Irvine (Tran.), 'Storia da Mogar', Royal Asiatic Society, London, 1908, P. 214
  - M. Milward, 'Artist in Unknown India', T.werner laurie Ltd., London, 1948, P.45
  - पवार जयसिंगराव (संपा.), 'राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ', महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर, 2007, पृ. 693
  - मिराशी वा. वि., उपरोक्त, पृ. 121
  - मनुस्मृती, 8. 413
  - मनुस्मृती, 7. 131-132
  - कौटिल्य, 'अर्थशास्त्र', 5.2.21
  - चौहान देवीसिंग; खोबरेकर वि.गो., 'भारतीय इतिहास आणि संस्कृती', त्रैमासिक, मुंबई, 1983, पृ. 40
  - वायुपुराण, 1. 31-32
  - शिंदे वि. रा., मंगुडकर मा. प. (संपा.), 'भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न', प्रथमावृत्ती, महाराष्ट्र शासन,, मुंबई, 1976, पृ. 52 व मनुस्मृती, 10. 96
  - शिंदे वि. रा., मंगुडकर मा. प. (संपा.), उपरोक्त. व मनुस्मृती, 10. 129
  - शिंदे वि. रा., मंगुडकर मा. प. (संपा.), उपरोक्त. पृ. 79

***

भटक्या जाती जमातींच्या सामाजिक आर्थिक समस्या एक समाजशासत्रीय अभ्यास

सहा.प्रा.प्रविण रणबागले

समाजशास्त्र विभाग, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.

मजलदरमजल करत सतत भटकंती करून उदरनिर्वाहासाठी भटकत राहणे कधी वेशीच्या आत तर कधी वेशीच्या बाहेर असे जीवन जगणा-या समाजात एक ना अनेक समस्या आ वासून बसलेल्या आहेत. 21 व्या शतकातही अशा समस्यांना भेदत जीवन जगणारा भटका समाज. या समाजाचा विचार करता या समाजात अनेक जाती जमातीचा समावेश होतो. यामध्ये गोसावी, बेलदार, भराडी, गारूडी, गोपाळ, नंदीवाले, पारधी, कोल्हाटी, कैकाडी इ. जमाती येतात. या जमातीचा आपला परंपरागत व्यवसाय करत असताना काळाच्या ओघात परंपरागत व्यवसायाना आधुनिकतेमुळे कळत न कळत खीळ बसत गेल्याने अशिक्षित असणारा व्यवसायीक कौशल्य नसल्याने मिळेल त्या मजूरीवर जीवन जगत असल्याचे दिसत आहे.

अशा या भटकंती जीवन जगणा-या समाजाची पार्श्वभूमी पाहिल्यास भयावह वास्तव समोर आल्याशिवाय राहत नाही. स्वतंत्र्यपूर्व कालखंडात ब्रिटिशकालीन सरकारने 1871 साली गुन्हेगारी कायदा देशात लागू करून त्याची अंमलबजावणी केली. या कायद्याच्या आधाराने जवळ जवळ 42 जातीजमातींना गुन्हेगार ठरविले. एकूणच काय तर भटक्या जाती जमातीच्या कपाळी गुन्हेगारीचा शिक्का मारला गेला. परिणामी भटकंतीचे जीवन भटकतच राहिले. अन्नासाठी दाही दिशा भटकणारा भटक्या विमुक्त जाती जमातींना ना स्वतःचे घर ना शिवार अशी अवस्था या जमातींच्या वाटयाला आलेली होती. आणि आज स्वातंत्र्योत्तर काळात सुद्धा मोठया प्रमाणात तिच अवस्था दिसून येते .

आशिया खंडातील सर्वात मोठा लोकशाही देश म्हणून भारताकडे पाहिले जाते. शिवाय भारतात मोठया प्रमाणात विविधता आहे. यामध्ये जातीय, जमातीय, धार्मिक,भाषिक, प्रांतीय, वांशिक, भौगोलिक अशा इ. बाबत मोठया प्रमाणात विविधता असताना.देशाने जवळ जवळ दीडशे वर्षांच्या ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून स्वातंत्र्य मिळविले 15 ऑगस्ट 1947 साली. मात्र स्वातंत्र्याची गोड फळे या भटक्या जमातीपर्यंत पोहचलेलिक दिसत नाहीत. प्रगतांच्या तुलनेत भटक्या विमुक्त जाती जमातींची संस्कृति वेगळीच असल्याची दिसते. यामध्ये त्यांचे असणारे रीतीरिवाज वेषभूषा लोकरूढी परंपरा बोली भाषा इ. बाबत आपले वेगळेपण जपत जीवन जगत आहे.

खर तर याच देशात जन्माला येऊन उपरे जीवन जगणे यांच्या वाटयाला आलेले असून आज नाना प्रकारच्या समस्यांनी ग्रस्त आसणारा भटका समाज संपूर्ण भारतभर विखुरलेला दिसून येतो. स्थळ काळ परतचे यांच्या समस्या जरी भिन्न भिन्न स्वरूपाच्या असल्या तरी त्यांच्यात एकमात्र समस्या समान स्वरूपात दिसते ति म्हणजे भटकंती होय.

उद्दिष्ट्ये:-

- 1) भटक्या जाती जमातीच्या सामाजिक आर्थिक समस्या जाणून घेणे.
- 2) भटक्या जाती जमातीच्या आर्थिक समस्या जाणून घेणे.

गृहितके :-

- 1) या भटक्या जाती जमातीमध्ये विविध समस्या दिसून येतात.
- 2) शासकीय सोयीसुविधापासून वंचित असल्याने त्यांना विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.

संशोधन पध्दती :-

सदरचे संशोधन हे पूर्णतः दुय्यम साधन सामग्रीवर आधारित असून संदर्भग्रंथ, वृत्तपत्रे, पाक्षिक व इंटरनेट यावर आधारित आहे.

भटक्या जातीजमातींचा अभ्यास करताना दिसून येणा-या समस्या खालीलप्रमाणे

1 शैक्षणिक समस्या:- भटक्या जाती जमातींचे अध्ययन करत असताना प्रकर्षाने दिसून येणारी समस्या म्हणजे शिक्षणाची समस्या. आपल्या टीचभर पोटाचा खळगा भरण्यासाठी सतत भटकंती करणारा भटका समाज एका जागेवर स्थिर नसल्यामुळे या समाजाला शिक्षण घेण्यात अडचण येताना दिसते. काळ बदलला असल्याने या भटक्या समाजातील काहींनी आपल्या परिस्थितीवर मात करून शिक्षण घेतल्याचे जरी दिसत असले तरी पाहिजे त्या प्रमाणात शिक्षणाचे प्रमाण वाढले असे म्हणता येत नाही. शैक्षणिक समस्या बाबत विचार करता या समाजातील अनेक पिढ्यांनी शाळेचा उंबराच ओलांडला नसल्याने शिक्षणाचे महत्व या समाजाला समजलेच नाही. परिणामी मुलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष पालक लक्ष देत नसल्याचे दिसते. या समाजातील शैक्षणिक समस्येबाबत एक भयानक वास्तव दिसून येते ते म्हणजे या लोकांच्याकडे मुलांच्या जन्माच्या नोंदी न केल्यामुळे अनेकांच्याकडे जन्माचे दाखलेच नाहीत. परिणामी शाळेत प्रवेश घेण्यात मोठी अडचण निर्माण होताना दिसते.

भटकंती करत जीवन जगणारा हा भटका विमुक्त समाजाला दिवसभर काबाडकष्ट केल्याशिवाय खायला अन्न मिळत नाही. म्हणून मिळेल ते काम करण्यात हा समाज धन्यता मानतो आणि आपल्या मुलांनी सुध्दा आपल्याबरोबर काम करावे अशी अपेक्षा करत मुलांना रोजगाराला लावले जाते परिणामी मुलांच्या शिक्षणाकडे पाठ फिरवलेली दिसते.

स्वातंत्र्यानंतर देशात शिक्षणाचा प्रसार प्रचार मोठ्या प्रमाणात झाला शासनाने शिक्षणाचे जे जागरण घातले त्यात थोडेच भटके लोक जागृत झाले. कित्येक भटक्या लोकांच्यावर त्याचा प्रभाव पडलेला दिसत नाही. शिवाय ज्या भटक्या लोकांची मुले शिक्षण घेत आहेत. त्यांच्या कौटुंबिक आर्थिक आडचणीमुळे मुलांच्या शिक्षणातील गळती होत आहे. मुलींच्या शिक्षणाबाबत या भटक्या जाती जमातीमध्ये उदासिनता दिसून येते. कारण अज्ञानी पालक म्हणतात. लेक म्हणजे परक्याच धन मग शिक्षण कशाला तिला हवे असा दृष्टिकोण पहावयास मिळतो. शिवाय पालक दिवसभर काबाडकष्ट करण्यासाठी बाहेर पडत असतात. तेव्हा झोपडी, पालं संभाळण्याची व कुटुंबात असणारी लहान मुले संभळण्याची जबाबदारी मुलींच्यावर सोपवली जाते. परिणामी मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होताना दिसते.

2) जातपंचायत :- भारतीय समाजाचे अध्ययनात आढळून येणारे भारतीय समाजाचे एक प्रमुख लक्षण म्हणजे जातीव्यवस्था होय. भारतातील जातीव्यवस्थेचे अध्ययन करून अनेक भारतीय व पाश्चिमात्य समाजशास्त्रज्ञांनी विविध सिध्दात मांडले. डॉ. डी.एन. मजूमदार यांनी जातीची व्याख्या करताना म्हटले "जात म्हणजे बंद वर्ग होय." जातीव्यवस्थेच्या अभ्यासावरून हेच दिसते की ज्या जातीत व्यक्तींचा जन्म झाला आहे तीच त्याची जात. जातीव्यवस्थेचा प्रभाव आजही ग्रामीण समाजातही आढळून येतो. दिवसेदिवस देशाचा विकास होत असताना शिक्षण, औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, जागतिकीकरण इ. मूळे जातीव्यवस्थेत जरी परिवर्तन होताना दिसत असले तरी जातीव्यवस्था समूळ नष्ट झाली असे म्हणता येत नाही.

जातीव्यवस्थेबाबत भटक्या जाती जमातींचा विचार करता यांच्यातही अनेक जाती पोटजाती दिसून येतात. त्यांच्यावर या जातीव्यवस्थेचा प्रभाव आजही दिसून येतो. त्या भटक्या जाती जमातीवरही जातपंचायतीचा प्रभाव दिसून येतो. याचा अर्थ असा नाही की, प्रगत अशा समाजात जातपंचायती नाहीत प्रगतांच्यात सुध्दा जातपंचायती असल्याचे दिसते. भटक्या समाजात शिक्षणा अभावी जातीपंचायतीला महत्व दिले जाते. जातपंचायत हि भटक्या समाजात न्यायसंस्था समजली जाते. या जमातीमध्ये जातपंचायतीच्या

प्रमुखास 'पाटील' 'तळगे' 'पंच' कारभारी अशा वेगवेगळ्या नावाने संबोधले जात जमाती अंतर्गत भावकीत वाद असो किंवा अन्य तक्रारी ज्यामध्ये चोरी, अनैतिक संबंध, घटस्फोट इ. बाबत तक्रारीचे निवारण जातपंचायतीमध्ये केले जाते. गुन्ह्याचे स्वरूप पाहून गुन्हेगाराला जातपंचायत शिक्षा देत.शिक्षेमध्ये विशिष्ट रक्कम दंड म्हणून आकरणी केली जाते. व इतरही भयानक स्वरूपाच्या शाररिक स्वरूपाच्या शिक्षाही दिल्या जाते. या जातीपंचायतीच्या बंधनात राहून आपले जीवन जगावे लागत असल्याने जातपंचायतीने केलेला निर्णय योग्य असो अथवा अयोग्य तो पालन करणे बंधनकारक असल्याने नाहक छळसुध्दा या जाती जमातीमध्ये अनेकांच्या वाटयाला येतो.

आज जातीजमातीमध्ये जसे परिवर्तन होत आहे. तसे त्याच्या या जातपंचायतीमध्ये परिवर्तन होताना दिसत असले तरी वास्तविकता देशात राज्यघटना न्यायसंस्था प्रमुख असूनही कमिअधिक प्रमाणात अदृश्य स्वरूपात जातीपंचायती कार्यरत असल्याचे दिसते हे प्रगतांच्या बरोबरीने भटक्या जाती जमातीची समस्या असल्याचे दिसते.

महाराष्ट्र शासनाने 13 एप्रिल 2016 रोजी सामाजिक बहिष्कार विरोधी कायदा संमत केला. असा कायदा करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य ठरले . याचा परिणाम निश्चितच झालेला दिसून येत असला तरी कमी अधिक प्रमाणात जातीपंचायतींचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते.

3) आर्थिक समस्या:-आज भटक्या विमुक्त जाती जमातींचा अभ्यास करताना प्रकर्षाने जाणवते की,काळाच्या ओघात त्यांच्या पारंपारिक व्यवसायांचा –हास झाल्यामुळे त्यांच्या उपजिविकेचा प्रश्न निर्माण झाल्याचे दिसते. अधुनिकीकरणात जीवन जगत असताना त्यांना सातत्याने विविध आर्थिक अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. त्या आर्थिक अडचणी खालीलप्रमाणे आहेत.

अ) रोजगाराची समस्या :-आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण,यांचा समाजावर चांगलाच प्रभाव पडल्याने संपूर्ण समाज जीवन प्रभावित झाले असून याला अपवाद हा भटका समाज तरी कसा असेल विशेष कौशल्याचा अभाव असल्याने हा समाज रोजगारासाठी वणवण भटकताना दिसत आहे. मिळेल तो रोजगार आणि मिळेल ती मजूरी या तत्वानुसार हा समाज प्रगतांच्या आधाराने जीवन जगताना दिसतो. तंत्रज्ञानाचा अभाव व्यवसायासाठी भांडवलाचा अभाव यामुळे रोजगाराची प्रश्न बिकट झालेला दिसून येतो.मिळाला तर रोजगार अन्यथा तो दिवस बेरोजगार अशीच ससेहोलपट या समाजातील लोकांची आहे.

ब) शैक्षणिक समस्या :-स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रचार झपाटयाने झालेला असल्याने भटक्या विमुक्त जाती जमातींची मूले आता शिक्षण घेऊ लागली असली तरी मुळातच पालक अज्ञान आणि काळाच्या ओघात पारंपारिक व्यवसायाचा होत चाललेला –हास रोजगाराचा प्रश्न यामुळे दैनंदिन खर्चाची तोंडमिळवणीकरता येत नसल्याने शिक्षणाचा खर्च परवडत नाही. शिवाय शिक्षण घेऊन रोजगारासाठी भटकत असल्याचे चित्र समाजात असल्याने शिक्षण घेण्याची मानसिकता होत नसल्याचे दिसते.

क) सण उत्सव धार्मिक कार्यक्रम व अंधध्दावरील खर्च :-अठरा विश्व दारिद्र्यामध्ये गुंतला गेलेल्या भटक्या विमुक्त समाजात अंधध्दा तितक्याच प्रमाणात बोकाळलेल्या दिसून येतात. या अंधध्दपोटी या जाती जमातीमध्ये बराच नाहक खर्च केला जातो.यामध्ये सावकारांच्याकडून कर्ज काढून जत्रा साज-या केल्या जातात. या कर्जामुळे रोजच्या जीवनात आर्थिक अडचणींना त्यांना सामोरे जावे लागते.

ड) दंड :-भटक्या जाती जमातीमध्ये जाती पंचायतीला आजही महत्व दिले जाते. जातीपंचायतीने दिलेले निर्णय मान्य केले जातात. जातीअंतर्गत चारी तंटे अनैतिक संबंध इ. बाबत शिक्षा व दंड दिला जातो. एक तर या जमातीमधील लोकांना रोजगार मिळत नाही. त्यातून जात पंचायतीने केलेले दंड भरावे लागत असल्यामुळे आणखीनच दारिद्र्यामध्ये भर पडत जाते. परिणामी पून्हा आर्थिक ससेहोलपट सुरु होते.

4) **पारंपारिक व्यवसायाचा –हास** :-भटक्या विमुक्त जाती जमातींची संस्कृती वेगळीच आहे. त्यांच्या संस्कृतीमध्ये डोकावून पाहिल्यास त्यांचे पारंपारिक व्यवसायावर चालणारे जीवनाचे चक्र दिसल्याशिवाय राहत नाही. खरतर दिवसभर काबाड कष्ट केल्याशिवाय हातातोंडाची गाठ पडत नाही. म्हणजेच काम केल्याशिवाय दाम मिळत नाही. भटक्याविमुक्त जाती जमाती आपला पारंपारिक व्यवसाय करून आपला उदरनिर्वाह करताना दिसतात. यामध्ये अनेक भटक्या विमुक्त जाती जमातींचा पारंपारिक व्यवसाय हा प्राण्यावर अवलंबून असल्याचे दिसून येतो. यामध्ये गारूडी नंदीवाले माकडवाले माकडवाले इ. जमातींचा समावेश होतो. सापांचा माकडांचा नंदीबैल इ. प्राण्यांचा खेळ करून दाखवून आपली उपजिविका व परंपरेने चालत आलेले व्यवसाय करून लोकांचे मनोरंजनही करत असत व आपल्या कलेचे जतनही करत होत्या. परंतू पशू कुरता प्रतिबंधक अधिनियम 1960 नुसार त्यांच्या या पारंपारिक व्यवसायावर मर्यादा येऊ लागल्या शिवाय हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय ग्रामीण भागावरही अवलंबून असल्याने गावो गावी भटकंती करत. परंतू आज मनोरंजनाची साधने वाढली यामध्ये टिव्ही, टेपरेकॉर्ड, मोबाईल इ. करमणुक साधनात मोठया प्रमाणात वाढझाल्याने लोक आता पारंपारिक कलेला महत्व देईनासे झालेत. परिणामी अशा व्यवसायांचा –हास होऊ लागल्याचे दिसत आहे. शिवाय भटके विमुक्त जाती जमातीचे लोक समाज उपयोगी पडणा-या वस्तू पूरविण्याचे काम पारंपारिक व्यवसायाच्या सहाय्याने करत असत. यामध्ये कैंकाडी टोपल्या तयार करत, शिकलगार चाकू सूरीला धार लावत, वडार दगडकाम करत, वैदू जडीबुटीची औषधे विकत अशा इ. जमाती भटकंती करून आपला उदरनिर्वाह करत परंतू औद्योगिकीकरणाचा संपूर्ण जगभर प्रसारझाला. भारतात औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, आधुनिक तंत्रज्ञान यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा झपाटयाने विकास होत गेला आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने नवनवीन सुंदर व सुबक वस्तू माफक दरात उपलब्ध होऊ लागल्या परिणामी भटक्या विमुक्तांच्या वस्तूंचे महत्व दिवसेदिवस कमीच होत चालले आहे परिणामी त्यांचे पारंपारिक व्यवसाय –हास पावत चालले असल्याचे दिसते.

5) **शासकीय सोयी सुविधा** :-या जमातींचा अभ्सास करताना दिसून येते की या जमाती अज्ञानी आहेत शिवाय त्यांची सातत्याने या गावातून त्या गावात भटकंती होत आसते. ज्या गावात हा समाज राहतो त्या गावात त्याला स्वताचे मालकीचे घर नाही ना वसलेल्या जागेचा 7/12 नाही. शिवारात शेती नाही. असे अनेक भटक्या विमुक्त जाती जमातीचे लोक बेघर वास्तव्य करताना दिसून येतात. शुध्द पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न अशा एक ना अनेक सुविधासून वंचित उपेक्षित लोक दिसून येतात. भटक्या जाती जमातीमधील अनेक लोकांच्याकडे जन्माचे दाखले नाहीत तर ज्याच्यावर शिधा मिळतो ति शिधापत्रिका नाही. राष्ट्रीयत्वाची ओळख सांगणारे निवडणूक ओळखपत्र, आधारकार्ड नसल्याचेच दिसते.बँकेत याची बचत खती नाहीत कारण यांच्याकडे बचत खते घेण्यासाठी आवश्यक असणारी कागदपत्रेच नाहीत. परिणामी बचत होत नाही. व्यवसायासाठी कर्ज घ्यावयाचे म्हटले तरी आवश्यक ती कागदपत्रे नाहीत परिणामी भांडवला अभावी व्यवसाय सुरू करता येत नाही.

राष्ट्राच्या विकास प्रक्रियेचा विचार करता या समाजाला अशा कागदपत्रा अभावी शासनाच्या सोयीसुविधापासून वंचित राहवे लागत असल्याचे दिसते. या शासकीय कागदपत्रांचा एकमेव परिणाम या समाजावर झाला तो म्हणजे कित्येकांना शिक्षण मिळाले नाही तर कित्येक शिकले पण त्यांना नोकरी मिळाली नसल्याने पर्यायी कामे करावी लागली.

6) **अंधधुध्दा व प्रथा** :- परंपरेच्या बंधनात राहून मजल दरमजल करत जीवन जगत आपल्या आपल्या भल्याबु-याची चिंता परमेश्वरावर सोडून भटकंती जीवन जगणारा भटका समाज ज्ञानगंगेच्या प्रवाहापासून कोसो दुर असल्यामुळे अंधधुध्देचे भूत मानगुटीवर बसलेले दिसते. अंधधुध्देमुळे या समाजाची मोठया प्रमाणात अधोगतीच झालेली दिसते. आजहि ब-याच प्रमाणात आजारपणाच औषध हे मांत्रिक भोंदू बाबा यांच्यात

शोधताना हा समाज दिसतो. देवाच्या नावाचा अंगारा लावला जातो देवाला नवस बोलले जातात. तर या जमाती मध्ये बोकड, कोंबड्यांचा बळी देण्याची प्रथा वाघ्या मुरळी, देवदासी इ.प्रथा दिसून येतात. जादूटोणा भानामती यावर विश्वास ठेवत असल्याने नाहक खर्च ते करताना दिसतात. अलिकडील काळात हा समाज जागृत होत असला तरी या समाजातील सर्वच प्रथा परंपरा अंधधुध्दा संपल्याचे दिसत नाहीत.काही जातीजमातीमध्ये वधूवराची कौमार्य चाचणी हीअनिष्ट प्रथा असल्याचे दिसते. अशा व अनेक समस्यांनी भटक्या विमुक्त जातीजमातींचे जीवन ग्रासलेले आपणास दिसते.

निष्कर्ष :- भटक्या विमुक्त जाती जमातीमधील मुले शिकत असली तरी शिक्षणाचे प्रमाण हवे तेवढे वाढलेले दिसत नाही.पारंपारिक व्यवसायाचा –हास झाल्यामुळे, विशेष कौशल्याच्या अभावी आज त्यांचा रोजगाराचा प्रश्न बिकट झाल्याचे दिसते. शिवाय या जाती जमातीवर जातीपंचायतींचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. या जमातीमधील लोक हे अज्ञानी असल्यामुळे त्यांच्यावर अंधधुध्देचा मोठा प्रभावही दिसून येतो. परिणामी हे लोक यात्रा, जत्रा, सण, उत्सव व अंधधुध्दा यावर मोठ्या प्रमोणत खर्च करत असतात. प्रसंगी व्याजानेही कर्ज काढून आपल्या अंधधुध्दा पूर्ण करत असतात. परिणामी दैनंदिन जीवनात अनेक आर्थिक अडचणी निर्माण झाल्याचे दिसतात.

उपाययोजना:-1) जातीचे दाखले आधारकार्ड,निवडणूक आळखपत्र, रेशनकार्ड इ. आवश्यक शासकीय कागदपत्रे या जाती जमातींच्या लोकांना उपलब्ध करून दिली पाहिजेत.

2)**जन्माचे दाखले** जन्माची नोंद नसल्यामुळे अनेक मुले शाळाबाह्य असल्याची दिसतात या मुलांना शाळेत येण्यासाठी सरकारी यंत्रणेमार्फत जन्माचे दाखले देउन शिक्षणप्रवाहात आणले पाहिजे.

3) रोजगाराचा प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांना व्यवसायासाठी कर्ज उपलब्ध करून देउन त्यांच्यासाठी व्यवसाय मार्गदर्शन शिबीराचे आयोजन केले पाहिजे.

संदर्भग्रंथ :-

- लक्ष्मण माने – विमुक्तायन महाराष्ट्रातील विमुक्त जमाती : एक चिकित्सक अभ्यास
- रामनाथ चव्हाण – जाती आणि जमाती
- डॉ. नागनाथ कदम – महाराष्ट्रातील भटका समाज : संस्कृती व साहित्य
- पंढरीनाथ पाटील – भटके भाईबंद
- के. ओ. गि-हे – भटक्या
- प्रभाकर मांडे – गावगाड्याबाहेर
- पाक्षिक – परिवर्तनाचा वाटसरू 16 ते 31ऑगस्ट 2017
- दै. महाराष्ट्र टाईम्स 20 डिसेंबर 2017
- इंटरनेट

***

**‘बंजारा’ समुदायातील महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास
(विशेष संदर्भ : सांगली जिल्ह्यातील विटा शहर)**

डॉ. नितीन रणदिवे

समन्वयक सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

भारत हा विविधतेत एकता असणारा देश आहे असे आपण मानतो, जाणतो. त्यामध्ये संस्कृती, कला, परंपरा, वेषभूषा, भौगोलिक परिस्थिती, भाषा, आदींचा यामध्ये समावेश होतो. जात, वर्ण, धर्म याबाबतीत ही भारत देश विविधतेत एकता आहे असे आपण गृहित धरलेले आहे. परंतु या देशाच्या पृथ्वीतलावर असा एक समाज आहे की, ज्याच्या नावावर स्थावर मालकीची इंचभर ही जमीन नाही. ज्या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर भारतीय समाजरचना उभी आहे त्या ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र या चारही वर्ण व्यवस्थेत भटक्या-विमुक्त जाती-जमातीचा समावेश नाही. तरी देखील भारत हा विविधतेत एकता असू शकतो. हे डिजिटल इंडिया, मेक इन इंडिया, स्वच्छ भारत अभियान व बेटी बचाओ अभियानात महाराष्ट्रातील १४ विमुक्त जाती व ४२ भटक्या जमातीचा समावेश होत नाही. म्हणून ‘बंजारा’ समुदायातील महिलांचा सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास (विशेष संदर्भ: सांगली जिल्ह्यातील विटा शहर) या अनुषंगाने प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये विवेचन करण्यात आले आहे.

विषयाचे महत्त्व :

भारतीय राज्यघटनेने देशातील प्रत्येकाला माणूस म्हणून ओळख देण्याची हमी दिली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये असंख्य व्यक्ती समूहांना त्यांच्या मूलभूत हक्कापासून व सुविधांपासून जाणिवपूर्वक दूर ठेवलेले होते यामध्ये प्रामुख्याने भटक्याजाती व विमुक्त जमातींचा समावेश होतो. रोजगार, निवारा, आरोग्य, शिक्षण आणि प्रशिक्षण इ. अनुषंगाने भारतीय राज्यघटनेने सामाजिक न्याय व विकासाच्या समान संधी दिल्या. समाजसुधारकांनी ही यासाठी महत्त्वाची भूमिका घेतली. भारतीय राज्यघटनेमध्ये सामाजिक व आर्थिक वंचितता कमी करण्याच्या तरतुदी असताना भटक्या जाती व विमुक्त जमातींच्या बाबतीत मात्र वैयक्तिक सामाजिक, राजकीय आणि प्रशासकीय पातळीवर अनेक प्रकारच्या समस्या आहेत. या समस्यांचा आढावा घेण्याच्या अनुषंगाने प्रस्तुत शोधनिबंधात विवेचन करण्यात आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. ‘बंजारा’ समुदायातील महिलांचा दर्जा आणि सद्यस्थिती अभ्यासणे.
२. ‘बंजारा’ समुदायाच्या आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. माहिती संकलनासाठी प्राथमिक साधन म्हणून सांगली जिल्ह्याच्या विटा शहरातील ‘बंजारा’ समुदायातील एकूण वीस (२०) कुटूंबाची माहिती घेण्यासाठी प्रश्नावली अनुसूचीचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच दुय्यम साधनामध्ये पुस्तके, ग्रंथ, मासिके, नियतकालिके, दैनिके यांचा संदर्भ साधने म्हणून वापर करण्यात आला आहे.

‘बंजारा’ समुदायातील महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीतील समस्या :

विटा शहरामध्ये ‘बंजारा’ समुदाय विशेषतः मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. सेंट्रींगचे काम, चर खोदण्याचे काम किंवा मिळेल तेथे काम करताना हा ‘बंजारा’ समुदाय दिसतो. या समुदायामध्ये महिलांच्या डोक्यावर पाटी असते व या पाटीमध्ये टॉवेल खोऱ्या व एखादा तांब्या किंवा चरवी असते. हा समुदाय सकाळी सूर्य उगवत असताना कामावर जाताना दिसतो आणि संध्याकाळी सूर्य माळवत असताना घरी परत येताना दिसतो आणि गावाच्या बाजारा दिवशीमात्र हा समुदाय नटून थटून बाजारहाट करताना दिसतो परंतु या समुदायातून शाळेला जाताना कुणी मुलगा मुलगी दिसत नाही. ‘हातावरचे पोट’ म्हणून राबराब राबायचे, कष्ट करायचे आणि आजचा दिवस पुढे ढकलायचा ही दैनंदिनी त्यांची दिसून येते. राष्ट्रीय संपत्तीतील

हा बंजारा समुदाय सुद्धा एक घटक आहे आणि राष्ट्रीय बांधणीमध्ये सुद्धा यांचे मजुरी/कष्ट करते म्हणून योगदान आहे त्यांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा आणि शिक्षण या मूलभूत गरजांबाबत समस्या आहेतच. परंतु मुख्य 'समाज प्रवाहात' सामील होण्याबाबत प्रशासकीय आणि राजकीय व सामाजिक-आर्थिक समस्या आहेत. त्या अनुषंगाने सांगली जिल्ह्यातील विटा शहरातील एकूण २० बंजारा समुदायातील कुंटूंबातील महिलांचा सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा-समाजशास्त्रीय अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने पुढील निवडक प्रश्नांच्या प्रश्नावलीचे विश्लेषण दिले आहे.

माहितीचे विश्लेषण :

१) जातीच्या प्रमाणपत्राबाबत :

जातीचे प्रमाणपत्र हे विकासात्मक योजनांची अंमलबजावणी करताना लाभार्थीना जातीचे प्रमाणपत्र आवश्यक असते. म्हणून आपल्या कुंटूंबाकडे जातीचे प्रमाणपत्र आहे का असा प्रश्न विचारल्यानंतर पुढील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे माहिती मिळाली.

तक्ता क्र. १ : तक्ता कुंटूंबाकडे जातीचे प्रमाणपत्राबाबत दर्शवितो

होय	नाही	एकूण
०१	१९	२०

'बंजारा' समुदायातील एकूण २० कुंटूंबाकडे जातीचे प्रमाणपत्र आहे किंवा नाही याची विचारणा केली असता ०५% कुंटूंबाकडे फक्त जातीचे प्रमाणपत्र आहे आणि एकूण ९५% कुंटूंबाकडे जातीचे प्रमाणपत्र नाही.

२) रेशनकार्डबाबत :

रेशनकार्ड हे स्थानिक असल्याचा पुरावा म्हणून मान्य करण्यात आलेला आहे. रेशनकार्ड असेल तरच शासकीय योजनांचा लाभ मिळतो त्यामुळे आपल्या कुंटूंबाकडे रेशनकार्ड आहे काय? असा प्रश्न विचारल्यानंतर पुढील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे माहिती मिळाली.

तक्ता क्र. २ : तक्ता कुंटूंबाकडे रेशनकार्ड आहे का नाही याबाबत दर्शवितो

होय	नाही	एकूण
०३	१७	२०

जेव्हा 'बंजारा' समुदायातील कुंटूंबाकडे रेशनकार्ड बाबत विचारणा केली असता १५% कुंटूंबाकडे रेशनकार्ड आहेत. तर एकूण ८५% कुंटूंबाकडे रेशनकार्ड नसल्याचे आढळून आले.

३) असल्यास कोणत्या रंगाचे असा प्रश्न विचारल्यास

तक्ता क्र. ३

पांढरे	केसरी	पिवळे
०	३	०

ज्या १५% कुंटूंबाकडे रेशनकार्ड आहेत. ती सर्व केसरी रंगाची आहेत. पांढरे आणि पिवळे रेशनकार्ड असणारे एकही कुंटूंब आढळून आले नाही.

४) आधारकार्ड बाबत

केंद्र सरकारने आधारकार्ड सक्तीचे केले आहे. त्यामुळे आधारकार्डबाबत प्रश्न विचारला असता पुढील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे माहिती उपलब्ध झाली.

तक्ता क्र. ४ : तक्ता आधारकार्ड बाबत माहिती दर्शवितो.

होय	नाही	अपूर्ण	एकूण
०२	१५	०३	२०

आधारकार्ड बाबत विचारले असता एकूण १०% कुंटूंबानी आहेत असे सांगून १५% कुंटूंबानी अपूर्ण असल्याचे सांगितलेले तर ७५% कुंटूंबानी आधारकार्ड नसलेबाबत सांगितले आहे.

‘बंजारा’ कुंटूंबातील महिलांच्या सामाजिक जीवनाविषयी माहिती जाणून घेण्यासाठी

५) महिलांच्या शिक्षणाबाबत

आपल्या कुंटूंबातील महिलांचे शिक्षण कुठपर्यंत झालेले आहे असा प्रश्न विचारला असता. पुढील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे माहिती उपलब्ध झाली.

तक्ता क्र. ५ : महिलांचे शिक्षण कुठपर्यंत झालेले आहे हे दर्शवितो

निरीक्षर	प्राथमिक	माध्यमिक	उच्च माध्यमिक	पदवी	पदव्युत्तर	एकूण
१४	०१	०३	००	०२	००	२०

उपरोक्त तक्त्यावरून ७०% कुंटूंबातील महिला निरक्षर आहेत. ५% महिलांचे प्राथमिक, १५% महिलांचे माध्यमिक तर पदवीपर्यंत १०% महिलांचे शिक्षण झालेले आढळून येते तर उच्च माध्यमिक व पदव्युत्तर पर्यंत शिक्षण झालेल्या महिलांचे प्रमाण हे फक्त ०% असल्याचे आढळून येते.

६) बँक खात्याबाबत

आपल्या कुंटूंबातील महिलांचे बँक खाते उघडले आहेत काय? हा प्रश्न विचारला असता पुढील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे माहिती उपलब्ध होते.

तक्ता क्र. ६ : महिलांच्या बँक खाती उघडलेले आहेत की नाही हे दर्शवितो.

होय	नाही	एकूण
०५	१५	२०

उपरोक्त तक्त्यावरून एकूण २५% महिलांची बँक खाती उघडल्याचे निदर्शनास आले आणि ७५% महिलांनी अजूनही बँक खाती उघडलेली दिसून आली नाही. ज्या मुली शाळेत जातात त्यांचीच ही बँक खाती आहेत.

७) बचतगटासंदर्भात :

आपल्या कुंटूंबातील महिला बचतगटाच्या सदस्या आहेत काय त्याबाबत विचारणा केली असता पुढील तक्त्यावरून माहिती स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. ७ : कुंटूंबातील महिला बचतगटाच्या सदस्या आहेत काय हे दर्शवितो

होय	नाही	एकूण
००	२०	२०

उपरोक्त तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की, ‘बंजारा’ समुदायाच्या कुंटूंबामधील महत्त्वाच्या निर्णयात २५% महिलांना सहभागी करून घेतले जाते तर ७५% महिलांना कुंटूंबातील महत्त्वाच्या निर्णयात सहभागी करून घेतले जात नाही.

८) कुंटूंबातील महत्त्वाच्या निर्णयात महिलांच्या सहभागाबाबत

आपल्या कुंटूंबातील महत्त्वाच्या निर्णयात महिलांना सहभागीकरून घेतले जाते काय याबाबत विचारणा केली असता पुढील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे माहिती स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. ८

होय	नाही	एकूण
०५	१५	२०

उपरोक्त तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की, ‘बंजारा’ समुदायाच्या कुंटूंबामधील महत्त्वाच्या निर्णयात २५% महिलांना सहभागी करून घेतले जाते तर ७५% महिलांना कुंटूंबातील महत्त्वाच्या निर्णयात सहभागी करून घेतले जात नाही.

१) महिलांच्या कामाबाबत

आपल्या कुंटूंबातील महिलांच्या स्वावलंबनासाठी कोणती कामे करतात हे विचारले असता पुढील तक्ता दर्शविलेली माहिती उपलब्ध होते.

तक्ता क्र. ९ : कुंटूंबातील महिला स्वावलंबनासाठी काय काम करतात हे दर्शवितो

नोकरी	मजूरी	दारू काढणे व विक्री करणे	घरकाम	एकूण
००	२०	००	००	२०

बंजारा समुदायातील कुंटूंबातील महिला या स्वावलंबनासाठी १००% महिला मजूरी करताना दिसून येतात. यामध्ये त्यांच्या मुलींचा ही सहभाग दिसून येतो. या महिला शिकलेल्या नसल्याने नोकरी करित नाहीत. तर दारू काढणे व विक्री करणे आणि घरकाम करणे आदींना पसंती देत नाहीत.

१०) स्थावर मालमत्ता (घर/जमीन) महिलांच्या नावे असलेबाबत

आपल्या कुंटूंबातील स्थावर मालमत्ता (घर/जमीन) महिलांच्या नावे आहेत का याबाबत विचारणा केली असता पुढील तक्त्याप्रमाणे माहिती उपलब्ध झाली.

तक्ता क्र. १० : कुंटूंबातील स्थावर मालमत्ता/घर/जमीन/ महिलांच्या नावे आहे का हे दर्शवितो

होय	नाही	एकूण
००	२०	२०

उपरोक्ता तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की, एकाही महिलेच्या नावे स्थावर मालमत्ता (घर/जमीन) असल्याचे आढळून येत नाही.

११) आरोग्य तपासणी बाबत

आपल्या कुंटूंबातील महिलांची नियमित आरोग्य तपासणी केली जाते का? हा प्रश्न विचारला असता पुढील माहिती दर्शविते.

तक्ता क्र. ११ : बंजारा समुदायाचा कुंटूंबातील महिलांची नियमित आरोग्य तपासणी होते का हे दर्शविते.

होय	नाही	एकूण
००	२०	२०

उपरोक्त तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की एकाही महिलांची नियमित आरोग्य तपासणी होताना दिसून येत नाही.

‘बंजारा’समुदायाच्या महिलांच्या आर्थिक जीवनासंबंधी

१२) राहणीमानाबाबत : दारिद्र्य रेषेखालील आपल्या कुंटूंबाची गणना झाली आहे का? हा प्रश्न विचारला असता पुढील माहिती दर्शविते.

तक्ता क्र. १२ : बंजारा समुदायाच्या कुंटूंबाची दारिद्र्यरेषेखालील गणना बाबत माहिती दर्शवितो.

होय	नाही	एकूण
००	२०	२०

उपरोक्त तक्त्यावरून एकाही कुंटूंबाची दारिद्र्यरेषेखालील गणना झाल्याची दिसून येत नाही.

१३) निवारा बाबत :

तक्ता क्र. १३ : बंजारा समुदायाच्या निवारामधील घर प्रकार, बांधकाम स्वरूप, खोल्यांची संख्या, घरमालकी बाबत माहिती दर्शवितो.

घरप्रकार	चाळ	स्वतंत्र घर	झोपडी	एकूण
	००	०२	१८	२०

बांधकामाचे स्वरूप	कच्चे	अर्धे पक्के	पक्के	एकूण	
	१८	००	०२	२०	
खोल्यांची संख्या	एक	दोन	तीनपेक्षा जास्त	एकूण	
	१८	०२	००	२०	
घरमालकी	भाडेतत्त्वावर	शासकीय	स्वतःचे	सोय नाही	एकूण
	००	००	०२	१८	२०

वरील तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की, घरप्रकार मध्ये १८ कुटूंबाकडे झोपडी आहे व फक्त एकूण २ कुटूंबाकडे स्वतंत्र घर आहे. बांधकाम स्वरूपाची माहिती घेतली असता कच्चा स्वरूपातील बांधकाम हे पुन्हा १८ कुटूंबाकडे म्हणजे ९०% कुटूंबाकडे आहे आणि एकूण २ कुटूंबाकडे पक्के घर आहे. खोल्यांची संख्या विचारात घेतली असता हे निदर्शनास आले की, १८ कुटूंबाकडे झोपडी म्हणून एकच खोल्यांची संख्या आहे व दोन खोल्यांची संख्या असणारी दोनच कुटूंबे आहेत.

त्याचबरोबर घरमालकी संदर्भात विचारणा केली असता फक्त दोनच कुटूंबाकडे स्वतःच्या मालकीचे घर आहे नाहीतर एकूण १८ कुटूंबाकडे मालकीची सोय नाही. सामाजिक कार्यकर्ते बाळासाहेब भिंगारदेवे यांनी स्वखुशीने राहण्यास दिलेल्या जागेवर १८ कुटूंबाची झोपडी गेली २४ वर्षे आहेत.

तक्ता क्र. १४ : संडासची सोय, बांथरूमची तसेच, पिण्याच्या पाण्याची सोय याबाबत माहिती दर्शविते

	सार्वजनिक	स्वतंत्र	सोय नाही
संडासची सोय	१८	०२	००
बाथरूमची सोय	००	०२	१८
पिण्याचे पाणी नळ	१८	०२	००

वरील तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की, एकूण १८ कुटूंबाकडे संडासची सोय व पिण्याचे पाणी (नळ) ही सुविधा सार्वजनिकच आहे. स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत दोन सार्वजनिक संडासची सोय विटा नगरपरिषदेच्या वतीने करण्यात आली आहे. मात्र दोन कुटूंबे वगळता इतर १८ कुटूंबाकडे बाथरूमची सोय नाही.

तक्ता क्र. १५ : घरात वीज आहे का याबाबतची माहिती दर्शवितो

होय	नाही	एकूण
२०	००	२०

उपरोक्त तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की, एकूण २० कुटूंबाकडे वीज आहे यातील फक्त २ कुटूंबाकडे स्वतःच्या मालकीची वीज कनेक्शन असून बाकीच्या १८ कुटूंबाकडे शेजारील एका कुटूंबाने सदर कुटूंबाना वीज पुरवठा केला आहे.

तक्ता क्र. १६ : घरात कोणत्या सोयी सुविधा आहेत की माहिती दर्शवितो

पंखा	२	कॉट/पलंग	२	स्टीलकपाट	२	टी. व्ही.	४
सायकल	३	दुचाकी	१	चारचाकी	-	कॉम्प्युटर	-
डीव्हीडी	-	गॅस	१	फ्रीज	१	कुलर	-
फोन/मोबाईल	२०						

उपरोक्त तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की, मोबाईल हे संवादाचे साधन २० कुटूंबाकडे म्हणजे १००% कुटूंबाकडे आहे. टी.व्ही.हे दृकश्राव्य माध्यम ४ कुटूंबाकडे आहे त्यानंतर ३ कुटूंबाकडे सायकल आहे आणि दोन कुटूंबाकडे पंखा, कॉटपलंग व स्टील कपाट असल्याचे आढळून आले. तर दुचाकी, गॅस, फ्रीज मात्र फक्त एकाच कुटूंबाकडे असल्याने आढळून आले. तर चारचाकी, डीव्हीडी, कुलर व कॉम्प्युटर एकाही कुटूंबाकडे आढळून आला नाही. केंद्र वा राज्यसरकारने स्थावर जमीन भटक्या विमुक्तांच्या नावे करणे आवश्यक आहे. खरंतरं मेक इन इंडिया. हा फक्त उद्योग आणि उद्योगपतींसाठी करण्यापेक्षा समाज प्रवाहापासून अलिप्त असणाऱ्यांसाठीही उपयुक्त ठरू शकतो.

शोध :

१. 'बंजारा' समुदायातील महिलांचा दर्जा आणि सद्यस्थिती अनुसूचित जाती-जमाती, इतर मागासप्रवर्ग व खुल्या वर्गातील महिलांपेक्षा भिन्न आहे.
२. 'बंजारा' समुदायातील महिला शैक्षणिक प्रवाहापासून अलिप्त असल्याने शासकीय योजनांचा लाभ मिळत नाही.

निष्कर्ष :

देशाला स्वातंत्र्य मिळून ६८ वर्षे झाली परंतु भटक्या जाती व विमुक्त जमातींना व्यक्तीगत जगण्याचे स्वातंत्र्य अजून ही मिळालेले नाही. या वर्गाला समाज म्हणून मान्यता नाही. भारतीय घटनेत त्यांच्यासाठी कोणतीही तरतूद नाही. कालेलकर आयोगापासून रेणके आयोगापर्यंत अशा अनेक आयोगाची स्थापना घटनेत तरतूद असल्यामुळे करण्यात आली. परंतु यापैकी कोणत्याही आयोगांनी भटक्या-विमुक्तांची लोकसंख्या मोजली नाही. त्यामुळे भटक्या जाती व विमुक्त जमातीच्या सामाजिक समावेशनातील समस्या निर्माण झाल्या आहेत. भारतीय राज्यघटनेने १९५० सालीच संबंध देशभर असलेल्या भटक्या विमुक्त जमातीचा समावेश अनुसूचित जाती जमातीमध्ये केलेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अगोदर पासूनच भटक्या विमुक्त जमातीबाबत भूमिका घेतलेली दिसून येते. लाहोरच्या जातपात तोडक मंडळाच्या लिखित भाषणामध्ये ते म्हणतात, काही जात समूहाला जन्मजात चोर गुन्हेगार ठरविले जाते त्यांना उपेक्षित, अस्पृश्य ठेवल्याने हे हिंदू संस्कृतीस भुषणावह आहे का?

कोणत्याही व्यक्तीला जीवन जगताना अन्नवस्त्र निवारा याचबरोबरच शिक्षण ही मूलभूत गरज आहे यातील फक्त अन्न आणि वस्त्र याचे समावेश झालेले आहे. परंतु निवारा व शिक्षण या गरजांपासून भटक्या जमाती व विमुक्त जाती या अलिप्त आहेत. स्थावर मालमत्तेतील जमीनच त्यांच्या नावावर नसल्याने त्यांना कोणत्याही विकासाकडे जाता येत नाही. म्हणून 'बंजारा' समुदायातील महिलांचा सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, इंडिया आणि भारत यामध्ये असणारा फरक या 'बंजारा' समुदायास लागू होतो. वंचित असणाऱ्या 'बंजारा' समुदायाचे परिघात असणाऱ्या बरोबर समावेश होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

- डॉ.मंडले शैलजा श्रीरंग: विमुक्त व भटक्यांची सद्यस्थिती आणि उपाय योजना अक्षय प्रकाशन, रत्नागिरी, प्रथमावृत्ती, २०१३.
- नागावकर प्रशांत (संपा.), पहिले विमुक्त साहित्य संमेलन दि. १६ व २७ जून २०१३ स्मरणिका भटके विमुक्त जमाती विकास मंच.
- दि. २५/१२/२०१७ रोजी विटा शहरातील लमाण समुदायातील कुंटूंबाकडून प्रश्नावली भरून घेतली.
- मा. श्री. अण्णासाहेब डांगे आर्ट्स, कॉर्मस अँड सायन्स कॉलेज हातकणंगले येथील समाजशास्त्र विभागाचे सहाय्यक प्राध्यापक दत्तात्रय शिंदे यांचेशी चर्चा व प्रश्नावली बाबत विशेष मार्गदर्शन.
- प्रा. राठोड मोतीराम ; भटक्या विमुक्तांना माणूस म्हणून आपण जगू देणार आहोत काय? अप्रकाशित लेख.
- दलितमित्र व्यंकटप्पा भोसले, भटक्या-विमुक्तांचे धर्मांतर अप्रकाशित लेख.
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जात-पात तोडक मंडळ, लाहोर येथील भाषण.

***

कैकाडी जमात : एक समाजशास्त्रीय विवेचन.

प्रा.बी.बी.वाघमोडे

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
डॉ.घाळी कॉलेज,गडहिंग्लज, जि.कोल्हापूर

प्रा. व्ही.टी.तराळ

पी.एचडी.रिसर्च स्कॉलर, समाजशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर

अनेक जाती, भाषा, व जगातील सर्व धर्म-पंथ असलेला तरीही विविधतेतून एकता साधणारा जगाच्या पाठीवरील भारत हा एकमेव देश आहे. या देशातील प्रत्येक जातीनिहाय माणसाच्या जीवनमरणाची संहिता भिन्न-भिन्न प्रकारची आहे, प्रत्येकाची जात वेगळी, जगणे मरणे, वेगळे आहे.ज्याने त्या जातीत जन्मावे, त्याने त्याच जातीत मरावे, हे इथल्या धर्म शास्त्राचे बंधन, त्यामुळे धर्म, जाती, रूढी-परंपरेच्या मर्यादा ओलांडण्याचे धाडस सहसा इथे कोणी करीत नाही. शक्यतो धर्म-जातीच्या मर्यादेतच जगण्याचा प्रयत्न इथला माणूस करीत असतो. अशा या अनेक धर्म असलेल्या समाजव्यवस्थेत जन्मावरून माणसाची जातवार विभागणी तर झालीच आहे. या शिवाय त्या-त्या जातीच्या आणि माणसाचा सामाजिक दर्जा ठरविण्यात आलेला आहे. त्यामुळे प्रत्येक जाती-जमातीच्या वस्त्या वेगळ्या,पाणवटे वेगळे, स्मशाने वेगळी, किंबहुना त्याचे जनजीवनचा वेगवेगळे झालेले आहे. याला पारंपारिक मंडळी आदर्श समाजव्यवस्था म्हणतात.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर या समाजव्यवस्थेला 'उत्तरंडीची विषम व्यवस्था किंवा 'बिनशीडीच्या मनो-याची समाजव्यवस्था' असे म्हणतात ही व्यवस्था आजही या देशात टिकून आहे. अशा या उत्तरंडीच्या किंवा बिनशीडीच्या समाजव्यवस्थेत जगणा-या माणसांना त्यातला जाती-व्यवस्थेत भान आहे. जाती-जमातीच्या जगण्या मरण्याचे भान आहे परंतु इतरांच्या जाती-जमातीत डोकावयाची तसदी सहसा कोणी घेत नाही.त्यामुळे वरकरणी एक असलेली परंतु जाती जमातीत विभागलेली अशी भारतातील माणसे आहेत.अशा विभागलेल्या कैकाडी जमातीचे एक समाजशास्त्रीय विवेचन करण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधामध्ये केले आहे. या शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला असून यासाठी अनेक पुस्तके,मासिके, साप्ताहिके इंटरनेटचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोध निबंध वर्तमानात्मक दृष्टीकोनातून विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

प्रस्तावना :

अनेक जाती, भाषा, व जगातील सर्व धर्म-पंथ असलेला तरीही विविधतेतून एकता साधणारा जगाच्या पाठीवरील भारत हा एकमेव देश आहे.

या देशातील प्रत्येक जातीनिहाय माणसाच्या जीवनमरणाची संहिता भिन्न -भिन्न प्रकारची आहे, प्रत्येकाची जात वेगळी,जगणे मरणे, वेगळे आहे.ज्याने त्या जातीत जन्मावे , त्याने त्याच जातीत मरावे, हे इथल्या धर्म शास्त्राचे बंधन,त्यामुळे धर्म ,जाती ,रूढी-परंपरेच्या मर्यादा ओलांडण्याचे धाडस सहसा इथे कोणी करीत नाही.शक्यातो धर्म-जातीच्या मर्यादेतच जगण्याचा प्रयत्न इथला माणूस करीत असतो.

अशा या अनेक धर्म असलेल्या समाजव्यवस्थेत जन्मावरून माणसाची जातवार विभागणी तर झालीच आहे. या शिवाय त्या-त्या जातीच्या आणि माणसाचा सामाजिक दर्जा ठरविण्यात आलेला आहे. त्यामुळे प्रत्येक जाती-जमातीच्या वस्त्या वेगळ्या,पाणवटे वेगळे, स्मशाने वेगळी, किंबहुना त्याचे जनजीवनचा वेगवेगळे झालेले आहे. याला पारंपारिक मंडळी आदर्श समाजव्यवस्था म्हणतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समाजव्यवस्थेला 'उत्तरंडीची विषम व्यवस्था किंवा 'बिनशीडीच्या मनो-याची समाजव्यवस्था ' असे म्हणतात ही व्यवस्था आजही या देशात टिकून आहे.

अशा या उत्तरंडीच्या किंवा बिनशीडीच्या समाजव्यवस्थेत जगणा-या माणसांना त्यातला जाती -व्यवस्थेत भान आहे. जाती-जमातीच्या जगण्या मरण्याचे भान आहे परंतु इतरांच्या जाती-जमातीत डोकावयाची तसदी सहसा कोणी घेत नाही.त्यामुळे वरकरणी असलेली परंतु जाती-जमातीमुळे विभागलेली अशी भारतीय माणसे आहेत.अशा विभागलेल्या कैकाडी जमातीचे एक समाजशास्त्रीय विवेचन करण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधामध्ये केला आहे. या शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला असून यासाठी अनेक पुस्तके, मासिके, साप्ताहिके

इंटरनेटचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोध निबंध वर्तमानात्मक दृष्टीकोनातून विवेचन करण्याचा प्रत्यन केला गेला आहे.

कैकाडी जमात 1871 च्या गुन्हेगारी कायदानुसार न्याय खाते क्र.3413 दि.3 मे 1912 अन्वये गुन्हेगार म्हणून घोशित करण्यात आली. महाराष्ट्रात 1915 साली ठाणे, विजापूर, सोलापूर, कन्नड या जिल्ह्यात तर मुंबई व तिच्या उपनगरात कैकाड्यांना गुन्हेगार म्हणून घोशित करण्यात आले.

महाराष्ट्राती कैकाडी जमात ही इतर-जाती-जमाती प्रमाणेच अनिष्ट चाली-रिती,रूढी -परंपरामध्ये गुरफटलेली आहे.संख्येने अत्यल्प असलेल्या जमातीचा राजकीय प्रक्रियेत प्रभाव पडत नसला तरी त्यांना टाळता येत नाही. गावकुसाबाहेर राहूनही गुन्हेगारीचा ठसा बसलेली ही जमाती आयुश्याची भटकंती करता करता कुठेतरी गाव म्हणून जीवन जगण्याच्या प्रयत्नातून आपणही स्वतंत्र भारताचे नागरिक आहोत या भावनेतून आपल्या न्याय हक्कासाठी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय प्रक्रियेमध्ये स्वतःची जागा निर्माण करू पहात आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर 13 वर्ष उशीरा तारेच्या कुंपणातून स्वातंत्र्यमिळालेल्या जमातीपैकी कैकाडी एक विमुक्त जमात आहे.

कैकाडी ही एक जमात मूळ दक्षिण भारतातील असून तमिळनाडू,आंध्र या राज्यातून उदरनिर्वाहासाठी फिरत फिरत वेगवेगळ्या राज्यात स्थिरावलेली आहे. 'कैकाडी' या शब्दाचा अर्थ तमिळभाषेत 'कधी' म्हणजे हात आणि 'कुडे' म्हणजे टोपले.शेतात टोपले विणणारा असा होतो. मराठी विष्वकोशात 'कै' म्हणजे हात हाताने काडी वळणारा तो कैकाडी असा शब्द प्रयोग आहे. महाराष्ट्रात गावकैकाडी, धोंतला, पामलोर, माकडवाला, असे कैकाड्यांचे उपप्रकार दिसून येतात. कैकाडी समाज हा संपूर्ण महाराष्ट्रभर सापडणारा समाज आहे. कैकाडी समाजाला आपल्या उदरनिर्वाहासाठी कायमच भटकंती करावी लागली आहे. जंगलातील शिंदीच्या, निर्गुडीच्या, कावळीच्या, फोकापासून डाली, टोपली, पाटया, कर्नीग गावगाड्यात धान्याच्या बदल्यात विकून आपला उदरनिर्वाह करणे हाच कैकाडी जमातीचा पारंपारिक व्यवसाय आहे. कैकाड्यांना निश्चित असे हक्काचे गाव नव्हते. गाढवाच्या पाठीवर आपला संसार घेऊन गावोगावी फिरून उदरनिर्वाह करू लागला. बि-हाडासोबत डुकर व शिकारी कुत्रीदेखील असायची.

ज्या गावात बि-हाड उतरायचे त्या गावाच्या पाटलांची व कोतवालाची परवानगी घ्यावी लागत होती. बि-हाडातील लोकांची संख्या व जनावरांची संख्या याची नोंद पाटलाकडे करावी लागत होती. गाव सोडतानादेखील पाटलाला पूर्व कल्पना देऊनच गाव सोडले जायचे. बि-हाड शिवेबाहेर जाईपर्यंत गावचा कोतवाल निगराणी करायचा. समाजाचा या जमातीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन गुन्हेगार म्हणूनच होता. प्रत्येक ठिकाणी अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागायचे दुसऱ्याच्या बांधावर शेतात फोक कापतान कधी-कधी शेतकरी विळा हिसकावून घ्यायचे,शिव्या द्यायचे, प्रसंगी मारहाणही करायचे.गाढवं कुणाच्या शेतात गेली तर माणसं बि-हाडावर येऊन मारहाण करायची. गावात कुठेही चोरी झाली तरी गावातील माणसं संशय घेऊन कैकाड्यांच्या बि-हाडाच्या दिशेने पळायचे. कैकाड्यांजवळ स्वतःचे काहीच नव्हते.दादा बाब करून जगण्याची वेळ कैकाडी समाजावर आली होती.बि-हाडासोबत एखादा कुणी मेला तर त्याला पुरायलादेखील हक्काची जागा नव्हती. बि-हाडासोबत लहान मुले बाळेअसायची, गावगुंडाकडून, दारूड्यांकडून त्रास व्हायचा दमदाटी व्हायची.पण गावचे पाटील चांगले असेल की दखल घ्यायचे. कैकाडी समाजाची पूर्वी वतनाची गावं असायची, त्याच गावात सुगीसाठी जाणे हा जमातीचा दंडक होता. गाव कुणाचं, शिव कुणाची पण कैकाड्या कैकाड्यामध्ये उपजीविकेसाठी गावं विकली जायची व विकत घेतली जायची.गावकैकाड्यांच्या पारंपारिक व्यवसायाबरोबरच गावातील वराह पालनाचा व्यवसायदेखील होता.वतनाच्या गावात तेथील पाटलाच्या अशिर्वादाने त्या गावात डुकर सोडली जायची.नागराज मंजुळे यांचा फॅट्री चित्रपट कैकाडी जातीवरच असून, या चित्रपटातून कैकाडी जमातीतील स्त्रीजीवन, पुरुशप्रधान संस्कृती, लग्न जमविण्याची पध्दत, खड्ड्यात पडलेले डुक्कर पकडण्यासाठी कचरू कैकाड्याचा गावच्या पाटलांबरोबर झालेला संवाद, पुरुशांच्या हागणदारीच्या ठिकाणी डुक्कर पकडायला कैकाड्यांच्या बायकाचे जाणे, जत्रामध्ये कैकाड्यांनी डोक्यावर घेतलेली प्रकाश बत्ती, जत्रेत नाचताना जब्याला उच्चविर्णयांकडून होणारी धक्काबुक्की, दिली जाणारी अपमानास्पद वागणूक हे सारे येते. कैकाडी समाजाचे

सुरुवातीपासून या देशासाठी खूप मोठे योगदान असूनही या जामातीला सामाजिक व्यवस्थेचे चटके सहन करावे लागत आहेत. जागतिकीकरण आणि औद्योगिकीकरणाच्या कचाट्यात कैकाडी समाजचा पारंपारिक व्यवसाय सापडला आहे. औद्योगिकीकरणामुळे विमुक्त जमातीचे छोटे छोटे व्यवसाय लयाला गेले. धनदांडग्या उद्योगपती लोकांनी या जमातीचे उदरनिर्वाहाचे साधन हिसकावून घेतले. आता पूर्ण प्लॉस्टिकचा जमान आला. कैकाड्याची कला संपुष्टात आली. त्यांची जागा प्लॉस्टिक वस्तूने घेतली. प्लॉस्टिकचे टोपले, घमेले, पाट्या, धान्य साठविण्याची कोठी आली कैकाडी समाजाचा धंदा पूर्णपणे बसला. शहरीकरणामुळे जंगल तोडले जाऊ लागले आणि कैकाड्याला लागणारा कच्चा मालच नाहीसा झाला. कैकाडी समाजापुढे उदरनिर्वाहासाठी दुसरा मार्गच राहिलेला नाही. गुन्हेगारीचा ठपका असल्यामुळे कैकाडी समाजला कुठेही कामावर ठेवून घेतले जात नाही. परिणामी कैकाडी समाज मजुरी, ऊसतोड कामागार, पान स्टॉल, फुगे विकणे, दारू गाळणे, भंगार जमा करणे, जुने कपडे विकणे, वाजंत्री करणे, हमाली करणे, गवंडीकाम करणे, गाढवावर रेती वाहणे या व्यवसायांकडे वळलेला दिसून येतो. भटक्या जाती-जमाती संपूर्ण देशात किंबहुना महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या वर्गवारीमध्ये टाकल्यामुळे या जामातीवर फार मोठा अन्याय झालेला आहे. शासनाने वेळीच दखल घेऊन या जमातीची दिशाभूल न करता त्यांना योग्य तो न्याय द्यावा. भारताला स्वातंत्र्य मिळून 70 वर्षे होत आहेत तरीही या भूमीचे खरे वारसदार असलेल्या भूमीपुत्रांना न्याय हक्कापासून वंचित ठेवल्यामुळे आपल्याच देशात त्यांना संघर्ष करावा लागतो ही मोठी शोकांतिका आहे.

समारोप –

कैकाडी जमातीसमोर आपल्या सामाजिक, आर्थिक बदलाकरीता सर्वात मोठे आव्हान निरक्षरता हे आहे. या जमातीने पारंपरिक व्यवसाय सोडला असला तरी शिक्षणाचा अभाव, व्यवसायिक कौशल्याचा अभाव असल्याने ही जमाती मजुरी ऊसतोडकामगार, पान स्टॉल, फुगे विकणे, दारू गाळणे, भंगार जमा करणे, जुने कपडे विकणे, वाजंत्री काम, हमाली करणे, गवंडी, गाढवावर रेती वाहणे या व्यवसायकडे झुकलेली दिसते. हा व्यवसाय ही जमाती प्रामाणिकपणे करित असली तरी या नवीन व्यवसायापुढेही चोरीचे आरोप हे नवीन आव्हान उभे राहिले आहे. सदर व्यवसायातून कमी मिळकत असल्याने व पारंपारिक मिळकत नसल्याने या जमातीसमोर कुपोषण, ही समस्या निर्माण झाली आहे. या जमातीत लोकसंख्येच्या मानाने स्थानिक राजकीय नेतृत्व उदयास आलेले नाही. या जमातीचा केवळ मतदार म्हणून उपयोग केला जातो. त्यांना कोणत्याही गावाने अजून आपले मानले नसून बलुतेदार आणि अलुतेदारमधील मागास जातीपेक्षा हलाखीची परिस्थिती, गावगाड्याबाहेर राहणाऱ्या या जमातीची आहे. या जमाती मध्ये बालविवाह प्रथा जात पंचायतीची दहशत हे एक आव्हान असे मानता येईल.

भटक्या जाती-जमाती संपूर्ण देशात किंबहुना महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या वर्गवारीमध्ये टाकल्यामुळे या जामातीवर फार मोठा अन्याय झालेला आहे. शासनाने वेळीच दखल घेऊन या जमातीची दिशाभूल न करता त्यांना योग्य तो न्याय द्यावा. भारताला स्वातंत्र्य मिळून 70 वर्षे होत आहेत तरीही या भूमीचे खरे वारसदार असलेल्या भूमीपुत्रांना न्याय हक्कापासून वंचित ठेवल्यामुळे आपल्याच देशात त्यांना संघर्ष करावा लागतो ही मोठी शोकांतिका आहे.

संदर्भ –

- रामनाथ चव्हाण (1989) 'जाती आणि जमाती', मेहता पब्लिकेशन हाऊस, सदाशिव पेठ, पुणे.
- देवगावंकर एस्.जी. (2006) 'महाराष्ट्रातील निवडक जाती-जमाती', श्रीसाईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- लक्ष्मण माने (1987) 'उपरा' संबोधप्रकाशन, पुणे.
- इंटरनेट
- परिवर्तनाचा वाटसरू 16 ते 30 सप्टेंबर 2017 चा अंक .

***

‘भटक्या व विमुक्त जमातींच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या’

रवींद्र पुंजाजी मते

संशोधक विद्यार्थी, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

प्रस्तावना :

भारत देश हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही प्रधान देश आहे. समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या उच्च मानवी मुल्यांची जोपासना करणारा व त्यांचे पालन करणारा देश म्हणून भारत देश ओळखला जातो. परंतु आज स्वातंत्र्योत्तर भारतात मोठ्या प्रमाणावर विषमता असल्याचे जाणवते. पुरातन समाज व्यवस्थेच्या विळख्यात अडकलेले अनेक समाज घटक आजही जंगले. उजाड, माळराने तर पर्वत रांगात आपले जीवन व्यथित करतांना दिसतात. या देशात अनेक जाती, जमाती, धर्म, संस्कृत्या व विभिन्न बोलीभाषा बोलणा-या लोकांचे वास्तव्य दिसून येते. भारतीय समाज व्यवस्थेचा विचार करता असे दिसून येते की जाती व्यवस्थेतील लोक हे गावगाड्यात ब-यापैकी स्थिर जिवन जगतांना दिसतात. परंतु भारतीय समाजातील ज्या विविध जमाती आहेत त्यांच्या वाटयाला आजही भटकेपण आलेले दिसते त्या समाजव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात सामावलेल्या दिसत नाहीत. या देशातील विविधतेबद्दल बोलतांना उत्तम कांबळे असे लिहतात की, “या देशाला एक नकाशा असला तरी या नकाशात अनेक देश आहेत.” या विधानावरून असे दिसते की, येथे अनेक संस्कृत्या, अनेक जाती, अनेक जमाती एकत्रित नांदतांना दिसतात. प्रत्येक जमाती व जातीनुसार सांस्कृतिक विविधतेचा प्रत्यय येतो. यातून काही जाती या गावगाड्यात तर काही गावगाड्या बाहेर दिसतात. या सर्व समूहांचे वेगळेपण हे त्यांच्या संस्कृतीच्या अभ्यासावरून दिसून येते. भारतात चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेतून जन्माला आलेली जाती व्यवस्था सामाजिक विषमतेस मोठ्या प्रमाणावर कारणभूत ठरली. या व्यवस्थेमुळे भारतीय समाजातील निम्न जातींना ब-याच प्रमाणात सामाजिक विषमतेला बळी पडावे लागले. भारतीय समाजाच्या गावगाड्यातील ही स्थिती होती. परंतु जे गावगाड्यात नाहीत म्हणजे गावगाड्या बाहेर आहेत, ते भारतीय समाज व्यवस्थेत जास्त दुर्लक्षित झालेले दिसतात. त्यांच्या वाटयाला आजही भटकेपण आलेले आहे. वास्तविक पहाता भारतीय लोकसंख्येचा ते एक महत्त्वपूर्ण भाग आहेत. हे समाज भटके विमुक्त समाज म्हणून ओळखले जातात. भारतीय समाजाचा एक मोठा भाग असलेल्या या समाजाला वर्षानुवर्षे हालाखीचे जीवन जगावे लागले आहे. भारतीय समाजातील निम्न जातीच्या वाटयाला जितकी उपेक्षा आली नाही. तितकी या भटके विमुक्त समाजाच्या वाटयाला आलेले दिसून येते. त्यांच्या वाटल्या आलेल्या या उपेक्षेबाबत उत्तम कांबळे असे मत व्यक्त करतात की, “असंख्य भटक्या जमाती आजही फाटक आभाळ आणि पायांखाली दुभंगलेली जमीन घेऊन भाकरीच्या तुकड्यासाठी गावोगावी फिरतात”² वरील विवचेनाचा विचार केला तर समाज व्यवस्थेतील जाती व्यवस्थेत निम्न जातींच्या झालेल्या शोषणाच्या तुलनेत या जमातींना अनेक हाल अपेष्टांना सामोरे जावे लागत आहे व स्वातंत्र्योत्तर भारतात देखील ही परिस्थिती दिसत आहे. एक समाज स्थिरतेचे जीवन उपभोगतो आहे तर दुसरा समाज वर्षानुवर्षे दोन वेळेचे अन्न मिळविण्यासाठी संघर्ष करताना दिसत आहे. ही स्थिती देशाच्या विकास प्रक्रियेत बाधा उत्पन्न करणारी आहे. त्यांच्या सम्मिलिकरणाचा विषयी बोलताना ज्येष्ठ भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी 1943 साली ‘The Aborigines So Called and their Future’ हा ग्रंथ प्रकाशित करून भारतातील आदिम समाजाचे वांशिक व समाजशास्त्रीय अध्ययन या ग्रंथात केले आहे व याबद्दल ते असे मत प्रतिपादित करतात की, “या भटक्या व आदिम जमाती या भारतातील मूळ रहिवाशी व ऐतद्देशीय असून ब्रिटीश काळात त्यांची गणना भारतीय लोकसंख्येत केलेली नव्हती. एवढेच नव्हे तर या लोकांचा समावेश भारतीय नागरीकात केलेला नसल्यामुळे नागरी हक्कांपासून हे

लोक वंचित राहिले³. घुर्येच्या विवेचनानुसार या समाजाला मुख्य सामाजिक प्रवाहात सामावून घेणे अतिशय गरजेचे आहे. आज ही हा समाज अनंत अडचणींना सामोरा जात आहे.

उद्दिष्टे :

1. भटक्या व विमुक्त समाजाचा अर्थ स्पष्ट करणे.
2. भटक्या व विमुक्त समाजांच्या समस्यांचा आढावा घेणे.
3. भटक्या व विमुक्त समाजांच्या समस्यांच्या निर्मुलनासाठी उपाय सूचविणे.

संशोधन पध्दती :

सदर संशोधन विषयाच्या मांडणीसाठी द्वितीयक साधनांचा वापर केलेला आहे.

भटक्या व विमुक्त जमाती :

भटक्या जमाती :

महाराष्ट्रात भटक्या आणि विमुक्त जमातींची संख्या बेचाळीस इतकी मानली गेलेली आहे. भटके व विमुक्त समाज हे भारतीय लोकसंख्येचा मोठा भाग आहे. भारतीय समाजात भटक्या जमाती बद्दल भारतीय समाज विज्ञान कोश खंड-3 मध्ये पुढीलप्रमाणे माहिती दिसून येते की " भटके या शब्दाची उत्पत्ती नेमो या ग्रीक शब्दात शोधता येते. त्याचा अर्थ चारणे विविध जनावरांचा घेवून जेथे चारा उपलब्ध होईल तेथे नेण्याच्या प्रवृत्तीतून एक समाज निर्माण झाला. या निमित्ताने हिंडणारा व पुढे आपल्याही उपजिविकेसाठी भटकणारा तो भटका समाज बनला."⁴ अर्थात जो समाज कायम एका ठिकाणी वास्तव्यास नसतो आशा समाजाला भटका समाज असे संबोधले जाते. 'द रॉयल अँग्रॉपॉलॉजिकल इन्स्टिट्यूट ऑफ ग्रेट ब्रिटन' या संस्थेनेही अशी व्याख्या केलेली आहे की "कोणतेही निश्चित निवासस्थान नसलेल्या आणि शिकार अथवा अन्न गोळा करित हिंडणे हेच ज्यांचे प्रमुख जीवन असून त्यावरच ते अवलंबून असतात अशा लोकांचा समाज हा भटका समाज यातूनच आपल्या चरितार्थासाठी इतर व्यवसाय करणारे लोकही भटक्या समाजात सामील होत गेले आणि असे विविध व्यवसायाधिष्ठित समाजांचा एक फार मोठा वर्ग तयार झाला"⁵ भटक्या समाजाबद्दल वरीलप्रमाणे विवेचन हे समाजविज्ञान कोश खंड-3 मध्ये आढळते वरील माहिती वरून असे दिसते की, कोणत्याही एका ठिकाणी स्थायी स्वरूपाची वस्ती न करता उपजिविकेसाठी सतत आणि वरचेवर स्थलांतर करणा-या जमाती भटक्या जमाती होय. प्राचीन काळी मनुष्य हा अस्थीर होता. उदरनिर्वाहासाठी कोणतेही निश्चित साधन नसल्याने त्यांना कायम भटकावे लागे परंतु हळूहळू मानवाला चरितार्थाची साधने प्राप्त होत गेली व तसे मानवी जिवन स्थिर होत गेले. ज्यांना यात अपयश आले आपल्या चरितार्थाचे साधन निश्चित करणे शक्य झाले नाही. परिणामी त्यांचे जिवन मागासलेले अस्थिर, दरिद्री व दुर्लक्षित असे झाले आहे. या परिस्थितीत आज एकविसाव्या शतकातही फारसा फरक नाही ते आजही समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. "गोसावी, बेलदार, भराडी, भुते, चित्रकथी, गारुडी, लोहार, गोल्ला, गोंधळी, गोपाल, हेळवे, जोशी, काशी कापडी, कोल्हाटी, मैराळ, मसनजोगी, नंदीवाले, पांगुळ, सिक्कलगर, वगळले, वैदू, वासूदेव, भोई, बहुरुपी, ठेलारी (धुळे, नासिक, जळगांव व औरंगाबाद जिल्हयात), ओतारी, धनगर, वंजारी, मरीआईवाले, कडक लक्ष्मीवाले, मरीगम्मावालक, गिहरा/गहरा, गुसाई/ गोसाई, मुस्लिम मदारी, गारुडी, सापवाले व जादूगर, भारतीय इराणी, गवळी, मुस्लिम गवळी, मुस्लीम गवळी, गवलान, ग्वालवंश, दरवेशी, वाघवाले - शाह (मुस्लिम धर्मीय) अस्वलवाले"⁶ ई. जमातींचा समावेश महाराष्ट्रातील भटक्या जमातील होतो.

विमुक्त जमाती :

महाराष्ट्रात विमुक्तांची संख्या 14 इतकी आहे. विमुक्त जमाती या विशेष करून ब्रिटीश काळात गुन्हेगार जमाती म्हणून ज्यांच्यावर शिक्कामोर्तब झाले त्यांच्या पैकीच आहेत. विमुक्त जमाती नेमके अर्थाने

कोणास म्हणावे या संदर्भात प्रा. रामनाथ चव्हाण असे म्हणतात की, "1871 साली या देशात ब्रिटीशांनी गुन्हेगारी कायद्याची निर्मिती केली आणि देशातील 198 भटक्या जामतींना गुन्हेगार जमाती म्हणून जाहीर केले. त्यांच्यासाठी देशात वेगवेगळ्या ठिकाणी 52 वसाहती सेटलमेंट निर्माण करून त्या जमातींच्या लोकांना तीन तारेच्या कुपनात डांबून ठेवून दिवसातून तीन वेळा हजेरी देणे बंधनकारक केले. त्यांना सक्तीची कामे व त्यांच्या मुलांना शिक्षण याचीही इंग्रजांनी वसाहतीत सोय केली. परिणामी त्यांचे जन्म व मृत्यू वसाहतीत होवू लागले. हा गुन्हेगारी कायदा भारतात तब्बल 81 वर्षे अस्तित्वात होता. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला. देशातील ब्रिटीश सत्ता संपुष्टात आली. त्यानंतर 1952 साली सोलापूर येथील गुन्हेगारी वसाहतीचे तीन तारेचे कुपन भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी प्रतिकात्मक तोडून वसाहतीतील भटक्या लोकांना मुक्त केले. तेव्हापासून त्यांना विमुक्त या नावाने ओळखले जाऊ लागले."⁷ उपरोक्त माहितीवरून आपणास विमुक्त जमाती कोणास म्हणावे याची प्रचीती येते. वास्तविक पहाता भटके आणि विमुक्त जमाती या गुन्हेगारी जमाती कायदा 1871 अस्तीत्वात येण्यापूर्वी एकच होत्या म्हणजे त्या भटके म्हणूनच ओळखल्या जात होत्या. गुन्हेगारी जमाती कायदयाने भटक्या जामतीपैकी 198 जमातींना गुन्हेगारीत समाविष्ट करून त्यांनी गुन्हे करू नये व इतर समाजाला त्यांचा त्रास होवू नये. म्हणून त्यांन तारेच्या कुपनात डांबले व स्वातंत्र्यानंतर त्या डांबलेल्या भटक्यांनाच मुक्त केले. तेव्हा पासून त्यांना समावेश विमुक्त जमातीत झाला. महाराष्ट्रात "बेरड, बेस्तर भामटा, कैकाडी, कंजारभाट, कटाबू, कटाबू राजपारधा, राजपूत भामटा, रामोशा, वाघरी, छप्परबंद (मुस्लिम धर्मीयांसह)"⁸, ई. जमातींचा समावेश हा विमुक्त जमातीत होताना दिसतो.

भटक्या विमुक्त जमातींच्या समस्या :

या जमातींच्या समस्येची कल्पना येण्यासाठी त्यांच्यापुढील समस्यांचे प्रकार खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

अ. आर्थिक समस्या

ब. सामाजिक

आर्थिक समस्या :

भारतातील भटक्या विमुक्त समाजाची आर्थिक समस्या ही मूलभूत व महत्त्वपूर्ण आहे. रोटी, कपडा व मकान याच मूलभूत गरजांच्या पूर्तीसाठी संबंध मानवी जमातीची धडपड चालेली असते. व्यक्तींचे व समुदायाचे अस्तित्त्व याच आर्थिक गरजांच्या पूर्तीवर अवलंबून असते. किंबहुना मानवी समाजाची आजची सर्वकष प्रगती प्राथमिक गरजांच्या पूर्तीनंतर झालेली आहे. पोटात ओरडणारे कावळे शांत झाल्याविना काव्य निर्माण होत नाही, हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे. या समाजामध्ये आसणा-या जीवन निर्वाहाच्या साधनांचा अभाव व त्यांच्या मूलभूत गरजांकडे प्रशासकांनी केलेले अक्षम्य दुर्लक्षामुळे भिल्ल, पारधी या लोकांना चोरी, दरोडा यांचा आसरा घ्यावा लागला. भिल्लासारखे सरळमार्गी गुन्हेगार जमात झाली याचे कारण दारिद्र्य आहे, हे अमान्य करता येत नाही. तेव्हा यांच्या प्रश्नांवर विशेष गांभीर्याने विचार व्हावयाचस हवा. हे आर्थिक प्रश्न खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

1. जंगलसंबंधी कायदे व समस्या :

सुरुवातीला संपूर्ण जंगलावर आदिमांचा अधिकार होता. ते जंगलचे अनभिषिक्त राजे होते. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे ते जंगलातील कोणतीही जागा निवडीत व तेथील जंगलतोड करून त्यांच्या पध्दतीप्रमाणे ते शेती करीत. पण जंगलविषयक कायदे केल्याने आदिमांच्या जंगलविषयक अनिर्बंध स्वातंत्र्यावर मर्यादा आली. आदिवासींना अनुकूल व्हावेत असे या कायदयाचे स्वरूप नाही. त्यामुळे बहुसंख्य आदिमांना त्याची झळ लागलेली आहे. त्याचबरोबर जंगलमधील नैसर्गिक वस्तूंचाही उपभोग आदिम आता घेऊ शकत नाहीत.

जंगलातील पशूंची शिकार करणे, दारु गाळणे, मध गोळा करणे व इतर जंगलातील वस्तू गोळा करणे इ. वर जंगल कायद्यांनी निर्बंध निर्माण झाले आहेत. अर्थात यामुळे आदिमांचे आर्थिक स्वातंत्र्यतर संपलेच पण त्यांच्या भर पडली.

2. उत्पन्नाच्या स्रोत कोणताही नाही :

भारतातील भटक्या विमुक्त समाजाची आर्थिक स्थिती बिकट असण्याचे मुख्य कारण म्हणजे या जमातीकडे आज तागायत कोणताही ठोस असा आर्थिक उत्पन्नाचा स्रोत उपलब्ध नाही. ज्या साधनांद्वारे हे मिळकत प्राप्त करतात ते साधने अतिशय मागास असून त्यातून मिळणारे उत्पन्न हे अतिशय कमी असल्याने हे आपली कोणतीही कौटुंबिक गरज पूर्ण करू शकत नाही व नाईलाजास्तव यांना गुन्हेगारांचा मार्ग धरवा लागतो.

सामाजिक समस्या :

1. पूर्वग्रह दुषीत दृष्टीकोण :

या समाजाची मुख्य सामाजिक व समस्या म्हणजे इतर प्रगतांचा या समाजाकडे पाहण्याचा पूर्वग्रह दुषीत दृष्टिकोण होय. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी गुन्हेगार जमाती सेटलमेंटचे कुंपन प्रतीकात्मक तोडून यांना 1952 साली जरी मुक्त केले तरी इतर समाजाचा या जमातीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण संपूर्णपणे बदललेला नाही. तेव्हा या समाजाला इतरांकडून आजही दुय्यमत्वाची वागणूक मिळते. यांना रोजगार मिळत नाही, सार्वजनिक कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले जात नाही, कोणीही भरवसा ठेवत नाही, तेव्हा या जमातींना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले. याबद्दल मत मांडताना दिलीप डिसूझा असे लिहतात की, "गरीबी, बेकारी, निरक्षरता या गोष्टी कारणीभूत असल्या तरी इतरांच्या मनातील त्यांच्या विषयीचे पूर्वग्रह हे याला सर्वात अधिक जबाबदार आहे हे एक विदारक सत्य आहे."⁹

2. गावगाड्यात स्थान नाही.

या जमातींना आजही गावगाड्यात सामावून घेतले जात नाही. या जमातींची स्थिती इतर मागास जमातींचा विचार करता अतिशय दयनीय अशी आहे. कारण गावगाड्यातील इतर जातींना जितकी विषमता व हाल अपेष्टा सहन करावी लागलेली नाही तितकी हालअपेष्टा या भटक्या विमुक्तांना सहन कराव्या लागलेल्या आहेत. या जमाती आज ही गावगाड्यापासून कोसो मैल दूर आहेत. कारण सामाजिक प्रतिष्ठा, धार्मिक कार्यात सहभाग विवाहात सहभाग इ. बाबी आज ही यांच्या नशिवात नाहीत.

3. पोलीसांचा दृष्टिकोण :

1871 च्या गुन्हेगारी जमात कायद्याची शिकार झालेल्या या जमातींना आजही पोलीसांच्या छळाला सामोरे जावे लागत आहे. तेव्हा एका बाजूला गुन्हेगार जमात म्हणून कलंकीत दिसून येते तर दुस-या बाजूला आधुनिक समाजात ही जमात आजही स्वतःच्या पायावर उभा राहण्यासाठी धडपडत आहे. कोणताही गुन्हा घडला की पोलीसांचा सर्वप्रथम संशय असतो तो या जमातीवर या दृष्टिकोणामुळे इतर सामाजिक घटकही यांच्यावर विश्वास ठेवत नाहीत.

उपाय योजना :

या जमातीत बाबत उपरोक्त काही समस्या विचारता घेतल्या तर या समस्यांच्या निर्मुलनासाठी पुढील प्रमाणे काही उपाय सांगता येतील

1. या जमाती विषयी आसणारा पूर्वग्रह दुषीत दृष्टिकोण हा कसा चूकीचा आहे या बाबत जागृती निर्माण करणे.
2. सरकारने यांना ठोस असे उत्पन्नाचे साधन निर्माण करून देणे.
3. यांना मिळणा-या शैक्षणिक सुविधांमध्ये वाढ करणे.

4. तसेच यांना मिळणा-या शासकीय योजनांची अंमलबजावणी व्यवस्थित होते की नाही ते पहाणे.

समारोप :

भटक्या व विमुक्त जमाती विषयी असणारा लोकमानस हा अतिशय पूर्वग्रह दूषित असून तो निश्चितच चूकीचा आहे. या जमातीविषया अनेकांनी लेखन व प्रबोधन केलेले आहे असे लक्ष्मण गायकवाड, लक्ष्मण माने, भास्कर भोसले, ज्ञानदेव भोसले, गिरीश प्रभूणे, रामानाथ चव्हाण, गणेश देवी इ. तरी पण या जमातीच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत हवा तसा बदल अद्यापही जाणवत नाही ही बाब अतिशय चिंतामय आहे.

संदर्भसूची

- कांबळे, उत्तम भटक्यांचे लग्न, 2013, मनोविकास प्रकाशन, 652 नारायण पेठ, पुणे पृष्ठ क्र. 1
- तैत्रव पृ. क्र. 3
- गार्गे, भारतीय समाज विज्ञान कोश, खंड 3, पृष्ठ क्र.156
- तैत्रव पृ. क्र.157
- गजेंद्रगड व्ही. एन. समकालीन भारतीय समाजशास्त्र, 2001, फडके प्रकाशन कोल्हापूर
- पूरी दिपक, महाराष्ट्रातील जाती जमाती व जातीचे प्रमाणपत्र देण्याची कार्यपध्दती, 2016, माहिती प्रवाह पब्लिकेशन, पाथर्डी, अहमदनगर पृष्ठ क्र.19
- तैत्रव पृ. क्र.20
- डिसूसा दिलीप, 'जन्माने गुन्हेगार', 2008 (अनु. कामत साधना), पद्यगंधा प्रकाशन, पुणे पृष्ठ क्र. 44
- तैत्रव पृ. क्र.45

***

भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग – एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण

प्रा.डॉ. मधुकर धुतुरे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

सृष्टीच्या उत्क्रांति काळामध्ये माकडसदृश मानव प्राण्याने दोन पायावर चालण्यास सुरुवात केली. तो क्षण म्हणजे प्राण्यांच्या मानवीकरणाचा क्षण होय. उभा राहणारा हा प्राणी होमोइरेक्टस् या नावाने ओळखला जातो. हातांचा अंगठा विकसित असा मोठा मेंदू. पुढील दोन पायांचा हातासारखा उपयोग करता येणे, जुन्या हातांमध्ये सुधारणा करून नवीन हत्यारे बनविणे यासारख्या गुणांमुळे कालौघात 'होमोइरेक्टस्' पासून तयार झालेला 'होमोसॅपियन' हा आजचा मानव आहे. या आधुनिक मानवाला देखील सुधारणांच्या निरनिराळ्या टप्प्यांतून जावे लागले आहे. आजची संस्कृतिक अवस्था मानवास प्राप्त झाली आहे. घरे, भाषा, धर्म, शेती तत्त्वज्ञान, यंत्रे, विविध शास्त्रे ह्या सर्व मानव निर्मित वस्तू आहेत.

मानवी समुहांना उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक परिस्थितीवर त्यांची अवस्था अवलंबून असते. ज्या विभागामध्ये मोठ्या प्रमाणावर हरीत जंगले असतात, त्या विभागातील मानवी समूह दीर्घ काळापर्यंत अन्न शोधतच राहतात. कारण त्यांना उपजिविकेसाठी हवे असणारे अन्न शिकार किंवा शेती न करता मिळू शकते. जो भाग डोंगराळ, कुरणाचा असतो, त्या भागात फळे, कंदमुळे यांची उपलब्धता वर्षभर नसते. अन्नाचे हुकूमि साधन म्हणून त्यांना पशुपालनावर अवलंबून राहावे लागते.

प्रस्तुत शोध निबंध दुय्यम तथ्य संकलनावर आधारित आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. विमुक्त जमातीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा शोध घेणे.
२. भारतातील भटक्या, विमुक्त जमातींचा शोध घेणे.
३. १८७१ गुन्हेगारी कायदा समजून घेणे.
४. भटक्या-विमुक्तांचे बदलते स्वरूप जाणून घेणे.

१. विमुक्त जमातीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

सुमारे पाच हजार वर्षांपूर्वी भारतामध्ये आर्यांच्या होळ्यांनी आक्रमणे करण्यास सुरुवात केली. हा प्रकार सुमारे आठशे ते नऊशे वर्षे चालत असावा. आक्रमणाच्या लाटा सिंधु तिरावर येऊन थडकत होत्या आणि तेथील अनार्यांशी संघर्ष करून प्रसंगी समेट करून आर्यांनी आपल्या वस्त्या गंगेपर्यंत वाढवित नेल्या. आपल्या मनुष्यबळाच्या अपुरेपणामुळे त्यांनी जिन अनार्यांच्या स्त्रिया व मुले पळविण्यास सुरुवात केली होती. त्यामुळेच ऋग्वेदात मिळविण्यासाठीचे यज्ञ, मुले आणि नातू मिळविण्याचे यज्ञ अशा यज्ञांची आणि युद्धाची वर्णने आहेत. याशिवाय सिंधु आणि गंगा खोऱ्यातील सुपिक प्रदेशांमुळे येथे राहणारे मूळ अनार्य लोक ज्यांना दास, दास्यु, अही, पणी, नाग, राक्षस, असूर अशा अनेक नावानी ओळखले जात होते.

गाव गाड्यामध्ये किंवा बलुतेदारी व्यवस्थेमध्ये त्यांना काम व स्थान नाही. त्यांची स्वतंत्र जात पंचायत आहे. ती दिवाणी आणि फौजदारी स्वरूपाचे दोन्ही प्रश्नच मिटवते. त्यांचा धर्म हिंदू किंवा मुस्लीम या स्वरूपाचा नाही तर अदिम दैवताची व शक्तीची ते पूजा करतात, ते बळी देतात. निसर्गातील सुष्ट-दुष्ट शक्तीवर विश्वास ठेवतात. नागर समाजातील कायदे कानून मानत नाहीत. जमातीच्या बाहेर शारीरिक संबंध करत नाहीत. जमाती बाहेरचे पुरोहित बोलवत नाहीत. अंगाखांद्यावर गोंदवतात. धार दिव्य, तैल दिव्य या सारखी दिव्ये करतात. जनावरांच्या आणि गुन्हाच्या संख्येवर त्यांची प्रतिष्ठा ठरते. अनेक जमातीमध्ये मृत इसमांच्या पत्नीवर धाकट्या भावाचा हक्क पोहचतो. पंचायतीकडून न सुटणाऱ्या गोष्टींवर वयोवृद्ध स्त्रीचा सल्ला घेतला जातो. मातुल कुलाला प्रतिष्ठा दिली जाते. दारूला पूजा विधीमध्ये महत्वाचे स्थान आहे. तुरूंगात जाणाऱ्या किंवा मरणाऱ्या माणसाच्या कुटुंबाची सर्व जमात मिळून काळजी घेते.

२. भारतातील भटक्या, विमुक्त जमाती :

भटके हा शब्द नोमॅड या इंग्रजी शब्दाचे रूपांतर आहे. 'नोमॅड' हा शब्द 'नेमो' या ग्रीक शब्दापासून तयार झाला आहे. आणि 'नेमो' याचा अर्थ 'पशु पालक' असा होतो. युरोपियन देशामध्ये दाट जंगलाच्या अभावामुळे व कुरणाच्या उपलब्धतेमुळे तेथील मानवी समूह दीर्घकाळ पशुपालक अवस्थेमध्ये होते. परंतु भारतामध्ये मात्र पशुपालक शिकारी व अन्नशोधक या तिन्ही प्रकारचे समूह मानवी संस्कृतीच्या सर्व टप्प्यांत दिसून येतात.

भारतातील आदिम व भटक्या जमातीच्या उत्पत्तीविषयी फारसे संशोधन झालेले नाही. भारत हा नैसर्गिक विविधतेने नटलेला देश आहे. या देशातील शेतीला वेगवेगळे ऋतू प्राप्त आहेत.

गाव गाडा या पुस्तकात एके ठिकाणी गाव गाडाकार भटक्यांना गावगाड्याचे 'सोयरे' म्हणून आपलेसे करण्याचा प्रयत्न करतात. आणि त्याच पुस्तकात या जमाती म्हणजे गावगाड्याला धोका पोहोचविणाऱ्या, उपद्रवी भिकारी असून त्या निरूपयोगी व समाजघातकी आहेत, अशीही नोंद करण्यात आली आहे.

तात्पर्य एकदा गावगाड्याचे 'सोयरे' म्हणून फिरस्त्यांना सहानुभूती दाखवायची आणि त्याचवेळी ते समाजघातकी आहेत या गावगाड्याला व वाचकाना इशाराही द्यायचा या दोनही भूमिका अभ्यासकाना व संशोधकाना चकवणाऱ्या व दिशाभूल करणाऱ्या आहेत असे मला वाटते.

एकूणच या देशातील जात वास्तव हे इतके भयंकर स्वरूपाचे आहे की ते परिस्थितीनुसार सरड्याप्रमाणे केंव्हा व कसे रंग बदलेल हे सांगणे कठीण आहे.

भटक्या विमुक्त जातीविषयी सखोल आणि वास्तव स्वरूपात अभ्यास आणि संशोधन होणे गरजेचे आहे. त्यांच्या जगण्याची वास्तविकता व त्यांच्या भटकंतीमागील कारणमिमांसा पारदर्शीपणाने व वस्तुनिष्ठपणे अभ्यासावी लागेल. त्यासाठी त्यांच्या संपूर्ण लोकजीवनाची खरी ओळख करून घेतल्याशिवाय आणि त्यांच्या अवस्थेमागील कारणांचा प्रामाणिकपणे शोध घेतल्याशिवाय त्यांच्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीचे सूत्र सापडणार नाही.

भटक्या विमुक्त जमाती, या देशाबाहेरून आलेल्या नसल्यामुळे त्यांच्या भटकेपणाचे मूळ अर्थातच इथेच शोधावे लागणार आहे. त्यासाठी त्यांचे जगणे व त्यांच्या लोकजीवनाचे स्वरूप समजणे आवश्यक आहे.

भारतीय समाज व्यवस्था व भटक्या जमाती :

भारतातील कोणत्याही एका जमातीचे लोकजीवन दुसऱ्या जाती-जमातीसारखे आढळत नाही. प्रत्येक जमातीचे लोकजीवन हे भिन्न स्वरूपाचे आहे. (भाषा, परंपरा, रूढी, देवदेपन, उपासना इ.) परिणामी, एका जाती-जमातीचे दुसऱ्या जाती-जमातीशी होणारे सामाजिक, धार्मिक व इतर प्रकारचे व्यवहार यामध्ये प्रचंड भेदभाव आहेत. या जाती-जमातीच्या अंतर्गत आणि बाह्य स्वरूपाचे व्यवहार करताना त्यामध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठ, उच्च-नीच, स्पृश्य-अस्पृश्य असे भेदाभेद आढळतात. त्यामुळे प्रत्येक जाती-जमातीचे अस्तित्व स्वतंत्र आणि वेगळे असल्याचे दिसून येते. त्यांचे प्रमुख कारण भारतीय विषम समाज व्यवस्था हेच आहे. वैदिक काळापासून विशेषतः चातुर्वर्ण्य समाज व्यवस्थेतील कर्म विपकचप्रयास सिध्दांतामुळे जाती व जमातीची रचना अधिकच बंदिस्त होत गेल्याचे दिसते. परिणामी, भारतीय समाज सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात अनेक प्रकारच्या विसंगतीने व्यापलेला आहे.

भटक्या विमुक्त जमातीची उत्पत्ती प्राचीन काळात शोधण्याचा प्रयत्न करतो तर अभ्यासकाचा दुसरा गट मध्ययुगीन कालखंडात जाती-जमातीची उत्पत्ती झाल्याचे मानतो. दोन्ही मतांचे परामर्श घेता त्यामध्ये कांही प्रमाणात तथ्य आढळते. कारण भटक्या जमातीची उत्पत्ती कोण्या एका घटनेशी संबंधित नाही तर त्या उत्पत्तीस नैसर्गिक व मानवनिर्मित घटना कारणीभूत आहेत. 'पंचमवर्ण' म्हणून स्वतंत्रपणे अभ्यास करावा लागतो. भटक्या विमुक्त जमातीच्या उत्पत्तीचा हा सिध्दांत मांडीत असताना ते चार घटक आहेत.

१) नैसर्गिक आपत्ती

२) युद्ध व युद्ध सदृश्य परिस्थिती

३) व्यापार व व्यवसाय

४) सामाजिक व धार्मिक बहिष्कार

नैसर्गिक आपत्तीमुळे मानवी स्थलांतर प्राचीन काळापासून जगभर होत राहिले. स्थलात होण्याची ही घटना मानवी भटकंतीची पहिली पायरी होय. परंतु या घटनेमुळे मानवाला कायमस्वरूपी भटकेपणा प्राप्त झाला आहे असे मात्र म्हणता येणार नाही. नैसर्गिक आपत्ती दूर झाल्यानंतर भटकणारा मानवी समूह स्थिर झालेला दिसून येतो. भटकंती तात्कालिक स्वरूपाची आहे, कायमची नव्हे.

मानवनिर्मित घटनाक्रमानुसार युद्ध, व्यापार, व धार्मिक आणि सामाजिक बहिष्कार या घटनांचा विचार करावा लागतो. युद्धामुळे पराभूत झालेल्या जमातींना स्वतःच्या संरक्षणासाठी स्थलांतराचा मार्ग स्विकारावा लागला आहे. स्वतःच्या उपजिविकेसाठी व्यापार व व्यवसाय ह्या जमातीने स्विकारलेला दिसतो. यामुळे सुध्दा भटकंती करावी लागत होती.

पूर्वीच्या काळी ज्या ज्या वेळेस युध्द झाले, त्या त्या वेळेस पराभूत झालेल्या जमाती त्यांच्या मूळच्या स्थानापासून परागंदा झाल्या, तशा त्या विखुरल्या गेल्या. उपजिविकेसाठी भटक्याचे जीवन जगू लागल्या. ज्या पराभूत झालेल्या जमाती जेत्याच्या हाती लागल्या. समाजाने लादलेल्या धार्मिक आणि सामाजिक बहिष्कारापासून कांहीच्या वाट्याला भटकेपणाचे जगणे आले.

३. १८७१ गुन्हेगारी कायदा :

१८७१ साली या देशातील ब्रिटिशांनी गुन्हेगारी कायद्याची निर्मिती केली आणि देशातील १९८ भटक्या जमातींना गुन्हेगार जमाती म्हणून जाहीर केले. देशात ५२ वसाहती (सेटलमेंट) निर्माण करून त्या जमातीच्या लोकांना तीन तारेच्या कुंपणात डांबून ठेवून दिवसातून तीन वेळ बंधनकारक केले. त्यांना सक्तीची कामे व त्यांच्या मुलांना सक्तीचे शिक्षण याचीही इंग्रजांनी वसाहतीत सोय केली.

भारतात हा कायदा ८१ वर्षे अस्तित्वात होता. १९५२ साली सोलापूर येथील गुन्हेगारी वसाहतीचे तीन तारेचे कुंपण भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी प्रतिक्रियात्मक तोडून वसाहतीतील भटक्या लोकांना मुक्त केले. तेव्हापासून त्यांना 'विमुक्त' या नावाने ओळखू लागले.

गुन्हेगारी कायद्यातून व वसाहतीतून हे लोक मुक्त झाले तरी त्यांच्याकडे पाहण्याचा गावगाड्याचा दृष्टीकोन मात्र बदलला नाही. या जमातीकडे गुन्हेगार म्हणून पाहिले जाऊ लागले. इंग्रजांनी त्यांच्याभोवती निर्माण केलेले संशयाचे वर्तुळ भारतीयानीही कायम ठेवले. परिणामी, या जमातीच्या लोकांना गावगाड्याने जवळ करण्याचे नाकारले. आजही या परिस्थितीत फारसा बदल झालेला दिसत नाही. बेरड, पारधी, टकारी, कंजारभट, नंदीवाले, उचले अशा महाराष्ट्रातील १४ प्रमुख जमातीची नोंद महाराष्ट्र शासनाने 'विमुक्त जमाती' म्हणून केलेली असली तरी तत्कालीन शासनाने योग्य प्रकारे त्यांचे पुनर्वसन न केल्याने ते मुक्त होऊ शकले नाहीत.

४. महाराष्ट्रातील भटक्या-विमुक्तांचे स्वरूप :

महाराष्ट्रात भटक्या आणि विमुक्त जमातीची संख्या ४२ इतकी मानली गेली आहे. पैकी १४ जमाती ह्या 'विमुक्त' व १८ जमाती ह्या 'भटक्या' जमाती म्हणून ओळखल्या जातात. या बेचाळीस जमातीच्या पोटजातीची संख्या २०० पेक्षा अधिक आहे. या सर्व जाती इतरांपेक्षा स्वतंत्र व वेगळ्या मानतात. या जाती-जमातींमध्ये रोटी-बेटी व्यवहार होत नाहीत. अलिकडील काळात रोटी व्यवहार होताना दिसत आहेत. जातपंचायतीचे स्वरूप, नियम, शिक्षेचे प्रकार, भिन्न प्रकारचे आहेत. या भटक्या जमातीचे वैशिष्ट्य असे की, या जमाती एका तळावर, माळावर राहताना दिसतील, मात्र त्या समुहाने एकत्र राहत नाहीत. प्रत्येक जातीची पाल ही जमातीनुसार वेगवेगळी पडलेली असतात आणि त्याच्या मागे वेगवेगळ्या रंगाची प्रत्येक जमातीची निशाण (झेंडे) कमी-अधिक संख्येत फडकत उभी असतात. ती निशाण किंवा झेंडे हे त्या त्या जमातींना ओळखण्याची ती त्यांची महत्त्वाची पारंपारिक खूण मानली जाते.

महाराष्ट्रातील ४२ भटक्या विमुक्त जमातींची वर्गवारी खालीलप्रमाणे करता येते.

१. कलावंत जमाती,
२. कष्टाची कामे करणाऱ्या जमाती,
३. देव-देवतांच्या नावाने भीक मागणाऱ्या जमाती,
४. ज्योतिष-भविष्य सांगणाऱ्या जमाती,
५. व्यवसाय करणाऱ्या जमाती,
६. पशू पालक जमाती,
७. पशू-पक्ष्यांची शिकार करून जगणाऱ्या जमाती.

भटक्या जमातींच्या वरील वर्गवारीशिवाय गावगाड्यातील प्रस्थापित जातीच्या दोन मागत्या जमाती वेगळ्या आहेत.

१. रायरंद (ही जमात कलावंत जमात म्हणून ओळखली जाते.) पूर्वास्पृश्य महार जमातीची दोन मागत्या जमाती वेगवेगळ्या आहेत.
२. डक्कलवार (ही जमातही कलावंत जमात म्हणून ओळखली जाते.) पूर्वास्पृश्य मातंग जातीची ती मांगती जमात आहे.)

भटक्या जमातीची सद्यस्थिती :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भटक्या जमातींना भारतीय कायद्यांद्वारे संरक्षण दिल्यामुळे शिक्षण, आर्थिक आणि राजकीय सवलतीच्या माध्यमातून विकासाची संधी प्राप्त झाली. परंतु या जमातीकडे पाहण्याचा प्रस्थापितांचा दृष्टिकोन हा पूर्णतः बदलू शकला नाही. त्यामुळे त्यांना आपला विकास समाधानकारक किंवा पुरेशा प्रमाणात करता आलेला नाही. शैक्षणिक सवलतीमुळे विशेषतः शहरात स्थायिक झालेल्या भटक्या जमातींच्या मुलांना शाळेचे दरवाजे उघडे झाले. सरकारी योजनेअंतर्गत गावोगावी स्वतंत्रपणे आश्रमशाळा सुरू झाल्या तरी प्रचंड अज्ञान, पराकोटीचे दारिद्र्य आणि पिढ्यान्पिढ्या अंधश्रद्धेत अडकलेल्या भटक्या जमातींना शिक्षणाचाही पुरेशा प्रमाणात लाभ घेता आलेला नाही. ज्यांनी त्यांच्या अडी-अडचणींवर मात करून शालेय व पदवीपर्यंतचे शिक्षण घेतले, त्यांना नोकरीत सवलती असूनही लाभ घेता आलेला नाही. त्यामुळे वेगवेगळ्या मार्गांनी जगण्याची धडपड करताना त्यांच्यातील अनेक पदवीधर व शिकलेले तरुण दिसतात. त्यांची प्रमुख दोन कारणे आढळतात. १) भटक्या जमातीतील नेतृत्वाच्या उदासिनतेमुळे जमातीतील लोकांचे अपेक्षित प्रबोधन होऊ शकले नाही आणि २) भटक्यांच्या बेचाळीस जमातीत एकी नसल्याने त्यांच्या प्रगतीत अनेक अडथळे निर्माण झालेले आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर बदलते स्वरूप :

महाराष्ट्रात गावोगावी उपजिविकेसाठी भटक्या जमातीचे काही लोक गावगाड्यांच्या आश्रयाने कायम वस्ती करून राहात आहेत. जात, व्यवसाय बदलण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. 'किंगरी' आणि 'बाड' घेऊन गावोगावी फिरणाऱ्यांचे प्रमाण काहीसे कमी झालेले आहे. विशेषतः जमातीतील तरुण वर्गाने आपल्या उपजिविकेचे वेगवेगळे मार्ग स्वीकारलेले आहेत. पूर्व प्रथेप्रमाणे मातंगाचे मागते म्हणून मांगवाड्याकडे वळणारी अनेक लहान मुलांची पावले आता शाळेच्या दिशेने वळताना दिसत आहेत. ही पावलं प्रयत्नपूर्वक जपण्याची आज गरज आहे. भविष्यात शाळेकडे वळणारी हीच पावलं अशा जमातीला किंवा समाजाला जात, परंपरेतून आणि अंधश्रद्धेतून बाहेर काढू शकतील असा मला विश्वास आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात गेल्या ७० वर्षांमध्ये भटक्या-विमुक्त जमातींमध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय बदलाचे चित्र निश्चित आशावादी आहे. आज ते काहीसे धुसर असले तरी भविष्यात निश्चितच स्वच्छ आणि समाधानकारक असेल असे अनुमान त्यांच्या सध्याच्या बदलत्या परिस्थितीवरून काढले तर चूक ठरणार नाही.

७० वर्षांपूर्वीचा भटका-विमुक्त समाज आणि आजचा समाज यात कांही प्रमाणात बदलण्याची प्रक्रिया चालू असल्याचे दिसते. भटक्या जमातीचे जे लोक वेगवेगळ्या शहरात कायमचे निवास करून राहात आहेत, त्यांची मुले-मुली शिक्षणाकडे ओढली जात आहेत. वेगवेगळे व्यवसाय स्वतः स्वीकारत आहेत. वेगवेगळ्या जमातींच्या संघटना उभ्या राहात आहेत. आपल्यावरील अन्याय, अत्याचाराची त्यांना जाणीव होऊ लागली आहे. काही लोक राजकारणात सक्रिय होत आहेत. पण तरी कांहीजण जमाती अद्याप भटकंतीच करत आहेत. कारण येथील जात वास्तव दिवसेंदिवस अधिक तीव्र होत असल्याचे चित्र दिसते आहे.

संदर्भ सूची :

- डॉ. इरावती कर्वे - मराठी लोकांची संस्कृती - देशमुख आणि कंपनी
- डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर - महाराष्ट्र ज्ञानकोष - महाराष्ट्र ज्ञानकोष मंडळ, नागपूर.
- प्रा. रामनाथ चव्हाण - भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग - मनोविकास प्रकाशन, मुंबई.
- प्रा. रामनाथ चव्हाण - भटक्या विमुक्तांची जात-पंचायत खंड-४-देशमुख आणि कंपनी.
- प्रा. रामनाथ चव्हाण - भटक्या विमुक्तांची जात-पंचायत खंड-३-देशमुख आणि कंपनी.
- डॉ. शंकरराव खरात - भटक्या विमुक्त जमाती व त्यांचे प्रश्न - सुगावा प्रकाशन, पुणे.

***

धनगर समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

विकास नवनाथ मस्के,

संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. 'अनेकातून एकत्व' हे भारतीय संस्कृतीचे खास वैशिष्ट्य आहे, असे असले तरी प्रत्येक जाती-जमातीने आपल्या संस्कृतीचे व्यक्तीगत पातळीवर जतन करून स्वतःची ओळख टिकवून ठेवलेली आहे.

'धनगर जमात' ही भटकी जमात म्हणून सर्वत्र प्रचलित आहे. सर्वत्र ही जमात मेंढपाळ जमात म्हणून आढळून येते. भारतामध्ये सर्वच राज्यात वेगवेगळ्या नावाने ही जमात दिसून येते. उदा. बिहार-पाल, गडरी, पश्चिम बंगाल- गड्डी, कर्नाटक- कुरुबुरु, उत्तर प्रदेश- गडारीया असे विविध नावाने ओळखली जाते. तरीपण त्यांचे सांस्कृतिक, सामाजिक जीवन एकसारखे दिसून येते. महाराष्ट्रात धनगर जमातीची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्याचे 11 टक्के इतकी आहे. महाराष्ट्रातील धनगर जमातीच्या अनेक उपजाती आहेत. परंतु प्राचीन काळापासून ही जमात प्रामुख्याने मेंढयापालन करत आलेला आहे. आजही रानावनात, डोंगर दऱ्यातून मेंढयामागे भटकणारा हा समाज आहे. धनगरांचे सामाजिक व सांस्कृतिक निराळेपण लक्षणीय आहे.

धनगर जमातीचे लोक गेल्या काही दशकात गावात स्थिरावलेले असले तरी त्यांचे भटकपणा पूर्णपणे संपला आहे असे म्हणता येणार नाही. आज संपुर्ण देशामध्ये मेंढयापालन करणारी जमात सर्वत्र आढळून येते. प्रदेश, प्रांत, भाषापरतवे धनगर जमातीस वेगवेगळ्या नावाने जरी ओळखले जात असले तरी त्यांचे सामाजिक, व्यावसायिक व सांस्कृतिक गुणवैशिष्ट्ये एकच असल्याचे दिसून येते.

अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये

- 1) धनगर समाजाचा ऐतिहासिक आढावा घेणे
- 2) धनगर समाजाचा सांस्कृतिक जीवनमानाचा अभ्यास करणे
- 3) धनगर समाजाची सामाजिक परिस्थिती जाणून घेणे

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत अभ्यासविषयासाठी महाराष्ट्रातील धनगर समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व त्यांचे सांस्कृतिक जीवनमान आणि सामाजिक सद्यस्थिती जाणून घेण्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन स्त्रोत्रांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

अनेक भटक्या जमातीपैकी धनगर ही जमात ही एक मोठ्या प्रमाणात देशात वास्तव करणारी जमात आहे. महाराष्ट्रामध्ये देखील या जमातीचे वास्तव मोठ्या प्रमाणात असल्याचे आढळते. सदर अभ्यासासाठी दुय्यम स्त्रोत म्हणून पुस्तके, वृत्तपत्रे, मासिके, साप्ताहिक, इंटरनेट, इ. साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

तथ्यांचे विश्लेषण

वंशदृष्ट्या धनगरांची गणना आर्यात केली होती की, द्रविडात केली होती. याबाबत भिन्न मतप्रवाह आहेत. 500 वर्षापूर्वी भारतात आर्य लोकांच्या टोळ्या आल्या. तत्पुर्वी भारतामध्ये असल्याचा उल्लेख कोठेही आढळत नाही. परंतु उत्तर ध्रुवावरून आर्य दक्षिणेकडे येत असताना सैबेरियामध्ये 'दुरल' पर्वतात व आलताइ भागामध्ये अनेक दिवस वस्ती केली होती. या प्रदेशामध्ये मेंढया व अन्य प्रकारचे प्राणी होते. आर्य लोकांनी त्या मेंढया माणसाळून त्यांचे पालन पोषण केले.

धनगर जमातीच्या देवकावरून हे लोक मुळचे अनार्य असावे असे एक मत आहे. (डॉ. ज्ञानेश्वर गवाते, धनगरांच्या लोकसाहित्यातील समाजदर्शन) या जमातीच्या अस्तित्वाचे पुरावे वैदपूर्व कालखंडात सापडतात. 'धनगर' हा शब्द 'दनगर' या कानडी शब्दापासून तयार झाला असावा असे मानले जाते. दन म्हणजे 'गाई-गुरे' व गार म्हणजे पालन करणारा या अर्थाने हा शब्द विकसीत झाला आहे. संस्कृतमध्ये 'धन' हा शब्द पशुधन या अर्थाने येतो. पशुधन असणारा असा तो 'धनगर' अशी ही उत्पत्ती मानली जाते. गाई,

म्हैस, शेळ्या, मेंढया, घोडा, कोंबडया आदि प्रकारच्या पशुंचे पालन करणारा समाज म्हणून या समाजाकडे बघितले जाते.

प्राचीन काळी सर्वच समाज पशुपालन व्यवसाय करित होता. कारण पुर्वी माणसाचे जगण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिकार करणे व पशुपालन करून उदरनिर्वाह करणे हेच होते असा पशुपालक समाज गायी, मेंढया, शेळ्या, इत्यादींचे कळप घेवून वेगवेगळ्या ठिकाणी भटकत होता. पशुपालनामुळेच मानवी संस्कृती उदयास आली. आज वेगवेगळ्या समाजाचे पुर्वज हे पुर्वी पशुपालकच होते हा पशुपालक म्हणजे आजचा मेंढया पाळणारा धनगर समाज होय.

अनेक अभ्यासकांनी धनगरांच्या परंपरेचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. सर्वांच्या षोधाचा सुर मात्र एक दिसतो. धनगरांचा पारंपारिक व्यवसाय मेंढयापालन असाच राहिलेला दिसतो.

परंपरेने चालत असलेल्या लोकजीवन विशेषांचा, लोकजीवन पध्दतींचा संस्कृतीत समावेश होत असल्याने लोक संस्कृतीत हे जीवन विशेष पहावयास मिळतात. पारंपारीक समाजव्यवस्था, समाज व्यवस्थेतील जाती-जमातीची पारंपारीक जीवनपध्दती, त्यांचे आचार-विचार, रूढी-प्रथा, लोक विष्वास, धर्मकल्पना, धर्मविधी याबरोबरच त्यांची निवास व्यवस्था, भोजनातील पदार्थ ते तयार करण्याची पध्दती, त्यांची वेशभुषा, त्यांचे अलंकार, त्यांचे सौंदर्यदृष्टी, त्यांच्या कला आणि भौतिक संस्कृती लोकगीते, लोककथा यासारख्या पारंपारीक बाबी लोकसाहित्यातून लोकसंस्कृतीतून अविरत होत असतात.

धनगरांच्या सांस्कृतिक जीवनाचा अभ्यास करत असताना मरिआई, म्हसोबा, खंडोबा, धुळोबा, आसरा, सटवाई हे दैवत आणि त्या संबधीची विधी महत्वाचे ठरतात. गोधळ, जागरण, ओवी यासारखे कार्यक्रम धनगरांच्या सांस्कृतिक जीवनाचे महत्वाचे पैलू ठरतात.

धनगर समाज हा मेंढयापालन आणि कृषी संस्कृतीचे विशेष जतन करणारा हा लोकसमाज आहे. आजही धनगर लोक आपल्या जमातीच्या देवाची यात्रा-जत्रा भरवून निरनिराळे विधी-उत्सव साजरा करतात. धनगर लोकांच्या विधी-उत्सव, रूढी परंपरा, लोक समजुती, लग्न समारंभ त्यामधून त्यांचे सांस्कृतिक जीवन दिसून येते. कुलदैवताची जत्रा, वावर जत्रा, देवाचे वारे इ. सण मोठया श्रध्देने आनंदाने साजरा करतात.

धनगरांच्या लग्नविधीमध्ये देवकाला महत्वाचे स्थान असते. देवक बसविणे हा कार्यक्रम विधीयुक्त ब्राम्हणाबरोबर केला जातो. धनगर लग्न समारंभात स्त्रिया विविध प्रकारची गाणी म्हणत असतात. लग्नविधीतून धनगरांचे सांस्कृतिक वेगळेपण दिसून येते. त्याचबरोबर खंडोबाचे विधीनाटय, वाघ्यामुरळी सादर करतात.

धनगरांच्या गजनृत्य हा पारंपारीक खेळ आहे. हा खेळ एकोणीसाव्या शतकापासून खेळला जात असावा. सांस्कृतिक कार्यक्रम, करमणुक, स्पर्धा, सामाजिक मेळावे, देवाची यात्रा, पालखी सोहळा अशा ठिकाणी गजीनृत्याचे कार्यक्रम केले जातात. गजीनृत्याप्रमाणेच हेडम व भाकणूक हे सुध्दा लोकप्रसिध्द आहे. त्रिशुळ, वेताची काठी व तलवारीच्या साहाय्याने हेडाम खेळले जाते. हेडाम खेळणारी व्यक्ती शुध्द आचार-विचारांची व व्यसन विरहीत असते. भाकणूक म्हणजे भविष्य कथन होय. हेडाम आणि गजीनृत्य यामधून धनगरांचे लोकजीवन, लोकसंस्कृती दिसून येते.

महाराष्ट्राच्या धनगर लोकजीवनात 'सुंबरान' या धनगरी आख्यानाच्या स्वतःच असे वेगळ स्थान आहे. गाणं, नाचणं आणि वाजविणे या तिन्ही कलांचा सुमेळ सुंबरानात दिसून येते. रात्रीच्या वेळी मेंढयाचे चोरापासून राखण करण्यासाठी धनगर लोक जागरण करत असत. अशावेळी शेकोटीच्या बाजूने गोलोकार बसुन परमेष्वराच स्मरण करणाऱ्या ओव्या जागरण करण्यासाठी म्हटल्या जायच्या यातून सुंबरान जन्माला आले आहे.

यात्रा-जत्रामध्ये रात्रभर धनगर लोक ओवी गाण्याचा कार्यक्रम करत असतात. या ओवीमधून देव-देवतांच्या कथा, समाजाचे वास्तव व समाज प्रबोधनासाठीच्या घटना या ओवीच्या माध्यमातून लोकांना सांगितल्या जातात. ओवी हे समाजातील लोकांचे प्रबोधन करण्यासाठीचे प्रमुख माध्यम असल्याचे दिसून येते. धनगर समाजाने स्वतःची असणारी पारंपारीक संस्कृती अजून देखील टिकवून ठेवल्याचे दिसून येते.

धनगरांच्या सामाजिक जीवन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. शहरी संस्कृतीपासून दुर असलेला अशिक्षित ग्रामीण आदिवासी भागात राहणाऱ्या वर्षातून काही दिवस भटकणाऱ्या धनगर जमातीचा विचार करता हा लोकसमुह मेंढपाळ व्यवसायासाठी व तुरळक प्रमाणात कृषी व्यवसायासाठी निगडीत आहे.

धनगर समाजामध्ये काही पोटजाती आहेत. त्यांची वेशभुषा साधी आहे. मुलांच्या बाबतीत शिक्षणाचे प्रमाण अल्प आहे. प्रचलित परंपरेनुसार मेंढया पालन हा प्रमुख व्यवसाय आहे. त्याचबरोबर धनगर समाज हा घोंगडे विकण्याचाही व्यवसाय करतात. मेंढया पाळून लोकर कातरणे व त्या लोकरीपासुन घोंगडे तयार करणे व विणणे हा धनगर लोकांचा परंपरागत मुख्य व्यवसाय होय.

पूर्वी धनगर लोकांच्या जात पंचायती होत्या गावाच्या एका बाजूला धनगर वाडा असतो. गावामध्ये धनगर लोकांना प्रतिष्ठेची मानाची वागणुक मिळत नसलेली दिसते. धनगर लोक वर्षातून काही महिने आपले जित्राब घेऊन घर सोडून भटकत असतात. धनगर लोकांच्या नशिबी भटकंती असल्यामुळे त्यांची मुले शिक्षणापासुन वंचित आहेत. शिक्षणाचे महत्व आजही धनगर कुटुंबाला समजले नाही.

नैसर्गिक आपत्ती, शैक्षणिक दुरावस्था, दारिद्र्य, अंधश्रद्धा यामध्ये आजही धनगर समाज अडकुन बसलेला आहे. नैसर्गिक आपत्तीमुळे दुष्काळ, ओला दुष्काळ, साथीचे रोग यामुळे धनगर मेंढपाळ आर्थिक अडचणीमध्ये सापडतो. प्रामुख्याने धनगर समाज अशिक्षित असल्यामुळे या समाजाला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत असल्याचे दिसते.

धनगर समाजाची गोत्र पध्दती

धनगर समाजाची अनेक गोत्र आहेत. या गोत्रांना शास्त्रीय व ऐतिहासिक आधार आहे. एका पिढीतील अनुवांशिक दोष पुढील पिढ्यांत येवू नये म्हणून रक्तगट तपासण्याची पध्दत अनेक देशात आहे. तीच पध्दत समान गोत्रात विवाह घडू नयेत यासाठी पुर्वजांनी केलेला प्रभाव म्हणजेच गोत्र होय. प्रत्येक जातीचे काही अनुवांशिक गुणधर्म असतात. या गोत्रावरून धनगर समाज एकच असुन निर्माण झालेल्या शाखा नष्ट करण्यासाठी या गोत्राचा उपयोग होवू शकतो.

गोत्र पाहणे पध्दत

काही इतिहासकार म्हणतात की, धनगर लोक आदिवासी किंवा द्रविडी या वंशाचे आहेत. पृथ्वीतलावर आर्य लोकांशिवाय इतर समाजात किंवा धर्मात गोत्र प्रकार नाहीत. आपल्या कुळीशी दुसऱ्या कुळीचा भाऊपणा येतो. व गोत्र एक असले तर विवाह संबंध होत नाहीत. आपल्या कुळीच्या आडनावावरून आपले गोत्र निश्चित करणे, आपल्या कुळीशी भाऊपणा असणाऱ्या कुळी समाजातील वृद्ध लोकांना माहीत असतात. पुढे दिलेली गोत्रे ही धनगर समाजातील हटकर, झेंडे, खुटेकरी, बंडे, तांडे इ. पोटजातीसह एकच आहेत.

विवाहपध्दत

धनगरांची मुलांची लग्ने पाच वर्षापासुन पंधरा वर्षापर्यंत व मुलींची वयात येण्या आगोदर चार महिन्यापासुन ते पंधरा वर्षापर्यंत कधीही करतात. एकाच कुळातील लोक त्याच कुळातील लोकांशी विवाह करीत नाहीत. कुळ व देव एकच असेल तर विवाह होत नाहीत. पुर्नविवाह, विधवा विवाह करण्यास मान्यता आहे. धनगरामध्ये मामेबहिणीशी व भावाच्या मेहुणीसोबत लग्न करता येते मावस बहिणीशी आणि आते बहिणीशी मात्र लग्न करता येत नाही. मुलीडील आई-वडिलांना मुलगा नसेल तर ते घरजावई करुन घेतात. धनगर जमातीत बालविवाह प्रथा ही रुढ असल्याचे दिसते. पोटाला कुंकु लावून सोयरीक करण्याची प्रथा आहे.

स्त्रियांचा दर्जा

धनगर समाजातील स्त्रिया काटक बाण्याची, अनवानी, निसर्गाबरोबर वाढलेली, धरतीशी एकरूप झालेली, ऊन-वारा पाऊस, थंडी याला न भिणारी अशी स्त्री आपला संपुर्ण संसार भटकंती करत मांडलेला असतो. सगळा संसार उघडयावर असतो. घोडयाच्या माध्यमातुन वाहतुक करावयाची, मैढयामध्ये संसार उभा करावयाचा अशी त्यांची राहणीमान धनगर व्यक्ती लहान वयामध्ये विवाहबध्द होतात. त्यामुळे शिक्षण काय असते हे त्यांना माहीतच नसते. त्यामुळे त्यांना अशिक्षितपणाला सामोरे जावे लागते. धनगर समाजात स्त्रियांना दुय्यम दर्जा असल्याचे दिसते. पुरुषप्रधान कुटुंबसंस्कृती असल्याने धनगर लोक कुटुंबातील कर्ता

पुरुष व देव यांच्या वर मोठ्या प्रमाणात विष्वास ठेवतात. जरी धनगर स्त्रीया पुरुषांच्या खांदयाला खांदा लावून काम करत असल्या तरी त्यांना समाजात असणारे स्थान हे दुय्यम दर्जाचे आहे अजून देखील धनगर समाजातील मुली शिक्षणापासून वंचित असल्याचे दिसून येते.

धनगर समाजाची लोकदैवते

धनगर समाजातील लोक प्रामुख्याने बिरोबा, खंडोबा, धुळोबा या दैवताला आपले कुलदैवते मानतात. तसेच महाराष्ट्र, कर्नाटक सिमेजवळ श्री क्षेत्र माय्याका देवी, चिंचली हे धार्मिक संस्कृतीचे केंद्र मानलेला या देवस्थान संबोधले जाते. महाराष्ट्रात विविध ठिकाणी बिरोबाचे मंदिर आहेत. सांगली जिल्ह्यातील आरेवाडी या गावच्या शिवारात बिरोबाचे मुख्य ठाण आहे. प्रत्येकवेळी आरेवाडी या ठिकाणी जाणे धनगर भक्तांना अवघड असल्यामुळे गावाबाहेर शक्यतो मेंढयाजवळ धनगरांनी बिरोबाची प्रतिस्थापना केलेली असते पण वर्षातून एकदा यात्रेच्या निमित्ताने आरेवाडी या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात एकत्र येतात. धुळोबा, भिवया हे धनगरांचे कुलदैवत आहे. फलटण तालुक्यातील कमळेष्परांच्या आणि धुळुवाडीच्या शिवारात ही दैवते आहेत. खंडोबा हा महाराष्ट्रातील सर्व जातीच्या कुलदैवत बनला आहे. महाराष्ट्रातील प्रत्येक जातीचे खंडोबाशी असणारे नाते तपासले असता, धनगरांचे नाते जवळचे असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. त्यामुळे खंडोबाच्या यात्रेनिमित्त जेजुरी या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात इतर जातीबरोबर धनगर समाजसुद्धा एकत्र येतो. त्याचबरोबर कोल्हापूर जिल्हातील पट्टणकडोली या ठिकाणी कर्नाटक व कोकण भागातील धनगर लोक येथील बिरोबा यात्रेसाठी मोठ्या प्रमाणात येतात. अशा या देवतांच्या यात्रे निमित्त धनगर समाज मोठ्या प्रमाणात एकत्र येत असल्याचे दिसते. यात्रेच्या निमित्ताने एकत्र आल्याने समाजातील लोकांचे विचार विनिमय होते. कौटुंबिक, आर्थिक परिस्थितीची माहिती होते. पूर्वी विवाह जुळवण्यासाठी यात्रा हे एक महत्वाचे माध्यम होते. सुख-दुःखाच्या घटनांची माहिती होत होती. प्रामुख्याने यात्रा हे विवाह जुळविण्याचे महत्वाचे माध्यम मानले जात असले तरी अलीकडे काळ बदलत चालला असल्याने विवाह जुळविण्याची पध्दत देखील बदलत असल्याचे दिसते. धनगरांच्या जीवनामध्ये घरदेवता, ग्रामदेवता, शिवार देवता, आणि जातदेवता अशा विविध प्रकारच्या देवदेवतांना महत्वाचे स्थान आहे. धनगरांचे लोकजीवन धर्मश्रध्दाळू आणि देवदेवता यांना त्यांच्या जीवनात महत्वाचे स्थान असते. धनगरांचे सर्व देव महादेवात समाविष्ट होत असल्याचे दिसून येते.

धनगर समाजातील कुंटूबसंस्था

धनगर समाजाची त्यांच्या वागण्यातून, जगण्यातून वेगळी ओळख होते. तशीच ती कौटुंबिकदृष्टीने वेगळी असल्याची दिसून येते. राहणे, खाणे, बोलणे, जगणे या सर्वच दृष्टीकोणातून धनगर वेगळ आहे म्हणून त्यांचे कौटुंबिक जीवनही वेगळे आहे. लहान मुले मोठी होत असताना कुंटूंबाशी परिचीत होत जातात. त्यांच्या विचारांना आणि वर्तनाला वळण लागते ह्यातूनच त्यांच्या सामाजिक प्रवृत्ती तयार होतात. यालाच सामाजिकरणाची प्रक्रिया म्हणतात. सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेत एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला संस्कृतीचा वारसा मिळतो.

धनगर मेंढपाळ करणारा असल्याने त्यांना कायम भटकंती करत राहावे लागते. त्यांचे कुंटूंब देखील त्यांच्या सोबत असते. त्यामुळे लहान मुलांना शाळेची ओळखच होत नाही. शिक्षणापासून वंचित राहतात. त्यामुळे अंधश्रध्दा जोपासली जाते.

धनगरांची संस्कृती पाहत असताना त्यांचे कुंटूंब 'एकत्र' असलेले दिसून येते. पण उदरनिर्वाहासाठी मेंढया घेवून सर्वत्र भटकंती करावी लागते आणि पुन्हा ते आपल्यामुळे जागी येतात. भटकंती करत असताना देखील संपुर्ण कुंटूंब सोबत घेवून भटकंती करत असतात.

धनगर समाज आणि धनगरांचे कुंटूंब हे संस्कृतीशी एकनिष्ठ आहे. त्यांच्या नात्यामधून राहणीमानातून दिसते. कोणताही निर्णय घ्यावयाचा असेल तर ते सगळे एकत्र येवून घेतात. घरातील मोठ्या माणसाला मान देवून त्यांचा आदर करतात. देव आणि मोठी माणसे याविषयी सारखाच आदर धनगर कुंटूंबात दिसून येतो.

धनगर समाजाचे आचार – विचार

धनगर समाज शिक्षणापासून अलिप्त आहे. आधुनिक जगापासून दुर आहे. शिक्षण घेण्यापेक्षा पारंपारीक वडिलोपार्जित व्यवसाय करण्यात तो समाधानी आहे. शेळया, मेंढया, गुरे यांना लक्ष्मी समजून तो त्यांची सेवा करण्यासाठी आपले आयुष्य घालवतो.

धनगर हा माळरानात, जंगलात फिरणारा आहे. त्याचा शहराशी संबंध कमी प्रमाणात येतो. मात्र शहरात जोडण्यासाठी केलेले रस्ते धनगराच्या ज्ञानाचा वापर करून केलेले आहेत. उदा. म्हणून खंडाळ्याच्या घाटातील मार्गाचे घेता येईल. वर्षातील ऋतु, हवामानाचा अंदाज धनगर अचूक ओळखतात. पाऊस कधी पडेल व पाऊस पडल्यानंतर कोणत्या रोगाचा प्रसार होईल. या विषयीची उत्तम माहिती धनगरांना असते. मेंढ्या, शेळ्या, जनावरे यांना कोणता आजार झाला आहे. त्यावर काय उपाय करावा? कशाने बरा होईल याविषयीची माहिती त्यांना असते.

धनगर समाजातील राज्यकर्ते

धनगर समाजातील होळकर घराण्यातील मुत्सद्दी शूर वीरांनी त्यांच्या कार्याने क्षत्रियत्वाचा परिचय देत धनगर समाजाला राज्यकर्ते जमात बनविले आहे. त्यामध्ये राजर्षी मल्हारराव होळकर, यशवंतराव होळकर, खंडेराव होळकर व अहिल्याबाई होळकर अशा कितीतरी वीर योद्धांचा समावेश होता. ज्यांची किर्ती सुवर्ण अक्षरांनी इतिहासाच्या पानावर कोरली आहे. अशा या वीर योद्धांपैकी अहिल्याबाई होळकर यांचा पराक्रम हा प्रेरणादायी आहे.

अहिल्याबाई होळकर यांचा जन्म 31 मार्च 1725 रोजी अहमदनगर जिल्हा जामखेड तालुक्यात चौडी या खेड्यात धनगर कुटुंबात झाला. अहिल्याबाई होळकर यांनी एकच धर्म पाळला. मानवता धर्म, लोकोपयोगी व राष्ट्रहिताचे कार्य हेच धार्मिक कार्य त्या मानीत अहिल्याबाई यांच्या राज्यात जातीभेदाला वाव नव्हता. त्या सर्वच प्रजेला सारख्याच मानत असत. आज धनगर समाज अहिल्याबाई होळकर यांच्या जयंतीनिमित्त चौडी या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात एकत्र येत असल्याचे दिसून येते. धनगर समाजात शिक्षणाचे प्रमाण कमी असले तरी जे शिक्षित युवक-युवती आहेत. ते आज रोजी या जयंतीच्या निमित्ताने एकत्र येतात. समाजातील काही अभ्यासु व्यक्ती सुध्दा या ठिकाणी येतात. अशा ठिकाणी सर्वजण एकत्र आल्याने समाजातील विचारांची देवाण-घेवाण होत असल्याचे दिसून येते. समाजातील असणाऱ्या विविध समस्या व इतर घटनांचा याठिकाणी विचार विनिमय केला जातो. आज अहिल्याबाई होळकर धनगर लोकांचे दैवत बनल्या आहेत. यांच्या जयंती निमित्ताने धनगर समाज बांधव एकत्र येत असल्याचे दिसून येते व धनगर समाजात सामाजिक ऐक्याची भावना निर्माण होत असल्याची दिसून येते.

धनगर जमातीचे बदलते व्यवसाय

धनगर हा मुख्य मेंढीपालन व्यवसाय करत असला तरी इतर अनेक व्यवसाय करत असल्याचे दिसून येते. मेंढीपालन करणारा धनगर चार महिने स्वतःच्या गावीच असतो. दिवाळीचा सण झाल्यानंतर मेंढ्या घेवून भटकंतीला निघतो. भटकंती करणारे धनगर चार-पाच कुटुंबांच्या गटाने राहतात. मेंढपाळ करणाऱ्या धनगरांशिवाय मेंढ्याची लोकर कापणारे आणि विकणारे धनगर आहेत. ते ज्यांची मेंढरे कातरायची आहेत ते कातरून देतात. त्या बदल्यात त्यांना पैसे किंवा लोकर मिळतात. ते लोकर ते विकतात. लोकर विकत घेणारे धनगरच असतात. लोकर कापून सुत तयार करून सुतापासून घोंगड्या बनवतात. या घोंगड्या धनगरांच्या यात्रा-जत्रा या ठिकाणी आणि गावोगावी फिरून विकल्या जातात.

काही धनगर रानावनातील औषधी वनस्पती विकून आपला उदरनिर्वाह करतात. त्याबरोबर मध व फळे विकतात. स्थायिक झालेले धनगर शेती व्यवसाय करतात. जोडीला दुग्ध उद्योग करतात. नवशिक्षित तरुण मुले नोकरीचा शोध घेवून निमशासकिय नोकरी करीत आहेत. काही कारखाना, एम.आय.डी.सी (औद्योगिक वसाहत) अशा ठिकाणी काम करीत आहेत. काही धनगर जमातीमधील मुले शिक्षण घेवून शासकिय सेवेत कार्यरत असल्याचे दिसून येते. पण इतर समाजाच्या तुलनेत पाहिजे. इतका बदल धनगर समाजात झाल्याचे दिसून येत नाही.

धनगर समाज आरक्षण प्रश्न

धनगर जमातीच्या आरक्षणाबाबत आपल्याला असे दिसून येते की, 1981 च्या मंडल आयोगाच्या यादीत धनगर जमात नोंदवलेली आहे. 1952-53 मध्ये आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या यादीत धनगर जमातीला सामील केले. सन 1961 मध्ये डॉ. इरावती कर्वे यांनी धनगर प्रोजेक्टमधून धनगरांना मागासलेले दर्शविले. धनगर समाज आरक्षणासारख्या सोयी सुविधेपासून देखील वंचित आहे. धनगर जमात अनुसूचित जमातीच्या प्रवर्गामध्ये समावेश असल्याचे दिसून येते. भारतीय राज्यघटनेने अनुसूचित जाती व

जमाती , इतर मागास वर्ग यांचा उध्दार व विकास करण्यासाठी अनुक्रमे 340, 341, 342 चा कलमांचा समावेश केला आहे. त्यातील कलम 342 हे परिशिष्ट 9 मध्ये महाराष्ट्रातील यादीत 36 नंबरवर ओरॉन/धनगर अशी नोंद आहे. (संकेतस्थळ:- Nitinrjjeanuseblogspot.in)

धनगर समाज हा अनुसुचित जमातीचे हक्क व अधिकार मिळविण्यासाठी सद्यस्थितीला आंदोलने व मोर्चा या विविध मार्गांचा अवलंब करू लागला आहे. सध्या भटक्या जमातीच्या यादीत समावेश असणारा धनगर समाज हा अनुसुचित जमातीमधील सवलती घेण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत. 'ड' आणि 'र' यातील उच्चाराचा वाद मिटवून त्वरीत धनगर समाजाला अनुसुचित जमातीचे दाखले देण्यात यावेत व आरक्षणाची अंमलबजावणी त्वरीत करावी. अशी मागणी धनगर जमात बांधव करत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष

धनगर जमात ही संपुर्ण देशभर मेंढपाळ जमात म्हणून ओळखली जाते. सतत भटकंती करणारी जमात आहे. उदरनिर्वाहाचे तुटपुंजे साधन त्यांच्याकडे आहे. सामाजिकदृष्ट्या बघत असताना धनगर समाजातील लोकांना तुम्ही कुठले धनगर? असा प्रश्न विचारला असता त्याची येणारी उत्तरे ही हटकर, खुटेकर, झेंडे, मेंढे, डंगे असे विविध स्वरूपाची उत्तरे मिळतात. कारण धनगर ही जमात आहे आणि ही धनगर जमात एका भटक्या जमातीच्या प्रवर्गामध्ये विविध पोटजाती असल्याचे आपणास दिसून येते. धनगर जमातीला इतर समाजाच्या तुलनेत निम्न दर्जाचे स्थान असलेले दिसून येते. धनगर जमातीला इतर समाजाच्या बरोबरीने मुख्य प्रवाहाबरोबर सामिल करून घ्यावयाचे असले तर त्यांच्यामध्ये सोयीसुविधा व जाणीव जागृती करणे गरजेचे आहे. आर्थिकदृष्ट्या धनगर समाज पुर्णतः मागासलेला दिसून येतो. उदरनिर्वाहासाठी रानावनात, दऱ्याखोऱ्यात फिरणारे लोक मेंढपाळ करून यातून येणाऱ्या उत्पन्नावर ते आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनण्याचा प्रयत्न करत आहेत. पण तुटपुंज्या उत्पन्नाच्या आधारावर ते आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनू शकत नाहीत. त्यामुळे आर्थिक मागासलेपणाची समस्या त्यांना मोठ्या प्रमाणात भेडसावत आहे. धनगर समाजाकडे शैक्षणिकदृष्ट्या बघितले असतात. धनगर समाजात साक्षरतेचे प्रमाण 20 ते 25 टक्के इतके आहे. जवळपास 80 टक्के लोक निरक्षर आहेत. या निरक्षरतेत स्त्रीयांचे प्रमाण अधिक आहे. धनगर समाजात मुलींना शिकविण्याची मानसिकता फारच कमी आहे. धनगरांना पोटांची खळगी भरण्याकरिता रानावनात भटकंती करावी लागते. अर्थार्जनासाठी आपली बायको व लहान मुलामुलींना सोबत घेवून फिरावे लागते. या कारणामुळे लहान मुलांना शिकायला मिळत नाही आणि लहानपणापासूनच ते मेंढया, घोडे यांच्यामध्ये मग्न होत जातात. त्यामुळे शिक्षणापासून वंचित राहतात.

राजकीयदृष्ट्या धनगर समाजातील लोकांचा हा सत्तेसाठी वापर करून घेत असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात जवळपास 11 टक्के इतकी धनगर समाजाची लोकसंख्या आहे. तरी देखील धनगर समाजातील लोकांना राजकीयदृष्ट्या सक्रिय करून घेतले जात नसल्याचे दिसून येते. आजपर्यंत काही मोजकेच नेते धनगर समाजात होवून गेले व आहेत. अनुसुचित जमातीच्या यादीतील समावेश स्पष्ट करून त्यांना सवलती लागू करण्याचा प्रश्न अजून देखील प्रलंबित आहे. धनगर समाजाला आषासन देवून दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न सरकार करत असल्याचे दिसून येते. आजदेखील धनगर समाजात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय मागासलेपणा मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसते. शासनाने या जमातीला विविध योजना, सोयीसुविधा पुरविणे गरजेचे आहे. धनगर समाजाला विविध समस्यातून बाहेर काढावयाचे असेल तर धनगर समाजात असणाऱ्या विविध संघटना व नेते यांनी एकत्र येवून समाज बळकटीकरण करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

- गवते ज्ञानेश्वर, धनगरांच्या लोकसाहित्यातील समाजदर्शन, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद. मार्च 2011. पृ. 4,6, 125
- दणाणे सतेज, धनगर समाज आणि संस्कृती, अक्षय प्रकाशन, 10 ऑक्टो. 2013
- डांगे द.म. धनगर आरक्षणाचे वास्तव आणि विपर्यास प्रकाशित शोधनिबंध 4 डिसेंबर 2015. पृ. 1,2,8
- Dhangarmaza.com
- nitinrjjeanuse.blogspot.in

भटक्या व विमुक्त जाती जमातींचे भारतीय कायदा व शासकीय योजनातील स्थान

पाटील पंढरीनाथ दत्तात्रय

सहायक प्राध्यापक, विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,
नेमगोंड दादा पाटील नाईट कॉलेज,सांगली. (शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर संलग्न)

प्रस्तावना –

भारत हा विविधतेचा देश आहे. भारतीय समाजात विविध जाती जमातींचे अस्तीत्व फार प्राचीन कालावधी पासून आहे. मानवी इतिहासातील भटक्या व विमुक्त जमातींचा स्थान अतिशय महत्त्वाचे आहे. मानवी संस्कृतीच्या उगमस्थानी मानव हा भटक्या स्वरूपाचे जीवन जगात होता. पुढे ग्राम संस्कृती निर्माण झाली. विकासाच्या पुढच्या टप्प्यावर नगर संस्कृती उदयाला आली. बारा बलुतेदार व अलुतेदार हया बरोबर भटक्या जमातीही गावाच्या आधारे उदरनिर्वाहाचा परंपरागत व्यवसाय करीत आहेत पी. के. मिश्रा यांचा मते भटक्या जमातींचा इतिहास 200 वर्षांहून अधिक आहे. भटक्या जमाती गावोगाव भटकंती करून लोकांना विविध जीवन उपयोगी वस्तू, वन औषधी, विशेष सेवा, भविष्य कथन व्यवसायाच्या साह्याने उदरनिर्वाह करीत करीत होते, आजही काही प्रमाणात करताना आढळून येतात. यातून त्याचा इतर समाजाशी सहसंबंध निर्माण झाले. भटकंती हा या जमातीनाच्या जीवनाचा एक भाग आहे म्हणून आज ही गावाच्या वेशीवर भटक्या जमातीची पाल पाहायला मिळतात.

भटक्या व विमुक्त जमाती इतर समुदाय, तुलनेने हीन समजल्या जाता. त्यांच्याकडे जन्मजात गुन्हेगार, चोर, दरोडेखोर, ठग म्हणून पूर्वाग्रह दुषित दृष्टिकोनातून पाहिले जाते. भटक्या जमातीनाचा जीवन स्थिर नाही ते सतत भटकत आपले जीवन जगतात त्यामुळे ते मुलभूत अधिकारापासून वंचित राहिले आहेतच शिवाय गुन्हेगार म्हणून समाज व प्रशासन सतत संशय घेत असते आण्णा भाऊ साठे यांचा कथेतून, लक्ष्मण माने यांच्या उचल्या व विमुक्तायन मधून, उत्तम कांबळे यांच्या फिरस्ती मधून तर कधी नागनाथ मंजुळेच्या पिस्तुल्या, झाब्या, पारश मधून तर प्रत्यक्ष गावकुसा बाहेरील पालावर भटक्याच्या जीवनाची दृश्या आधुनिक समाजा समोर प्रत्येक्ष अप्रत्येक्ष येत आहे.

26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय राज्यघटनेची अंमलबजावणी झाली. राज्यघटनेत स्पष्ट केलेल्या समतावादी तत्त्वांच्या अनुषंगाने भारतीय समाजातील दुर्लक्षित घटकांची सबलीकरण करण्यासाठी त्यांचे मागासवर्गीय जाती व जमाती म्हणून वर्गीकृत करण्यात आले. अनुसूचित जाती (पूर्वी अस्पृश्य), अनुसूचित जमाती (अधिकतर आदिवासी), विमुक्त व भटक्या जमाती, विशेष मागास जाती आणि इतर मागासवर्गीय या प्रकारे जाती जमातीचे वर्गीकरण विविध समिती व आयोगाच्या माध्यमातून करण्यात आले. जेणेकरून प्रशासनाला त्यांच्या सशक्तीकरणासाठी घटनात्मक तरतुदीनुसार कायदे व योजना आखता येतील. प्रभावी अंमलबजावणी करून प्रशासनाने निर्धारित केलेले समाज कल्याण संबधीत निर्धारित लक्ष गाठणे शक्य होईल. पण आजूनही प्रशासनाला यश प्राप्त झालेले नाही. भारतीय स्वातंत्र्याच्या 71व्या वर्षी भटक्या विमुक्त जाती जमातीचे लोक भारतीय नागरिक असूनही मुलभूत अधिकारापासून वंचित आहेत. प्रस्तुत संशोधनात भटक्या विमुक्त जाती जमातीसाठी भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार केलेल्या कायदे व योजनांची चिकित्सा करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संकल्पना –

इंग्रजांच्या राजवटीत 1871 सालच्या गुन्हेगारी जमाती कायदा (सीटीए) नुसार काही जाती जमातींना गुन्हेगारी जाती म्हणून घोषित केले. हा कायदा प्रांतीय सरकारनी लागू केला. त्यामुळे इतर आदिवासी जमाती पासून या जमाती वेगळ्या ठरविण्यात आल्या. या जाती व जमातींना गुन्हेगार जमाती म्हणून ओळखले जावू लागले. 1952 साली स्वतंत्र भारत सरकारनी हा कायदा बदल Habitual Offenders Act 1952 नुसार गुन्हेगार ठरविण्यात आलेल्या जमातींना विमुक्त जमाती (denotified tribe) म्हणून नवी ओळख मिळाली.

भटक्या व विमुक्त जाती जमाती चे साधारणतः चार प्रकारात वर्गीकरण केले जाते ²

1. पिढीजात भटके किंवा शिकार करणारे
2. शेळ्या मेंढ्या गाई अशी जनावरे पाळणारे
3. भटकत व्यवसाय करणारे
4. भिक्षुक

जातपंचायत –

भटक्या व विमुक्त जाती जमाती मध्ये जातपंचायत अत्यंत प्रभावी होती, आजही काही जमातीमध्ये जातपंचायतीला विशेष स्थान आहे. व्यक्तिगत संघर्ष, जातीय संघर्ष, कुटुंबिक समस्या व प्रश्न जात पंचायतीद्वारे सोडवले जातात. जाती बाहेर काढणे, बहिष्कार करणे, आर्थिक स्वरूपाचे दंड जात पंचायतीद्वारे दिले जात होते. काही दिवसापूर्वी नाशिक मध्ये जात पंचायतीने एका परिवाराला जातीतून बहिष्कार केल्याची घटना घडली.

डी.टी. – एन. टी. कमिशन २००८ (रेणके कमिशन) च्या अहवाला नुसार भारताच्या एकूण लोकासंख्यात 10 टक्के लोकसंख्या भटक्या – विमुक्त जमातींची आहे. भारतातील एकूण वर्गीकरण केलेल्या जमातींमध्ये 313 भटक्या जन जाती जमाती आणि 198 विमुक्त जमाती आहेत. त्यामध्ये महाराष्ट्रात विमुक्त जमाती 13 तर विमुक्त जमाती 26 आहेत. TIO, जून 1998 महास्वेता देवी यांनी बारड विमुक्त जमातीची नोंद केली. समुदाय नेत्या लक्ष्मी नारायण सिंह लोधी यांनी प्रयत्नान लोधी या विमुक्त जमत म्हणून नोंद झाली⁴

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये –

1. भटक्या व विमुक्त जाती जमातीच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
2. भटक्या व विमुक्त जाती जमातीसंदर्भात भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी नुसार करण्यात आलेल्या काय व शासकीय योजनाचा चिकित्सा करणे.

संशोधन पध्दती –

भटक्या व विमुक्त जाती जमातीच्या सामाजिक स्थितीचा व भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी नुसार करण्यात आलेल्या कायदांचा व शासकीय योजनाचा चिकित्सा करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने प्राथमिक तथ्य संकलनाच्या साधना बरोबर दुय्यम तथ्य संकलन साधनाचा उपयोग केला आहे. प्राथमिक तथ्य संकलन साधन म्हणून लक्ष्मण माने याची Youtube वरील डी. एम. भीम यांनी घेतलेल्या मुलाखतीचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. दुय्यम साधन म्हणून संदर्भ ग्रंथ, सामाजिक न्याय विभाग अहवाल, संशोधन लेख, वेबसाईट वरील माहितीचा आधार घेतला आहे.

भटक्या व विमुक्त जमातीची पूर्वइतिहास –

भटक्या व विमुक्त जाती जमातीचा इतिहास प्राचीन आहे. इंग्रजांनी या जातीचे वर्गीकरण केले. 1857 च्या उठावापूर्वी व नंतर काही आदिवासी जमाती व भटक्या जाती जमातींनी इंग्रजांच्या विरुद्ध छुप्या पध्दतीने हल्ले करून लुट सुरु केली. त्यामुळे या आदिवासीच्या बदल इंग्रजांच्या मनात भीती निर्माण झाली. परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कायदा व सुव्यवस्था आयोगा स्थापन केला. या आयोगातील एक अधिकारऱ्याने अशी शिफारस केली की, भारतातील काही समाज व्यावसायिकपणे गुन्हेगार आहेत आणि त्यांचा व्यवसाय तसेच धर्म गुन्हा आहे . त्यामुळे त्या जमातींना गुन्हेगार जमाती ठरविण्यात यावे अशा शिफारसीनुसार, 1871 च्या गुन्हेगारी जमाती कायदा (सीटीए) अधिनियमित करण्यात आला होता. प्रांत सरकारनी लागू करण्याच्या सूचना करण्यात आल्या. या कायद्याने भारतातील अनेक जमाती ह्या जन्मजात गुन्हेगार ठरविण्यात आले. इंग्रजांनी अत्यंत दडपशाही मार्गाने विशिष्ट जमातींना गुन्हेगार जमाती म्हणून सूचित केले. एकदा एक टोळी अपराधी म्हणून अधिसूचित झाली की "अधिसूचित " समुदायाच्या प्रत्येक सदस्याला स्थानिक पोलिस स्टेशनमध्ये स्वतःची नोंदणी करणे भाग असे आणि दिवसाच्या ठराविक वेळेस 'हजारी' (उपस्थिती) देणे आवश्यक होते. या नियमांचा भंग करण्यासाठी गंभीर शिक्षा ठोठावण्यात येत होती.

या कायद्याची दुरुस्ती 1897 मध्ये करण्यात आली आणि त्यात आणखी कडक दंड करण्यात आला. या कायद्यावर टीका होऊ लागली. तेव्हा ब्रिटिश सरकारने 1908 मध्ये गुन्हेगारी जमाती सेटलमेंट ॲक्ट पारित केला. या कायद्याने या जमातींच्या वसाहतीसाठी तरतुदी केल्या जेणेकरून त्यांना सुधारता येईल.

समाजातील गुन्हेगार जमातींना एकत्रित करण्याच्या उद्देशाने 1911 आणि १९२३—२४ मध्ये या अधिनियमात बदल करण्यात आला. परंतु अधिसूचित जमातीवरील अत्याचार अधिकच वाढले.

के.एम. मुंशी समिती 1937

1937 मध्ये बॉम्बे प्रांतचे राज्यपाल के.एम. मुंशी समितीने या कायद्याचे पुनरावलोकन करण्यासाठी नियुक्त केले. मुंशी समितीने परिस्थितीचा संपूर्णपणे आढावा घेतला आणि अनेक सूचना केल्या. समितीने प्रथमच वेगवेगळ्या शब्दांची व्याख्या केली जसे टोळी, टोळी, वर्ग, नेहमीचा गुन्हेगार, गुन्हेगारी असे अनेक.

प्रामाणिक गुन्हेगार कायदा 1952 (Habitual Offenders Act 1952) –

स्वातंत्र्यानंतर, 1952 मध्ये गुन्हेगारी जमाती कायदा रद्द करण्यात आला. व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रयत्नातून पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी गुन्हेगारी जमातींना गुन्हेगार या पूर्वग्रहातून (stigma) मुक्त करणारा प्रामाणिक गुन्हेगार कायदा 1952 पास केला. लक्ष्मण माने म्हणता की, भारत जरी 1947 साली स्वतंत्र झाला असला तरी भारतातील अनेक जाती जमाती 1952 साली विशेष मुक्त झाल्या आहे. पण वास्तविक या कायद्यांनी सुद्धा भटक्या व विमुक्त जमातीवर होणाऱ्या अत्याचार कमी झाला नाही. आज ही विशिष्ट परिसरात अपरात किंवा दरोडा पडला की प्रथम भटक्या विमुक्तांच्या वस्तीवर पोलिसांच्या धाडी पडतात. युनायटेड नेशनच्या Elimination of Racial Discrimination (CERD) समितीने भारत सरकारला भटक्या व विमुक्त जमातीय पुनर्वसनासाठी प्रभावी उपाय योजना करण्याच्या सूचना केल्या आहेत.

विमुक्त, भटक्या व अर्ध भटक्या जमातीसाठी राष्ट्रीय आयोग 2005 (National Commission for Denotified] Nomadic and Semi&Nomadic Tribes (NCDNSNT) 2005) –

भारतात भटक्या व अर्ध भटक्या जमाती साधारणतः 1500 आहेत तर विमुक्त जमातीची संख्या 150 च्या जवळपास आहे. या जाती जमातींची एकूण लोकसंख्या 11 कोटीच्यावर आहे. या जमाती सतत भटकत असल्यामुळे त्याची गणती व्यवस्थित होत नाही. भटक्या विमुक्त जमातीच्या पैकी अनेक परिवाराकडे शिधा पत्रिका नाही, मतदान ओळखपत्र नाही. त्यांच्या जगण्याला कोणताही अर्थ नाही. त्याची कोणतेही मोजदाद नाही. आजही काही जमाती पोटासाठी गुन्हेगारी मार्गाचा वापर करताना आढळल्याने भटक्या विमुक्त जमातीची समस्या अधिक किचकट बनली आहे.

भारतीय संविधानात अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व मागास जातीसाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. पण भटक्या जाती जमाती व विमुक्त जमातीसाठी कोणतीही विशेष तरतूद नाही. भटक्या व विमुक्त जमातींना काही राज्यामध्ये अनुसूचित जाती मध्ये तर काही राज्यात अनुसूचित जमाती मध्ये समाविष्ट केले आहे पण काही जमाती या अनुसूचित जाती व जमाती दोन्ही नाहीत. भारत सरकाराने 2005 साली भटक्या जाती जमाती व विमुक्त जमातीच्या विकासासाठी पैलूंचा अभ्यास करण्यासाठी 'भटक्या, अर्ध भटक्या जमाती व विमुक्त जमातीच्यासाठी राष्ट्रीय आयोग 2005' नेमण्यात आला. या आयोगाने काही शिफारशी केल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे

1. भारतीय संविधानाने निर्धारित केलेल्या अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी उपलब्ध असलेल्या आरक्षण विमुक्त, भटक्या व अर्ध-भटक्या जमातींच्या वर्गवारीसाठी विस्तारित करण्यात यावे.
2. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी लागू असणारा अत्याचार प्रतिबंधक कायदा भटक्या, अर्ध भटक्या व विमुक्त जमातीसाठी लागू करण्यात यावा.
3. शासनाने भटक्या, अर्ध भटक्या व विमुक्त जमातीचे प्रत्येक पालावर, तंबूवर जावून सर्वेक्षण आणि समुदायवार जनगणना करावी जेणेकरून 1500 भटक्या विमुक्त आणि अर्ध-भटक्या जमाती आणि 150 विमुक्त जमातींची माहिती गोळा होईल. या जाती, जमातीच्या वास्तविक माहितीच्या आधारे शासनाला विविध विकासाच्या योजनांचे नियोजन करताना मदत होईल.
4. विमुक्त, भटक्या, अर्ध भटक्या जमातीचे कायम स्वरूपी सेटलमेंट करण्यासाठी सरकारांनी विशेष प्रयत्न करावेत. त्यासाठी भूमी अधिग्रहित करून विशेष गृहनिर्माण योजना आखून पुढील पाच वर्षांत कुटुंबांना 'लहान पक्की घरे' पुरविल्यात यावीत व त्यांच्या कायम स्वरूपी वस्त्या किंवा वाड्या तयार होतील यासाठी विशेष प्रयत्न करावेत.

५. विमुक्त, व भटक्या, अर्ध भटक्या जमातींना कायम स्वरूपी शेती करता यावी यासाठी किमान भूमी अधिग्रहण कायद्याद्वारे त्यांना किमान शेती देण्यात यावी जेणे करून त्यांना शेतीवर उदरनिर्वाह चालवता येईल.
६. विमुक्त, व भटक्या, अर्ध भटक्या जमातींतील व्यक्तींना किमान कौशल्य विकास प्रशिक्षण देण्यात यावे जेणे करून या लोकांना स्वतःच्या व्यवसाय करण्याची संधी उपलब्ध होईल.

भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी

भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा – भारत हे सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक, गणराज्य आहे. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय हे आपल्या सामाजिक व्यवस्थेचे ध्येय यामध्ये समाविष्ट आहे. वर्ण, जाती, धर्म, पंथ, लिंग यावर आधारित कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव किंवा श्रेष्ठ – कनिष्ठ कल्पना ह्या स्विकारल्या जाणार नाहीत. विषमता नष्ट करून संपूर्ण एकात्मता निर्माण करण्याचे भारताचे ध्येय आहे. प्रत्येक व्यक्तीला जीविताचा अधिकार देण्यात आला आहे. प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिष्ठा राखली जाईल याची काळजी राज्यघटनेनुसार घेण्यात आली आहे.⁵ " भारतीय राज्यघटनेतील सरनाम्यातील समाविष्ट तत्त्वानुसार ब्रिटिशांच्या जन्माधिष्ठित गुन्हेगार जमाती कायदा 1871 भारत सरकारने 1952 मध्ये रद्द केला. व ब्रिटिशांनी अनुसूचित केलेल्या गुन्हेगारी जमातींना विमुक्त जमाती म्हणून जाहीर केले"⁷

मुलभूत अधिकार – भारतीय राज्यघटनेतील विविध तरतुदीनुसार भारतीय नागरिकाला स्वतंत्र व समतेचा हक्क प्राप्त झाला आहे. या तरतुदीनुसार भटक्या व विमुक्त जमातींना ही विविध हक्क मिळाले आहेत. त्यांना राष्ट्रीय मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विविध उपाय योजना शासकीय पातळीवर योजल्या जात आहेत पण त्यांना यश मिळत नाही हे वास्तव आहे.

कलाम 14 नुसार कायद्या समोर सर्व समान आहेत. कलाम 15 नुसार धर्म, जात, लिंग, जन्मस्थान या कारणावरून भेद भाव करण्यास मनाई आहे. कलाम 16 नुसार सार्वजनिक सेवा, योजनांच्या बाबतीत सामना संधी देण्यात आली आहे. कलाम 17 नुसार अस्पृश्यता नष्ट करणे या अधिकारानुसार अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली आहे. तिचे कोणत्याही स्वरूपातील आचरण घटनेचा अवमान समजण्यात येईल. असे वर्तन निषिद्ध मानण्यात आले आहे. अस्पृश्यतेतून उत्पन्न होणारी कोणतीही निःसमर्थता लादणे का कायद्याने शिक्षापत्र गुन्हा आहे⁸ कलाम 19 स्वातंत्र्याचा अधिकार, कलाम 20 (1) नुसार अपराधाबद्दल दोष शिद्ध बाबतचा अधिकार व कलाम 22 (1), कलाम 23 शोषणा विरुद्ध दाद मागण्याचा अधिकार व तरतुदीनुसार भटक्या व विमुक्त जमातीबद्दल असलेल्या पूर्वग्रहातून होणाऱ्या अन्याय व अत्याचारबाबत सुरक्षितता हमी मिळाली. मुक्त संचार करण्याचा अधिकार मिळाला. कोणाचाही विनाकारण छळ होणार नाही आणि त्यांना त्यांची बाजू मांडण्याची संधी मिळावी, तसेच जीवित व व्यक्तिगत स्वातंत्र्य सुरक्षित राहण्या करिता हा अधिकार उपयोगी ठरत आहे.

कलाम 29 व 30 नुसार सांस्कृतिक व शैक्षणिक अधिकारा मुळे भटक्या व विमुक्त जमातींना स्वतःची संस्कृत, लिपी, भाषा, परंपरा जतन करण्याचा अधिकार मिळाला तसेच पात्रतेनुसार कोणत्याही शिक्षण संस्थेत प्रवेश घेण्याचा अधिकार मिळाला.

कलाम 32 नुसार घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार नुसार कोणत्याही व्यक्तीसा स्वतःच्या मुलभूत अधिकारवर आक्रमण झाल्यास उच्च व सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार मिळाला.

कलाम 14 व कलाम 45 मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद – या कलमानुसार 14 वर्ष वयोगटातील सर्व मुलामुलींना मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहिल.

भटक्या व विमुक्त जमातीच्या शाळा बाह्य मुलांचे प्रमाण –

संघर्ष वाहिनीच्या सर्वेक्षणानुसार विमुक्त व भटक्या, अर्ध भटक्या जमाती ह्या सतत भटकत असतात त्याचे वास्तव्य एका ठिकाणी स्थीर नसते. पालावर राहणाऱ्या या जमातीच्या मुलांचे प्रमाण 75 टक्के पर्यंत आहे. 2013 –2014 या शैक्षणिक वर्षात विमुक्त व भटक्या जमातीची 117369 मुले मुली शाळा बाह्य राहिली आहेत. हे प्रमाण माध्यमिक व उच्च माध्यमिक व महाविद्यालयीन स्तरावर हे प्रमाण अधिकाधिक वाढत जात आहे. विमुक्त व भटक्या जमाती रोजगाराच्या निमित्ताने सतत भटकतात शिवाय अत्यंत गरिबीमुळे शाळे पेक्षा

उदरनिर्वाह महत्त्वा वाटल्याने मुलांना शाळेत पाठवणे शक्य होत नाही. काही मुले घरगुती कामात मदत, पालकांना त्याच्या व्यवसायात मदत करता, लहान भावंडाना सांभाळतात त्यामुळे शाळेत जात नाहीत. काही मुले ही कुपोषणग्रस्त असल्याने शाळाबाह्य आहेत.

बालविवाह –

बालविवाह हा भटक्या व विमुक्त जमातीच्या समोरील सर्वात गंभीर प्रश्न आहे. विवाहासाठी मुलाचे वय 21 व मुलीचे वय 18 कायद्याने निर्धारित केले असतानाही भटक्या व विमुक्त जमातीमध्ये बालविवाचे प्रमाण अधिक आहे. दोन पैकी एक विवाह हा बालविवाह होत आहेत. ४६ टक्के मुली १० च्या वर्गात पोहोचण्या आधीच शाळा सोडतात.¹

आरक्षण –

शासन निर्णय क्र. बीसीसी/ 1093/2167/सीआर – सोळा ब दि 23/03/1994 अन्वये विमुक्त व भटक्या जमातींना आरक्षण पुढीलप्रमाणे वाढ करण्यात आली. विमुक्त जाती व तत्सम 3 टक्के, भटक्या जमाती (90 पूर्वीच्या व तत्सम) 3.5 टक्के, भटक्या जमाती (धनगर व तत्सम) 3.5 टक्के, भटक्या जमाती (बंजारी, बंजारी) 02 टक्के या प्रमाणात आरक्षण आहे.

वसंतराव नाईक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती महामंडळ –

महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ व आदिवासी विकास महामंडळ यांच्या प्रमाणे भटक्या व विमुक्त जमातीसाठी आर्थिक विकास महामंडळ स्थापन करावे अशा विविध समितीच्या शिफारशीमुळे महाराष्ट्रात 1984 साली वसंतराव नाईक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती महामंडळ (मर्यादित) ची स्थापना करण्यात आली. महामंडळ जिल्हा (जळगाव) क्षेत्रात भटक्या व विमुक्त जमातीच्या कुटुंबाना आर्थिक विकासाच्या विविध योजना राबविण्यात आल्या आहेत.

अंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन –

जिल्हा परिषदेमार्फत सवर्ण हिंदू आणि अनुसूचित जाती जमाती व भटक्या व विमुक्त जमातीमध्ये अंतरजातीय विवाह करणाऱ्या जोडप्यांना आर्थिक मदत देवून प्रोत्साहन दिले जाते

निष्कर्ष–

- भटक्या व विमुक्त जाती जमाती सामाजिक स्थितीचे अवलोकन केल्या नंतर निष्कर्ष स्वरूपात विदारक सत्य समोर येतो की, भारतीय समाजातील एक महत्त्वाचा घटक असलेल्या व एकूण देशाच्या लोकसंख्येत 10 टक्के पेक्षा जास्त हिस्सा असलेल्या जमातीवरील गुन्हेगारी जमाती कायदा (सीटीए) ने लावलेला कलंक दूर करण्यासाठी स्वतंत्र्य भारत सरकारने प्रामाणिक गुन्हेगार कायदा 1952 (Habitual Offenders Act 1952) केल्या नंतर ही या जमाती पूर्वग्रहातून (stigma) पूर्णपणे मुक्त झालेल्या नाहीत.
- भारत सरकारने 2005 साली भटक्या जाती जमाती व विमुक्त जमातीच्या विकासासाठी पैलूंचा अभ्यास करण्यासाठी 'भटक्या, अर्ध भटक्या जमाती व विमुक्त जमातीच्यासाठी राष्ट्रीय आयोग 2005' नेमण्यात आला. या आयोगाने काही शिफारशी केल्या आहेत
- विमुक्त व भटक्या जमातींना आरक्षण देण्यात आले आहे.
- भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी नुसार सर्व भटक्या व विमुक्त जाती जमातींना सर्व मानवीय अधिकार बहाल केले पण ते अधिकार भटक्या व विमुक्त पर्यंत पोहचविण्यात प्रशासन पूर्णपणे यशस्वी झालेले नाही उदा. शिक्षणाच्या मुलभूत अधिकारपासून या जमाती संचित आहेत.
- वसंतराव नाईक विमुक्त जाती व भटक्या जमाती महामंडळ (मर्यादित) ची स्थापना करण्यात आली. महामंडळ जिल्हा (जळगाव) क्षेत्रात भटक्या व विमुक्त जमातीच्या कुटुंबाना आर्थिक विकासाच्या विविध योजना राबविण्यात आल्या आहेत

संदर्भ –

- Dinanath Waghmare(convener, sandharash wahini), Human right law network, 29th march 2015.
- पिंगळे भीमराव (अनु. ए.एच. जमादार), आदिवासी एवं उपेक्षित जन, विकास प्रकाशन कानपूर, 2017 पान नं. 180
- गणपत राठोड, बंजारा और पारधी, पूजा पब्लिकेशन्स, कानपूर, 2016
- अग्रवाल दिलीप, समाज कार्य एवं जनकल्याण, प्रीज्म बुक्स (इंडिया)जयपूर, 2011
- भारत सरकार (प्रका.), भारताचे संविधान विधी आणि न्याय मंत्रालय, दिल्ली, द्वितीय आवृत्ती पृ .7
- पवार प्रमोद मोहन, बंजारा समाज राजकीय व सामाजिक सहभाग,अथर्व पब्लिकेशन्स, 2016
- गर्गे स.म.(संपा.), भारतीय समजाविज्ञान कोश,(खंड ३)1989 पृ 394
- विभूते भालबा भारताचे संविधान, पुणे – 1999, पृ. 10
- <http://socialjustice.nic.in/writereaddata/UploadFile/Draft%20List%20of%20Denotified%20Tribes%20for%20Mail.pdf>
- <https://www.india.gov.in/national-commission-denotified-nomadic-and-semi-nomadic-tribes-ncdnsnt>
- <https://sjsa.maharashtra.gov.in/en/vasantrao-naik-vimukta-jatis-and-nomadic-tribes-development-corporation-limited>

Articles -

- Lashkar Vinayak S, (Nov.2012) Denotified and Nomatic tribes in Maharashtra in india,Third Concept, An International Journal of Ideas Vol.26.
- Virginius Xaxa , (Jan. 2014)Yojana , Tribal and Marginalized Communities,
- Constitutional Provisions, Laws and Tribes, page no. 4
- Abhraham Susan, (Jul.1999) “steal or I’ll Call you a thief: ‘Criminal’ tribes of India, Economic and Political weekly, Vol.34
- संप.दै.सकाळ, कांबळे उत्तम, मौजा चिंधीमालच्या भिकाऱ्यांचं काय करायचं? दि.10 सप्टेंबर 2017.

***

गोपाळ समुदायाच्या सामाजिक – आर्थिक समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

अमोल महापुरे

रिसर्च स्कॉलर, समाजशास्त्र आधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रा. डॉ. अर्चना कांबळे (जगतकर)

विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,
न्यू कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :-

भारत हा शेती प्रधान देश नसून तो जाती प्रधान देश आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेला जातीयतेचा महाभयंकर रोग झालेला आहे समाजामध्ये एक जात समूह दुसऱ्या जात समुदाय बरोबरीचा अथवा समान जात समूह मानण्यास तयार नाही. भारतीय राज्यघटनेने जरी समानतेचा हक्क दिला असला तरी समाजाची मानसिकता हि भेदभावाची असल्याचे दिसून येते. नैसर्गिक दृष्टिकोनातून स्त्री-पुरुष या दोनच जाती असल्या तरी भारतातील मनुवादी व्यवस्थेने हजारो जाती करून भेदाभेदीचे राजकारण केलेले दिसून येते. 21 व्या शतकात हे विश्व गेले असताना देखील हि विषमतेची, भेदाची, असमानतेची पाळमुळे अजूनही घट असल्याचे दिसतात. भारतीय समाज चार प्रमुख वर्णांत विभागलेला होता. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य, व शुद्र हे चार प्रमुख वर्ण होते. या वर्णभेदातून आणि त्यांना दिलेल्या कामावरून जात निर्माण झालेली दिसते. ब्राम्हण्यांनी अध्ययन, पुरोहित करावे, क्षत्रियांनी लढावे, वैश्यांनी व्यापार करावा. आणि शुद्रांनी वरील तिन्ही वर्णांची सेवा चाकरी करावी, स्वच्छतेची कामे करावीत असा दंडक होता.

भटका व विमुक्त समुदाय हा देखील भारतीय समाज व्यवस्थेचा महत्वाचा समुदाय आहे. परंतु विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून हा समुदाय कौसौ दूर आहे. त्याची कारणे ही भारतीय जात व्यवस्थेमध्येच दडून आहेत. स्वातंत्र्यानंतरच्या सुमारे 70 वर्षांच्या काळात जो विकासाचा वेग अपेक्षित होता. तो गाठण्यात अपयश आलेले आहे. हि वस्तुस्थिती आहे. परंतू वंचित समूहाकडे ज्या पध्दतीने लक्ष देणे गरजेचे होते ते दिले गेलेले नाही. अनुसूचित जाती जमाती, भटक्या व विमुक्त जाती, यांच्यासह अनेक समुह समस्येचा गर्तेत सापडलेले आहेत.

विषयाचे महत्त्व :-

भटक्या व विमुक्त जातींमध्ये गोपाळ समुदाय हा मागास व दुर्लक्षित राहिलेला समुदाय आहे. भारतीय जात व्यवस्थेमध्ये असणारे कनिष्ठ स्थान, शिक्षणाचा अभाव, सामाजिक जागृतीचा अभाव, राजकिय हक्का बद्दल उदासिनता, प्रभावी सामाजिक चळवळीचा अभाव, इत्यादी विविध कारणांमुळे गोपाळ समुदाय हा इतर भटक्या समुदायांच्या तुलनेत मागास राहिलेला आहे. सदर शोध निबंधामध्ये गोपाळ समुदायाच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या कोणत्या आहेत आणि त्यावर उपाययोजना काय सांगता येतील हे थोडक्यात स्पष्ट केलेले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे : -

1. गोपाळ समुदायाच्या सामाजिक आर्थिक समस्याचा अभ्यास करणे.
2. गोपाळ समुदायाच्या समस्यावर उपाय सुचविणे.

तथ्य संकलन :-

गोपाळ समुदायाच्या सामाजिक आर्थिक समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन या शोध निबंधासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा उपयोग केलेला आहे. प्राथमिक स्रोता मध्ये एका सामाजिक कार्यकर्त्याची मुलाखत घेण्यात आलेली आहे. दुय्यम स्रोत म्हणून विविध संशोधनपर ग्रंथांचा, मासिके, आणि इंटरनेटचा उपयोग केलेला आहे.

गोपाळ समुदाय – एक भटका समाज :-

कोणत्याही एका ठिकाणी कायमस्वरूपी वस्ती न करता उदरनिर्वाहासाठी कायमस्वरूपी भटकत राहणारे समुदाय अथवा जमाती म्हणजे भटक्या जमाती होय. भारतीय समाजामध्ये असणाऱ्या भटक्या जमातीमध्ये 'गोपाळ' हि प्रमुख जमात आहे. गोपाळ ही जमात गावोगाव भटकणारी आणि पशुपालनाचा व्यवसाय करणारी जात आहे. गाई-म्हैशीची खरेदी-विक्री करून ते आपला जीवनाचा व्यवहार चालतात.

‘गोपाळ ही जात प्राचीन काळापासून महाराष्ट्रात आढळते. गोपाळांच्या व्यवसायाचे स्वरूप ‘गार्ई’ पाळणे असल्यामुळे ‘गो’ पालक म्हणून या समाजाचे नाव गोपाळ असे रूढ झालेले आहे’¹

गोपाळ हे कृष्णाचे वंशज असे मानले जाते. ते मूळचे मथुरेचे. पण ते ज्या ज्या प्रदेशात गेले तेथेच स्थानिक झाले. तो-तो प्रदेश त्यांनी आपला मानला. त्यामुळे गोपाळ समाज आज भारतभर विखुरलेल्या स्थितीत आढळतो. जेथे पोट भरेल तेथे ते राहतात. गार्ई-गुरांसह गोपाळ समाजातील लोक पूर्वी भटकत होते. गोपाळ हे भटकंती करणारी जमात आहे. उदरनिर्वाहासाठी भटकंती करून अनेक सामाजिक, वाङ्मयीन सांस्कृतिक मूल्यांची जपणूक गोपाळ करतात.

भारतीय संस्कृतीकोशामध्ये गोपाळ या शब्दाचा अर्थ सांगताना असेही आढळते. ‘हे लोक गावोगाव कसरतीचे खेळ करून भिक्षा मागतात. महाराचे पौरोहित्य त्यांच्याकडे असते. पण हे लोक त्यांच्याकडे जेवत नाहीत. फक्त त्यांचे कोरान्न स्विकारतात. हे लोक बक-याच्या केसांचे हार गळ्यात घालतात. नृत्य करतात व गाणी गातात. त्यांच्या डोक्यावर मोराचे पिसे लावलेली निमुळती टोपी असते. अंगात कुडते असते. त्यांच्यात अनेक पोटभेद व कुळे आहेत. त्यांच्या लग्नासाठी ब्राम्हण पुरोहित लागतो. इतर विधि मात्र जातीतील जाणतेच चालवतात. तुळजा, खंडोबा, मरीआई, म्हसोबा, हे त्यांचे देव होत’.²

सामाजिक समस्या :-

भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये गोपाळांना कनिष्ठ समजल्या जाणाऱ्या भटक्या जमातीमध्ये ठेवण्यात आलेले आहे. भटका समाज विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून कौसौ दूर आहे. स्वातंत्र्याच्या सत्तरीनंतर सुध्दा गोपाळ समुदायाच्या दर्जात म्हणावा असा कोणताही फरक पडलेला नाही. गोपाळ समुदाय भटका म्हणून गावगाड्यात यांना कोणतेच स्थान नाही. एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हाच चाललेला जीवनप्रवास अनेक प्रश्नांना जन्म घालतो. कोणत्याही एका ठिकाणी स्थिर नसल्यामुळे प्रगतीची अथवा विकासाची कोणतीही शक्यता नाही. यातून अनेक सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात. शिक्षणाचा अभाव, राजकिय नेतृत्वाचा अभाव, प्रभावी सामाजिक चळवळीचा अभाव, यामुळेच गोपाळ समुदायाचा विविध सामाजिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

भटकंती किंवा अस्थिरता :-

गोपाळ समुदाय हा भटकंती करणारा समुदाय आहे. त्यामुळे त्यांच्या जीवनाला स्थिरता नाही. सतत या ठिकाणाहून त्या ठिकाणी असा जीवन प्रवास त्यांचा चालू असतो. हा समुदाय एका ठिकाणी वस्ती करून राहत नसल्यामुळे एखाद्या समुदायांशी अथवा भूभागांशी त्यांचा कायमचा संबंध प्रस्थापित होत नाही. बहुसंख्य लोकांच्याकडे आजदेखील त्यांचे म्हणून घर नाही. गावाचे नांव सांगावे असे कोणते गाव नाही त्यामुळे हवा त्या प्रमाणात गोपाळ समुदायाचा विकास होत नाही.

जातपंचायत :-

गोपाळ समुदायामध्ये परंपरेने चालत आलेल्या न्याय व्यवस्था म्हणजे गोपाळाची जातपंचायत होय. या जातपंचायती मध्ये गोपाळ समुदायामध्ये असणाऱ्या वाद-विवादांवर न्याय-निवाडा केला जातो. परंतू हा न्यायनिवाडा अलिखित नियमांच्या आधारे पूर्वग्रह दुषित होत असल्याने एका गटावरती अन्याय होत असतो. परंतू जातपंचायतीचे वर्चस्व हे मोठ्या प्रमाणात असल्याने त्याविरोधात कुणीही बोलत नाही. जातपंचायतीच्या विरोधात बोलणे म्हणजे द्रोह करण्यासारखे असते. जातपंचायतीमधून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षेचे स्वरूप हे अमानवी असते. त्यामुळे गोपाळ समुदायाच्या विकासाच्या मार्गातील ही एक समस्या आहे.

शिक्षणाबद्दल उदासिनता :-

गोपाळ समुदाय हा मुळात एका ठिकाणी स्थिर नसल्यामुळे सतत होणाऱ्या स्थंलातरामुळे, शिक्षणाच्या संदर्भात या समाजात मोठ्या प्रमाणात उदासिनता दिसून येते. 21 व्या शतकातील सर्वच समस्येवर ‘शिक्षण’ हा एकमेव प्रभावी उपाय असून सुध्दा मागासलेपणामुळे भटक्या अवस्थेमुळे हा समाज शिक्षणापासून वंचित आहे. त्यामुळे ज्या गतीमध्ये गोपाळ समुदायाची प्रगती अथवा विकास होणे अपेक्षित होता तो झाल्याचे दिसून येत नाही. त्यामुळे गोपाळ समुदायात असणाऱ्या शिक्षणाबद्दलच्या उदासिनतेमुळे अनेक समस्यांना जन्म घातला जात आहे.

राजकिय नेतृत्वाचा अभाव :-

गोपाळ समुदायामध्ये असणाऱ्या शिक्षणाच्या अभावामुळे आपल्या सामाजिक आर्थिक व राजकिय हक्कांपासून हा समाज वंचित राहिलेला आहे. कोणतेही प्रभावाशाली सामाजिक अथवा राजकिय नेतृत्व प्रामुख्याने गोपाळ समुदायामध्ये उदयास आलेले दिसून येत नाही. यामुळेच आपल्या न्याय व हक्कासाठी जो लढा देणे अपेक्षित असते. तो दिला जात नसल्याचे दिसते. यामुळे देखील गोपाळ समुदाय अपेक्षित असणाऱ्या विकासापासून दूर आहे. अलिकडच्या काळात काही प्रमाणात आपल्या न्याय व हक्कासाठी सामाजिक चळवळ करताना गोपाळ समाज दिसून येतो. परंतु या चळवळींची दखल घ्यावी असे कोणतेही कार्य नसल्यामुळे गोपाळ समाजाच्या या चळवळींकडे कोणीही राजकिय पक्ष अथवा राज्यकर्ते लक्ष देत नाहीत.

गोपाळ समुदायातील अंधश्रद्धा :-

प्रामुख्याने गोपाळ समाज हा स्वतःला हिंदू धर्मातील श्रीकृष्णाचे वंशज असल्याचे समजतात. मोठ्या प्रमाणात धर्माचा-कर्माचा पगडा गोपाळ समुदायावर असल्याचे दिसून येते. निर्सर्गात घडणाऱ्या सर्व क्रिया ह्या देवाच्या कृपेमुळेच घडत असल्याचा त्याचा समज आहे. गोपाळ समाज हा प्रचंड श्रद्धाळू आहे. या श्रद्धेतूनच अनेक चूकिच्या गोष्टींना म्हणजेच अंधश्रद्धेला वाव मिळतो. जो समाज श्रद्धा आणि अंधश्रद्धेच्या गर्तेत सापडतो त्याला विकासाची कोणतेही फळे चाखता येत नाहीत. तो समाज अमागास राहण्याचे प्रमुख कारण बनते.

व्यसनाधिनता :-

पश्चिम महाराष्ट्रातील गोपाळ समुदाय हा आपल्या पारंपरिक व्यवसाय सोडून इतर व्यवसाय त्यांनी स्विकारलेला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने काळा गुळ काढण्याचे काम गोपाळ समुदाय करत आहे. हा काळ गुळ काढल्यानंतर त्यापासून दारू तयार केली जाते. यामुळे मोठ्या प्रमाणात दारूचे व्यसन दिसून येते. सतत दारूच्या अमंलात असल्यामुळे अनेक शारिरीक व्याधी निर्माण होतात, आरोग्यावर मोठा परिणाम दिसून येतो. सतत होणाऱ्या आरोग्यातील बिघाडामुळे त्याचे जीवनमानाचा कालावधी कमी होत आहे. यामुळेच व्यसन हे गोपाळ समुदायाच्या विकासातील प्रमुख समस्या आहे.

आर्थिक समस्या/दारिद्र्य :-

गोपाळ समुदाय हा आर्थिक दृष्ट्या अत्यंत मागास राहिलेला समुदाय आहे. हा समुदाय आपला उदरनिर्वाह करण्यासाठी विविध आर्थिक क्रिया करताना दिसतो. पारंपारिक गाई - म्हैशीं पाळण्याचा व्यवसाय हा आर्थिक दृष्ट्या परवडत नसल्यामुळे या व्यवसायातून ते दुसऱ्या व्यवसायाकडे वळले आहेत. काळा गुळ तयार करणे, बॅण्ड बॅन्जो पार्टीमध्ये वादक म्हणून काम करणे, शारिरीक कसरती करणे, यातून जी आर्थिक प्राप्ती होते त्यावरती गुजराण गोपाळ समुदायाला करावी लागते. अत्यंत तुटपुंज्या कमाईवरती हा समाज विविध कामे करताना दिसून येतात. त्यामुळे या समुदायात दारिद्र्य व गरिबी मोठ्या प्रमाणात आहे. सतत पोटाच्या मागे धावणारा हा समाज अनेक वर्षे शिक्षणापासून वंचित राहिल्याने अत्यंत दरिद्री, पराकोटीचा अज्ञानी, टोकाचा अंधश्रद्धाळू बनलेला आहे त्यामुळे हा समुदाय मागासलेला आहे. कोठेही स्थावर मालमत्ता नसल्याने एखादया भूमिचे अथवा भागाचे आकर्षण त्यांना राहिलेले नाही.

प्रगत समाजाचा गोपाळ समुदायाकडे पाहण्याचा पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोन :-

प्रगत समाज हा गोपाळ समुदायाकडे पूर्वग्रह दूषित नजरेतून पाहतो आहे. हा समाज नेमका कोणता हे न पाहता हा समाज म्हणजे चोरी करणारा, गुन्हेगारी प्रवृत्तीचा, समाज म्हणून पाहिले जाते. त्यांच्या सोबत कोणत्याही प्रकारचा व्यवहार केला जात नाही. समाजाचा मुख्य प्रवाहात गोपाळ समुदायाला जर सहभागी करून घेतले तरच त्यांचा विकास होवू शकेल परंतु मुख्य प्रवाहातील अनेक घटक-समुदाय हे पूर्वग्रहदूषित अथवा सत्यता न पाडताळून पाळता त्यांच्याशी सामाजिक व्यवहार करित असल्यामुळे ते मुख्य प्रवाहापासून लांब आहेत.

उपाययोजना :-

गोपाळ समुदाय हा भटका समाज आहे. त्यांच्या विकासात अनेक समस्या आहेत. त्या समस्येवरती विविध उपाययोजना सांगता येतील.

1. गोपाळ समुदायाला राजकिय प्रतिनिधित्व देण्यात यावे.
2. गोपाळ समुदायाचे कायम स्वरूपी वस्तीस्थान निर्माण करावे.
3. शिक्षणामध्ये विविध सवलती गोपाळ समुदायाला देण्यात यावे.
4. गोपाळ समुदायाचा आर्थिक स्थितीत बदल होण्यासाठी कायमस्वरूपी रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देण्यात यावी.

समारोप :-

गोपाळ समुदाय हा भटक्या जमातीमधील मागास राहिलेला घटक आहे. त्यांचे अनेक सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक, प्रश्न आहेत. मुख्य प्रवाहाने या समुदायाकडे लक्ष न दिल्यामुळे स्वातंत्र्यामध्ये परिवर्तन होत असले तरी देखील त्याचा हवा त्या प्रमाणात विकास झालेला नाही. परंतु गोपाळ समुदाय हा भारतीय समाज व्यवस्थेचा घटक असल्याने त्याचा विकास देखील महत्वाचा आहे. भटका समाज हा अविकसीत आहे हा भारतीय समाज व्यवस्थेचा सर्वात मोठा पराभव आहे. डॉ. विश्वनाथ शिंदे यांच्या मते 'भटके विमुक्त आपल्या भारतीय समाजाचे घटक आहेत. त्यांचा विकास करण्याची जबाबदारी समाजाची आणि शासनाची आहे. तसा प्रयत्न दोंन्ही घटकांकडून झाला तरच हजारो वर्षांपासून दूर्लक्षित राहिलेला हा घटक मुख्य प्रवाहात येवून विकसीत होईल.'

संदर्भ :-

- वाडकर धोंडीराम, 'पशुपालक भटक्या जमातीचे जीवनमान ; एक तौलनिक अभ्यास, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. 2012'
- भारतीय संस्कृतीकोश, संपा. जोशी पं. महादेवशास्त्री, खंड 3 पृ. 144.
- भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न व उपाय, संपा. दांडगे आर. जी. सुगावा प्रकाशन, पुणे. द्वि. आ.2014.
- वाडकर धोंडीराम ; गोल्ला समाजाचा इतिहास ; पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. 2008.
- शिंदे विश्वनाथ काशिनाथ ; 'भटका-विमुक्त समाज : आरक्षण व सद्यस्थिती,' समाज प्रबोधन पत्रिका, एप्रिल-जून 2017.
- गोपाळ समुदायातील कार्यकर्ते मा. मनोहर जाधव, यांची घेतलेली वैयक्तिक मूलाखत.

कैकाडी समाज्यातील सामाजिक समस्यांचा आढावा

सुशील चंद्रकांत कोरटे

संशोधक विद्यार्थी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना

कैकाडी समाज हा जातीव्यवस्थेतील भटकंती करणारा आणि बलुतेदारी व्यवस्थेतील थोड्याप्रमाणात संबंध येणारा समाज आहे. भारतामध्ये हा समाज अनेक राज्यामध्ये आहे. उदा. महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, तामीळनाडू, कर्नाटक, मध्यप्रदेश, उडिसा अशा राज्यामध्ये आहेत. बोलीभाषेमध्ये प्रामुख्याने तमीळ आणि तेलगू त्याचबरोबर महाराष्ट्रामध्ये मराठी भाषेचा समावेश आहे. काही संशोधकांच्यामते आंध्रप्रदेशामधून कैकाडी समाज महाराष्ट्रात आला असा विचारप्रवाह आहे. या समाजाने भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासामध्ये महत्त्वपूर्ण कामगिरी आहे. 1857 च्या उठावामध्ये या समाजाने सक्रिय सहभाग घेतला आणि इंग्रजांशी लढाई केली. इंग्रजांनी 1853 साली भारतात रेल्वेची सुरुवात केली आणि त्या माध्यमातून आपले संपर्काचे जाळे संपूर्ण भारतात पसरवण्याचे काम केले. इंग्रजांनी आपल्या उद्योगधंद्यावर मर्यादा घातल्या आणि परकीय मालावरील जकात रद्द केली. येथील कच्चा माल कमी किंमती परदेशी नेत आणि येथे पक्का माल जास्त किंमतीत विकत होते. त्यामुळे भारतात बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले होते. आणि त्यात कैकाडी समाजाचा ही समावेश होता. तसाच इतर जाती जमाती, भटक्या विमुक्त जाती या सर्वांचा परंपरागत असलेला व्यवसाय यामुळे बंद पडू लागला. या कारणामुळेच कैकाडी समाज देखील इंग्रजांच्या विरोधात गेलेला दिसतो. इंग्रजांनी रेल्वेची सुरुवात करून भारतातील औद्योगिकरणाला चालना दिली. इंग्रजांनी आपल्या सोयीसाठी अनेक कायदे केले त्यातील एक म्हणजे 1864 चा 'फॉरेस्ट ॲक्ट' होय. या कायद्यामुळे जंगलावरती आपला उदरनिर्वाह करणारा कैकाडी समाजावर निर्बंध लादले गेले. ज्यामुळे त्यांच्या जीवनमरणाचा प्रश्न निर्माण झाला. कैकाडी समाज हा मुळचा भटकंती करणारा समाज आहे, त्यामुळे इंग्रजांनी प्रथमतः 1871 ला कायदा संमत करून त्यामध्ये 198 जातींना गुन्हेगार ठरविले त्यात कैकाडी समाजाची ही नोंद गुन्हेगारी समाज म्हणून केलेली आहे. या समाजात काही पोटजातीदेखील आहेत. त्यात कुंची कोरवा, कोरवा या प्रमुख असून पामन्नोर, सापकैकाडी, चोर कैकाडी, धोंतले, माकडवाले, पायलोट कोरवी इत्यादी पोटजातीचा यात समावेश होतो. आज देखील हे लोक परंपरागत व्यवसाय करताना दिसतात. म्हणजे विकासाच्या मार्गापासून हा कैकाडी समाज खूपच दूर असल्याचे आपणास म्हणता येईल.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये

1. कैकाडी समाजाचा सामाजिक अभ्यास करणे.
2. कैकाडी समाजाच्या सद्य परिस्थितीचा अभ्यास करणे.

अभ्यास पध्दती

प्रस्तुत विषयाच्या शोधनिबंधामध्ये ग्रंथालयीन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यात दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. यात पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, नियतकालीके, साप्ताहिके व इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

सामाजिक जीवन

कैकाडी समाजातील लोक आपआपल्या उपजातीनुसार वेगवेगळा परंपरागत व्यवसाय करतात. गावामध्ये राहणारे कैकाडी झाडांच्या फांद्यांपासून बांबूपासून टोपल्या, हारे, कणग्या अशा वस्तू तयार करून गावातील गरजू व्यक्तींना टोपल्या विकतात आणि आपल्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करतात. कैकाडी उपजातीचा व्यवसाय म्हणजे उदा. सापाचा खेळ दाखवणे. माकडांचा खेळ करून लोकांचे मनोरंजन करणे. कुंची कोरवी समाज हा कवड्यांपासून भविष्य सांगणे असे व्यवसाय करून जीवन जगतात.

जीवन जगत असताना यातील काही जमातींना आजही एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी भटकंती करून जीवन कंटावे लागते. या समाजावरती परंपरेचा मोठा प्रभाव दिसतो. यामध्ये जात पंचायत ही मोठी प्रथा आहे. आजही जात पंचायतीने जो निर्णय दिलेला असतो. हा निर्णय सर्वानुमते या निर्णयाची अमलबजावणी केली जाते. वडिलधाऱ्या व्यक्तीचा मान, सन्मान, नैतिकमूल्ये, परंपरागत जातीचे सण, उत्सव

या समाजामध्ये आजही मोठ्या उत्सवाने साजरे केले जातात. कैकाडी समाजामध्ये जातीत पोट- जातीत किंवा पोटविभागामध्ये अंतर्गत विवाह केला जातो. आपल्या जातीतील मुला-मुलींचा विवाह करण्यावर या जमातीचा भर असलेला दिसतो. जातीमध्येच विवाह करणे मान्य (अपेक्षित) असते. अशावेळी जात पंचायतसुद्धा देखरेखीचे कार्य करते, हा विवाह हिंदू पध्दतीने पार पडला जातो. काही वेळेस विवाहाच्या बाबतीत कोणतीही तक्रार असल्यास अशावेळी न्यायनिवाडा करण्याचे काम जातपंचायत करते. यावेळेस मुलाचे किंवा मुलीचे मत विचारात घेऊन निर्णय दिला जातो. या समाजामध्ये विधवा विवाहाला संमती आहे यातून लक्षात येते की, स्त्रियांनाही पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान देण्यात आले आहे. विवाहाचे वय 18 ते 21 वयापर्यंत आहे. म्हणजे पुर्वी लहान वयात विवाह होत होते ते आता बदलले आहे. कैकाडी जमाती या हिंदूधर्मातील सर्व सण समारंभ साजरे करतात. ते खंडोबा, मरीआई, वाघोबा, नागदेवता, विठ्ठल, रुक्मिणीची पूजा करतात तसेच संत कैकाडी महाराजांची पूजा करतात.

1950 सालचा 'क्षेत्रीयबंधनाचा कायदा' निष्चित करून यांची स्थान निष्चित केले. या बंधनातून मुक्त होण्यासाठी कैकाडी समाजाची मागणी आहे. 1955 सालचा सराईत गुन्हेगार कायदाने भटक्या विमुक्त जमातींना काही वेळा दोषी मानले जाते. 1960 सालचा कायदानुसार वन्य प्राण्यास मारण्यास प्रतिबंध करण्यात आले. जंगलातील प्राण्यावर अवलंबून असणारे आदिवासी आणि भटक्या विमुक्त जमाती यांच्या अन्नाचा प्रश्न निर्माण झाला. केंद्रसरकारने वन्य जीव संरक्षण कायदा 1972 मध्ये अमलात आणला. या कायद्याने अनेक निर्बंध या समाजावरती आले. जंगलातील मध गोळा करणे, प्राण्यांची शिकार करणे, औषध साल, पाने, असे व्यवसाय करणाऱ्या भटक्या विमुक्त जमातीवर निर्बंध आले. त्यांना पर्यायी व्यवसाय शोधने भाग पडले.

महाराष्ट्र शासनाने 2004 साली निवृत्त न्यायाधीश आर. एम. बापट यांच्या नेतृत्वात राज्य मागास आयोग स्थापन करून या बापट आयोगाने भटक्या विमुक्त जमातीतील लोकांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती अत्यंत दयनीय आहे असे नमुद केले. रेनके आयोगाने ही 2008 मध्ये भटक्या विमुक्तांच्या जनगणनेविषयी आणि सामाजिक स्थितीचा आढावा घेतला. आर्थिक आणि सामाजिक समस्यावर भर देणे गरजेचे आहे अशी शिफारस रेनके आयोगाने राज्य सरकारला केली. विकास प्रक्रियेत या समाजाला सामावून घेण्यास प्रथमता रेशनकार्ड, जातीचा दाखला नागरीकरणाचा दाखला देणे गरजेचे आहे.

आरोग्य

कैकाडी समाजातील भटकंती करणाऱ्या समाजाचे आरोग्य अत्यंत दयनीय आहे. आरोग्याची काळजी घेणे, कुंटूंबाची आणि शासनाची जबाबदारी असते. यासमाजातील काही कुंटूंबे नेहमी भटकंती करत असल्याने पिण्याचे स्वच्छ पाणी मिळत नाही, यातून ही 80 टक्के अजार उद्भवतात. तसेच एक वेळचे पोटभर अन्न मिळत नसल्याने पोटाचे विकार होतात. कुपोषणामध्ये महाराष्ट्रात ठाणे जिल्हा प्रथम क्रमांकावर दिसतो.

शिक्षण

1986 साली सर्व शिक्षा अभियांतर्गत आदिवासी भागात शाळा निर्माण करणे, तसेच आश्रम शाळा सुरू करणे. यामुळे भटक्या विमुक्त जमातींना शिक्षणाचा लाभ होऊ शकेल. या शिक्षणाचे उद्दिष्ट सर्वांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देणे अपेक्षित आहे. यात 2010 सालच्या कायद्याने 8 वी पर्यंतचे शिक्षण सर्वांना घेता येईल. भटक्या विमुक्त जमातीमधील 70 टक्के जाती-जमाती भटक्या असून त्यांची मुले शिक्षण घेत असतात, पण भटकंतीमुळे 70 ते 75 टक्के मुले शिक्षणापासून दूरावले जातात.

आर्थिक जीवन

कैकाडी जाती जमातींचा परंपरागत व्यवसाय वेगवेगळा असला तरी जीवन जगत असताना प्रत्येक समाजाला आर्थिक उत्पन्नाचे स्रोत आवश्यक असतात. या जमातीमध्ये आर्थिक उत्पन्नाचे स्रोत हे परंपरागत व्यवसाय आहेत. परंतु आधुनिक युगामध्ये ते कमी पडू लागले आहेत त्याची जागा आज प्रगत तंत्रज्ञानाने घेतलेली आहे. परंपरागत गुन्हेगार ठरवलेल्या समाजाला शासनाने थोड्याफार प्रमाणात सवलती दिल्या त्यात 3 टक्के आरक्षण दिले परंतु ते पुरेसे नाही या समाजाला एस. सी. (SC) मध्ये आरक्षण देणे गरजेचे आहे म्हणजे विदर्भामध्ये पाहिले तर कैकाडी समाज एस.सी. (SC) मध्ये येतो तर इतर जिल्ह्यामध्ये भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये येतो. त्यांच्या जीवनाचा स्तर सुधारण्यासाठी यांना एस.सी. (SC) मध्ये आरक्षण देणे गरजेचे आहे

आणि त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे गरजेचे आहे. कारण यातील 90 टक्के मुले ही शिक्षणापासून वंचित आहेत. याचा अर्थ हा समाज शिक्षणापासून कोसो दूर आहे. एकीकडे शिक्षण घेतल्या शिवाय समाजाचा आर्थिक स्तर सुधारणा नाही हे जरी मान्य असले तरी प्रशासनाच्या माध्यमातून ऊसतोड करणाऱ्या कामगारांच्या मुलांना शिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्यांना शैक्षणिक सुविधा देणे गरजेचे आहे. 1948 चा मानवी हक्क कलम क्रमांक 26 मध्ये सांगण्यात आले आहे की प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि माध्यमिक शिक्षण सक्तीचे आहे. त्यापुढील शिक्षणाची जबाबदारी पालकांची असावी. मुलांना त्यांच्या आवडीच्या क्षेत्रात शिक्षणाची संधी देण्यात यावी. शिक्षण हा घटक समवर्ती सूची मध्ये येतो. केंद्राची आणि राज्याची जबाबदारी यादिकाणी महत्त्वाची असते. विशेषतः महाराष्ट्रामध्ये 2017-2018 मध्ये पहिल्यांदा काही शाळा बंद करण्याचे धोरण शासनाने निश्चित केले आहे त्यामुळे कितीतरी मुले शिक्षणापासून वंचित होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. अशावेळी कैकाडी समाजातील शिक्षण घेणारी मुले ही या शिक्षणापासून वंचित होणार हे निश्चित आहे आणि आर्थिक परिस्थितीमुळे अधिक शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण यात कमी आहे. त्यामुळे हा शासनाचा हा निर्णय म्हणजे देशाच्या विकासातील एक अडथळा म्हटले पाहिजे. कैकाडी समाजाची यामुळे आधी होती तीच स्थिती राहणार, असे दिसते.

अशा परिस्थितीमध्ये कैकाडी समाजातील थोडीफार शिकलेली मुले डॉक्टर, वकील, प्राध्यापक त्याचबरोबर शासकीय नोकरी मध्ये जाणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांच्यामध्ये एक संघटना निर्माण करून त्याद्वारे त्याचा विकास साधता येईल. कैकाडी समाजातील लोक छोटी मोठी कामे करताना दिसतात. त्यात पानपट्टी, चहाची टपरी, नगरपालिकेतील स्वच्छता कामगार, रस्त्यावरील कामे, बांधकाम क्षेत्रामधील कामे त्याचबरोबर शेतीमध्ये शेतमजूर म्हणून काम करताना दिसत आहेत.

राजकीय परिस्थिती

राजकीय परिस्थिती पाहिली असता कैकाडी समाजाचा राजकारणामध्ये फक्त मतदान करण्यापुरता समावेश असल्याचे दिसते. राजकीय व्यक्ती, गावातील प्रतिष्ठीत व्यक्ती मतांसाठी त्यांचा वापर करतात. हे लोक त्यांना मतदान ओळखपत्र काढून देणे, आधार कार्ड काढून देण्यास मदत करतात. त्याचा फायदा फक्त मतदान करण्यासाठी केला जातो. कित्येक कैकाडी कुटूंब अशी आहेत ज्यांना आजून रेशनकार्ड नाही. म्हणजे ते गावात आहेत परंतु रेशनचे धान्य मिळत नाही. या समाजाचा फायदा राजकीय स्वार्थासाठी केला जातो. तर काही व्यक्तीकडे जातीचे ही धाकले नाहीत.

जनमाध्यमांच्या माध्यमातून दृष्टिक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न

फॅड्री सिनेमाच्या माध्यमातून कथेतून वंचित घटकाचे डुक्कर पकडण्याचे काम करणाऱ्या हा समाजाचे वास्तव चित्रण करण्यात आले आहे. यातील हाल अपेष्टांची आणि मानसिक त्रासांची कहाणी यातून मांडण्यात आली आहे. वृत्तपत्राच्या माध्यमातून, टीव्हीच्या माध्यमातून या समाजाची परिस्थिती जनआंदोलन, समाजाचे प्रश्न मांडण्यासाठी माध्यमांची भूमिका मोलाची ठरली आहे. तसेच साहित्यातून कैकाडी समाज जीवन उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कौशल्य विकास योजना

कौशल्य विकास योजना ही पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या संकल्पनेतून सुरु आहे यामध्ये बँकिंग, टर्नर, फिटर, इलेक्ट्रॉनिक्स, कॉम्प्युटर अशा वेगवेगळे कोर्स योजनेतून सुरु केले आहे. परंतु यामध्ये सुध्दा कैकाडी समाजातील लोकांचा जास्तीत जास्त समावेश करणे गरजेचे आहे.

सारांश

परंपरागत व्यवसाय करणाऱ्या भटक्या विमुक्त जमातीच्या परंपरागत व्यवसायांमध्ये आधुनिक पध्दतीने सुधारणा घडवून आणणे गरजेचे आहे. म्हणजे परंपरागत व्यवसायाबरोबरच आधुनिक स्पर्धेमध्ये हा समाज टिकून राहील. त्यांना जातीचे प्रमाणपत्र देणे गरजेचे आहे. 'कौशल्य विकास' सारख्या योजनांची माहिती देणे गरजेचे आहे. भटकंती करणाऱ्या समाजाला स्थिर करून त्यांना आरोग्य सुविधा पुरविणे गरजेचे आहे. गुन्हेगार यादीतून त्यांचे नाव कडून टाकणे आवश्यक आहे. भटकंती करीत असताना त्यांना असे ओळखपत्र देणे गरजेचे आहे की कोणत्याही ठिकाणी हा समाजातील व्यक्ती गेला तर त्यांना तेथे याच सुविधा त्यांना

मिळव्यात. स्थानिक समाजाने या समाजास आपलेसे करणे गरजेचे आहे. या समाजातील मुले शिक्षण घेऊ शकतील आणि त्यांचा विकास होईल.

गावामध्ये कोणत्याही प्रकारची चोरी झाल्यास या समाजावर बोट दाखवले जाते त्याऐवजी योग्य पडताळणी करून प्रशासनाने आपली भूमिका योग्यरित्या बजावली पाहिजे. समाजात माणूस म्हणून त्यांना जीवन जगण्याचा अधिकार आहे आणि तो कायदयाने आणि समाजाने त्यांना देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

- चव्हाण भीमराव, (प्रथम आवृत्ती डिसेंबर, 2009), उपलाणी (भटक्यांचे उपरे जीवन), प्रकाशक स्वाभीमान प्रकाशन, औरंगाबाद.
- चव्हाण रामनाथ, (5 मार्च 2002), भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, प्रकाशक देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि.पुणे.
- देवगांवकर एस. जी., महाराष्ट्रातील निवडक जाती-जमाती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- Sah D. C., Yatindra singh sisodia, (2004), Tribal Issues in India, Jaipur and New Delhi.
- अत्रे त्रिंबक नारायण, (17 सप्टेंबर 2011) गाव-गाडा, संपादक- निसर्गध प्रभाकर रा. नाग-नालंदा प्रकाशन इस्लामपूर. प्रथम आवृत्ती 1915.
- सकाळ लेख, गायकवाड लक्ष्मण, 'कैकाडी समाज : ना इकडचा ना तिकडचा' रविवार दि. 24 फेब्रुवारी 2014.
- कांता अभय, नावरे शरद, पवार प्रज्ञा, जोधळे सुरेंद्र, (16 ते 31 ऑगस्ट 2017), परिवर्तनाचा वाटसरू, नर्मदा ऑफसेट, पुणे.
- कांता अभय, नावरे शरद, पवार प्रज्ञा, जोधळे सुरेंद्र, (1 ते 15 सप्टेंबर 2017), परिवर्तनाचा वाटसरू, नर्मदा ऑफसेट, पुणे.

***

महाराष्ट्रातील नंदीवाले समाज ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

मयुरेश पाटील

संशोधक विद्यार्थी,
समाजशास्त्र आधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

प्रा.डॉ. जे. जी. मुलाणी

अधिव्याख्याता, कॉमर्स विभाग प्रमुख,
एम.व्ही.पी. कन्या महाविद्यालय इस्लामपूर.

प्रस्तावना

भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये भटक्या विमुक्त जाती जमाती हा शब्दप्रयोग स्वातंत्र्यानंतर अस्तित्वात आला. या जमातींना १९५२ मध्ये ब्रिटिश शासनाच्या १८७१ च्या गुन्हेगारी कायद्यापासून मुक्त करण्यात आले. भारतात त्यावेळी १९८ भटक्या विमुक्त जाती जमाती होत्या तर महाराष्ट्रात ४० जमाती होत्या. यामध्ये पुढे वाढ होत गेली. सध्या महाराष्ट्रात ४७ एवढ्या भटक्या विमुक्त जाती जमाती आहेत. यात कैकाडी, भामटा, गोसावी, गोंधळी, नंदीवाले इत्यादी खेडोपाडी भटकणाऱ्या जमातींपैकी नंदीवाले ही भटक्या जमातीपैकी एक जात असून नंदीबैलाचे खेळ दाखवून लोकांचे मनोरंजन करण्याचे काम करते. हा नंदीवाले समाज मुळचा आंध्रप्रदेशातील असून भटकंती करत तो महाराष्ट्रात स्थायिक झाला. या समाजाच्या ५० पोट जाती आहेत. या समाजाची आचार विचार संस्कृती, धार्मिक विधी जात पंचायत, देव देवता, पोषाख, विवाह पद्धत, बोली भाषा, अंत्यविधी इतर समाजापेक्षा वेगळे आहेत. हा समाज भ्रमंती करत असल्यामुळे गावाबाहेर पाली ठोकून तो आपले वास्तव्य करतो. या समाजाच्या जात पंचायती मार्फत विविध विवाद सोडविले जातात. अशा पद्धतीने नंदीवाले समाजाचे ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, त्यांची सामाजिक जीवन पद्धती, त्यांच्या चालीरीती प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये (पेपर) अभ्यासणार आहोत.

भटक्या विमुक्त जाती जमाती

भारत हा अनेक जाती, भाषा व पंथ असलेला तरी पण विविधतेतून एकता असलेला देश आहे. भारतात प्रत्येक जातीची वेगळी ओळख आहे. येथे धर्म, रूढी, परंपरेचे समाजाला आवरण आहे. येथे जन्मावरून माणसाच्या जातीची विभागणी केली जाते. भारतामध्ये आर्यांचे आगमण होण्यापूर्वी द्रविड वंशाचे लोक राहत होते. आर्यांच्या आगमनामुळे आर्य द्रविड संघर्ष सुरू झाला. त्यावेळी आर्यांनी द्रविडांना हरवले तेव्हा द्रविड आपला जीव वाचवण्यास रानावनात, डोंगर दऱ्यांत जाऊन राहू लागले. अशा लोकांना १३ व्या शतकामध्ये राजाश्रय मिळाला. पुढे ब्रिटिश आगमनानंतर या लोकांवर ब्रिटिशांनी अन्याय सुरू केला. त्यामुळे या लोकांच्यात गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढू लागली. याचा परिणाम म्हणजे १८७१ मध्ये ब्रिटिशांनी देशात गुन्हेगारी कायदा निर्माण केला व भारतातील १९८ जाती जमातींना गुन्हेगार म्हणून जाहीर केले. पुढे हा कायदा ८१ वर्ष भारतीय व्यवस्थेत अस्तित्वात होता.

स्वातंत्र्यानंतर पंडीत जवाहरलाल नेहरूंनी १९५२ साली १८७१ चा देशातील गुन्हेगारी कायदा रद्द करून १९८ जाती, जमातींना मुक्त केले. त्यामुळे त्यांना विमुक्त म्हटले जाऊ लागले. पुढे समाजव्यवस्थेत स्थिर होण्यास ते भटकंती करू लागले. त्यातून त्यांना भटक्या हा शब्दप्रयोग लागू झाला. अशा प्रकारे विमुक्त व भटके असे शब्दप्रयोग या जाती जमातींना वापरण्यात येऊ लागले.

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जाती जमाती

महाराष्ट्र राज्य हे १ मे १९६० ला अस्तित्वात आले. राज्याच्या उत्तर व ईशान्येकडील मध्यप्रदेश, दक्षिणेत कर्नाटक, पुर्वेस छत्तीसगड. महाराष्ट्रामध्ये एकूण ४७ भटक्या विमुक्त जाती जमाती आहेत. या भटक्या जमातीमध्ये कडक लक्ष्मीवाले, गिहारा व भारतीय इराणी अशा तीन जाती तर त्यांच्यात नात, जोगी, मुस्लिम मधारी, गारूडी, सापवाले, जादुगार, सरोदी, शिक, शिकलगार, बहुरशी, बहुरूपी, भोरवी, ऐयारा, ऐयारी, वतनकर, डांगे धनगर, मरीआईवाले, मरणमवाले इत्यादी तत्सम पोट जातींचा समावेश यात होतो.

महाराष्ट्रामध्ये अस्तित्वात असलेल्या भटक्या विमुक्त जाती जमातींचे धर्म, जात, रूढी, परंपरा, जातपंचायत, त्याचबरोबर त्यांची विवाह पद्धत, धार्मिक विधी अशी सर्व व्यवस्था वेगवेगळी आहे. महाराष्ट्रात कैकाडी, वडार, गोसावी, वैदु, फासेपारधी, बेलदार गोंधळी, वासुदेव, हेळवे, नंदीवाले, कोलाटी इत्यादी भटक्या विमुक्त जाती जमाती आपल्या उदरनिर्वाहासाठी खेडोपाडी भटकत असतात. त्यांची उपजीविकेसाठी पिढ्यान् पिढ्या भटकंती चालू असते. त्यांचे एका ठिकाणी वास्तव्य नसते. हे लोक विविध प्रकारची कामे करतात. जसे वडार समाज दगड काढणे, बांध घालणे, कैकाडी समाज करंजी, वेळू इ. पासून वाहपा विणणे, घिसाडी समाज शेतीसाठी लागणारी अवजारे बनवतात. वासुदेव समाज मोर पीसांचा टोप घालून गाणी गातात व धान्य भाकरी मिळवता. डोंबारी समाज कसरतीचे खेळ करतात.

नंदीवाले समाज

महाराष्ट्रात भटक्या विमुक्त जाती—जमाती आज ही अस्थिर अवस्थेत आपले जीवन जगतात. काही भीक मागून आपली उपजीविका करतात. यात नंदीवाले, सापवाले, माकडवाले अशा काही जाती—जमाती भीक न मागता प्राण्यासकट खेड्यापाड्यात जाऊन प्राण्यांचा खेळ दाखवून लोकांचे मनोरंजन करीत पोट भरतात. केवळ भीक न मागता बैलाचा खेळ दाखवून लोकांची करमणूक करून पोट भरणारे नंदीवाले दरवर्षी आपण पाहतो. नंदीवाले हे तामिळनाडूमधले पोटासाठी भटकंती करीत महाराष्ट्रात आले. त्यांना तिरमल असेही म्हणतात. तिरुपती देवस्थानच्या डोंगराला 'तिरूमैल' असे नाव आहे. नंदीवाले मुळचे तिकडचे असल्यामुळेच त्यांना 'तिरमल' हे नाव मिळाले. नंदीवाले तमिळनाडूमधले असून त्यांच्या भाषेत मराठी, हिंदी शब्दांचे मिश्रण आढळते. बैलाचा खेळ करताना हे लोक वेगळ्या ढंगात मराठी बोलत असतात. व्यवहारासाठी ते सांकेतिक भाषेचाही वापर करतात.

नंदीवाल्यांचे प्रकार म्हणजे पाटील नंदीवाले, ढवळा नंदीवाले, कोमटी नंदीवाले, भांडी विकणारे नंदीवाले या चार प्रकारात नंदीवाल्यांचा समाज विभागल्याचे दिसून येते.

नंदीवाल्यांविषयी काही पौराणिक संदर्भ प्राचीन काळी धर्म तारण्यासाठी प्रत्यक्ष परमेश्वराने नंदीचे रूप घेतले. एकनाथांनी एका भारूडात धर्मोद्धारसाठी अवतार धारण करणारा लीलालाघवी परमेश्वरस्य नंदीच्या रूपात नटविला आहे. आणि ते आपण स्वतः नंदीवाला बनून 'नंदी आला नंदी आला!' असा घोष करीत आहेत. अशा प्रकारचा संदर्भ एकनाथांच्या भारूडात आढळतो.

या समाजाची कुलदेवता बालाजी असून ते बालाजी मंदीरातच आपला रात्रीचा मुक्काम करत असत. बालाजी मंदीरात घडलेल्या आख्याईकामध्ये बालाजीने त्यांना एक नंदी दिला व हा नंदी त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन मानले अशी लोककथा आहे. या नंदीचा मालक म्हणजे हे भिक्षेकरी होय. ते त्या नंदीचे पालन पोषण करीत असल्याने त्यांना पाली असे म्हणत होते. आणि त्यावरूनच नंदीवाले हा शब्दप्रयोग त्यांच्या बाबतीत रूढ झाला.

नंदीवाले समाजातील लोकांचे आचार, विचार, संस्कृती, देवदेवता, विवाह पद्धती, बोली भाषा, अंत्यविधी इत्यादी प्रथा या समाजाने महाराष्ट्रात आणल्या. हा समाज महाराष्ट्रात भटकत असताना गावाच्या बाहेर पाली (खोपटं) टाकून राहत असत. या समाजातून राहणीमान, व्यवसाय, पोषाख, जात पंचायत अंधश्रद्धा, विवाह पद्धती, सोयरीक, अंत्यविधी, देव देवतांची पुजा, कला, बोलीभाषा पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

राहणीमान

नंदीवाले समाज हा भटकंती करणारा समाज आहे. भटकंतीमुळे हा समाज उदरनिर्वाहासाठी मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक या राज्यात भ्रमंती करत असतो. यांची पिढ्यान्पिढ्या एका गावातून दुसऱ्या गावात भटकंती चालू असते. ते गावाच्या बाहेर आपले वास्तव्य करतात. या समाजातील पुरुषमंडळी अंगरखा, डोक्यावर फाटका पटका गुंडाळतात. तर खांद्यावर उपरण घेतात. आणि हातात एक कडं घालतात. तर महिला नववारी लुघडे नेसून अंगात चोळी घालतात. त्यांच्या अंगावर सोन्या—चांदीचे नकली दागिने असतात. हा समाज देवधर्माच्या अनिष्ट रूढी जोपासत असून

शिक्षणापासून हा समाज वंचित आहे. हा समाज अलीकडे शिक्षणाच्या प्रवाहात आल्याने थोडा राहणीमानात बदल आढळून येतो.

नंदीवाले समाज वास्तव्य

नंदीवाले समाज हा भटकंती करणारा समाज असल्याने जेथे चारा व पाण्याची सोय असेल तेथे हा समाज आपली पाल उभारतो. हे पाल जुने धोतर व लुघडी शिवून बनविलेले असते. व याला काठीचा आधार दिलेला असतो. ही पाल त्रिकोणी स्वरूपाची असते.

नंदीवाला समाज व्यवसाय

नंदीबैलाचा खेळ हा त्यांचा व्यवसाय असून भटकंती करत उदरनिर्वाहाच्या दृष्टीने हा व्यवसाय करतात. नंदीबैलाचा खेळ हा त्यांचा पारंपारिक व्यवसाय असून नंदीबैलाला गावातून खेळ करत फिरविले जाते. त्यावेळी त्यांना गावातून बिदागी भेटते. परंतु अलिकडच्या काळामध्ये या समाजातील लोक हा व्यवसाय परवडत नसल्याने करत असलेले दिसून येत नाहीत. त्याऐवजी भांडी विकणे, करंजा, रद्दीचे गट्टे, भंगार इत्यादी गोळा करण्याचे काम करत. त्याचबरोबर स्त्रीया या सुई, दोरा, काळे मणी, फणी, दाबण अशा वस्तु विकतात.

देव देवता

नंदीवाला समाजामध्ये देव—देवतांच्या धार्मिक विधीला अधिक महत्व आहे. हा समाज अंधश्रद्धे पोटी धार्मिक विधीशी जवळीक साधून आहे. देव—देवतांच्या कृपेने आपले जीवन सुखकर होईल अशी त्यांची धारणा आहे. यांचा मुख्य देव बालाजी असून ते प्रत्येक वर्षी किंवा तीन वर्षातून एकदा जातात. त्याचबरोबर मरीआई, यल्लामा देवी, म्हसोबा यांची जत्रा तसेच बदलत्या सामाजिक परिस्थितीनुसार या समाजाने जनाई, यमाई, बिरोबा, खंडोबा, मातामाय, लक्ष्मीआई इ. देव देवता स्वीकारलेले आहेत. हा समाज हिंदू संस्कृतीतील दसरा दिवाळी गुढीपाडवा इत्यादी सणही साजरे करतो. हा समाज अंधश्रद्धा व परंपरेला आजही चिटकून आहे.

नंदीवाला समाजातील पोटजाती

नंदीवाले समाज हा विखुरलेला असून या समाजात ५० पोटजाती आढळून येतात. यामध्ये संधेमोड, कुंदरोड, पिंडगोड, पानगटोड, गुरमोड इत्यादी पोटजाती आढळतात.

नंदीवाले समाज जातपंचायत

या समाजातील जातपंचायतीचे वैशिष्ट्ये म्हणजे ज्या ठिकाणी गुन्हा घडला असेल त्या ठिकाणी जात पंचायत बसत नसते. कारण अशा ठिकाणी पंचांना न्यायनिवाडा करताना अडथळा येण्याची शक्यता असते. तेथे त्या ठिकाणच्या लोकांचे प्राबल्य असते. या लोकांचा यात हस्तक्षेप होऊ नये म्हणून पालापासून बऱ्याच अंतरावर सावलीचे झाडे बघून गोलाकार स्वरूपात जात पंचायतीची बैठक बसते. या समाजातील सर्वाधिक अनुभवी, ज्ञानी, वयोवृद्ध व्यक्तीच शक्यतो जात पंचायतीचे प्रमुख असतात. त्यांनी तोंडीच नियुक्त केलेले पालातील पंच असे सर्वजण जात पंचायतीच्या बैठकीला बोलाविणे आल्यावर उपस्थित राहतात. या समाजातील जात पंचायतीचे कामकाजही वेगळ्या पद्धतीने चालताना आढळून येते. वादी—प्रतिवादीच्या तंटया संदर्भात जात पंचायत बसली असेल तर पंच त्या तंटयाला अनुसरून कथा सांगतात. त्या कथेला दाखला देऊन उपस्थित झालेला तंटया सोडविण्यात येवून यातून वादी—प्रतिवादीला बोध ही दिला जातो.

जात पंचायतीने दिलेला एखादा निर्णय वादी किंवा प्रतिवादीला मान्य नसेल तर यासंदर्भात न्याय कोणाकडे मागावे व सर्व बाबींचे संकेत ही परंपरेने चालत आलेले असतात. त्याची कार्यवाही जात पंचायत करते. त्यानुसार महाजात पंचायतीची बैठक काही दिवसांच्या अंतराने बसविली जाते. त्यामध्ये वादी—प्रतिवादी आपला प्रश्न तंटया उपस्थित करतात. जर का एखाद्याला या महाजात पंचायतीने दिलेला निर्णय मान्य नसेल तर त्याला समाजातून बहिष्कृत करण्याची शासन पद्धत अवलंबिली जाते. जात पंचायत, महाजात पंचायत यांच्या चहापाण्याचा व जेवणाचा खर्च वादी—प्रतिवादींनी करावा लागतो. उदा. पालपंच, जातपंचायत व महाजात पंचायत अशी असते. जात पंचायत गुन्हेगाराला १ रूपया ते १०,००० हजार रूपयापर्यंत दंड करते. दंडाची रक्कम जातपंच वाटून

घेतात. या समाजात जातपंचायत व महाजात पंचायत ठिकाणे ठरलेली असतात. यात्रा, लग्नसमारंभ किंवा खास बोलाविणे पाठवून महाजात पंचायत भरविली जाते.

नंदीवाले समाजाच्या रूढी, प्रथा, परंपरा टिकवण्यासाठी व त्यांच्या विरोधात समाजातील कार्य करणाऱ्या व्यक्तीस दंड करण्याची जी व्यवस्था आहे, तिला जात पंचायत व महाजात पंचायत असे म्हणतात. या जात पंचायतीचे नियंत्रण नंदीवाले समाजावर असते. बारीक सारीक गुन्हे भांडण तंटा यासारखे प्रश्न या जात पंचायतीमध्ये सोडविले जातात. सोलापूर, कोल्हापूर या जिल्हयांसाठी एक सातारा, रत्नागिरी, रायगड, सिंधुदुर्ग तसेच औरंगाबाद, अहमदनगर, ठाणे, पुणे, नागपूर, या जिल्हयांसाठी जात पंचायत या समाजात घेतली जाते.

नंदीवाले समाज अंधश्रद्धा

नंदीवाले समाज भटका विमुक्त असल्याने तो धार्मिक वृत्तीचा आहे. तो सर्व प्रकारच्या अंधश्रद्धा पाळताना दिसून येतो. या समाजाचे कुलदैवत बालाजी असून अन्य देवतांची उपासना मोठ्या प्रमाणात साजरी करतो. हा समाज आषाढ महिन्यात वेगवेगळ्या देवदेवतांच्या नावाने बकरी, कोंबडी देतो. तसेच मरीआईची यात्रा कोणत्याही रविवारी भरवतात. या समाजात बळी देण्याची प्रथा रूढ आहे. या समाजातील स्त्री व पुरुष या दोघांच्याही अंगात वारे संचारते. अंगात वारे संचारणे म्हणजे देव अंगात आला असा विश्वास ह्या समाजाचा आहे. समाजात कोणी आजारी पडले तर मरीआई व यल्लमाच्या नावाने अंगारा लावून अंगावर राख फुंकली जाते. मरीआईच्या यात्रेत आजही नवसापोटी म्हैशीच्या लहान रेडकाला सोडण्याची प्रथा आहे. ही प्रथा सांगली जिल्हयातील डफलापूर येथील मरीआईच्या यात्रेत आढळून येते. याचबरोबर देवाला कौल लावणे ही प्रथा या समाजात आहे. श्रावण महिन्यात सौंदतीच्या यल्लमालला या समाजातील लोक जाऊन आल्यानंतर पुरणपोर्णिमा नैवदय मंगळवारी किंवा शुक्रवारी करतात. अशा प्रकारे आजही या समाजात वेगवेगळ्या अंधश्रद्धा आढळून येतात.

विवाह पद्धती

कुटूंब व्यवस्थेसाठी विवाहही अनिवार्य आहे. हिंदू संस्कृतीतील विवाह संस्थेचा प्रभाव नंदीवाले समाजाच्या विवाह पद्धतीत पडलेला आहे. नंदीवाले समाजामध्ये बालविवाह पद्धत पुर्वीपासून अस्तित्वात आहे. या समाजामध्ये वधुमुल्य पद्धत अस्तित्वात असून यामध्ये मुलगी जन्माला आली की, तिचा भावी पती निवडला जातो आणि त्यांच्याकडून वधुमुल्य वडिलांना प्राप्त होते. अलिकडे वधुमुल्य घेण्याची पद्धत बदलली आहे. ज्या मुलीच्या वडिलांची बेताची परिस्थिती आहे, अशा ठिकाणी वधुमुल्य दिले जाते ह्या समाजाचे जात पंचायतीचे विवाह बाबत असणारे अलिखित नियम या समाजातील लोक पाळण्यात धन्यता समजतात. बहुतांश पैकी नियम मोडले जात नाहीत. लग्नाच्या वेळी वऱ्हाडाच्या लोकांचा व लग्नाचा खर्च मुलांच्या मंडळींनी करावा लागतो. पाच दिवसाचे लग्न कार्यक्रम असते.

लग्न जुळविताना नंदीवाले समाजात सोयरीक संबंधाचा विचार केला जातो. यांच्यात देखील श्रेष्ठ कनिष्ठ भेद आढळून येतात. हे सोयरीक संबंध जात पंचायतीच्या कुळानुसार ठरविले जातात.

विधवा व घटस्फोटीत महिलांचे जीवन

या समाजामध्ये विधवा व घटस्फोटीत विवाहाला मान्यता आहे. पण अशा महिलांचे लग्न सामान्य लग्न पद्धतीने होत नाही. बऱ्याच अंशी बिजवर नवऱ्याशी अशा स्त्रीयांचे विवाह होतात जर एका स्त्रीचे बिजवर पुरुषाशी विवाह झाला तर त्याला प्रथम गाठ मारणे असे म्हणतात. त्याला बोली भाषेत ऊडकी असे म्हणतात. तर दुसऱ्यांदा, तिसऱ्यांदा लग्न झाले असेल तर उडकी, दुडकी म्हणतात. या प्रकारच्या विवाह शक्यतो रात्री होत असून यामध्ये धार्मिक विधी नसतात. तर समाजातील स्वामी व सुहासिनीच्या हस्ते ओटी भरून पतीने पत्नीच्या गळ्यात मंगळसुत्र बांधल्यावर जात पंचायतीच्या समोर हा विवाह संपन्न होतो. या स्त्रीयांना बऱ्यापैकी समाजातील धार्मिक विधीमध्ये स्थान दिले जात नाही. पण विधवा पुनर्विवाह, घटस्फोटित विवाहाला मान्यता आहे. अलिकडच्या

काळात आंतरजातीय विवाहाचे प्रमाण समाजात आढळते. यावर कठोर नियम सुद्धा जात पंचायतीने लावले आहेत.

अंत्यविधी

नंदीवाला समाज हा भटकंती करणारा असल्याने समाजात व्यक्ती मयत झाला तर त्यांच्या अंत्यविधीचा प्रश्न निर्माण होत असे. या समाजाची मालकीची जमीन नसल्याने व गावाबाहेर राहत असल्याने माणूस मृत्यू झाल्यानंतर त्याला दफण करण्याची प्रथा रूढ झाली. पण दफण करताना सुद्धा ज्या गावात ते राहतात. त्या गावाची परवानगी घेतली जात होती. मयत झालेल्या व्यक्तीला आंगोळ करून जुने किंवा नवे कपडे घालून तऱ्हाडीवर झोपविले जाते. तसेच दफण विधीच्या प्रसंगी या समाजातील महिलांनाही स्थान होते. जर मयत व्यक्ती विवाहीत असेल तर खड्यात ठेवण्यापूर्वी त्यांच्या पत्नीला बोलाविले जात असे. व तिचे काकण व गळ्यातले मंगळसूत्र तोडले जात. तसेच दफण विधी झाल्यावर सर्व मंडळी घरी जात व आंगोळ करून गोमुत्र शिंपडत असत. आणि ज्या ठिकाणी ती व्यक्ती मयत झालेली आहे. तेथे हळद कुंकू ठेवले जात असत. या समाजामध्ये माती सापडणाऱ्या कार्यक्रमां तिसऱ्या कधी दुसऱ्या दिवशी असत. तसेच या समाजात मयत झालेल्या व्यक्तीची वर्षश्राद्ध करण्याची पद्धत आहे.

नंदीवाले समाजाची बोलीभाषा व कला

नंदीवाले समाज हा महाराष्ट्र कर्नाटक, मध्यप्रदेश या राज्यांमध्ये विखुरलेला असल्यामुळे या समाजाच्या भाषेवर कन्नड, मराठी व हिंदी भाषेचा प्रभाव पडलेला आहे. नंदीवाले समाजात तेलगू बोलीभाषा वापरली जात असून ते आपआपसात देवाण घेवाण करताना जात पंचायतीमध्ये धार्मिक विधीच्यावेळी गाणी म्हणताना या बोलीभाषेचा वापर करताना नंदीवाले समाजाच्या तेलगू बोलीभाषेवर महाराष्ट्रातील मराठी भाषेचा थोडा प्रभाव बोलताना दिसून येतो. तसेच नंदीवाले समाजात कला ही संक्रमण पद्धतीने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे गेलेली दिसते. यात नंदीबैलाचा खेळ दाखविणे लेझीम दांडीया असा नृत्य कला प्रकार आढळून येतो. तसेच या समाजात पाणी मारणे हा पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेल्या अलिखित अशा रूढी प्रथा परंपरांना माणणारा समाज आहे. या समाजावर धर्माचे व अंधश्रद्धेचे प्राबल्य आपणास दिसून येते.

नंदीवाले समाजाच्या ऐतिहासिक विवेचनावरून काही निष्कर्ष

- १) नंदीवाले समाज हा भटकंतीसाठी उदरनिर्वाह करत असल्याने महाराष्ट्रभर विखुरलेला आहे.
- २) नंदीवाले समाजामध्ये जात पंचायत व महाजात पंचायतीचा प्रभाव असलेल्या निदर्शनास येतो.
- ३) नंदीवाले समाज हा धार्मिक विधी मानणारा असल्याने त्यांच्यावर अंधश्रद्धेचा पगडा आहे.
- ४) नंदीवाले समाजामध्ये विधवा व घटस्फोटीत स्त्रियांची पुनर्वसनाची सोय आहे.
- ५) नंदीवाले समाजामध्ये जातीमध्ये पोटजात असून, त्यांच्यानुसारच विवाह संबंधी सोयरीक जुळविली जाते.
- ६) नंदीवाले समाजामध्ये विवाह पद्धतीत वधु मुल्यांची प्रथा रूढ आहे.
- ७) नंदीवाले समाजामध्ये विवाह पद्धतीत वधुमुल्यांची प्रथा रूढ आहे. समाजाची आर्थिक परिस्थिती बिकट असल्याने त्यांनी दफन विधी प्रथा स्वीकारलेली आहे.
- ८) नंदीवाले समाजामध्ये जात पंचायतीचे अलिखित नियम असून ते नियम समाजातील लोकांना मानावे लागतात. व त्या समाजातील लोक त्या पद्धतीने कार्य करतात.
- ९) नंदीवाले समाजातील लोकांची त्यांच्या आपआपसातील बोलीभाषा ही तेलगू असल्याचे निदर्शनास येते.

या पद्धतीने नंदीवाले समाजाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीतून काही निष्कर्ष निदर्शनास येतात. या निष्कर्षांवरून आपणास नंदीवाले समाजात असणारा असंगटीतपणा, जात पंचायतीचे महत्व व अंधश्रद्धा दिसून येते.

नंदीवाले समाजाचे ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवरून आपणास भटक्या विमुक्त जमातीचे विदारक चित्र दिसून येते. भटक्या विमुक्त जमाती या समाजाच्या प्रवाहापासून अलग असल्याचे दिसतात.

प्रातिनिधीक स्वरूपात या समाजाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवरून भटक्या विमुक्त जमातीतील इतर जातीची अशीच परिस्थिती असल्याचे निदर्शनास येते. भटक्या विमुक्त जमाती या उपेक्षित असून त्यांच्या संघटनांची गरज आहे. या समाजातील लोकांना विकासाची संधी उपलब्ध झाली पाहिजे. व त्यांना प्रवाहात आणले पाहिजे. त्यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ही जरी त्यांच्या भटकंतीमुळे व त्यांना मिळत नसलेल्या वास्तव्यामुळे समाधानकारक नसले तरी त्यांचा अभ्यास व विवेचन करून त्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांना प्रमुख समाजाच्या प्रवाहात आणले पाहिजे. असे ऐतिहासिक पार्श्वभूमीच्या अभ्यासावरून म्हणावे लागेल.

सारांश

भारतातील त्या अनुषंगाने महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातीच्या विवेचनात नंदीवाले समाजाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमी त्यांच्या समाजाचे स्वरूप, राहणीमान, त्यांच्या धार्मिक विधि, विवाह पद्धती, चालीरीती या त्यांच्या परंपरेने त्यांच्याशी निगडित झालेल्या आहेत. तसेच हा समाज मागासलेला असून या समाजाच्या संघटीतपणासाठी प्रयत्न झालेले दिसत नाहीत. नंदीवाले समाज हा महाराष्ट्रभर विखुरलेला असला तरी या समाजावर व त्यांच्या संस्कृतीवर थोड्याफार प्रमाणात प्रादेशिक प्रभाव पडलेला आहे. या समाजाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीच्या विवेचनावरून शेवटी एवढेच म्हणावे लागेल की, समाज कोणताही असो मनुष्य हा एकच असतो. त्याला जगण्याचे अधिकार प्राप्त झाले पाहिजेत तरच त्यांचा विकास होऊ शकेल.

संदर्भ सूची

- माने, लक्ष्मण, १९९०, पालावरचं जग, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे. पृष्ठ क्र.८०.
- कांबळे, उत्तम, १९८८, भटक्यांचे लग्न, मेहता पब्लिशिंग हाउस, पुणे, पृष्ठ.क्र.७२.
- चव्हाण, रामनाथ, १९८९, भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, मेहता पब्लिशिंग हाउस, पुणे.
- अत्रे, त्रिंबक नारायण, (१७ सप्टें.२०११) गाव—गाडा, संपादक—निसर्गध प्रभाकर रा. नाग—नालंदा प्रकाशन इस्लामपूर, प्रथम आवृत्ती १९१५.

बंजारा समाजातील शेतमजुर स्त्रिया व मानवी हक्क

प्रा. कविता मुनेश्वर

कला वाणिज्य महाविद्यालय
वारजे माळवाडी पुणे.

प्रा. बाळासाहेब नरवाडे

इंदिरा गांधी महाविद्यालय,
सिडको, नांदेड.

ज्याप्रमाणे एखादया जहाजास निश्चीत ठिकाण माहीत नसेल तर ते समुद्रात भरकटत असते. त्याचप्रमाणे संशोधनात उद्देश नसतील तर ते संशोधन वस्तुनिष्ठ माहीती प्राप्त करू शकत नाही. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधाचे उद्दिष्टे

1. बंजारा समाजातील शेतमजुर स्त्रियांचे सामाजिक मानवी हक्क जाणून घेणे.
2. बंजारा समाजातील शेतमजुर स्त्रियांचे आर्थिक मानवी हक्क अभ्यासणे.
3. आधुनिक काळातील औद्योगिककरण, नागरिककरण, जागतिकिकरणाचा परिणाम अभ्यासणे.

शोधनिबंधाचे गृहितकृत्य :

1. बंजारा समाजातील शेतमजुर स्त्रियांच्या मानवी हक्काचे उल्लंघन होत आहे.
2. बंजारा समाजातील शेतमजुर स्त्रियांचे आर्थिक शोषण होत आहे.
3. औद्योगिककरण, नागरिकिककरण, जागतिकीकरणाने बंजारा शेतमजुर स्त्रियांवर दुष्परिणाम झाला आहे.

वरिल गृहितकृत्यांच्या आधारे संशोधनाला दिशा मिळणार आहे वरील गृहितकृत्य संशोधन विषयाचा पूर्ण अभ्यास करून मांडलेले आहेत. जे निष्कर्षप्रत संशोधन घेवून जाण्यास यशस्वी होईल.

कोणत्याही व्यक्तीची सर्वांगिन प्रगती करायची असेल तर त्यास मानवी हक्क बहाल करणे आवश्यक असते. जेवढे जास्त मानवी हक्क त्या देशातील नागरिकांना प्राप्त होतील तेवढे ते अधिक संपन्न होतील. असे मानवी हक्क बहाल करणे हे प्रत्येक देशातील त्यांच्या राज्यघटनेची व राज्याची जबाबदारी असते. राज्याने सर्वांगिन प्रगतीची उपलब्ध करून दिलेली सामाजिक, आर्थिक शैक्षणिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय परिस्थिती म्हणजे मानवी हक्क होत.

मानवी हक्काची व्याख्या :

1. प्रो. एच. जे. लास्की : यांच्या मते, 'हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला सामान्यतः स्वतःचा सर्वांगिन विकास करून घेणे शक्य नाही.¹
2. प्रा. बोझीके यांच्या मते : 'आपण ज्या समाजाचे घटक असतो त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होत.²
3. रा. एच. ग्रीन यांच्या मते, 'मानवाच्या आंतरिक विकासाच्या साठी आवश्यक असलेली बाह्य परिस्थिती म्हणजे हक्क होत.' पुढे जावून ते असे म्हणतात की, 'मानवी जागृती स्वातंत्र्याची मागणी करते. स्वातंत्र्यासाठी हक्कांची यगरज भासते आणि हक्कांच्या रक्षणांसाठी राज्य आवश्यक असते.'³

अध्ययन विषयाचे महत्व :

भारत हा कृषि प्रधान देश आहे. प्राचीन भारतापासून आजपर्यंत स्त्री, पुरुष शेतात बरोबरीने समान रित्या कार्य करित आहेत. शेती व्यवसायात स्त्रियांनीच लावला आहे. उदा : शेतात पेरणे, बी लावणे, पाणी देणे निंदणे, खते देणे, मळणे, सोंगणे, पिकाची राखन करणे अशा सर्व प्रकारची कार्ये स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने करित असतात.

भारत एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे 68% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. की ज्याचा व्यवसाय मुख्यतः शेती हाच आहे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती क्षेत्राचा वाटा 43. आहे. या शेतीवर अवलंबून असणा-या अल्पभुधारक आणि भूमिहिन मजुरांची संख्या 80. एवढी आहे. या लोकांचे उत्पन्न, मजुरी अत्यल्प असल्यामुळे त्यांना उदरनिर्वाहासाठी वेगवेगळ्या पातळ्यावर संघर्ष करावा लागतो. ग्रामीण शेती ही प्रामुख्याने पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असल्यामुळे अशा शेतीवर बारमाही रोजगार उपलब्ध होऊ शकत नाही. त्यातही अशिक्षित, असंघटित महिला असल्याने पुरुष प्रधान संस्कृती औद्योगिककरणनागरिककरण, जागतिकिकरण याचा थेट प्रभाव बंजारा शेतमजुर स्त्रियांवर पडत आहे. म्हणून त्यांचे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक अशा सर्व प्रकारचे मानवी हक्क त्यांना प्राप्त होत नाहीत. म्हणून अशा बंजारा शेतमजुर स्त्रियांच्या

मानवी हक्काची समस्या गंभीर बनत असल्याने आढळते. म्हणून शेतात कामकरण्यात बंजारा स्त्रियांचा कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक धार्मिक आणि आधुनीकतेच्या प्रभावाचा वस्तुनिष्ठ समाजशास्त्रीय अध्ययन करण्यासाठी हा विषय संशोधनासाठी निवडला गेला. आहे.

‘बंजारा समाज’

एनसकलोपिडिया ऑफ रिलीजन्स अँड इथिक्स, भाग – 2’ नुसार ‘बंजारा’ शब्द हा संस्कृत ‘बनिज’ या शब्दापासून बनतो, त्याचा अर्थ ‘व्यापारी, पाणी’ असा होतो. सिंधू संस्कृतीच्या काळामध्ये या काळच्या व्यापा-यांना ‘पाणी’ असे म्हणत असत. पाणी या शब्दापासून ‘पणिक, बणिक, वणी, वणीज’ असे शब्द पुढे बनले. त्यामुळे ते मूलनिवासी भारतीय पूर्वी पासूनच व्यापारामध्ये होते ते पुढे चालून वणी, मनी, वणीज, वंजारा, बंजारा इ. वेगवेगळ्या नावांनी ओळखल्या जावू लागले.⁴ ‘संस्कृत’ शब्द ‘वन’ म्हणजे ‘जंगल’ आणि चरा म्हणजे ‘भटकणारा’ ‘वनचरा’ शब्द पुढे चालून वचरा, वंजारा आणि वातरा म्हणजेच वनात भटकणारे मानव असा बनला.त्याचप्रमाणे संस्कृतमध्ये ‘वन’ म्हणजे ‘जंगल’ ‘वन’ हाच शब्द ‘बन’ असा बनला. त्यावरून वनचराचे ‘बंजारा’ पुढे वचरा आणि त्यापुढे बंजारा असे नाव पडले. बंजारा शब्द हा साधारणपणे भटक्या जमातीसाठी वापरला जातो. अशा जमाती राजस्थान, उत्तर.पश्चिम गुजरात, पश्चिम मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्रमद्रास आणि पाकीस्थानातील पूर्व सिंध प्रांतात आढळतात. ‘बंजारा, वंजारी, भोर धौरी, जाट आणि जिट सीहे पूर्वी कोण होते त्या पुस्तकात डॉ. प्रताप चायसे लिहतात, त्याच्या मुख्य व्यवसाय व्यापार आणि शेती जोकी प्रांताच्या साहयाने, मुख्यतः गाई बैलाच्या मदतीने चालत असे आपल्या व्यवसायासाठी ते या प्रांताचे संरक्षण व सवर्धनकरीत असत. संस्कृतमध्ये ‘गो’ म्हणजे गाय आणि ‘र’ म्हणजे ‘संरक्षण’ करणे, हे लोक गाईचे संरक्षक व सवर्धक असल्यामुळे त्यांना पुढे चालून ‘गोर’ हें नाव पडले.

आर्य ब्राम्हणाच्या आगमनानंतर मनुस्मृतीच्या नियमनानुसार गाई, बैलाच्या साहयाने जमिनीवरून व्यापार करणा-या बंजारा वर बंधने आली. इस्लामच्या आक्रमनानंतर धान्य पुरवणा-या व्यापा-यांना ‘बंजारा’ म्हणू लागले. मोगलाच्या अस्तानंतर ख भारतात ब्रिटिशांचे राज्य आले. ब्रिटिशांनी आणलेल्या तंत्रज्ञानामुळे पारंपारिक बैलाच्या साहयाने चालणारा व्यापार बंद पडला. त्यामुळे आपला उदरनिर्वाह चालवण्यासाठी श्रीमंत, जमिनदार लोकांची संपत्ती लूटून कुटुंबियाचे पालन करण्याशिवाय त्यांच्याकडे पर्याय नव्हता. त्यामुळे 1875 मध्ये गुन्हेगारी प्रतिबंध कयदा’ करण्यात आला. त्याच्या अंतर्गत, बंजारा त्याच्याशी अजूनही चिकटलेली आहे.⁵

गोर बंजाराना त्याची स्वतःची भाषा आहे. त्याला गोर भाषा’ म्हणतात. तिलाच ‘गोरबोली’ किंवा ‘बंजाराबोली’ असेही म्हणतात. ती आर्यांच्या संस्कृत भाषे पासून भिन्न आहे. गोर बंजारा लोकांनी सिंधू संस्कृतीमध्ये असलेला लोक धर्म अजूनही जतन करून ठेवलेला आहे. त्याच्या सिंधूकालीन पूर्वजाप्रमाणे ते निसर्ग पूजक आहेत. ‘तांडा’ ही बंजारा लोकांची ब्राम्हणी व्यवस्थेपासून दूर अशी वस्ती आहे. त्यांनी आपण निसर्गरजक धर्म आजपर्यंत जपलेला आहे. या जमातीतील वृद्ध व्यक्ती आमचा धर्म ‘गोरमाटी’ आहे असे अभिमानाने सांगतात.

मोतिराज राठोड यांच्या म्हणण्याप्रमाणे, इ.स. पहिल्या शतकात अफगाणिस्तानमध्ये काबूल ते हिशन या प्रदेशामध्ये गोर जमातीची राज्य होती त्यामुळे त्या भागातील डोंगराळ पट्ट्यात ‘गोर जात’ असे म्हणतात. त्या भगामध्ये अजूनही गोर जमाती निवास करतात. त्यांच्या वस्त्यांना ‘तांडे’ असे म्हणतात. त्या भागातून एक नदी वाहते त्यानदीला ‘गोर नदी’ म्हणतात. तेथे गोर नावाचे शहर देखील अस्तित्वात आहे. अफगानिस्तानमधील गोर स्थानालाच मुदस्थान म्हणटल्या जायचे.⁶

सन 1871 मध्ये गुन्हेगार जमाती कायदा लागू होणे ही आदीवासी आणि भटक्या जमातीच्या इतिहासात सर्वात दुःखद घटना आहे. त्यामुळे त्या लोकांवर जन्मजातः गुन्हेगारीचा शिक्का लागला. जर या कायद्याच्या भंग केल्यास वारंट न देता अटक करण्यात यावे असे या कायद्यात सुचविले होते. सध्या भारतात भटक्या जमातीचे 60 कोटी लोक असून सन 1885 पासून ते ‘जन्मजात गुन्हेगार’ या लोकांमुळे परेशान आहे. त्यांच्यावरील तो कलक पुसुन काढयासाठी सन 1952 मध्ये बदलून ‘CTA’ कायदा बदलून ‘HOA’ कायदा केला. तरीपण पोलीस त्यांना ‘जन्मजात गुन्हेगार’ समजत असत. त्यांना सर्व जगण्याच्या साधनापासून दूर ठेवण्यात येते.

आजही बंजारा समाजाच्या तांडयावर चांगल रस्ते नाहीत, पिण्याचे स्वच्छ पाणीही, विज नाही, शाळा नाही, आरोग्याच्या सुविधा नाहीत, त्याच्यामध्ये मृत्यूदरांचे प्रमाण अधिक आहेव. शिक्षण नाही. कायद्याचे ज्ञान नसल्यामुळे सते सतत पोलीसांच्या दबावाखाली जिवन जगत असतात.

बंजारा समाजाची अर्थव्यवस्था शेतीवर अवलंबून आहे. शेती व पशुपालन त्याचे मुख्य व्यवसाय आहेत. शेतीक्षेत्र अत्यंत लहान असल्याने बंजारा समाजातील स्त्रियांना दुसऱ्यांच्या शेतीवर शेतमजुर म्हणून काम करावे लागते. त्यांची पिळवणूक शेतीवरील मुकदम, ठेकेदार व मोठे शेतकरी करतात. बऱ्याचदा त्यांना कामाचा यमोबदला तर दिला जात नाहीच परंतु स्त्रियांना प्रचंड शारिरिक शोषण करण्यात येते. त्याच्या मुलांना सलग शिक्षण घेता येत नाही कारण शेतीतील कामासाठी त्यांना जवळच्या गावी जावे लागते.

पहील्या शेतमजुर चौकशी समितीने केलेली शेतमजुरांच्या व्याख्या : 'अर्ध्या वर्षापेक्षा जास्त काळपर्यंत दुसऱ्यांच्या शेतीमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्तीला शेतमजुर म्हणतात यावे' शेतमजुरांची ही व्याख्या मर्यादित अर्थाची असल्यामुळे चौकशी समितीने याची व्यक्ती वाढवत दुसरी व्याख्या केली. 'उपजिवीकेचे साधनप मिळविण्याकरीता शेती उत्पादनाच्या कार्यामध्ये भाग घेणाऱ्या व्यक्तीप्रमाणेच शेतीशी संबंधित असलेल्या इतर व्यवसायांमध्ये (उदा: डेअरी व्यवसाय, फळबाग, कुकुटपालन, शेळीपालन इ.) काम करणाऱ्या व्यक्तीचाही समावेश केला जावा.'

शेतमजुर कोणास म्हणावे :

1) शेतमजुर दुसऱ्यांच्या शेतजमीनीवर उपजिवीकेचे साधन मिळविण्याच्या उद्देशाने काम करतो. 2) तो तेथे काम करतो, त्या जमिनांवर त्याची मुळीच मालकी नसते. 3) शेतीमध्ये तो जी कामे करतो, त्या कामा संबंधीचे निर्णय (उदा : विशीष्टक्रिया करण्याची वेळ, ही क्रिया करण्यास अवलंबिली जाणारी पद्धती इ.) तो स्वतः घेत नाही. 4) शेतीव्यवसायात तो कोणतीच अनावश्यक जोखिम उचलत नाही. 5) परिश्रमाबद्दल त्याला मिळणारा मोबदला हा फक्त मजुरीच्याच स्वरूपात असतो. नफ्याच्या स्वरूपात नसतो. 6) त्याला मिळणारा मोबदला अंशता रोख व अंशता वस्तुच्या रूपात असू शकतो. या अटी पूर्ण करणाऱ्यास शेतमजुर म्हणतात.

शेतमजुरांच्या संख्या :

प्रत्येक देशात शेतमजुरांच्या एक स्वतंत्र वर्ग असतो. 1971 च्या शिरगणती अहवालानुसार देशामधील शेतमजुरांची संख्या 47.5 26.9) होती. 1981 च्या जनगणनेनुसार देशातील शेतमजुरांची संख्या 55.4 मिलीयन (एकूण श्रमशक्तीच्या 25.1) होती. 1991 च्या शिरगणती अहवालानुसार देशातील शेतमजुरांची संख्या 73.7 मिलीयन म्हणजे एकूण श्रमशक्तीच्या 26.5 टक्के होती. याचा अर्थ असा की राबणाऱ्याप्रत्येक चार व्यक्तीपैकी एकव्यक्ती शेतमजुर म्हणून काम करणारी होती. शेतमजुरापैकी 55 ते 60 टक्के शेतमजुर हे भुमिहीन शेतमजुर होत.⁷

लिंगभेदानुसार शेतमजुरांचे पुरुष शेतमजुर व स्त्री शेतमजुर असे दोन प्रकार पडतात. अंग मेहनतीची कार्य करवून घेण्याकरिता पुरुष मजुरांना कामावर ठेवले जाते उदा : जमिन नगरणे, झाडे तोडणे बंधारे घालणे इ. स्त्री मजुरांकडे कमी श्रमाची कामे सोपविली जातात. उदा : कपाशीची वेचनी करणे, फळे तोडणे, निंदण करणे इ. 15 वर्षापेक्षा कमी वय असलेल्या पण शेतीमध्ये निरनिराळ्या काम करण्याचसा मजुरास बाल मजुर म्हणतात. यापैकी स्त्रि मजुरांच्या समस्या अगदी वेगळ्या व गंभीर आहेत म्हणून हा विषय संशोधनासाठी घेतलेला आहे.

निरिक्षणाच्या आधारे बंजारा स्त्री शेतमजुरांच्या मानवी हक्कांच्या समस्या पुढील प्रमाणे :

- 1) प्रचलित असलेल्या व्यवस्थेमध्ये त्यांना लहानसा जमिनीचा तुकडा देखील नाही.
- 2) ग्रामीण भागातील शेती निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे शेतमजुर आपले उत्पन्न वाढवण्यासाठी कष्ट करण्यास तयार असला तरी त्यास बारमाही नियमांत रोजगार त्यासउपलब्ध होवू शकत नाही.
- 3) उद्योग धंद्यांच्या तुलनेत खूप कमी प्रमाणात मजुरी मिळते त्याचे शारिरिक व आर्थिक शोषण केले जाते.
- 4) स्थलांतराच्या प्रयत्नामुळे निधीमत रोजगार व उदरनिर्वाह करता येत नाही.
- 5) मजुरीच्या क्षेत्रामध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात अतिशांतता असते. निधीमत रोजगार उपलब्ध नसल्यामुळे रोजगाराच्या शोधात सातत्याने भटकंती करावी लागते.

- 6) लग्न, मृत्यु, आजार अशा संकटांना तोंड देण्यासाठी मुबलक पैसा नसल्यामुळे या मजुरांना कर्ज काढावे लागते व त्यामुळे दारिद्र्यामध्ये सतत वाढ होते.
- 7) शेतकरी, ठेकेदार, मुक्कदम, संरपंच, राजकारणी या लोकांकडे काम करत असताना त्याच्या आर्थिक शोषण बरोबर स्त्रियांचे शारिरिक शोषण देखील केले जाते.
- 8) अज्ञान, अंधश्रद्धेमुळे स्त्रियांची अधिक पिळवणूक होते.
- 9) रोजगाराचा अभाव, दारिद्र्य, अल्प मजुरी, रोजगाराची आणि जमीन आर्थिक पिळवणूक यामुळे बंजारा शेतमजुर स्त्रियांना वेठबिगाराचे जिवन जगावे लागते.
- 10) खेडयामध्ये मोठ्या संख्येने बंजारा शेतमजुर स्त्रियां असंघटितपणे काम करीत आहेत. पण त्याची कोणतीच संघटना नसल्यामुळे तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार' त्यांना रोजसपणे खावा लागतो. त्यामुळे न्याय प्राप्त करण्यासाठी त्या असमर्थ ठरतात.

थोडक्यात, बंजारा शेतमजुर स्त्रियां देशाला स्वतंत्र प्राप्त होऊन 70 वर्षे झाली तरी मानवी हक्कापासून वंचित असल्याचे दिसतात. त्याची स्थिती सुप्त ज्वालामुखी सारखी आहे. त्याच्या उद्रेक हेण्या आगोदर त्यांना सर्व मानवी अधिकाराच्या सुविधा प्रदान करण्यात आल्या पाहिजे.

सदर्भ ग्रंथ सुची :

- पाटील व्ही.बी, 'मानवी हक्क', के'सागर पब्लिकेशन पुणे, 14.
- उपरोक्त.
- उपरोक्त.
- एनसकलोपिडिया ऑफ रिलीजन्स अँड इथिक्स, भाग 2, 96.
- हिस्ट्री ऑफ इंडिया, एलिअंट डॉ. मुगल शर्मा, 15.
- उपरोक्त, 27.
- देशमुख प्रभाकर, 'भारतीय अर्थशास्त्र' पिंपळापुरे पब्लिकेशन नागपूर (2006),176,97.
- आगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन साईनाथ प्रकाशन.

***

धनगर समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

उज्वला जयसिंग पाटील

संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात परिवर्तन होत राहिली आहेत व आजही परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू आहे. उद्योगधंदे, वेगवेगळे व्यवसाय यांचा विकास घडून येत आहे. उद्योगधंद्याच्या वाढीसाठी व प्रशासकीय सोयीसाठी दळणवळणाच्या प्रगत साधनाचे जाळे विणले आहे. शास्त्रीय व तांत्रिक शोधामुळे उत्पादन पध्दतीचे यांत्रिकीकरण झाले आहे. औद्योगिकीकरण, आधुनिकीकरण, यांत्रिकीकरण इ. मुळे व्यावसायिक व सामाजिक गतिशीलता वाढीस लागलेली आहे. याचा भारतीय जीवनावर प्रभाव पडून भारतीय समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात बदल होत आहेत.

भारतीय परंपरा, मानवी जीवन, संस्कृती यामध्ये बदल होत आहे. भौतिककरणामुळे मानवी जीवन बदलले तसे मानवाने जीवन जगण्याची पध्दती बदलली. नवनवीन शोधामुळे कामाचे स्वरूप बदलले, मनोरंजनाची साधने बदलली. तर दूसरीकडे भारतात प्राचीन काळापासून जे पारंपारिक व्यवसाय केले जातात, ते आजतागायत केले जातात. आधुनिकीकरणाचा प्रभाव भारतीय समाजावर पडला असला तरी या पारंपारिक उदरनिर्वाहक साधनांचे सातत्य अजून टिकून आहे. भारतामध्ये जे वेगवेगळे समाज आहेत, त्यामधील भटके समाज हे पारंपारिक व्यवसायाशी निगडित असून आपला उदरनिर्वाह करत आहेत.

1. संशोधन समस्या :

भटक्यांची उत्पत्ती कशी झाली याचे अध्ययन करणे व धनगर समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजावून घेणे ही संशोधनाची समस्या आहे.

2. उद्दिष्टे :

1. भटक्या समाजाच्या उत्पत्तीबाबत अध्ययन करणे.
2. महाराष्ट्रातील भटक्या जमातींचा थोडक्यात आढावा घेणे.
3. धनगर समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.

3. माहितीचे स्रोत :

प्रस्तुत अध्ययनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. पुस्तके, मासिके, संशोधन अहवाल, इंटरनेट यांचा वापर करण्यात आला.

भटक्यांची उत्पत्ती :

उदरनिर्वाहाकरिता निवडलेल्या अगर वाटयास आलेल्या व्यवसायानिमित्त अगर उदरनिर्वाहाच्या साधनाच्या शोधार्थ भटकत राहणाऱ्या लोकांना भटके म्हणतात.

भटके या (Nomadics) शब्दांची उत्पत्ती नेमो (Nemo) या ग्रीक शब्दात शोधता येते याचा अर्थ 'चारणे'. विविध जनावरांना घेऊन जेथे चारा उपलब्ध होईल येथे नेण्याच्या प्रवृत्तीतून एक समाज तयार झाला. या निमित्ताने हिंडणारा व पूढे आपल्या उपजीविकेसाठी भटकणारा तो भटका ;छवउंकपबद्ध समाज बनला.

कोणत्याही एके ठिकाणी स्थायी स्वरूपाची वस्ती न करता उपजीविकेसाठी सतत आणि वरचेवर स्थलांतर करणऱ्या जमाती म्हणजे भटक्या जमाती. अनादी काळापासून टोळी जीवनाचे राहणारा मानव अस्थिर होता. उदरनिर्वाहाचे कोणतेही साधन नसल्याने त्याला कायम फिरावे लागे. आपले जीवन निश्चित करणे शक्य झाले नाही ते भटकतच राहिले. या लोकांना आजही कायमस्वरूपी चरितार्थाची साधने उपलब्ध नाहीत. परिणामी त्यांचे जीवन मागासलेले, अस्थिर व दुर्लक्षित झाले आहे. भटकणे हाच स्थायीभाव आहे. काही भटक्या जमातींना कुठेही घर नसते, कोणतेही गाव नसते. सदैव या गावाहून त्या गावास उपजीविकेसाठी त्यांना सहकुटुंब भटकावे लागते. तर काही भटक्या जमाती स्थायी जीवन जगतात. वर्षातून काही महीने व्यवसायाच्या स्वरूपामुळे पोट भरण्यासाठी त्यांना भटकावे लागते.

भटक्यांचे वर्गीकरण :

भटक्यांचे वर्गीकरण वेगवेगळ्या प्रकारात मांडले आहे. यामध्ये शशि एस. एस. यांनी भटक्यांचे वर्गीकरण पाच प्रकारात केले आहे.

1. पशुपालक भटके
2. परंपरेने भटक्यांचे जीवन जगणा-या जमाती
3. गुन्हेगाराच्या भटक्या जमाती
4. व्यावसायिक जमाती
5. भिक्षूक भटके

एन्सायल्कोपीडीया ऑफ सोशल सायन्समध्ये भटक्या जमातीचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे.

1. शिकारी व संग्राहक भटके
2. पशुपालक जमाती
3. कृषीजीवनाधिष्ठीत भटक्या जमाती, हे वर्गीकरण भटक्या जमातीचे व्यवसाय व अर्थकारण या तत्वावर आधारीत आहे.

महाराष्ट्रातील भटक्या जमाती :

महाराष्ट्रात एकूण 42 भटक्या-विमुक्त जमाती आहेत. त्यापैकी 28 भटक्या व 14 विमुक्त आहेत. या 42 जमातींच्या 183 पोटजमाती निर्माण झाल्या आहेत. यामध्ये संस्कृतीने, रूढी परंपरेने, भाषेने, व्यवसायाने, स्वीकारलेले असे भटक्यांचे समूह दिसून येतात.

महाराष्ट्रातील भटक्यांच्या व्यवसायामध्ये पशुपालन करणारे यामध्ये गूरे आणि शेळ्यामंड्यापासून मिळणारी लोकर, कातडी, हाडे, दूध तसेच गुरांची विक्री, त्यांची देवाणघेवाण यावर उदरनिर्वाह करतात. कळपातील पशुंच्या गरजांची त्यांचे भटकेपण निगडीत असते त्यांना चरण्यासाठी आवश्यक कुरणाच्या शोधात ते भटकतात. एका कुरणातील गवत संपले की दुसऱ्या कुरणाकडे वाटचाल करतात, काही भटके पारंपरिक कलेच्या आधारे मनोरंजन करतात, काही भविष्यकथन करतात, काही देवाच्या नावावर भिक्षा मागतात, काही कष्टाची कामे करतात.

भारतामध्ये प्रामुख्याने गाय, म्हैशी, शेळ्या, मेंढ्या इ. पशुंचे पालन केले जाते. भारतामध्ये वेगवेगळ्या प्रदेशामध्ये मेंढपाळ समाजाला भिन्न भिन्न नावांनी ओळखले जाते. उदा. उत्तरप्रदेशमध्ये पाल, कर्नाटकमध्ये कुरूम्बा, गुजरातमध्ये भारवाड, उडिसामध्ये ओरावन, हिमाचल प्रदेशमध्ये गददी, आंध्रप्रदेशमध्ये गोला, बंगालमध्ये हलधर आणि महाराष्ट्रामध्ये धनगर.

धनगर ही एक भटकी जमात :

महाराष्ट्रामध्ये पशुपालन करणा-या ज्या भटक्या जमाती आहेत, त्यापैकी प्राचीन काळापासून भटके जीवन जगणारी धनगर ही भटकी जमात आहे. ही धनगर जमात महाराष्ट्रभर विखुरलेली आहे. सर्वसामान्यपणे मेंढयापालन या व्यवसायाशी ती निगडीत आहे.

धनगर समाजाच्या पोटजाती :

धनगरात अहिर, गाधारी, गाधारी निखर, हलमत हंडे किंवा बोंडे, हटकर किंवा होळकर, हत्तीकोंखनी, कानडे, खाटीक, खुटेकर किंवा उटेकर, कुरमार, लांडगे, मेंढे, सणगर, शोगर, तेलगी, थिल्लारी किंवा खिल्लारी, उन्नीकोंकण, वऱ्हाडे, झेंडे, झाडे, डंगे अशा बावीस पोटजाती आहेत. त्यामधील काही निमस्थलांतरीत, काही स्थलांतरीत तर काही स्थायिक अशा स्वरूपाने विभागले आहेत.

कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये धनगर समाजाचे अस्तित्व मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. कोल्हापूर जिल्ह्यात मुख्यत्वे मेंढे, दंगे आणि झेंडे या पोटजातीबरोबर सणगर, हटकर आणि हलमत या पोटजाती आढळून येतात.

धनगर समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :**अ. धनगर शब्दाची उत्पत्ती :**

धनगर या शब्दाच्या उत्पत्तीबाबत सामान्यतः संस्कृत भाषेत 'ध' + 'नगर' असा शब्द आहे. त्याचा अर्थ डोंगर, पर्वत असा आहे. डोंगर पर्वतात राहणारे ते धनगर, अशी धनगर शब्दाची उत्पत्ती आहे. तसेच धनगर हा शब्द पूर्णयामधील बौद्ध गुहेवर आधारीत आहे.

धनगर या शब्दाची उत्पत्ती 'धेनूगर' किंवा 'धेनूकर' या शब्दापासून झाली असावी. धेनूकर म्हणजे धेनूपालमधील गुरे पाळणारे लोक होय. यामध्येच सुधारणा होऊन धनगर हा शब्द बनला असावा. वस्तूविनिमय पध्दत अस्तित्वात असताना या पध्दतीत गुरांचा विशेष महत्वाचा वाटा होता. म्हणजेच गुरे ही

वस्तुविनिमय पध्दतीचे एक महत्वाचे साधन होते. त्यामुळे ज्या लोकांकडे मोठ्या प्रमाणावर/संख्येवर मेंढया आणि गाई यांची मालकी असे त्याला धनगर किंवा श्रीमंत माणूस ओळखले जायचे.

धनगर या शब्दाच्या उत्पत्तीबाबत सामान्यतः धनगर या शब्दाचा अर्थ 'धन' म्हणजे संपत्ती (गुरे आणि मेंढयांच्या स्वरूपात) आणि 'गर' याचा अर्थ पाळणारा म्हणजेच जे लोक मेंढया किंवा गुरे पाळतात आणि त्यांची विक्री करतात त्यांना धनगर म्हणून ओळखले जाते.

कानडी भाषेत दन याचा अर्थ जनावरे असा आहे. जनावरे म्हणजे मेंढरे, बकरी, गाई व म्हशी तसेच कानडी भाषेतील "गार" किंवा "कार" याचा अर्थ पाळणारा असा आहे. यावरून कानडी भाषेतील "दनगार" किंवा "दनकार" या शब्दावरून धनगर हा मराठी शब्द अस्तित्वात आला असावा असे मत व्यक्त केले जाते. तसेच धनगर म्हणजे "धनाचे आगर" असाही अर्थ प्रचलित आहे.

ब. धनगर समाजाची निर्मिती :

धनगर समाजाच्या निर्मितीबाबत काही दंतकथा आहेत. एका जुन्या दंतकथेनुसार धनगरांची निर्मिती शिवाच्या धुळीपासून झाल्याचे सांगितले जाते. आणखी एका दंतकथेनुसार ताप ऋषीपासून धनगर झाले असे मानले जाते. तिसरी दंतकथा अशी आहे की खंडोबा जंगलामध्ये फिरायला जात असताना एका धनगरास भेटतो, तो धनगर त्याला आपली बहीण बनाई हिच्याशी विवाह करण्याची विनंती करतो. ही विनंती खंडोबा स्वीकारतो. बनाईस खंडोबा पत्नी म्हणून स्वीकारतो आणि धनगरास असे वरदान देतो की तो आणि त्याचे वंशज मेंढपाळातून चांगले जीवन जगतील.

पूर्वी एखदा वारूळातून शेळयामेंढयांचे कळप निघाले आणि ते शेताची नासाडी करू लागले. शेतकऱ्यांनी हा त्रास दूर होण्यासाठी महादेवाची प्रार्थना केली. तेव्हा महादेवाने त्या शेळयामेंढया राखण्यासाठी धनगर निर्माण केला.

प्राचीन काळात मनुष्य आपल्या उदरनिर्वाहासाठी सतत भटकंती करू लागला. भटकंती करत असताना तो अनेक प्राण्यांची शिकार करू लागला. कालांतराने पुढे त्याला शिकार मिळनासुी झाली. म्हणून तो गरीब प्राण्यांना पाळू लागला व त्यांची देखभाल करू लागला. तोच त्यांचा व्यवसाय बनला. हळूहळू तो ज्या प्राण्यापासून जास्त फायदे मिळतील असाच प्राणी पाळू लागला. त्यात त्याने शेळीमेंढीसारख्या गरीब प्राण्याला पाळले. त्यातूनच पुढे त्यांना लोकर, कातडे, मांस हे फायदे मिळू लागले. म्हणून त्याने हा व्यवसाय निवडला. या शेळयामेंढयांचे पालन करणारा पुढे धनगर झाला. हा व्यवसाय करणारे सर्वजण धनगर म्हणून ओळखू लागले. चराऊ कुरणाच्या शोधात धनगर समाज सतत भ्रमण करीत असतो. आदिकाळात मानवाने आपल्या उदरनिर्वाहासाठी मेंढपाळ हा व्यवसाय फायदेशीर असल्याने सुरू केला तो आजतागायत चालू आहे. म्हणून प्राचीन काळात मानवाच्या उदयाबरोबर मेंढपाळ या भटक्या व्यवसायाचा उदय झाला व हळूहळू विकसित झाला त्यामुळे या समाजाला हजारो वर्षांची परंपरा आहे असे दिसून येते.

क. धनगर समाज द्रविड वंशातील की आर्य वंशातील आहे याबद्दल मतभिन्नता आहे :

गणपतराव कोळेकर यांनी धनगर समाजाचा वेदकाळापासूनच्या इतिहासाच्या माहितीचे विवेचन केले आहे. त्यांच्या मते काही अभ्यासक म्हणतात की धनगर समाज हा द्रविड वंशातील आहे. परंतू द्रविड वंशातले पोटभेद तामीळ, तेलगू, कन्नड, मल्याळी, तुळू असे आहेत. त्यात धनगर समाज नाही. धनगर समाजामध्ये अहिर, अस्सल किंवा मराठा, बनगी, बरगेबंद किंवा मेटकरी, डंगे, गडगे, गवळी, हटकर किंवा झेंडे, होळकर, कंगर, क्षित्री, खिलारी किंवा भिलारी, खुटे किंवा खुटेकर, कुकटेकर, लाड, मेंढे, म्हसकर, सणगर, शेगार, शिरोटया व उटेकर असे पोटभेद आहेत. त्यामध्ये आदिवासी वन्य जमाती किंवा द्रविड वंशाचे नाव नाही.

आर्य लोक भारतात आले त्यांनी मेंढया भारतात पाच हजार वर्षापूर्वी आणल्या व पाळल्या. ते लोक म्हणजे आर्य लोक धनगर आहेत. धनगर लोक पूर्वीच्या काळी विद्वान होते. त्यांनी काही उपनिषदे लिहिलेली आहेत. त्यावेळी बरेच ऋषीमुनी धनगर होते. त्यांच्या आश्रमात राहून धनगर व इतर लोकांची मुले शिक्षण घेत असत. कालांतराने आश्रम बंद झाले, व शिक्षणही बंद झाले. शेळया मेंढया पाळणाऱ्या लोकांना आपल्या शेळया-मेंढया चारणेकरिता व त्यांच्या रक्षणाकरिता रात्रदिवस रानावनात रहात असल्या कारणाने ते लोक नागरी जीवन आचारापासून लांब राहिले. त्यांना आदिवासी व वन्य जमाती द्रविडीयन वंशाचे इतर अभ्यासकांनी म्हटले आहे. परंतू कोळेकरांच्या मते हे खरे नसून आर्य लोक उत्तरध्रुवाकडून दक्षिणेकडे येताना

आल्पस पर्वत व अलताई प्रदेशात बरेच दिवस राहिले. तेथे असलेले वन्य प्राणी, मेंढया मानवाला आपले मांस व दूध रूपाने अन्न पुरवणारे व कातडी व लोकर रूपाने वस्त्र पुरविणारे असे बहुउपयोगी प्राणी म्हणून त्यांना माणसाळूण आणले व पाळले. आर्य लोकांचे वंशजच धनगर हे लोक आहेत.

सरोजिनी बाबर यांच्या मते धनगर हे द्रविड वंशातील आहेत.

उत्तर भारतातील मेंढपाळ समाजाची सामाजिक संरचना ही आर्य संस्कृतीशी मिळतीजुळती आहे तर दक्षिण भारतातील मेंढपाळ समाजाची सामाजिक संरचना द्रविड संस्कृतीशी मिळतीजुळती आहे. मध्य भारतातील (महाराष्ट्र) धनगर समाजाची सामाजिक संरचना ही आर्य संस्कृतीप्रमाणे आहे, पण विवाहासारख्या प्रथांवर द्रविड संस्कृतीची छाप पडलेली आहे.

वरीलप्रमाणे भटक्यांची उत्पत्ती कशी झाली तसेच धनगर समाजाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी विशद करता येतील.

संदर्भ :

- Edwin R. A. Seligman: Encyclopaedia of the Social Sciences (Val-11-12), 1933
- Shashi S.S. – The Sheperds of India, 1978.
- बाबर सरोजिनी : एक होता राजा, 1964.
- भोसले दौलतराव (जोशी लक्ष्मणशास्त्री, संपा.) : मराठी विश्वकोश, खंड-12, 1985.
- दाते प. रा. (जोशी महादेव शास्त्री, संपा.) : भारतीय संस्कृतीकोश, खंड-4, 1965.
- गर्गे एस. एम. (संपा.) : भारतीय समाजविज्ञानकोष, खंड-3, 1989.
- 7 कोळेकर गणपतराव : धनगर समाजाचा प्राचीन इतिहास व गोत्र, 1992.
- 8 कदम ना. धो. : महाराष्ट्रातील भटका समाज, 1993.
- शेळके गुलाबराव : धनगरी लोकगीतांचा अभ्यास, 1999

***

पुणे जिल्ह्यातील गोसावी समाजाचा सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा संशोधनात्मक अभ्यास

शिल्पा शिवणकर-कांबळे,

पी.एच.डी.स्कॉलर, टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था मुंबई.

प्रकल्प अधिकारी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, बार्दी, पुणे

गेल्या काही वर्षांपासून भटक्या आणि विमुक्त जमातींच्या प्रश्नांची चर्चा महाराष्ट्रात चालू आहे. वेगवेगळ्या माध्यमांतून त्यांचे प्रश्न सोडविण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. सभा, संमेलने, मोर्चे आणि शोधयात्रा यांतून भटक्या विमुक्तांचे दुखणं प्रस्थापित समाजापर्यंत आणि शासनापर्यंत पोहचविण्याचे काम त्यांच्यातील कार्यकर्ती मंडळी करीत आहेत. परंतु अजूनही हवं तसं यश त्यांना मिळालेलं नाही. मात्र त्या निमित्ताने या समाजात होत असलेली जागृती ही त्यातल्या त्यात मोठी जमेची बाजू आहे.

कोणत्याही समाजाच्या प्रश्नांचा विचार करीत असतांना त्यांच्या समाज जीवनाकडे दुर्लक्ष करून चालत नाही. त्यांची अनेक प्रश्ने हे त्यांच्या जनजीवनाशी निगडीत असतात. म्हणून केवळ त्यांच्या जगण्याची ओळख होणे आवश्यक वाटते.

पिढ्यानपिढ्या ज्यांच्या वाट्याला केवळ उपेक्षाच आली, वेशीच्या आत किंवा वेशिबाहेरही ज्यांना स्थान मिळाले नाही, किंबहुना उपरेपणाचे, दुर्लक्षित व अस्थिर जीवन ज्यांच्या वाट्याला आले किंवा गुन्हेगार जमात (क्रिमिनल ट्राइब) म्हणून ज्यांना समाजप्रवाहापासून दुर ठेवण्यात आले आणि त्यांचे जगणे मरणेच गुन्हा ठरविण्यात आले. या जमातींमधीलच एक जात म्हणजे गोसावी. भारतीय हिंदू धर्म समाजव्यवस्थेत गोसावी हे संन्यासीवृत्तीचे प्रतिक मानले गेलेले आहे. पूर्वीच्या काही अखंड बालब्रह्मचारी अवस्थेत जंगलात एकांतात योग अभ्यास करणारे किंवा तपश्चर्या करीत आयुष्य घालविणारे अनेक ऋषी-मुनी होऊन गेलेले आहेत. त्यांची परंपरा पुढच्या काळात चालू ठेवण्याचे काम गोसावी हा समाज करतो आहे. मात्र या परंपरेत पूर्वी ब्रह्मचर्य हे व्रत मानले जात असे. तसे व्रत हल्ली गोसावी समाजात मानले जात नाही. प्रपंच करून परमार्थ साधने हा त्यातला प्रमुख उद्देश मानला जातो. गोसावी आणि ऋषी किंवा संन्याशी यांमध्ये महत्त्वाचा असा आणखी एक फरक आहे कि गोसावी लोक पूर्वीप्रमाणे जंगलात किंवा गीरीकांदरात ध्यानधारणा, तपश्चर्या करताना क्वचितच आढळतात. जटा वाढवायच्या, गळ्यात रुद्राक्षांची माळ घालायची, भगवी वस्त्रे नेसायची आणि देवाच्या नावाने दारोदार पै-पैसा मागत फिरायचं हा हल्लीच्या गोसावी लोकांचा उद्योग आहे. (चव्हाण 1989)

भटक्या जमाती : (Nomadic Tribes-NT) स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून उपजीविकेच्या शोधार्थ भटकी प्रवृत्ती असलेल्या महाराष्ट्रातील जमातीस भटक्या जमाती म्हटले जाते. गोसावी, गारुडी, घिसाडी, गोंधळी, वंजारी, डोंबारी, वैदू, बहुरूपी, धनगर इ. महाराष्ट्रातील जातींचा यात समावेश होतो. या जातींमध्ये तीन गट पाडले गेले आहेत. भटक्या वंजारी जमातीस 2%ए भटक्या धनगर व तत्सम जमातीस 3.5%ए व उरलेल्या 1990 पूर्वीच्या यादीनुसार भटक्या जमातीस 2.5% आरक्षण आहे. दिनांक 25 जून 2008 रोजी अद्यावत करण्यात आलेल्या यादीनुसार भटक्या जमाती - ब मध्ये गोसावी या जाती अंतर्गत बावा, बैरागी, भारती, गिरी गोसावी, भारती गोसावी, सरस्वती पर्वत, सागर, बान किंवा वान, तीर्थ आश्रम, अरण्य घरभारी, संन्यासी, नाथपंथी गोसावी, पुरी अशा एकूण 13 आहेत.

Source: <http://mr.upakram.org/node/1208>

गेल्या अनेक वर्षांपासून अशा प्रकारे, संन्याशांच्या वेशात दारोदार भिक्षा मागून स्वतःची उपजीविका करणारा विशिष्ट जमातीचा समूह भटकत आहे. त्यांना 'भटके गोसावी' या नावाने ओळखले जाते. महाराष्ट्र शासनाने 'गोसावी' ही भटकी जमात म्हणूनच नोंद केलेली आहे. यांना 'गाव गोसावी' असेही म्हणतात. या गोसावी समाजामध्ये गिरी, पुरी, भारती, सरस्वती, वन, आख्य, तीर्थ, आश्रम आणि सागर असे भेद आहेत. या सर्वांना मिळून दास्नाम गोसावी असे म्हटले जाते. (चव्हाण 1989) या जाती बाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, बार्दी, पुणे ही महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाची स्वायत्त संस्था गोसावी समाजाचा सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा संशोधनात्मक अभ्यास" या विषयावर बार्दी मार्फत संशोधन सुरु आहे. संशोधनाचे माहिती संकलनाचे काम सांगली व पुणे जिल्ह्यात सुरु होणार आहे. आतापर्यंत उपलब्ध असणाऱ्या संदर्भ साहित्याचा आढावा घेण्याचे काम पूर्ण करण्यात आले आहे. त्याआधारावर संशोधन पेपर तयार करण्यात आला आहे. हा संशोधन पेपर सद्यपरिस्थित दुय्यम माहिती व गोसावी समाजाच्या वस्त्यांना दिलेल्या भेटीच्या आधारावर तयार करण्यात आला आहे. या पेपर च्या माध्यमातून गोसावी समाजाला भेडसावणाऱ्या समस्या व अडचणी वर प्रकाश टाकण्यात आला तसेच या समस्या व अडचणी सोडविण्यासंदर्भात उपाययोजना काय असावी यावर देखील गोसावी समाजाच्या प्रतिनिधींबरोबर चर्चा करण्यात आली आहे. तसेच आतापर्यंत या विषयावर वेगवेगळ्या समितींनी काय आढावा घेतला आहे त्यावर देखील चर्चा केलेली आहे.

समस्या, अडचणी व प्रश्न पुढीलप्रमाणे आहेत.

थेऊर येथील जाधव वस्तीला भेट देण्यात आली होती. थेऊर मध्ये आशिक नगर, सखाराम नगर, चव्हाण वस्ती, दत्त नगर ई आहेत. थेऊर च्या सर्व वस्त्या ची एकूण

लोकसंख्या अंदाजित 4000 आहे तर घरे 1500 आहेत. तर 70,000 लोकसंख्या संपूर्ण पुणे जिल्ह्यात आहे. (ग्रामपंचायत सदस्य यांच्या कडून मिळालेल्या माहितीनुसार)

गोसावी समाजाच्या लोकांशी चर्चा करतांना बोली भाषेत फरक जाणवला, जेव्हा मातृभाषा काय आहे असे विचारले तेव्हा असे समजले कि नेमकी मातृभाषा काय आहे हे त्यांना पण माहित नाही. तसेच त्यांचा मूळ कुठे आहे, कुठून आलेत हेही माहित नाही. जी भाषा बोलतात ती गुजराती व मारवाडी मिळून एक भाषा आहे तीच बोलली जाते. या जाधव वस्तीत राहणाऱ्या लोकांची आडनावे घाडगे, पवार आटोळे सावंत चव्हाण अशा प्रकारची आहेत. जाधव वस्तीत अंदाजित 70 कुटुंबे वास्तव्यास आहे. उदरनिर्वाहासाठी शेतमजुरी, राखोळी साठी म्हशी घेणे अशा प्रकारची मिळेल ती कामे गोसावी समाजाचे लोक करतात. महिन्याला कधी 1000 रुपये मिळतात तर कधी 500 रुपये. मिळेल तेवढ्या पैशात स्वतःचा व कुटुंबाचा उदरनिर्वाह हा समाज करत असतो. थेऊर या ठिकाणी 1975 पासून गोसावी समाज राहतो. त्यापूर्वी भटकंती करायचे तसेच जागा मिळेल तेथे पाल ठोकून जगायचे. त्यावेळी भिक्षा मागणे व मासेमारी करणे हा मुख्य व्यवसाय या समाजाचा होता. थेऊर येथे स्थायिक झाल्यापासून भटकंती थांबली आहे. तरी पण काही लोक भिक्षा मागण्याचे काम करतात. त्यासाठी त्यांना खुप लांब प्रवास करावा लागतो. भिक्षा मागणाऱ्या व्यक्तीशी संवाद साधला असता असे समजले कि गुजरात, मध्यप्रदेश इतर जिल्हे व गावे व वस्त्या अशा ठिकाणी जाऊन भिक्षा मागतात. माघारी येताना थोडे फार साहित्य म्हणजेच धान्य, कपडे, पैसे (एक ते दीड हजार) घेऊन परत येतात. या प्रवासाच्या दरम्यान त्यांना बऱ्याच अडचणींचा सामना करावा लागतो. उदा. चिडविणे, ढकलून देणे, तोंडावर दार बंद करणे, भिक्षा न देणे, ई. या सगळ्या अनुभवातून हेच दिसून येते कि एकविसाव्या शतकात देखील जाती-धर्मावरून भेदभाव दिसून येतो. तसेच सध्या सुरु असलेल्या राम रहीम प्रकरणाचा सुद्धा पडसाद उमटला आहे. बाबा म्हणून लोक शिव्या देतात. तसेच कधी कधी हात सुद्धा उचलतात. भिक्षा मागण्यासाठी महिला जात नाही तर फक्त पुरुष मंडळी जातात. जाधव वस्तीत असणाऱ्या विहिरीचे पाणी पाईप लाईन द्वारे वस्तीच्या लोकांना नळाद्वारे वापरायला मिळते. तसेच पिण्याचे पाणी त्यांना 5 रुपये प्रती 20 लिटर रुपये देऊन विकत घ्यावे लागते. शासनाच्या योजनेअंतर्गत सार्वजनिक शौचालय बांधण्यात आले आहे. जिल्हा परिषद पुणे यांच्याकडून स्वच्छता अभियाना अंतर्गत वैयक्तिक शौचालये बांधण्यात आली आहेत. शौचालय बांधते वेळी 4000/- रुपये भरावे लागले होते असे स्थानिक लोकांकडून समजले. तसेच बऱ्याच लोकांना घरकुल योजनेअंतर्गत घरे सुद्धा बांधून मिळाली आहेत. दसरा व शिमगा (होळी) हा सर्वात मोठा सण या समाजाचा असतो. शिमग्याला फेर धरणे, मिळेल ती शिकार करून देवाला नैवद्य करणे ई. प्रथा पार पाडाव्या लागतात. प्रत्येकाचे कुलदैवत देखिल वेगवेगळे आहे. कुणी जेजुरी च्या खंडोबा ची पूजा करतात तर

कुणी शिरूर च्या अंबाबाई ची. या भेटी मुळे अत्यंत महत्वाची माहिती पुढे आली ती म्हणजे या समाजाच्या लोकांना जातीचे दाखले मिळण्यास अडचणीना सामोरे जावे लागते. कारण जातीचा दाखला मिळण्यासाठी 50 वर्षे रहिवासी पुरावा द्यावा लागते. (मानक दिनांक 1961 चा पुरावा) शैक्षणिक शुल्क जात असल्यामुळे गोसावी समाजाची मुले उच्च शिक्षण घेऊ शकत नाही. कारण जातीचा दाखला नसल्यामुळे शिष्यवृत्ती मिळत नाही. एका प्रत्यक्ष दर्शी कडे जातीचा दाखला आहे त्यावर गोसावी अशी जात नमूद केली आहे. गोसावी समाजाची वैशिष्ट्ये विचारली असता भिक्षा मागून खाणे व मासेमारी करणे हीच आहेत. गोसावी समाजात गिरी, पुरी, भारती अशी आडनावे दिसून येतात. या समाजात विवाह पद्धत त्यांच्या रिती रिवाजा नुसार होते. दंड, खंड, रोटी-बेटी व्यवहार होतो. गोसावी समाजाची जातपंचायत सुद्धा अस्तित्वात आहे. भांडण तंटा झाल्यास समाजाची जी लोक पंचायतीवर आहेत त्यावर निवाडा करतात. तरी सुद्धा समस्या सुटली नाही तर सच्चा रूपये दंड आकारण्यात येतो. ज्यांना कुणाला हा दंड होतो त्या व्यक्तीला समाजात खूप अपमानास्पद बघितले जाते.

पूर्वी या समाजाच्या लोकांना ईतर समाजाची लोक फारसा आदर देत नव्हती. एखाद्या समारंभात एकत्रित पंगतीत जेवायला बसू देत नव्हती. सर्वांचे जेवण झाल्यानंतर शेवटी जेवण मिळत होते पण आता शहरी भागामध्ये परिस्थिती बदलली असल्यामुळे अशा प्रकारचा अनुभव येत नाही. आता आदराने एकत्रित पंगतीत जेवायला बसवतात. भेटी दरम्यान गोसावी समाजाच्या महिलांशी संवाद साधण्यात आला त्यावरून असे कळले कि महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. समाजामध्ये व्यसनाचे प्रमाण जास्त आहे. व्यसनाधीनता जास्त असल्यामुळे मृत्यू लवकर होतो म्हणून विधवांचे प्रमाण सुद्धा जास्त आहे. बालविवाह पद्धत असल्यामुळे लहान लहान मुले महिलांनाच जबाबदारीने मोलमजुरी करून सांभाळावी लागतात.

निर्णय प्रक्रियेत महिलांना पण विचारात घेतले जाते. कमी वयात लग्न करून देण्याचे प्रमाण जास्त आहे. बाळंतपण पूर्वी घरातच व्हायची पण आता दवाखाण्यात करण्याचे प्रमाण वाढले आहे. अंगणवाडी कडून माहिती मिळते म्हणून लसीकरण सुद्धा केले जाते. महिलांना मासिक पाळीच्या वेळी घरात वावरता येत नाही तसेच स्वयंपाक सुद्धा करता येत नाही. चार ते पाच दिवस वेगळे बसावे लागते. निर्णय प्रक्रियेत आजच्या शतकात महिला पुढे आल्या आहेत पण रूढी प्रथा परंपरेच्या दृष्टीने अजूनही मागेच आहेत.

असे उद्गार गोसावी समाजाच्या काही प्रतिनिधींचे आहेत. उदरनिर्वाहासाठी हा समाज शिकार करायचा पण शासनाने शिकारी वर सुद्धा बंदी आणली आहे. गोसावी आजसुद्धा अंधश्रद्धेवर जास्त विश्वास ठेवतात. समाजाचा त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन उच्च-निच्य असा आहे. म्हणजेच एकविसाव्या शतकात सुद्धा समता दिसून येत नाही. आजारी असल्यास दवाखान्यात सुद्धा जात नाहीत तसेच लसीकरण सुद्धा घेत नाहीत.

✓

✓

✓

✓

- ✓ मृत्यूनंतर या जमातीतील व्यक्तींची समाधी बांधण्याकरिता प्रत्येक तालुका ,जिल्हा व विभागाच्या ठिकाणी स्मशानभूमीसाठी जागा द्यावी.
- ✓ या समाजातील लोकांना स्वयंरोजगारासाठी वेगळ्या व्यवसायाची व्यवस्था करावी व निम - शासकीय संस्थांमध्ये भरती करण्याची प्रभावी योजना अमलात आणावी.
- ✓ समाजातील प्रत्येक कुटुंबाला स्थिर राहता यावे यासाठी शासनाने घरे बांधून द्यावी,शिक्षणासाठी मोफत प्रवेश मिळावा, अन्नधान्याचा पुरवठा करावा किंवा रोजगार उपलब्ध करून द्यावा.
- ✓ या समाजाला अनुसूचित जमातींमध्ये समाविष्ट करण्यात यावे, किंवा त्यांच्यासारख्या सवलती द्याव्यात.
- ✓ केंद्र शासनाच्या आरक्षण सवलतींमध्ये गोसावी समाजाचा समावेश करावा.
- ✓ गोसावी समाजाला अनुसूचित जमातीच्या सावली मिळाव्या.

उपाययोजना :

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, बार्टी, पुणे च्या वतीने गोसावी समाजाचे प्राथमिक स्तरावर सांगली व पुणे या दोन जिल्ह्यात सर्वेक्षण करणे.
- अहवाल तयार करून शासनास सादर करणे.
- गोसावी समाजाच्या लोकांना कौशल्य विकास कार्यक्रमांतर्गत विविध प्रशिक्षण त्यांच्या गरजा ओळखून देणे. तसेच वेगवेगळ्या उद्योगधंद्यांच्या माध्यमातून त्यांच्या आर्थिक स्तर उंचावणे.
- थोडेफार शिक्षण घेतलेल्या युवकांना आय.बी.पी.एस., यु.पी.एस.सी. यासारख्या प्रशिक्षणांमध्ये सहभागी करून घेणे.
- जातीचे दाखले मिळण्यासाठी योग्य यंत्रणेच्या (जात पडताळणी) माध्यमातून सहकार्य करणे.
- वेळोवेळी समाजाच्या प्रतिनिधींबरोबर चर्चा करून योग्य ती मदत व सहकार्य करणे.

Bibliography:

- चव्हाण (1989) भटक्या-विमुक्तांचे अंतरंग : सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- डॉ. अत्रोळीकर समिती अहवाल (1950) Government of Bombay Report of the Ex-Criminal Tribes Rehabilitation Committee
- सेंटर ऑफ स्टडीज इन सोशल सायन्सिस (1999) महाराष्ट्रातील भटके व विमुक्तांची सामाजिक -आर्थिक पाहणी: भटके विमुक्त अभ्यास समिती , महाराष्ट्र शासन यांस सादर
- थाडे समिती अहवाल (1961)
- काकेलकर समिती अहवाल (1955)
- गोसावी समाजाच्या लोकांनी बार्टी कार्यालयाला सादर केलेला माहितीपट (Documentry)

***